

ساجھ سرت

مضموناں دی چون

مرتب: سعید بھٹا

دیروا

9	مرتب	مذہب کل لسانیات
11	محمد آصف خاں	1- پنجابی بولی دا پچھو کرڑ
23	عین الحق فرید کوٹی	2- پنجابی تے یونانی زبان دا اثر
44	سوہند سنگھ بیدی	3- پوٹھوہاری

پچھل لیکھ

74	ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد	4- مواعظِ نوشہ
89	ڈاکٹر وحید قریشی	5- پنجابی ادب دی ترقی وچ انگریزاں دا حصہ
98	پروفیسر سمیع اللہ قریشی	6- اقبل دے خطیساں دا پچھو کرڑ تے پنجابی ترجمہ
118	پروفیسر محمد جواد	7- خطباتِ اقبال دا پنجابی روپ

نثری صنفیاں

124	سجاد حیدر	8- پنجابی ناول
173	ڈاکٹر انعام الحق جاوید	9- ڈراما
187	پروفیسر جمیل احمد پال	10- پنجابی کہانی — اک جائزہ

تخلیقی نثر

203	شفقت تنویر مرزا	11- ردون، سن والیاں گلاں
-----	-----------------	--------------------------

- 210 -12- رفعت دی افسانہ نگاری
 214 -13- ڈونکیمیائی شلال
 227 -14- جٹ دی کرتوت
 232 -15- بٹھ
 237 -16- "پتیر باغ" ہڈیتی کہ جگ ہتی
 258 -17- نجم "مین سید دے ڈراے
 273 -18- "ناہلی دے تھلے" اک ویروا

پرکھ پریت

- 285 محمد اسلم
 298 -19- ادب کیہ اے؟
 311 -20- انگریزی تنقید دا ارتقاء
 322 سبط الحسن حنیفم
 329 -21- اک ویروا: دد تہ کرے
 356 -22- "سید حل" بارے کچھ گلاں
 -23- "پرکھ پڑچول" دی پرکھ پڑچول
 -24- "رمز روایت" دی رمز حقانی

مذہبی گل

پنجابی دے شعری ادب دی روایت منی پر منی ہے، پر ایہدے مقابلے تے نثری ریت آکا ای نوئل ہے۔ پنجابی وچ تخلیقی نثر دی ریت انگریزی ادب دی دیکھا دیکھی تھی۔ ایہو کارن ہے کہ ایوکیاں پرچلت نثری متنفاں انگریزی ادب دی ہی دین ہن۔ پہلاں پل یورپی ادب توں متاثر ہو کے لکھن والے ہتے سکھ لکھاری من، بیسناں افسانے، ڈرامے، ناول، کمونج تے پڑچول دی نینہ رکھی۔ 1947ء دے اچالے گروں امہ پڑ پھیر بکھنا تھی گیا۔ 1960ء دے نیڑے تیزے پہلی واری وچ مل دے یورپی علم تے ادب توں جانو پنجابی مسلمان سوجھوان دے من وچ اپنی رہل تے وسیب دی سبھان دے سوال مٹکے۔ کیہ ماں بولی توں اڈ دوجیاں زبانیں وچ کھری کھت ہوند وچ آ سکدی ہے؟ لکھاری دی شخصیت، اوہدے آل دوالے تے زبان دی آپو وچ کائی سانجھ ہوندی ہے؟ امہ اصلوں اپنا آپ پہچانن دے سوال من۔ ایہناں دے کچھ آل دوالے دیاں لسانی تے رہتی تحریکاں دا اثر تاں ہو سکدا ہے، پر سوال مانگوں نہیں من۔ اندر لے نوں بلا دین والے ایہناں سوالاں ہی پنجابی ادب نوں لکھاریاں دی ایہی کھپ دتی، بیسناں ماں بولی دے ڈیزہ سو سال دے کچھ نوں پورن دا آہر کیتا۔ ایہناں لکھاریاں ماں بولی وچ پیچھاں کتاباں لکھ کے لوکائی دے ڈھٹاں اتے جے جالے لاہے۔ ایہدے نال نویں پیڑھی دے پڑھن ہاراں دا مان ودھیا کہ اساڈی بولی وچ ہر موضوع نوں بیانن دی سکت ہے۔

ایہناں چالمی سالاں وچ علمی تے نثری کتاباں لکھن دا مذہ بھیا ہے، پر کوئی مان یوگ روایت نہیں بنی۔ اجے ایس کیتر وچ بہت سارے کم دی لوڑ ہے۔ اسیں پنجابی دے شعری ادب بارے مضموناں دی اک چون ”سانجھ وچار“ دے سرتانویں تھلے ترتیب دتی ہائی تے جہن نثری ادب بارے ”سانجھ سُرَت“ دے سرتانویں تھلے پیش کر رہے ہاں۔ اسیں اوہناں لکھاریاں دے ممنون آں، بیسناں

”سانجھ سُرّت“ وچ اپنے مضمون شامل کرن دی اجازت دتی۔ سجاد حیدر جنتی، محمد آصف خاں، پروفیسر سمیع اللہ قریشی، شفقت عویدہ مرزا، کرمل نادر علی، انور چودھری، پروفیسر امجد علی شاکر، ڈاکٹر انعام الحق جاوید، پروفیسر محمد جواد تے تائبید قادر ہورائیں ہجرے حرفاں نال سُرّت جگائی ہے۔ پروفیسر شارب تے اظہر حیدر ہورائیں دے اتھ وٹاندرے پاروں ای ایسہ کتاب دیلے سر توڑ چڑھی۔ اسیں سارے سترائیں دے دیون دار وائیں، بیسناں اساڈے نال تعاون کیتا۔ اساڈے لئی مان یوگ گل ہے کہ اساں پنجابی پیاریاں دا کوئی ہتھیا لکھ ”سانجھ سُرّت“ وچ شامل کرنا چاہیا یاں نویں موضوع لئی دلا گیا تاں سمجھناں پریت دا ہنگرا بھریا۔

سعید مجتہا

پنجابی بولی دا پچھو کڑ

اجوکیاں ہند آریائی بولیاں وچوں پنجابی وی اک متسی جاندی ہے۔ ایہناں بولیاں بارے تن دکھو دکھ نظریے پر چلت ہن۔

۱: ویدی بولی توں سنسکرت ہوند وچ آئی۔ سنسکرت نوں پانی نے "اشا دھیائی" راہیں گرامر دے اصولاں وچ جکڑ دتا۔ کلتی سنسکرت وچ اکسارتا ری' پر بول چال دی سنسکرت وڈی وڈی پر اکرت بن گئی۔ اہمہ پر اکرت اگانہ جا کے اپ بھرنش وچ وٹ گئی۔ اہمہ توں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں نے جنم لیا۔ پنجاب وچ پنجابی، سندھ وچ سندھی، بنگال وچ بنگالی وغیرہ۔

ب: ہند آریائی بولیاں سدھیماں ویدی دی مٹکھوں عیماں ہن۔

ج: پنجابی اک غیر آریائی بولی ہے۔

لکھیاراں دی وڈی گنتی پہلے نظریہ دے حق وچ ای ہے۔ کھ تان ایس پاروں کہ پر اکرتاں بارے جیاناں وی کتاباں پرانے پنڈتاں نے لکھیاں ہن، اوہناں وچ ایسے نظریے نوں دوہرایا گیا ہے۔ دوجی گل اہمہ دے کہ یورپی لکھیاراں نوں ایہو نظریہ سکھانداتے وارا سکھانداسی۔ ایس پاروں اوہناں نے وی ایسے دے لڑ لگتا ددیرے لاہے وندے جانیا۔ تہی گل اہمہ کہ ساڈے دسی لکھیاراں نوں چن چھان تے پرکھ پڑچول دی عادت نہیں ری۔ ایس پاروں ہر جتا کھنا اجوکیاں بولیاں بارے کوئی گل چھوہندا ہے تان اوہ اوہو کھ گھندا ہے، جو اوہدے اکھیرے پکل چکے ہوندے ہن۔

دوجا دھڑا وی اجوکیاں بولیاں نوں ہند آریائی ای آکھدا ہے۔ پر فرق اہمہ ہے کہ اوہ ویدی نوں ایہناں دا سوامتا ہے۔ اہمہ نظریہ ایڈا پرانا نہیں۔ پہلے نظریے مطابق لکھیاں کھیاں کتاباں پڑھن گھو کھن گھروں جدوں کئی نویں سوال ڈھناں

دج چنگرے اتے اوہناں دا کوئی پر تاوانہ لہیا تاں ایہناں نے اجوکیاں بولیاں دی
 ساکا چاری اک لبہ چھڑیا مار کے دیدی نال گنڈھ دتی۔ دوجی گل ایہہ کہ سکرکرت تے
 اجوکیاں بولیاں دھالے ماڑی بیسی وی نحوی، سانجھ نہیں بھدی۔ پھیر ایہہ کیویں ہو
 سکدا ہے کہ کوئی بولی کسے دوجی بولی وچوں ٹھٹھی ہووے۔ جی گل اُجھی پنجابی بارے
 ہے، اوہ ایہہ کہ ”رگ وید“ پنجاب دج رچیا گیا سی۔ ایس پاروں اوہناں دی جاسچہ
 مقامی بولی دی جمنی دیدی ای ہو سکدی ہے، سکرکرت نہیں۔ بیدے جن بھونیں دا
 کوئی پکا تھتھا تھوہ نہیں لگ سکيا۔

اصل دج ایہہ اوہ دھڑا ہے، جو وڈے وڈے پنڈتاں تے پورپی سکالراں
 نوں جھٹلاون دا رہیتا نہیں رکھدا، پر نال دے نال اوہناں دیاں دلیلاں توں مطمئن وی
 نہیں۔ ایہہ لوک پوئے بیسے مونہ نال پھلیاں دی پُٹن چھان اتے فک دا اٹھار وی
 کری جانڈے ہن، پر لگدے جتھ اجوکیاں ہند آریائی کلاوے دج وی سبیلی جانڈے
 ہن۔

تجھا دھڑا اوہ ہے جس نے پھلیاں دیاں لکھتاں نوں ٹھٹ کے پلے ہنن دی
 تھاں، اوہناں نوں گھو کھیا، پر کھیا تے پڑھو لیا ہے۔ ایہہ لوک پنڈتاں تے پورپی
 سکالراں دے وڈے وڈے ثانواں نوں دین دی تھاں، پر کھ پڑھول گھمبوں کسے سٹے
 تے اڑیا ہے۔ اوہناں نوں ایہہ راہ جمن دج کییاں گلاں دا جتھ ہے۔ سواں، ہڑیا
 تے سرائے کھولا دے تھیاں دی کھٹائی، ٹیکریو، آسٹریک تے دراوڑاں دا پنجاب دج
 آون، رگ وید دج غیر آریائی قبیلیاں دا ذکر، دیدی تے سکرکرت دج غیر آریائی
 لفظاں دی ہوند وغیرہ۔ ایہناں وچوں کئی تہ نہ ناں مچرانے پنڈتاں اتے نہ ای مڈھلے
 پورپی سکالراں موہرے سن۔ سبھ توں وڈی گل ایہہ کہ اجوکیاں بولیاں دی نحوی، ستر
 دیدی تے سکرکرت نال نہیں رلدی۔

ایہدے توں پہلاں کہ ایہہ نکجیر کیتا جاوے کہ پنجابی بولی آریائی ہے
 جاں غیر آریائی۔ کجھ ہور تھاں بارے وچار کرنا ودھیرے لاہے وندا ہوسی۔

لسانیات بارے لکھن والے مڈھلے لوکاں موہرے صرف اکو تہ سی، اتے
 اوہ سی سکرکرت تے اجوکیاں بولیاں وچکار لفظاں دی سانجھ۔ اوہناں دی گل آریاں
 توں شروع ہوندى سی اتے آریاں تے ای فک جاندی سی۔ ایس ینڈ اتے وڈے

وڈے اُسرے اُسارن وچ کچھ حد تائیں چھ وی سن۔ اوہناں دے وہم گمان وچ وی نہیں سی کہ کسے دہاڑے تہیہ کھائی (Archaeology) دے ماہراں دیاں پیلچیاں تے کدالاں نے دھرتی تھلیوں اک اچھے وسیب نوں جیادتا ہے جو آریاں توں ہزاراں ورہے پہلاں رہل دیاں ریکھراں چھوہند پیا سی۔ ایسہ ٹھیک ہے کہ کچھ لکھیاراں نے غیر آریائی قوماں تے خاص کر کے دراوڑاں بارے گل تاں چھوہی سی پر چلاویں جیسی۔ لوڑ اوہناں نوں ایہدی ایس پاروں پیندی سی کیوں جو اوہناں توں دیدی تے سنکرت دیاں کتاباں وچ دراوڑی لفظاں اتے بلوچستان وچ دراوڑی ٹہردی برا ہوئی بولی دی ہوندی کنہیل ہو کر کے ڈھنگ نال حل نہیں سی ہوندی پئی۔

دہویں صدی دے نتیجے دہاکے وچ ہزاراں میلاں دے گھیر وچ ہرے ہوئے ہڑپا وسیب دا تھوہ لکھیا۔ سرائے کھولا تے ہڑپا (پنجاب) 'موہن جوڈو (سندھ)' 'لوٹھل (گجرات کاتھیاواڑ)' 'کالی بنگن (راجستان) آمری تے نال (بلوچستان) وغیرہ تھیں دی کھائی تے اوتھے لکھے انسانی ڈھانچیاں نے نلیات تے لسانیات دے ماہراں نوں نویں سرے توں سوچن تے مجبور کیتا۔ گل اتھے ای نہیں کی۔ سواں دا دی دیاں بھٹاں نے پنجاب دی انسانی تاریخ نوں لکھاں ورہے پچھانہ لے کھڑا۔

ایہناں ساریاں جتاں نوں سامنے دھر کے لوڑ ایس گل دی ہے کہ پہلاں پنجاب دے لکھاں ورہے دی تاریخ نوں نویں سرے توں لکھالیا جاوے تے دت لسانی تاریخ دین دا جتن کیتا جاوے۔ بولی دا تھوہ لاون لئی بولن والیاں دا گھڑا پٹا مل حل لوڑاے۔

پرانے تھیں دیاں کھائیاں نوں لانھے رکھ کے جد ایس نلیات دے ماہراں دیاں لکھتاں پڑدے ہاں تاں سانوں پتہ لگدا ہے کہ سبھ توں پہلاں اتھے 'ٹیکریو' پھیر آسٹریک' پھیر دراوڑ تے پھیکڑ وچ آریہ آئے سن' ڈاکٹر سینتی کمار چٹرجی نے ایہناں بارے ایوں دیا ہے۔

ٹیکریو:

کسے ویلے ایس نسل دے لوک عرب توں لاء چین دے ساحلی علاقے تائیں دگھرے ہوئے سن' تنگ کن لئی کھلاں جاں گھاہ پتے ورتدے سن۔ ایسہ بھانڈے بنادے نہیں جاندے سن۔ ایہناں دے ہتھیار پتھر دے سن جاں پھیر ہڈیاں والے۔

وای بی بی توں کورے سن۔ امہ لوک پھل، پھل، پتے، جڑھاں تے جانوراں دا کچا
 ماس کھا کے ڈنگ پٹاوندے سن۔ اجکل ایس نلی گردہ دے لوک کمران، انڈیمان، ملایا
 تے فلپائن وچ بھدے ہن۔ انج جاچا ہے کہ کمران نوں یونانی اتے مسکرت وچ
 شیا ویش تے ای آکھیا گیا سی کیوں جو امہ لوک کچی بھی کھاندے سن۔ ایناں
 نوں ایہوں آسٹریک نسل دے لوکاں نے آکے کڈھیا۔ نیگریٹو کھ مارے گئے کھ نس
 گئے اتے رہندے دھاڑیاں وچ ہولی ہولی وچ جج گئے۔

آسٹریک:

امہ لوک کدے بحر الکاہل توں ایسٹر آئیں لینڈ تائیں پھنڈے ہوئے سن۔
 پہلیاں نالوں امہ کھ ترقی یافتہ سن۔ پتھر دے ہتھیار، تیر، بھالے تے ٹیلی دی
 ورتوں جاندے سن۔ بھانڈے وی بنا لیندے سن۔ کھوپاں وچ دین دی تھاں کی موٹی
 آساری کر لیندے سن۔

کول، بھیل، سنٹال، ساورا، ہو، کوروا تے جاگ قبیلے بیہناں نوں رلا کے
 کولاری "جاں" آکھیا جاندے ہے۔ ایسے نسل گردہ نال تعلق رکھن والے دے
 جاوندے ہن۔ گریہ سن دا خیال ہے کہ ہنزہ، گھر وغیرہ دی بولی وی ایسے بھرنال تعلق
 رکھدی ہے۔ اوہ آکھدا ہے کہ آسٹریک لوک پہاڑ و پہاڑ پنجاب توں برما تے کبوڈیا
 ول پھیسکے سن۔

دراوڑ:

بکھرہ روم توں اک ہور نلی گردہ ڈریا۔ جیس نے آکے ایہوں دے و سیکھاں
 نال تھا لایا۔ دراوڑاں نے پرانے و سیکھاں وچوں کھ نوں مار وڈھیا کھ نوں نہایا
 تے کھ نوں اپنے وچ سمو لیا۔ ایناں نے ای ہڑا وسیب دی نینہ رکھی اتے
 دو حدیاں دو حدیاں پنجاب، سندھ، بلوچستان، راجستان تے گجرات وغیرہ دے ہزاراں
 مربع میل لے چوڑے علاقے وچ اپنیاں بستیاں وسایاں۔ ایناں دی وسوں گھٹ
 ودھ پنج ہزار درمے پہلاں سکھراں نوں چھو رہی سی۔ نیگریٹو تے آسٹریک جنگل واسی
 سن۔ مظاہر پرستی ایناں دا مذہب سی۔ دراوڑاں نے ایس نوں اپناون دے نال نال
 اپنی دلوں دی ایہدے وچ داوہے کتے جیویں بندہ مردا نہیں سگوں اوس دی روح
 جانوراں تے درختاں وچ وڑ جاندی ہے وغیرہ۔ ایہو عقیدہ آگوں جا کے ہندو مت تے

بدھ مت دلوں آواگون دی شکل وچ اپنایا گیا۔

سارے عالم نے رادھا کمود کمر جی تے ڈاکٹر گوہاب ایس گل تے متفق ہن کہ ہڑیا وکھے چار پچ نسل گروہاں دے لوک دسدے سن۔ ہورتاں ہور منگول نسل نال تعلق رکھن والے اک بندے دا وی ڈھانچہ لہیا اے۔ مندے بھاگاں نال ابے تائیں ہڑیا توں لہیاں مٹراں دی تحریر نوں نہیں پڑھیا جاسکيا۔ جے کسے نے پڑھن تے ٹل دی لایا ہے تاں اوس دے ستیاں نال دو جے متفق نہیں۔ جے اسے پڑھیاں جاندیاں تاں ہو سکدا سی کہ سانوں نسلیات دے ماہراں دے چوہیاں تے ودھیرا انحصار نہ کرنا پیندا۔ 1872ء وچ سبھ توں پہلی وار سر الیگزینڈر کننگھم لوں اسے مٹراں لہیاں سن۔ ہو سکدا ہے کہ ایسے توں دی پٹلاں اسے مٹراں کسے نوں لہیاں ہون کیوں جو شاہ مراد نے اپنے اک شعر وچ ایسناں دی ایوں دس پائی ہے۔

مٹا ایس تاں جاگ، عمل سمبال کے

ہڑپے مٹراں پا، صراف دیکھال کے

سو توں ودھ درمے بیت گئے ہن پر ابے تائیں ہڑیا دی لپی تے بولی بارے کسے سانجھے نئے تے نہیں اپڑیا جاسکيا۔ ساریاں نے اپنی اپنی سوچ سبھ مطابق ایس لپی نوں پڑھن دی واہ لائی ہے۔ انج منڈا تے دراوڑی دے کئی لفظ اج وی پنجابیاں دی نت ورتوں دی بولی دا حصہ ہن۔ اتھے کجھ مثالاں دتیاں جاندیاں ہن۔

منڈا: ڈیم، ڈھیلا، ڈھیٹر، دھوڑ، گورا، ایرکھا، برچھا، ڈھال، بھنڈار، گھانی، چھانک، آرا، ڈانگ، سونا، ڈنڈا، رنڈ، رچہ، پڑھی (نسل)، چینی، چنگیر، ڈالا، ہانڈی، برلہ، لپ، کنڈ وغیرہ۔

دراوڑی: پھل، نیلا، شام، پٹی، دل، موتی، کتن، چن، کوہن، دل، من، کھنڈ، کھر، پکڑی، کالا، پٹ، کو (کوون)، سڑگو (سوغون) وغیرہ۔

دراوڑاں گروں پنجاب وچ آریہ آئے۔ پر کتھوں آئے، کدوں آئے اتے کون سن؟ اسے ایسے معاملے ہن، بیسناں بارے ابے تائیں کھیرا نہیں ہو سکيا تے آریاں دی جن بھومیں بارے عالم متفق نہیں ہن۔ وکھو وکھ لکھیاراں نے اپنیاں لکھتاں وچ اسے تھانواں دیاں ہن شمالی افریقہ، جنوبی روس، شمالی جرمنی، سکیٹنڈے، نینوا، ہنگری، مشرقی یورپ، شمالی یورپ، ناروے پول، مغربی جرمنی، افغانستان، یورال دا

جنوبی علاقہ 'جیجوں' تے سبھوں دے وچکارا علاقہ 'پولینڈ توں وسط ایشیا' وسطی ایشیاء۔
 کجھ ایسے وی لکھیاں ہن جو آکھدے ہن کہ آریہ لڑھوں ای پنجاب (ہست سندھو)
 دے رہن والے سن۔ اتے ایتھوں ای ایران، یورپ تے میسو پوٹامیا گئے سن۔ انجے
 وانگوں عالمن نے ایس مسئلے بارے وی بڑیاں بحث کیتیاں ہن پر کسے سنے تے نہیں
 اپڑ سکے۔ ہر اک دی رائے دوجے تاں وکھری ہے۔ گورڈن چائلڈ لکھدا ہے کہ
 آریہ 2500 ق م توں پہلں اپنی جنم بھومیں تیاگ چکے سن اتے 1800 - 1600 ق
 م دے وچکار اتھیں اپڑ گئے سن۔ ویلر 1500 ق م وائیا لاوندا ہے۔

آریہ کون من 'کدوں آئے تے کتھوں آئے دے' ہمیں بھوسیاں توں جان
 چھڑاون لئی اوڈک اک نواں راہ سمیٹا گیا Nesturkh 'MarioA per
 ناتھ دتا تے ہور کہیاں نے ہن آریائی نسلی وحدت دی تھیوری نوں وی تیاگ دتا
 ہے۔ ایسے من تال کئی نسلی تے لسانی جھیلے تے سمجھاں پندیاں ہن۔ ایسناں توں
 پہلں 1898ء وچ میکس مرنے کے 'لک باجھوں صاف صاف آکھ دتا سی کہ جدوں
 اسیں "آریائی" لفظ درتے ہاں تاں اوس توں مراد نسل نہیں سکوں بولی ہوندا
 ہے۔

آریہ جنھوں گئے' جتھے گئے تے جدوں وی گئے۔ اسانوں اوس بارے کوئی
 پکی شخصی جانکاری نہیں بھدی' پر چنگے بھاگاں تال اسانے کول اتھیں "رگ وید"
 موجود اے۔ جیس وچ اوس ویلے دی سیاسی، سماجی تے اقتصادی تاریخ لکھی پئی ہے۔
 مندے بھاگاں تال ہندوواں ایس نوں اپنی مقدس کتاب بنا لیا ہے' ایس پاروں "رگ
 وید" نوں کسے پھوں گوہ گوجا کرنا' اسان مسلماناں تے گناہ سمجھ لیا ہے۔ میں وچ
 آکھدا ہاں کہ قدیم پاکستان دی سیاسی، سماجی تے اقتصادی تاریخ لکھن لئی ایس توں
 وڈی تے معتبر کتاب دنیا وچ ہور کوئی نہیں ہے۔ کیوں جو امد کتاب ہست سندھو
 (پنجاب) وچ لکھی گئی سی۔ "رگ وید" وچ تھاواں تھائیں آریہ اپنے راندر دیو تے
 نوں بنی کر دے بھدے ہن کہ اوہ غیر آریہ لوکاں دا تاس مار دیوے اتے اوہناں دا
 مال ڈگر کھوہ کے اوہناں وچ ونڈ دیوے۔ "رگ وید" وچ غیر آریاں دے 100 قلعے
 مارن دی دس پائی گئی ہے۔

آریہ جدوں اپنی جنم بھومیں توں مڑ کے وادی سندھ وچ اپڑے تاں دسیو'

پتی تے اُسر وغیرہ قبیلے اتھے موجود سن۔ ایسناں دی رہتی تے وسیب اپنے ریکھراں اتے سی۔ ایتھوں دے وسیک پہلاں ای اک ایسی بولی ورتوں وچ سیا رہے سن جو آریاں توں پہلاں آون تے دن والیاں جاتیاں نے ہوند وچ لیاندی سی۔ آریہ دی اپنے نال اپنی بولی لے کے آئے جس دے نال دا پتہ نہیں لگ سکیا۔ پانی نے اوس نوں "چندس" دا نال دتا سی۔ پنڈتاں نے اوس نوں "ویدی مسکرت" "مذہل مسکرت" "توپراکرت" وی آکھیا ہے پر تکیہ^۲ ودھیرے پر تیکہ کرن نئی پتے عالماں نے اوس نوں "ویدی" دا نال دتا ہے اتے ایسوں دھکواں تے جن پر چلت ہے۔ آریہ دا پنجاب دے قبیلاں نال سینکڑیاں ورھے قبل جول رہیا۔ انج مقامی قبیلیاں دا آریہ دی ویدی زبان اتے اثر پینا فطری گل سی۔ "رگ وید" وچ غیر آریائی لفظ بہہ دے بن جویں۔

مُجھل 'مُل' 'کُل' (دیل)، 'پُوجتا' 'یلا' 'مل' 'روپ' 'بج' 'کال' 'کلا' رات وغیرہ۔
ایسہ لفظ دراوڑی بولیاں توں لے گئے سن۔

اتھے اک ہور گل گوہ گوجے کرن والی ہے کہ 'ٹ' 'ٹھ' 'ڈ' 'ڈھ' دی ورتوں ودھدی گئی ہے۔ جن ایسہ داجاں (انگریزی نوں چھڈ کے) کسے وی ہند یورپی بولی وچ نہیں بن۔ انج ای "ڈ" دی داج (چینی بولی نوں چھڈ کے) کسے بولی وچ نہیں ہے۔ دوجے بنے ایسہ داجاں منڈا تے دراوڑی گروہ دیاں بولیاں وچ موجود بن۔ ایس توں ایسہ شاکدہنا غلط نہیں کہ ویدی تے مسکرت وچ ایسہ داجاں اودوں داخل ہوئیاں۔ آریاں دا میل ایتھوں دی مقامی دسوں نال ہویا سی اتے ایتھوں دے لوک ایسی بولی بولدے سن، جس اتے منڈا تے دراوڑی ٹبر دیاں بولیاں اپنا اثر پہلاں ای پا چکیاں سن۔

ویدی توں اگلا پڑاء مسکرت دا دسیا جاندا ہے۔ جتے عالم ایسے نوں اجوکیں ہند آریائی بولیاں دی جھنی مندے بن۔ اوہ آکھدے بن کہ ویدی دے دو روپ سن۔ اک روپ بول چال دی بولی واسی، جو وٹلا سنگھن تے مقامی اثر پاروں وٹا جا رہیا سی۔ دوجا روپ ادبی سی، جو سارے ہندوستان وچ ترقی کردا ہویا ٹیکسالی بندا پیا سی۔ پنجاب توں لاء بنگال تائیں اتے کشمیر توں دکن تائیں ویدی دا ادبی روپ پسوا پیا سی۔ ایسے ادبی روپ وچ اکسار تا دی لوڑ محسوس کرن مگروں پانی نے "اش

دھیائی "لکھی۔

حتی گل امہ وے کہ ودھیرے عالماں نے مسکرت نوں صحیح
Perspective وچ و لکھن دی کھیل ای نہیں کیتی۔ ریتا امہ نکلیا کہ مسکرت
اک ایسی کھیل بن گئی ہے کہ جے کتے اک سراجھ آوی جاوے تاں دو جاکتے گواچ
جاندا ہے۔

آکھیا جاندا ہے کہ پانی نے "اشادھیائی" (گرامر) لکھ کے گرامری اصولاں
وچ جکڑ دتا سی۔ ایس پاروں امہ ایسی جکڑی گئی ایس دا پیارا رک گیا، کیوں جو کوئی
بھی لکھیار پانی دے اصولاں توں انحراف نہیں کر سکدا سی۔

جدوں ایس پانی توں پھیکڑے ادب ول جھات پاوندے ہاں تاں امہ گل
صحیح نہیں جاچی۔ پہلی گل تاں امہ ہے کہ پانی توں پہلوں شاکل، گارگ، کیشپ
گالو وغیرہ گرامر نویس ہوئے سن، بیسناں دے تاں "اشادھیائی" وچ گنوائے گئے
سن۔ پانی نے کتے کتے ایسناں نال اختلاف وی کتیا ہے۔ دوجی گل امہ کہ پانی نے
مسکرت نوں لکھن تے اوہدے گرامری اصول لکھن وچ جو غلطیاں کیتیاں سن کاتھیاں
نے اپنی کتاب "وارنک" وچ اوہناں دی سودھی کیتی ہے۔ انج ای جیا دتا نے
"کامیٹاوری" پانی دیاں جھلاں دیاں ہن۔ "تنبلی دی" "مہا بھاشیہ" وی ایسے سلسلے دی
اک کڑی ہے۔ اوس نے ایس دی تشریح وی کیتی ہے تے نال دے نال لویاں
گرامری جھڑاں دی وی دس پائی، تہ تاں پانی مسکرت ہارے حرف آخر نہ ہویا۔

کوئی دی بولی بھادیں اوہ بول چال دی ہووے تے بھادیں لکھن پڑھن دی،
اوس وچ ہولی ہولی کچھ نہ کچھ تبدیلی ضرور آوندی رہندی ہے۔ ایس دے کئی کارن
ہوندے ہن۔ مسکرت دا اک ماڑا جیسا جاٹو وی دس سکدا ہے کہ جو پانی تے یاسک
نے بولی ورتی ہے، اوہ راماین، مہا بھارت تے مہا بھاشیہ توں وکھری ہے۔ انج ای کالی
داس، بانی بھٹ تے پھیکڑے لکھیاراں دی بولی پانی دی "نیم بدھ" اتے پوری
نہیں اتردی۔ جے ایوں نہ ہوندا تاں انیک "کومدیاں" لکھن دی لوڑ کیوں پیندی
رہی۔ اتھہ اک ہور دی چیتے رکھن والی گل ہے کہ اکثر عالماں نے مسکرت لفظ
ہارے دیا ہے کہ امہ اک مرکب لفظ ہے، جیسے تن حصے ہن اتے ایسے معنی
"مانجی سنواری ہوئی بولی" ہے۔ امہ لفظ پہلی وار راماین وچ بولی دے معنیوں وچ

ورتیا ہے۔ نہیں تاں ایس توں پٹلاں سنکرت لفظ بولی لئی کسے وی نہیں ورتیا سی۔
 ”ریگ وید“ دے حوالیاں توں صاف سمجھایا ہے کہ سنکرت لفظ دسے معنی اوہ نہیں
 ہن جو عام طور تے کجھے جاندے ہن۔ عامان نے ”کرت“ توں اگیتراں سنگھیرا کے
 جو معنی کہتے ہن، اوہ اکا ای دھکویں نہیں ہن۔ اصل گل اہمہ ہے کہ اہمہ مرکب
 (سنس کرت) نہیں سگوں اکو لفظ (سنکرت) ہے۔

میرے جاپے کدی گل اہمہ ہے کہ ویدی بولن والے سینکڑے ورھے ”
 بہت سندھو“ (پاکستان) وچ رہے اتے اتسے ای اوہناں دی بولی وچ غیر آریائی
 جاتیاں جیویں ”اسر“ پئی، ”سیو“ و غیرہ دی بولی (یعنی اودو کی پنجابی) دی چوکی ساری لفظی
 شامل ہو گئی۔ اتھوں اوہ بدلی ہوئی ویدی نال لے کے مدھیا دیس (یوپی) گئے۔ اہمہ
 اوہ سا سی جدوں آریہ سوسائٹی ورن آشرم (ذاتاں دی وند) وچ ونڈی گئی سی۔ اسر
 براہمن بن بیٹھے ہن۔ مدھیا دیس ای اوہ تھاں ہے، جتھے سنکرت وجود وچ آئی۔ ایس
 دیاں نیناں اوتھے بولن والی بولی اتے اُسرائیاں ”کیاں“ کیوں جو سنکرت بول حال
 دی نہیں سگوں مصنوعی تے ادلی بولی سی۔ ایس پاروں براہمنان نے نہ تاں اینوں
 سگوں ویدی ای رہن دتا اتے نہ ای مدھیا دیس (یوپی) دی پوربلی بولی سمول گئی۔
 ایہو گل دوسر وی شور سنی بارے گل کر دیاں کسے ہور ڈھنگ نال آکھدا ہے۔
 ایہے توں دکھ سنت سنگھ سیکھوں تے ٹہنی چندر دی ایسے گل نوں اپنے مخصوص انداز
 وچ آکھن دا جتن کردے ہن۔ سدھی سانویں گل اہمہ ہے کہ سنکرت اپنے ویسے
 دی اردو سی۔ جس آپ ای دیکھ لوو کہ پاکستان دسے کسے علاقے وچ اردو نہیں بولی
 جاندی پر ایہے باوجود اہمہ پاکستان دی قومی زبان ہے تے ڈھیر ساری لکھت پڑست
 ایسے بولی وچ ای ہوندی ہے۔ دوجی گل اہمہ دے کہ ایہے وچ وی دو جیوں
 بویاں دی ڈھیر ساری لفظی رلی ہوئی ہے۔

سنکرت	پنجابی	سنکرت	پنجابی
کیش (کیس)	پہڑساں	شر (دسر)	دھڑی، منڈی، رنڈ
اکشی (اکھ)	کھا کھاں	اوشٹھ (ہونٹ)	مُہ
آرت	کوہنی	اٹٹھ (انگوٹھا)	ٹٹھ
پرٹھ (پٹھ)	کنڈ	کھرپ (کھوپڑی)	کھنی

جیوا (بجہ)	تو	ہست (تھ)	کر
رب (بیون)	پھن	پہ (پر)	ڈگ
کپس (کپاہ)	پھنی، ونواڑہ	امرویل	لوت
جوٹ (جوڑا)	بودا، چتے	گھونگ (گھوڑا)	ٹو، میر

سکرت مگروں پر اکرتاں دا پڑا غیا جاندا ہے۔ پر اکرتاں اوہ بولیاں ہن جو آریاں دے آون توں پہلاں اتھے بولیاں جارہیاں سن یعنی غیر آریائی بولیاں ہن۔ میری جہے جدوں مدھیا دلس (یوپی) دی بولی پر اکرت دی بنہ اتے براہمن نے نویں بولی سکرت اُساری تاں سارا ادب ایس وچ رچیا جاون لگ پیا۔ ریشا امہ نکلیا کہ امہ مصنوعی بولی اپنیاں لکھتاں راجیں پر اکرتاں نوں متاثر کرن لگ پئی۔ پر امہ یک طرفہ دین نہیں سی، پر اکرتاں دی سکرت دا فرقہ بھر دیاں رہیاں۔ دوجی اہم گل امہ دی ہے کہ پر اکرتاں دا جتاوی روپ سانوں کتاباں جاں اشوک دے کتیاں وچوں لہدا ہے۔ اوہ بول چال والا نہیں سکوں لکھتی بولی دا روپ ہے اتے امہ دین دی لوڑ نہیں کہ لکھتی روپ وچ کدے مئے سدھ تے کدے جان بچھ کے ایسی بولی ورتی جاندی ہے جو بول چال دی بولی توں دکھریاں رکھدی ہوندی ہے۔ ہندی سکرت مدی بھرتی پنجابی ایس دا ابو کا ثبوت ہے۔

اک ہور گل دی اتھے کھولن والی ہے، جے امہ پر اکرتاں سکرت وچوں ای پنڈاریاں سن تاں سکرت داگوں ایناں دا کوئی اکو ای تاں کیوں نہیں؟ امہ پالی، شورسینی، مہاراشتری، مگدھی، اردھ، مگدھی، پشاپی، چوہکا، پشاپی، باہلیسی، شاکاری، چٹالی، شامری، آبھیرکی، شاکی، اپ بھرنش (اگوں اپ بھرنش دیاں 27 قسماں) وغیرہ وغیرہ وچ کیوں وڈیاں ہوئیاں ہن۔ ایس دا ایہو پر توں داتا جا سکدا ہے کہ امہ دکھرے دکھرے علاقے دیاں بولیاں دے ناں ہن۔ جدوں امہ وروان آکھدے ہن کہ پانی دی نیم بدھ کیتی سکرت وچ کوئی تبدیلی نہیں آ سدی سی تاں سکرت مڑ اینیوں پر اکرتاں وچ کیوں وڈتج گئی؟ سدھی سانوں گل امہ ہے کہ ایناں علاقیاں وچ پہلاں ای غیر آریائی بولیاں موجود سن۔ ایسے پاروں سکرت دی پر اکرتاں ٹال نحوی جتہراں دی اکی سانجھ نہیں لہدی۔ لفظی دی آپو وچ کچھ سانجھ لہدی ہے امہ سکرت تے پر اکرتاں دا آپو وچ دا دان پر دان ہے اتے ایہا اج

تعمیر اکریا کہ مں نے کیہ دتا تے کیہ لیا، کھرا دکھا ای نہیں سگوں نامکن ہے۔

بنتوں تائیں ویدی تے پر اکرتاں دی آپو وچلی سانجھ ہے، ایسہ سانجھ اودوں وجود وچ آلی سی، جدوں وید مذہبی کتاباں دا روپ دھار کے عام لوکاں دے جیون مرن تے رساں ریتاں نوں متاثر کرن لگ پئے سن جیویں مسلماناں دی مقدس کتاب قرآن شریف ہودن پاروں پنجابی وچ جو کہے سارے لفظ عربی وچوں آگئے ہن۔ ایس پاروں ایسہ آکھنا کہ پر اکرتاں سدھیاں ویدی توں جھٹھیاں ہن ایسہ وی اکا ای لفظ تے مٹھیکے بھریا ہے۔

پر اکرتاں بول چال دیاں بولیاں مں اتے ویدی دے اتے اتے مسکرت دے ہوند وچ آون توں پہلاں ہر علاقے دا وسیک اپنی اپنی پر اکرت ورتا سی۔ ایسے پاروں ورہتی نوں ”پر اکرت پر کاش“ وچ آکھنا پیا سی کہ جیویں سمندر دیاں براں رتھیاں سوکھیاں نہیں، انج ای لوک بولیاں دی گنتی کرنی وی سوکھی نہیں۔ ایسو گل چند پر اکرت کٹن ہوہ طرح کندا ہے۔ اوہ کندا ہے کہ اپ بھرنش نوک بولیاں نوں کندے ہن جو گنتی وچ ڈھیر ساریاں ہن۔

پر پر اکرتاں دا بول چال روپ اساڈے تید نہیں اپڑیا۔ بدھ مت تے جین مت دایاں نے ”پالی“ مانگہ می تے اردھ مانگہ می نوں اپنیاں مذہبی کتاباں وچ اپنا لیا۔ پھیر اینڈ وچ ہوہ دی کتاباں لکھیاں سیں، بینناں دے ناں دوسرے نے اپنی کتاب ”انٹروڈکشن ٹو پر اکرت“ وچ گوائے ہن۔ ایوں پر اکرتاں ساڈے تائیں اوہی روپ وچ اپڑیاں ہن۔ سنا ایسہ سمجھیا کہ بول چال دی تھاں لکھتی پر اکرتاں وی مصنوعی تے بناوٹی روپ وچ ای ساڈے تائیں جھٹھیاں ہن پر کیوں جو اک دوہی بولی مسکرت دی نانوال ور تیندی پئی سی۔ ایس پاروں ایسہ اک دوہے نوں متاثر کر دیاں رہیاں۔

پر اکرتاں توں مکروں اگلا پڑا، اپ بھرنش دا دسیا جاندا ہے۔ اپ بھرنش نوں دو قسماں وچ ونڈیا جا سکدا ہے۔ اک تاں اوہ سن جو پر اکرتاں دے علاقائی روپ جاں بولڑیاں (Dialects) مں۔ دوہی قسم وچ اوہ بولیاں آوندیاں ہن، بیساں نوں ماہرن لسانیات غیر آریائی بولیاں رستہ دے ہن۔ مطلب ایسہ کہ پُرانے گرامر نویس اپ بھرنشاں وچ اوہ ساریاں بولیاں رگن یندے مں، بینناں دے ناں اوہناں نے کتوں پڑھے تے سنے ہوندے مں۔

گل کیہ دسی بویاں وجوں جدوں کے لفظ دے اک روپ نوں منکرت وچ
 کھا لیا گیا تاں اوہ ”شدھ“ تے ”دیوتیاں“ داکھ واک بن گیا۔ جد کہ باقی دے
 وکھرے وکھرے روپاں نوں اپ بھرنش (وگڑے ہوئے) آکھ کے دھتکار دتا گیا۔
 ہتنبی نے اپ بھرنش لفظ ”وگڑے ہوئے“ دے معیاں وچ نہیں درتیا سی سکوں
 اوہ اہمہ دشنا چاہندا سی کہ اکو لفظ نوں دکھو دکھ علاقیاں وچ دکھو وکھرے ڈھنگاں نال
 اچار یا جاندا ہے۔

پنجابی تے یونانی زبان دا اثر

کندے نہیں پئی سکندر بادشاہ ساڈے دیس وچ بنری وانگ آیا اتے واء ورو لے وانگر چلا گیا اتے اتھے اوہدے پلے دا کوئی لما چوڑا اثر نہیں ہویا۔ کجھ وروان دودھ توں دودھ ایہہ کندے مئے جانے نہیں پئی ایہہ بلہ پورب تے پچھم دے دیساں وچ میل جول دا سمبندھ بنیا اتے بس۔ ایہہ مینوں تاں انج چاپہ اے پئی ایس پلے نے ساڈے جیون اتے تہذیب تے ڈاڈھا گھوڑا اثر کیتا اے۔ میں جدوں مرزے دی بکی دا ناں سنندا آں تاں جھٹ سکندر دے گھوڑے بوکا فیس (ہرنی دا پتر) دا ناں میرے سامنے آجاندا اے۔

ایہہ گل غلط اے پئی سکندر بنری وانگ آیا اتے واء وروا بن کے نکل گیا۔ نہیں! اوہنے اتھے نویں شہر دسائے اتے فوجی چھاؤنیاں دی بنیاد رکھی۔ ایہناں نویں شہراں اتے چھاؤنیاں وچ اپنی فوج دے آدمیاں نوں آباد کیتا اتے کئی اک صوبے اپنے گورنراں دے سپرد کیتے۔ اک ویلا اوہ وی آیا جد گنگا جنا دیس دے دسٹیک بہت سندھو دیس دے دسٹیکاں نوں یادنا (یونانی) دے ناں نال یاد کردے سن۔ تاریخ وچ لکھیا اے جد سنگا خاندان دے بانی ہشپ حرا (184 - 148 ق م) نے اپنے آپ نوں راشٹرپتی کماون لئی گھوڑے دی قربانی دا جشن منادون توں پہلاں اپنا گھوڑا گھل چھڈ دتا پئی جے کسے دے من وچ اوہدے راشٹرپتی ہون تے کجھ شک اے تاں اوہ ایس گھوڑے نوں پھڑلوے تے مقابلے لئی تیار ہو جاوے تاں سندھو دیس دے دسٹیک اک یادنا راجے نے اوس گھوڑے نوں پھڑ لیا۔ پر اوس نے ہشپ حرا دے پتر و سو مترا توں ہار کھائی۔

پرانے اتھاس توں پتہ چلتا اے پئی سکندر دے پلے (327 ق م) توں پچھوں اتھے موریہ خاندان دا راج قائم ہو گیا۔ ایس زمانے وچ یونانی بستیوں وچ اتے

ہو راں تھانواں تے وسن والے یونانی عزت دی نگاہ نال دیکھے جانے سن۔ اشوک نے اک یونانی سردار شپ نوں کاٹھیا واڈا صوبہ دار مقرر کیتا سی۔

کوئی 210 ق م دے ایڑ گیز وچ انھاکس نے کابل وچوں نکل کے پنجاب تے بلہ کیتا۔ اتھے اوس دا ٹاکرا سوبھاگ سین ناں دے راجے نال ہویا اتے سوبھاگ سین نے بارمن کے کئے ای ہاتھی گھوڑے تے مال دولت خراج پاروں اوہوں دتا۔ کوئی 190 ق م وچ باختریا دے راجے ابو تیمزیوس دے پتر اتے انھاکس دے جوئی ڈیمیٹریس نے پنجاب اتے سندھ تے ہنھامار کے قبضہ کر لیا تے اپنے راج دی نیند رکھ دتی۔ فیر 155 ق م وچ میسترن ناں دے یونانی راجے نے پنجاب توں ہاں سارے سندھ کاٹھیا واڈا تے راجہ تانے دے کجھ علاقے تے قبضہ کر لیا۔ اوڑک اوہوں پچھے ہٹا پیا۔ پر پنجاب وچ اوہدا راج ڈھیر چڑ تائیں قائم رہیا۔ انج ای ہور کئی یونانی راجیاں دے ناں تاریخ وچ بھدے نیں۔ پرانے روپیاں 'ہمیاں توں پتہ چندا اے' پئی اوس زمانے وچ پنجاب وچ گھٹ ودھ چالھی یونانی راجیاں راج کیتا۔ سبھ توں گھروں سانوں بھیرے یونانی راجے دا پتہ چندا اے اوہدا ناں ہرماؤس Hermaios (۶50 توں ۶30) اے۔ اتے گھٹ ودھ دس سال صوبہ سرحد اتے پنجاب دے کجھ حصے تے راج کیتا تے اوڑک یوہ پچی دے اک سردار کنفیس نے ایہدے راج نوں 'مکایا'۔

ایس توں پتہ چندا اے پئی پنجاب اتے ایس دے نال لگدیاں علاقیاں وچ پونے چار سو سال تائیں یونانیاں دا اثر رسوخ رہیا اتے کوئی دو سو سال تائیں تاں اوہناں اتھے راج دی گدی سنبھالی رکھی۔ کیہ انج ہو سکدا اے پئی ایہی لمبیت وچ اوہناں ساڈے رہن سن 'رسم رواج' پھنواوے اتے زبان اتے کجھ وی اثر نہ کیتا ہووے۔ مینوں تاں انج چاہا اے پئی آریاواں توں گھروں یونانیاں دا اثر دی کوئی گھٹ نہیں سی 'پر اچ ساڈے لئی ایہدا تدارا کرن چوکھا اوکھا اے کیوں جو اسپہا اوس ویلے توں پہلے دی تہذیب بارے کجھ نہیں جانے تے نہ ای سالوں آون والے یونانیاں دے رہن سن تے رسم رواج دا کجھ پتہ اے۔ فیر اسپیں کیہ کہہ سکے آں پئی اوہناں نے کیہ اثر کیتا۔ ہاں اسپیں ایس اثر دا کجھ پتہ پنجابی زبان وچ من والے یونانی لفظاں توں لا سکدے آں۔ بھاویں یونانیاں دے اثر رسوخ نوں

کہیں کوئی دو ہزار سال بیت چکے نہیں تے اوس ویلے وی اوہناں دی گنتی کوئی آئے ویج ٹون دے ساویں ای سی پر فیروں جدوں اسیں پنجابی ویج ملن والے ٹاویں ٹاویں یونانی لفظاں دل دھیان کردے آں تاں ساڈے کن کھڑے ہو جاندے نہیں پئی اسہ کیہ؟

اج پرانے کھنڈراں چوں ملن والیاں یادگاری چیزاں نے تے کھوج کرن والیاں ودواناں نے ساڈی تہذیب دے کئی اک مکیاں ہوياں پسایاں توں بے علمی دی موٹی تہ لاء شئی اسے۔ اچے کل تائیں یونانیاں دا اتہیہ آوٹا یاں نہ آوٹا ساڈے لئی اکو گل رگنی جاندی سی 'پر اچ نقش بدل پئیا اے۔ پیدام' بامیان (افغانستان) سوات' تخت بھائی' ہیکٹوٹی اتے ٹیکسلا تھیں ملن والیاں مورتیاں اتے مورتاں 'کھنڈراں دیاں کچر بچیاں کچیاں کندھاں اتے اوہناں ہتے را بکیری دا کم اتے تے بچے بھاڑے ٹینڈے 'کھڈوئے' ٹوم ملا اتے ایہو بیسیں دوسریاں چیزاں دی چھان پھلک کردیاں ہوياں اسہ پرکھ کیتی اے پئی اپنے ویلے ویج یونانیاں نے ساڈی تہذیب تے اڈھا گوزھا اثر کیتا سی۔

ہستوں تائیں گندھارا دے آرٹ دا تعلق اے اوس تے تاں صاف صاف یونانی تہذیب دی چھاپ لگی جاچدی اے۔ جے کر اسیں اپنے عجائب گھراں ویج رکھیاں ہوياں گندھارا آرٹ مورتیاں اتے پھرتے کھڈیاں ہوياں مورتاں تے گوہ کرہے تاں سانوں کئے ای ایہی نقش رُسمن کے جیڑے یونانی دیو مال اتے یونانی نوک کہانیاں۔ مال تعلق رکھدے نہیں اتے کچر مورتیاں دے چرے مہرے دی بناوٹ یونانی جاچدی اے۔ اتہیہ کچر نمونے لہور دے عجائب گھر ویج وی پنے نہیں جیویں دوجی صدی عیسوی دا بنیا ہویا پتھر دا متروا دیوی دا بت اتے ایسے زمانے دا پھرتے کھڈیا ہویا پاخوس دیو (Bacchus) دیاں رنگ رلیاں دا اک نظارہ۔ انہیں ہور وی کئی اک چیزاں سمجھیاں نہیں 'بیریاں یاں تہ اتہیوں دے وستیگ یونانیاں دے ہتھاں دیاں بنیاں ہوئیاں نہیں یاں مڑ اوہناں دے ہتھای شاگرد چٹے دے ہتھاں دیاں۔

ساڈے دیس دے را بکیری دے کم تے وی یونانیاں دا ڈوگھا اثر جاچدا اے۔ اوس ویلے دے مندرن ماڑیاں دی بناوٹ باقی بھارت دیش ٹالوں بالکل وکھری اے۔ ایس توں جہاں عسکی ودواناں تے حساب 'دیدک' اتے خاص کر جوتش

بارے دی یونانیاں توں کئی اک گھلاں سکھیاں اتے نال ای یونانیاں دی دیو مالا، لوک کمانیاں اتے قلعے دیاں دی کئی اک گھلاں اتے آکے رچ بچ گئیں۔

خروشتی زبان دا ودھنا چھلنا دی اینٹاں دی یادگار اے۔ ایہہ زبان پہلی وار ایران دے ہخامنشی خاندان دے پہلے دارا دے راج (تقریباً 500 سال ق م) وچ بھدی اے۔ یاں ایہہ کہہ سکدے ہاں پئی ایس زبان دا پہلا لکھیا ہویا لکھ اوس زمانے نال تعلق رکھدا اے۔ انج دی ہو سکدا اے پئی ایہہ لکھائی پہلاں دی اتے ورتن وچ آوندی ہووے اپ زمانے دے کیڑے نے اوہدا قہوہ مٹا چھڈیا ہووے۔ کیوں جو بھوج پتر، چڑے اتے کٹڑ دیاں بھٹیاں تے لکھی ہوئی کوئی چیز دو ڈھائی ہزار سال تائیں کتے بچ سکدی اے۔ ایہدے اکھر اوس ویلے دی ایرانی لکھائی نال سدے جلدے نیں اتے لفظ مندھارا دی زبان دے ہن۔ ایرانیوں دے ہتھوں یونانیاں نے دی ایسے زبان نوں سرکاری زبان دا درجہ دے دتا جیویں انگریزاں نے ساڈے دیس وچ انگریزی توں دکھ اردو نوں وی سرکاری زبان من لیا سی کیوں جو ایس زبان نوں سارا ملک آسانی نال سمجھ سکدا سی۔ یونانی راج ویلے خروشتی مندھارا توں دکھ دوجے دیساں وچ وی چھٹی سی۔ ایہدے کئی اک نمونے افغانستان اتے بلخ بخارا چوں ملے نیں۔ کھنڈراں دی دویا دے جانکار جرمن ڈاکٹر شائن نوں ترکستان دے کھنڈراں دی کھدائی کردیاں ہوياں کئے سارے خروشتی زبان دے لکھ ملے، بیہڑے بھوج پتر اتے کٹڑ دیاں بھٹیاں تے لکھے ہوئے ہن۔

ہند یونانی راجیاں دے راج ویلے سرکار، دربار اتے پکھیاں وچ یونانی اتے دہی دویں زبانیں درجیاں جاندیاں ہن۔ روپیاں بیسیاں تے دی اک پاسے یونانی اتے دوجے پاسے دہی زبان لکھی جاندی سی جیویں اک دھرم دے سکے تے اک پاسے یونانی وچ باسیلوس (Basileos) اتے ایو کراتیو (Eukratio) مطلب بادشاہ ایو کراتیویس لکھیا ہوا اے اتے دوسرے پاسے خروشتی وچ مہاراجا ایو کراتیو آسا لکھیا ہویا اے۔ ایہہ ضرور اے پئی یونانیاں نے دور دور دا کم چلاون لئی دہی زبان سکھن دا جتن کیتا ہووے گا، پر ایہہ دی گل اے پئی دربار اتے کم کار وچ بیہڑا درجہ حاکماں دی زبان دا ہوندا اے اوہ عزت دہی زبان نوں نہیں ملدی۔ مسلماناں توں پہلاں ہندو راجیاں مہاراجیاں دے زمانے وچ لوکائی دی زبان تاں پراکرت سی

پر درباروں وچ منکرت نوں عزت دی نگاہ نال و۔ کھیا جاندا سی۔ مسلمان آئے تہ
 عربی فارسی دی قدر ہون لگ پئی اتے کئے ای پنڈت دی دربار وچ عزت حاصل کرن
 لئی ایہناں زباناں دے ودوان ہو گئے۔ انگریز آئے تہ انگریزی زبان دے جھنڈے
 جھلن لگ پئے اتے ساری دنیا لک۔ نہ کے انگریزی دے دوالے ہو گئی۔ انج ای
 یونانیاں ویلے یونانی نوں وی ایہو درجہ حاصل ہووے گا اتے کئے ای دسی پڑھے لکھے
 یونانی دے ودوان ہو گئے ہون گے، پر عام لوکاں دی زبان تے وی کئے ای یونانی شہد
 چڑھ گئے ہون گے جیویں اج کل ساڈے پنڈتو بھرا دی عام گل کتھ وچ نام، فس
 کلاس، نمبر، فنڈ، دوت، ممبر، فہرلی، اسکول، اشام، ہوٹل، کت، ہسپتال اتے نیشن
 ورگے ہزاراں لفظ ہناں سوچے کجھے آسانی نال ورت جاندا نہیں۔ انج ای یونانی
 دے وی کئے ای سارے شہد ساڈی زبان دا حصہ بن گئے ہون گے۔ ایہناں وچوں
 کتھ تہاں ہوی ہون بھل بھلا گئے ہون گے پر کتھ شہد زبان تے ایہیہ چڑھے ہون گے
 ، بیہڑے ساڈی زبان دا حصہ بن گئے۔ اج اوہناں نوں آسانی نال پچھانا مشکل جا پدا
 اے۔ پر فیرو دی جے جتن لایچے تہاں کتھ نہ کتھ پلے پے ای جاندا اے۔

اج میں پنجابی وچ ملن والیاں اوہناں یونانی شہداں دا ویردا پاواں گا ۔
 بیہڑے کتاباں دے درتے پھر دے ہویاں میرے سامنے آئے۔ ہو سکدا اے پئی
 جے ایس گل دل ودھ دھیان دتا جاوے تہاں ہور وی کئے سارے ایہیہ شہد ساناں
 بہرین۔

اتجے اک ہور گل دا ویردا پادتاوی ضروری اے پئی ساڈی زبان وچ چار
 قسم دے یونانی شہد مدے نہیں۔ پہلاں تہاں اوہ شہد نے بیہڑے آریائی بولیاں دا
 سانجھا ورثہ ہون کر کے منکرت اتے فارسی دی شکل وچ مدے نہیں۔ دو جے اوہ
 شہد نہیں بیہڑے عربی زبان راہیں ساڈی زبان وچ آئے۔ کیوں جو جد عرب ودوان
 یونان دے فلاسٹراں دیاں لکھیاں ہوئیاں کتاباں دا ترجمہ عربی وچ کر رہے سن تہاں
 اوہناں نے یونانی دے کئی اک لفظ اپنی اصلی شکل وچ ای موجود رہن دتے یاں
 اوہناں نوں کتھ بدلا دتا۔ کتھ لفظ ایہیہ وی نہیں بیہڑے عربی اتے یونانی دوہاں زباناں
 وچ مدے نہیں۔ انج جا پدا اے پئی اسلام توں پہلاں اوہ لفظ یاں تہاں یونانیاں نے
 عربیاں توں کتھے یاں فیرو عریاں نے یونانیاں توں لے لئے۔ انج دی ہو سکدا اے پئی

ایمنں ددہاں زبانوں نے اسے کسے تہی زبان جیوں فیتی وغیرہ توں حاصل کیتے ہون۔ یاں ایمنں دی مدی ہوئی شکل ایویں اتفاق دا نتیجہ ای ہووے۔ تیجے اوہ شبد نیں بیڑے یورپی خاص کر کے انگریزی زبان دے ذریعے ساڈی زبان وچ آئے اتے چوتھے اوہ شبد نیں بیڑے اتے لکھے ہوئے یونانیاں دے ناں میل جول کر کے ساڈی زبان دا حصہ بن گئے۔ ایمنں چارے دنیاں لفظاں نوں اڈو اڈو نکھیرنا ایڈی ادھی گل نہیں۔

سجہ توں پہلاں اوہ شبد یسے آں بیڑے فرنگی قوماں راہیں ساڈی زبان وچ آئے نیں۔ انج تاں سائنس، انجینری اتے ڈاکٹری دی ساری زبان ای یونانی لفظاں ناں بھری ہوئی اے تے سچے کر ایمنں لفظاں نوں کٹھے کیت جاوے تاں اک انگریزی لفظ تیار ہو سدی اے۔ اتنے بس نمونے لئی کتنی دے لفظ ای تیارے ساہنے رکھدے آں جیوں اسکول، کمرہ، کیرہ، ڈراما، جیٹر، کلرک، گراموفون، فونو گراف، ٹیلیگراف، ٹیلیفون، کارڈ، کیلنڈر، گرامر، جغرافیہ، پتلون، پالیسی، ڈیموکریسی اتے ایٹم وغیرہ۔

اچن یونانی دے اوہ لفظ یسے آں بیڑے عربی زبان راہیں ساڈے دیس وچ آئے۔ ایمنں وچ کجہ اردو دے لفظ وی لکھ دتے نیں بیڑے عام طور تے ساڈی زبان وچ ورتے جاندے، پر ورلے وائڈھے اوہ کدھرے کدھرے مل جاندے نیں۔

پنجابی	اردو	عربی	یونانی	یونانی لفظ دا مطلب
کتون	قانون	قانون	کانون	سوئی اتے قانون
اکسیر	اکسیر	الاکسیر	کسیراں	مہین ہویا داڑو
بلغم	بلغم	بلغم	محلکم	بلغم
جادو	طلسم	طلسم	طلسم	جادو
جراح	جراح	الجراح	جیرو	تھہ واکم کرن والا
				چیر پھاڑ کرن والا
				(یونانی چیر تھہ)

درم	درہم	درہم	درہم	درم
ویلا	قرن	قرن	قرن	زمانہ
گرچہ	کلیسا	کلیسا	کلیسا	کشتی ہون دی جگہ۔ چرچ۔
کفن	کفن	کفن	کفن	صندوق مرمے رکھن واسطے
جوت	آبوت	آبوت	آبوت	خالی قبر
پردیسی	اجنبی	اجنب	اجنبی	پردیسی
صوفی	صوفی	صوفی	صوفی	سیانا (کہ نہیں سہے پئی)
				ایسہ عربی دے راہیں آیا
				یاں فارسی دے)

تکوار	سیف	سیف	زیفوس	تکوار
کھیتی	زراعت	زروع	اگروس	کھیتی
شیطان	شیطان	شیطان	یتناں	شطان، جن

(عربی دا شہد شیطان عبرانی سلطان (دشمن) چوں نکلیا اے اتے ایسہی
عبرانی اصل سنن (غضب پٹھ آیا ہویا اے)۔

دوداں داکنا اے پئی یتناں دی یونانی اصل تینو Tino اے تے سنکرت
دے لفظ تھا (اگ) دے ٹال تعلق رکھدا اے۔ پنجابی تا (گرم) دی ایسے تھا چوں
نکلیا اے۔ کبر یونانی لفظ فارسی زبان راہیں دی ساڑی زبان وچ آئے نہیں جویں
تاڑ (یونانی ناؤس، کشتی) موسیقی (یونانی موسیقہ (Mosica) راگ دویا، یونانی موش
Mousha فن دی دیوی) اتے چشمہ (یونانی زشما Zashma چشمہ) انج ای آفندی
(یونانی آفیر Aphetes حاکم) ترکی زبان دے راہیں ساڑے دیس وچ آیا۔

ایسہ گل تاں سارے پڑھے لکھے جاندے نہیں پئی یونانی زبان سنکرت دی
بھین اے تے ایسہیں کئی اک مثالاں اوہ جاندے ہون گے۔ پنجابی زبان وچ دی کئی
اک لفظ سہے نہیں بیڑے یونانی وچ دی موجود نہیں، پر ساڑی زبان وچ ایسہ
سنکرت راہیں آئے جا پدے نہیں جویں:

پنجابی	سنکرت	یونانی	فارسی	آریائی کتبے دیاں دوجیاں زبانیں
بھروٹے	بھرو	اپھروڑ	ایرو	روسی، پردو

گڈی وی ایسے لفظ ٹال تعلق رکھدا اے کیوں جو یورپ دے ہور ملکاں وچ ”گڈی“ دے ارتقا والے ایسے ٹال مدے جلدے لفظ مدے نیں جیویں جرمن اتے ہالینڈ دے کجھ علاقیاں وچ ایسے لئی گوریاں گوری اتے سوئٹزرلینڈ وچ ”گرمی“ دے شبد مدے نیں۔ پنجابی لفظ کواری وی یونانی کورینا (Corinna) (بن ویاسی کواری) چوں نکلیں لگدا اے۔

اسیں پہلاں اک مضمون وچ دس چکے آں پئی نکھان دراوڑی زباناں دے لفظ رنگان دی ای اک شکل اے۔ ایسہ عجیب گل اے پئی مشہور یونانی شاعر ہومری کوتا وچ ایسے ٹال مددا جلد اک شبد رنگتان (Tekton) مددا اے۔ ایسے معنی ’راج‘ نکھان اتے جواز ہٹاون والے دے نیں۔ پتہ نہیں ایسہ انج ای اتفاق گل اے یاں فیر کسے پرانے زمانے وچ ایسناں توہاں نے ایسہ لفظ اک دوجے توں ادھار لے لیا ہووے۔ پر ایسہ گل کئی اے پئی نکھان دے ہتھیار گنیا (Gonia) (کوئے ویکمن والا ہتھیار) دا تاں تاں یونانی توں ای ادھار لیا ہویا اے۔ کجھ کہیا نہیں جا سکا پئی پنجابی دے لفظ بیشک دایوٹائی ایتھوس (Attikos) (چھوٹی کوٹھڑی) ٹال کوئی تعلق ہے یاں نہیں۔

ایسہ تاں سونیاں مونییاں گلاں سن جُن اسیں کجھ دوسرے شبد اں دا ویر دا پاوندے ہاں۔ بیڑے ساڈی روز دی بول چال وچ درتے جاندے نیں تے اوہناں دی اصل یونانی زبان اے۔ ایسہ ساڈی زبان وچ ایس طرح رسچے چچے ہن پئی جیویں صدیاں توں ساڈی زبان دا حصہ ہون تے گل دی کجھ انج ای اے۔ کوئی دو سوا دو ہزار سال تھوڑی مدت نہیں۔ جُن اسیں اوہناں شبد اں دی کجھ دنگی پیش کردے آں۔

پنجابی ملیواں لفظ

یونانی

آتھرو Ather (دیوتیاں دا ساہ، ورکھا، پنجرہ) آتھرو (پنجرہ) عطر (دیوتیاں دا ساہ)
کلموس Kalmos (کلم، لاطینی: Calami) قلم (فارسی وچ قلم کرنا مطلب نقل کرنا)

(اے)

کاتھڈرا Kathedra تھرو، کرسی، تخت تھرو (اُچی، پنجرہ دی تھاں)

کاف دی آواز بول حال دی خاطر پھٹ گئی	نمین Naein وگنا
نیں (دریا وگن والا)	Kanna کنا 'سروٹ دا کانا'
کانا (سروٹ دا کانا)	Thalassa تھالاس 'سمندر
ٹلاؤ (چھپر) سنکرت، 'سرو' سمندر	Zaite زائٹ 'دال دی گٹ
گٹ (زائٹیاں دے گٹھے ہوئے پچھے لکھدے وال	Botane بوتانی 'زی بوٹی
بوٹی۔ بوٹا (پودا)	Dendron ڈندرون 'درخت دا
ڈنڈل (درخت دا ٹا۔ موٹی ٹکڑ)	Kogche کوگا
گھوگا (سنکرت گٹھ)	Gyros گیروس 'چکر
گھیر، گھیرا (سنکرت چکر)	Cope کوپ 'چپ
چپ	Polemos پولیموس 'لاٹینی (Belum لڑائی) لام (لڑائی، جنگ)
سریک	Shuring شوریگ 'کھان سریک
پڑنا (اسد جڑ پڑیں)	Lepria لپریا
اکھاڑا	Agora آگورا 'لوکاں دے اکٹھے ہون دی تھاں منڈی
پھٹ	Stoa سٹوا 'پھٹ
وٹکارا	Angareid انگاریڈ 'زبردستی کم کرونا
بیلی	Philos فیلوس 'یار۔ حشر
بستی	Xanthos خنٹوس 'کھٹا رنگ
گارا	Hygros Pelos ہائیگروس پیلوس 'گلی مٹی
چور (دم) چوری	Aura اؤرا 'پو پھل
پچاوتا	Peptein پیپٹین 'مضم کرنا
پڑے	Pyressian پیرسیان 'سیگا۔ گرمی
چپ	Sioke سیوک 'چپ
زیور (نوم ٹلا) (مطلب چاندی دے گھنے)	Argyros آرجیروس 'چاندی

جیویں ایج کل کے دے کہنیاں ول وکھ کے کہہ دیندے نہیں پئی اوہنے
 تاں اپنا سونا پیا ہویا اے۔ ہو سکدا اے ہند یونانی راجیاں دے وقت وچ اتھے

چاندی دے گئے پاؤں دا رواج ہووے۔

یونانی زبان دا سبھ توں بتا اثر ساڈے شہراں اتے پنڈاں دے تالواں تے پیا جاچا اے۔ یونانی شہراں اتے مکاں نوں کجھ ایہو جیہے ناں دیندے سن جیہناں دے پچھے آند (مطلب والا) لگدا سی جیویں باختریانہ (باختر دا ملک) ایسے طرح سوگدیاند، مارگیانہ، درنگیانہ، سویانہ، ایکباندہ۔ ایسے آند دیل طرزتے ساڈے کئی اک شہراں اتے گرانواں دے ناں موجود نہیں جیویں کھمیانہ (کھی قوم دا شہر) لدھیانہ، گولیانہ، گونیانہ، بگیانہ، لنگیانہ، واندہر مٹانہ وغیرہ۔ ووداناں دا کہنا اے پئی ہندو کش اصل وچ 'یونانی انڈیکس (Indicus) دی وگڑی ہوئی شکل اے۔

اگے تیس پنجابی زبان اتے یونانی زبان دے اثر ول بھائی پاپکے او بھن اسیں ایسے کھوج دے سہندھ وچ پنجابی دیا کرن (گرامر) اتے یونانی دے اثر ول گوہ کردے آں۔ احمد سراناواں کنا انوکھا اتے ایویں جیسا جاچا اے۔ ایہدی وجہ ساڈے دلاں وچ بیٹھی ہوئی اہمہ گل اے پئی پنجابی زبان مسکرت وچوں نکل اے۔ بعدویں کدے کدے اسیں ہولی بیسی اہمہ دی کہہ دیندے آں پئی پنجابی سدھی مسکرت وچوں نہیں نکلی سکوں پرانیوں پر اکرتاں وچوں نکل اے۔ پر جدوں ہندو پاک دیس دیں زبانیں دی دیندہ دا سوال سامنے آوندا اے تاں اسیں چپ کر کے اینوں مسکرت دے ٹہر وچوں من بندے آں۔ ایس دا نتیجہ اہمہ اے پئی اسیں پنجابی شہداں اتے دیا کرن دا اکو سوا مسکرت نوں ای من بندے آں۔ تے جدوں سناووں کہے شہد دا اڈھ لکھ مسکرت وچ نہیں بھدا تاں اسیں بے سرچر دیاں دلیاں گھڑن دا جتن کردے آں، بیسناں نوں ویکھ کے باسا آوندا اے۔ اسیں اہمہ ٹھل جاندا اے آں پئی ساڈی زبان وچ مسکرت، عربی اتے فارسی توں بنیاں ساڈے دیس دیاں آریاں توں پہلاں دیاں دراوڑی اتے منڈا زبانیں دا وی حصہ اے فیر "ریاں توں بچھوں" اتے یونانی، ترکی، سکولی اتے یورپ دیاں زبانیں دی اپنے اپنے ویلے وچ ساڈی زبان اتے اثر پاوندیاں رہیاں نہیں۔

اسیں اتے پنجابی اتے اردو گرامر دے کجھ ایہی پکھاں ول گوہ کردے آں جیہناں تے یونانی اثر دی چھاپ صاف صاف لگی ہوئی بھدی اے۔

سب توں پہلاں اسیں 'کا' کہے کی (بیسناں نوں پنجابی وچ 'دا' دے، 'دی

کندے نیں) دے شیدا دا ویر دا پوندے آں جیرے، دو شیداں دے تعلق نوں ظاہر کرن لئی ورتے جاندے نیں۔ شکر ت وچ ایہناں شیداں دے اُوہ مَلّھ دا کچھ سر پہ نہیں مدا۔ ایس زبان وچ کہے تہاں ایہناں شیداں دا مطلب ہاں کہے شیداں نشان دے ورتیاں ای سہے بندے نیں۔ جیویں، وِکرم سبھا، دا مطلب، وِکرم دا دربار اے۔ پر کئی واری سمبندھ نوں ظاہر کرن لئی اک شے لئی ”تہ“ یاں ”سہ“ دا شبد جوڑ (Suffix) ورتدے آں۔ جیویں ”پانیہ وِگیان“ یعنی ”پانی دا وِگیان“ ”امرت سہ“ معنی امرت دا تلاؤ۔ انج ای دو شیاں لئی ”بھیاں“ اتے دو توں ودھ لئی نام دا شبد جوڑ ورتدے آں۔ جیویں۔ پُرش آدمی

پُرشا سہ: (اک) آدمی دا

پُرشا بھیاں: (دو) آدمیاں دا

پُرشا نام (دو توں ہتے) آدمیاں دا

پرانی پر اکرت وچ دی امہ سمبندھی شیداں کا، کے کی، دا کوئی اگھ مگر نہیں مدا جیویں:

ات دہا شرن، آند شرن اتے (سچائی دے) چان دی شرن سب توں

اند والی شرن اے۔

دھرم وید، دھرم شرن سچا راہ ای (سچا) چان اے۔ سچے راہ دی

شرن وچ آؤ۔

(داستان اردو، لکھت نصیر حسین خیال)

جدوں شکر ت وچ امہ سمبندھی شیداں دا کوئی سر پہ نہیں ملیا تاں

دیلاں دی کھوج شروع ہوئی۔ اوڑک امہ کہہ کے گل مکدی کہتی ”بھادیں و۔ کمہن

وچ امہ شیدا بڑے سادہ جیہے دسدے نیں۔ پر جے اسیں ایہناں شیداں دی اصل

ول دھیان کرے تاں پتہ پلدا اے پئی شکر ت وچ امہ پورے شیداں پر ویلے

دے بدلن نال ہوئی ہوئی آپ وی بدل گئے۔ اتے پورے شیداں دی تھاں اوہناں

دے نشان رہ گئے۔ جیویں ”کنے“ بیر، پرانی اردو وچ ”کول“ دے معنی ویندا سی

اصل وچ ”کرن“ یاں ”کرنے“ توں بنیا اے بیدے معنی ”کن“ دے نیں۔ کیوں جو

کن نیزے دا کچھ اے۔“

پت ہونا چاہیدا اے پئی امہ ”کنے“ واشہد بیہڑا پرانی دکھنی اردو وچ ورتیا گیا اے سہنہ ہی شہاں دا ’دے‘ دی (یاں کا‘ کے‘ کی) دے ارتھ نہیں سگوں ایہدا مطلب اے ویس۔ کول۔ اج کل وی امہ شہد پنجابی زبان وچ ایناں ای ارتھاں وچ عام ورتوں وچ آوندا اے جیویں ’میرے کنیں‘ (میرے دل) رب کنیں (رب دلوں) رب کنوں (رب دلوں یا رب کولوں)

سولھویں صدی عیسوی دے دکھنی کوی فیروز دی اکو کو تا وچ کنے کنے تے کا‘ کے‘ کی دے شہد اڈو اڈو ارتھاں نال ورتے گئے نہیں جیویں :

مرا جہ مخدوم جی جگ منے
منگول نعمتاں میں سدا بس کنے
پیا جیو تھے تو ہنس ساس ہے
تو ہم جیو کے پھول کے باس ہے

(دکھنی ادب کی تاریخ، لکھت ڈاکٹر محی الدین زور)

عالمناں نے ایناں شہاں بارے ہور وی کئی دلیلاں پیش کیتیاں نہیں۔ اک دھار امہ دی اے پئی امہ پر اکرت دے سہنہ ہی نشان ”کیر کم“ اتے ”کیرو“ وچوں نکلے نہیں۔ ایہدے لئی اوہ دکھنی اردو توں ہاں چند بروئی دی ”پر تھی راج راسو“ دی گواہی وی پیش کردے نہیں۔ پر جیویں اسیں اگے جا کے ویروا پایا اے ایناں سہنہ ہی شہاں دا ورتن ایس توں ودھیرے پرانا اے۔ ایہیاں ہور وی کئی دلیلاں مددیاں نہیں ایناں دا ویروا ڈاکٹر شوکت سبزواری نے اپنے لکھت ”اردو زبان کا ارتقاء“ وچ پایا اے۔

اتنے امہ دنا وی ضروری چاہدا اے پئی عام طور تے کجھ ودواناں دے من وچ امہ دشواس بیٹھ ہویا اے پئی ایناں سہنہ ہی شہاں دی ورتوں ساریاں توں پہلاں دکھنی اردو وچ ای مددی اے۔ پر پنجاب دیس وچ ایناں شہاں دے ورتن دا ثبوت ایس توں وی پرانیاں لکھتاں وچ مددا اے۔ ایہدیاں کجھ مثالں تھلے دتیاں جاندیاں نہیں۔

بدھ مت دی اک پستک (کتاب) وچ بیہڑی پالی زبان وچ لکھی ہوئی اے ایہو ای سہنہ ہی شہد ورتے گئے نہیں جیویں ”دھام (دھرم) کرو“ دھام کرو“ دھام کا

نکھ پھو کو 'دھام کی دند بھاؤ۔"

(داستان اردو، نکھت نصیر حسین خیال)

ضلع امرتسری تحصیل پٹی وچوں بین مت دے اک مندر وچوں سدھ ناتھ
جوگیوں دے فرتے دی زبان وچ اک پرانی جتھ نکھت ملی اے۔ دودھاں نے ایس
زبان نوں اپ بھرنش داٹاں دتا اے تے ایس نوں یارھویں صدی عیسوی دے
ایڑگیڑ دے زمانے دی دیا اے۔ ایس نکھت وچ دی اہم سمبندھی شہد ورتے گئے
نہیں۔ جیویں

سس گھر سو سائے بھائی

ہر درسن کی سو جھی پائی

ملک محمد جانی (1480ء توں 1538ء تک) نے پداوت وچ دی ایناں

شہداں نوں ورتیا اے جیویں:

آئی سرور تو اوھک پیاری

لو کو اار کاتک اجیاری

ایہ رتو کنت پاس جیہ

سکھ تن کے بیہمانہ

دھن بنس لاگے پیا گلے

دھن گل پیا کے بانہ

یہ دتیاں ہونیاں مثالاں وی دھیان جوگ نہیں:

"سمناں جیہاں کا اکو داتا سو میں و سر نہ جائے"

"گور بن گھور اندھارا" ست گور پرکھ جن جانی "ست گور تس کا تاؤں"

"تہہ ہر کے نام کی تم اوپر چھاؤں"

(گورو نانک)

"ست گور کے پر تپ توں مٹ گیسو بھ دکھ دند

کے کیر دبدھ حاضی گور ملیا رانا نند"

کیر بچ گھر پریم کا مارگ اگم اگادھ

سیں اتار پگ تلے دھرے تب نکٹے پریم کا سواد"

(بھگت کبیر)

ایڑ تر چھڑ توں
ست گور اگے ڈھے ہو
گور کاشید پچانو
سبھ کچھ جانے جانو
آساں مٹاں جلائے توں
ہوئے رہو مہمانو
ست گور کے بھانے بھی چاہے
تاں درگاہ پاوے مانو

(گورو امر داس)

آگیا بھی اکال کی
سبھ سکھن کو حکم ہے
جی چلا پونہ
گور مانو گرنتھ
گورو گرنتھ جی مانو
پرگٹ گوراں کی دہرہ
جو پر بھوکو لپو چے
کھوج شہد میں لے

(گورو گوہند سنگھ)

نک بوجھ من میں کون ہے
من اور ہے تن اور ہے
سبھ دیکھ آوا کون ہے
من کا وسیلہ پون ہے
ہندہ بنایا جاپ کون
توں کیا بھانا پاپ کون

(شاہ حسین لہوری)

دکھ جگ کے سو ہے پوچھن آئے
جن کے پیار پر دیں سدھائے

(بے شاہ قصوری)

سنت اندر سنگھ چکرورتی جی نوں گور کھی اکراں وچ اک اتھ نکھت ملی اے
جیہڑی پندرھویں یاں سولھویں صدی عیسوی دے ایڑ گیز دی نکھی ہوئی جا پدی اے۔
ایہدے نکھن والے دے ناں دا کچھ پتہ نہیں پر نکھت توں پتہ چلدا اے پئی ایہدے ملتان
دے علاقے دا دستک سی۔ ایس نکھت وچ وی ایہدے سمندھی شہد مددے

نہیں۔ جیویں۔ "ایٹ کے اور تھاہ جننہ۔ عبد اللہ پاتشاہ بجا دے کی پیٹھ تے اہجن۔
مدینہ عرب ولانت محمد مصطفیٰ آوے گا۔ اپنا دین امر چلاوے گا۔ کُل کا جگ اترین بید
محمد امر لکھ درگاہ ملے گا۔ محمد مصطفیٰ کل میں آوتا ہے۔ بید اترین آگے کی خبر دیتا
ہے۔ دیکھا کیسی خبر دیتے ہے۔"

اتھاس توں پتہ پندا اسے پئی ایس سمبندھ وچ سب توں پہلاں سہری زبان
وچ اہمہ شبد مدے نہیں اوہ یونانی زبان اسے۔ یونانی سمبندھ می شبد دے نشان اکا
(Ikos) اتے اکا (Akos) دے اترتھ دا یعنی سمبندھ رکھن والا ہن۔ اتھے اہمہ گل
یاد رکھن چاہیدی اسے پئی یونانی زبان وچ شبد دے اخیر دی "س" دی آواز عام طور
تے بولی نہیں جاندی۔ ایس کر کے اتھے اہمہ شبد بغیر اخیر دی "س" دے لکھے گئے
ہن تے ایس توں بچھوں وی ایہو نیہ شبد اں دے اخیر وچ "س" دا حرف نہیں لکھیا
جاوے گا۔ یونانی زبان وچ ایس سمبندھ می نشان دی ورتوں دیاں کئی اک مثالیں
دھندلاں ہن جیویں ہومرک (Homerikos) کوی ہومرو دے نال سمبندھ رکھن والی
اپنے طرح انڈیکا (Indikos) ہند دے نال سمبندھ رکھن والی (نیلے رنگ دا یونانی
ٹاں) ہندو کش پہاڑ دا ٹاں وی یونانی زبان دے اثر دی گواہی دیندا اسے۔ ودواناں دا
کہنا اسے پئی اہمہ یونانی زبان دا انڈیکوس (Indikos) دا اترتھ ہند دا پہاڑ سی پر
بچھوں دگر کے ہندو کش ہن گیا۔

مہاراجا اشوک دیاں پتھر لکھتاں اتے کتھ پرانے ڈرامیاں وچ "یونیکا" اتے "
رومیکا" دے شبد درتے گئے ہن۔ ہیناں وچ اہمہ "کا" دا سمبندھ می نشان صاف
صاف نظر آوندا اسے۔ اہمہ شبد اوسے طرح درتے گئے نہیں جیویں اوس ویسے
دے ایتموں دے وینیک یونانی گل کتھ کردیاں بولدے سن جیوں "رومائییکا"
(Romaika) روم دیس نال سمبندھ رکھن والا۔ ایونیکا (Ionika) ایونیا (یونان)
دے علاقے نال سمبندھ رکھن والا۔ اتھے اک ہور گل دا دیروا پاوندا وی ضروری
اسے پئی پرانے یونان وچ یونانی زبان دیوں تن اڈو اڈ بولیاں ورتیاں جاندیاں سن
ایونی، ڈوری اتے ایولی۔ ایہناں وچوں ایونی بولی وچ شبد دے اخیر دی "س" دی
آواز نہ لکھی جاندی سی تے نہ بولی جاندی سی پر دوجیاں بولیاں وچ اہمہ آواز لکھن
دے وچ ضرور آوندی سی پر بولن وچ گھٹ ودھ ای ورتی جاندی سی اتے دتے

ہوئے دوویں شہد ایوئی بولی نال سہندھ رکھدے ہن۔) انج جاچا اے پئی ایتھوں
دے پرانے و سیکھاں دے آون والے یونانیاں توں اہمہ شہد اتے نال ای ایہناں نال
ورتنے جان والے سہندھ دے نشان کا' کے' کی سکھ لئے ہون گے۔

ایہو کا' کے' کی دے سہندھ می نشان پنجابی زبان وچ عام ورتے جاندے نہیں
جیویں میکے (ماں دا پنڈ) جیکے (پو دا پنڈ) ایسے وانگ ناکے اتے وارکے دے شہد۔

پنجاب دے کنیاں ای پنڈاں اتے شہراں دے نانواں وچ وی اہمہ سہندھ می
نشان ورتے گئے ہن۔ جیویں فالتھا' امرکا' مرید کے' کاموں کے' سلیمائی' اتے پتوکی
وغیرہ۔ ایس طرح دے پنڈاں یاں شہراں دے ناں پنجاب توں ہٹاں پاک و ہند دے
مکاں دے ہور کسے حصے وچ نہیں ملدے۔ انج جاچا اے کہ ایہناں لفظاں دی
ورتوں پنجابیاں توں سکھی گئی سی۔

اک ہور سہندھ می شہد آہ معنی والا یاں سہندھ رکھن والا دی ایسے ہندو
یونانی راجپاں دے راج دی نشانی جاچا اے۔ ایس دا ثبوت سالوں پرانیاں شہراں
دے یونانی نانواں اتے ایسے طرح دے پنجاب دے شہراں اتے گراواں دے نالواں
توں مدد اے جیویں پرانے شہراں دے یونانی ناں باختریانہ (باختر دا ملک) اتے ایسے
وانگ سوگدیانہ' مارگیانہ' درگیانہ' سوسیانہ' ایکستانہ وغیرہ۔ ایسے پنجاب دے کئی اک
شہراں اتے گراواں دے ناں وی مددے نہیں۔ جیویں گھبیانہ (گم قوم دا شہر)
مدھیانہ' گولیانہ' گونیانہ' بگیانہ' لنگیانہ اتے واندر جنانہ وغیرہ۔ فیر پاورہی خانہ نوں
پلے دے تعلق پاروں پھلتانہ آکھیا جاند اے۔

اردو زبان وچ وی اہمہ سہندھ می شہد "آہ" ورتوں وچ آوند اے
جیویں راجپوتانہ' تلنگانہ' ہندوانہ' دلیرانہ' بزدلانہ وغیرہ۔ پرمن وال گل اہمہ اے پئی
پہلاں پنجابیوں نے اہمہ شہد آون والے یونانیاں توں سکھیاتے مڑا ایتھوں اہمہ شہد
اردو زبان وچ گیا۔

فارسی زبان وچ وی اہمہ شہد ورتن وچ آیا اے پر بہت ای گھٹ۔ عام
طور تے ایتھے اوہدیاں اک دو مثالاں ای ساہنے آوندیاں نہیں جیویں مردانہ اتے
زنانہ تے ایہو بیسیاں مثالاں آئے وچ گون دے برابر وی نہیں۔ فارسی وچ ایس
نشان دی ورتوں وی سیلوکس دے گھرانے دے راج دی نشانی جاچدی اے۔ ایران

دج ایس دی دے شہراں یاں پنڈاں دے ناں نظریں نہیں آوندے سیناں نوں دیکھ کے اسیں کہہ سکدے پئی پنجاب اتے باقی دیس دج ایہو سے ناں اوہناں دی دیکھ ویکی رکھ لئے۔ ایہاں گھاں ول دھیان کیتیاں اسیں ایہو کہہ سکدے آں پئی ایہہ سبندھی نشان وی ساڈی دھرتی دج سدھا یونائیاں دے راہیں آیا۔

نہن اسیں مادہ دے نشان دا گوہ کر دے آں۔ ایہہ اردو اتے پنجولی دیا کرن دوواں دج اکوچھا ورتیا جاندا اے۔

سلکرت دج نہ توں مادہ بتاون لئی کوئی خاص طریقہ ورتوں دج نہیں آوند۔ عام طور تے نہ مادہ دے ناں دیکھو ہوندے نہیں۔ اتھے نہ مادہ شہداں دے اخیر دج ورتے گئے اکھراں ول دھیان کر کے سانوں کے حد تک پتہ چل جاندا اے پئی ایہہ نہ اے یاں مادہ۔ پر ایہہ وی کوئی پکی گل نہیں کئی واری نہ مادہ اتے نا جوڑ (Neviral) دے پچھے اک اکھ ورتیا جاندا اے۔ جیویں ششو (منڈا) سیتو (پل) اتے مدھو (بست) نہ گئے جانے نہیں۔ پر مدھو (جدوں) شت دے ارتھ دج ورتیا جاوے) دھینو (گال) اتے وسو (دولت) مادہ نہیں اتے تو (پنڈا) دھہ (ناجوڑ)۔ کئی دیر نہ مادہ شہداں دا اصل جنس (Sex) ناں کوئی سبندھ نہیں ہوند۔ جیویں دھینا (فوج) نراں دا ٹولہ ہونڈیاں دی مادہ گئی جاندی اے تے ایہہ الٹ پگھٹ جتھے زنانیاں دا ای اکھ ہوندا اے نہ نیا جاندا اے 'انج ای اکو شے دا ناں نہ' مادہ اتے نا جوڑ ہو سکدا اے جیویں دریا یاں کے ندی ٹالے دے کنڈھے لئی تھ (نہ) جی (مادہ) یاں ششو (ناجوڑ) دے شہداں وچوں کوئی وی ورتیا جا سکدا اے۔ اتھوں تاہیں پئی کئی واری ناں مادہ دے شہد لوں نہ دے طور تے ورتیا جاندا اے جیویں سوانی لئی "وار" (نہ) کلتر (ناجوڑ) اتے جایا (مادہ) دے شہد ورتوں دج آوندے نہیں۔

سلکرت دج بٹھ لکھے ہوئے اکھ جدوں شہد دے پچھے آون ناں عام طور تے مادہ دی نشان سنے جانے نہیں جیویں :

۱: پر تھہ (دچار، سوچ) پرچا (چھاں) جتا (لوکاں)

او: دھینو، مدھو، پنجو (پنچ) رجو (رسی)

آو: وڈھو (ہو، سوانی)

ای: رجنی (رات) دیوی، وانی (بانی) تری (جہاز)

کوئی ورنی وانڈھی مثال "نی" دے نشان دی وی مل جاندی اے پر بہت گھٹ تے نہ ہون تے برابر ارنیہ (جنگل) توں ارنیانی (جنگل دی دیوی) اتے راندرتوں راندرا نی۔ پر راندردی مادہ راندرا وی مٹی مٹی اے جسدے ارتھ لکشی دیوی دے نیں۔ اینناں شہداں توں بنناں "نی" دا نشان مادہ لئی گھٹ ای ورتیا گیا اے۔ اتے پر اکر ت وچ تاں ایہ نشان مکتا رسدا ای نہیں۔ اج کل سوانی لئی چٹی دا شہد اتے دھی نئی مہرتی دا شہد اصل وچ مسکرت دے نہیں سگوں ہندی دے شہد مننے چاہیدے نیں۔ پرانی مسکرت وچ سوانی لئی جایا، کھتر، دار اتے ودھو دے شہد ای ورتے گئے نیں۔ انج ای پرتوں مسکرت دے طریقے نال مادہ پترکا نیا جاند اے۔ انج ایہ دے لئی پرانی مسکرت وچ آتھا، سنا اتے تھادے شہد ورتے گئے نیں۔

ایہدا مطلب اے پئی مسکرت وچ مادہ لئی "ن" دا نشان نہیں ورتیا گیا۔ فارسی زبان دی ویاکرن ول گوہ کرے تاں اتھے وی نہ مادہ بتاون لئی کوئی خاص نشان نہیں ورتیا جاند۔ کچھ تاں تاں ایہو ویہ ہوندے نہیں بیہرے آپ ای نہ یاں مادہ ہون دا پتہ دیدے نہیں جیویں مادر، پدر، دیو، پری، اسپ، ماویں۔ کچھ نالوں دی نہ مادہ بتاون لئی آدم جات لئی مرد اتے زن دا شہد ودھا دیندے ہن۔ جیویں ہر مرد، ہر زن، جادوگر مرد، جادوگر زن، اتے چڑی جنوراں لئی نہ اتے مادہ دے شہد ورتدے نہیں جیویں گرہ نہ، گرہ مادہ، شیر نہ، شیر مادہ، کجھک نہ، کجھک مادہ۔ ایس توں ایہہ ظاہر ہوندا اے پئی فارسی زبان وچ وی مادہ لئی کدھرے "ن" دا نشان نہیں ورتیا گیا۔ یونانی زبان وچ صدیاں توں نہ توں مادہ بتاون لئی "ن" دا نشان ورتیا جاند اے جیویں۔

ن

ارتھ

ن

ہیلن Helen

چائن

ہیلو Helios

کیترائن Katharine

پوتر، پاک

کاتھرو Katharos

ہرمائن Hermione

یونان دے اک دیوتا دا ناں

ہرمیس Hermes

ہیروئن Heroine

دیوتیاں دیاں سنتاں والا انسان

ہیرو Heros

ایہہ دھرم دی کئی مثالاں دیاں جا سکدیاں نیں۔

پنجابی اتے اردو زبان وچ وی اسمہ "ن" دا نشان ایوں ای نر توں مادہ
بتاون لئی ورتیا جاندا اے جیویں:

نر	مادہ	نر	مادہ	نر	مادہ
مالی	مالن	پنجابی	پنجابن	موچی	موچن
دھوبی	دھوبن	ماچھی	ماچھن	جوگی	جوگن

ایس توں اسمہ ثابت ہو جاندا اے پئی نر توں مادہ بتاون لئی "ن" دے
نشان دی ورتوں ساڈی زبان وچ یونان توں آئی اتے اسمہ ہند یونانی راجیاں دے
راج دی دین اے۔ پہلاں اسمہ نشان "کا" اتے "آند" دے سمبندھی نشاناں وانگ
یونانیاں توں پنجاں دریاداں دی دھرتی وچ آیا تے ایہوں مسلماناں خاص کر مغل
دے راج وچ پنجابی سورسوں دی زباناں دے راہیں فوجاں دی زبان وچ دل مل گیا
جیڑی اگے ج کے اردو دے ناں نال مشہور ہو گئی۔

پوٹھوہاری

پوٹھوہاری اک اجوکی بھارتی آریائی بولی ہے جو پچھلی پنجاب (موجودہ پاکستان) دے اوس کثیر وچ بولی جاندی ہے جیہیں لوں پوٹھوہار کیسا جاندا ہے اتے اسے پنجابی بولی دی اک بولڑی ہے۔ پوٹھوہار سندھ ساگر دو آب دا اک اہم حصہ ہے اتے اوس کثیر دا محض ہاں ہے جو جیہیں وڈیاں پہاڑیاں تے وادیاں، ندیاں، ٹالیاں تے کسیاں وغیرہ نوں ہک وچ ولیدھا جہلم دریا دے پچھم ول اتے چکوال تحصیل دے پورب ول پریا گیا ہے۔ پوٹھوہاری جیہیں کثیر وچ بولی جاندی ہے اوس وچ کئی علاقے شامل ہن۔

1. ضلع راولپنڈی دیاں چارے تحصیلاں 'راولپنڈی'، 'کھر خاں'، 'کوہ تے کوہ مری' (کوہ مری دی بولی وچ پہاڑی رنگ و دھیرے ہے)۔

2. ضلع جہلم: (ا) جہلم دی ساری تحصیل (ب) چکوال تحصیل دا اوہ پوربی حصہ جو راولپنڈی ضلع دے ٹال گدا ہے (ج) پنڈ دادخواں تحصیل وچ ساٹ رینج (د) دے پورب دا کچھ علاقہ (ضلع جہلم دے باقی علاقے وچ "دھنی" بولڑی ور تیندی ہے)۔

3. جہلم دریا توں پار کھیرات ضلع دی اتر دکنی گٹھ وچ جو اتر پورب ولوں دکن پچھم ول لنگھ رہیاں پہاڑیاں تے دریا جہلم دے وچکار بندی ہے۔ پوٹھوہاری بولی جاندی ہے۔

4. ضلع اٹک دی اٹک تحصیل وچ وی پوٹھوہاری بولن والا کثیر ہے (اٹک ضلع دیاں باقی تحصیلاں پنڈی کیپ، ٹلاٹک تے فتح جنگ وچ ترتیب وار "کھیتی" "اعوان کاری" تے "سوائیں" بولڑیاں ور تیندیاں ہن)۔

5. ہزارہ ضلع دی ہری پور تحصیل دی بولی وی پوٹھوہاری ہے۔ پوٹھوہاری

وے نال لگدے دوہج کبیراں دا دنا وی ضروری ہے، جیہناں وچ پوٹھوہاری انج شعلی بی ہے کہ واضح روپ وچ حد اں کبیریاں اوکھیاں ہن۔ ضلع جہلم وچ پوٹھوہاری تے دھنی دیاں حد اں لُنڈی پٹی وچ جا رلدیاں ہن۔ لُنڈی پٹی وے پچھم ول دھنی دا علاقہ شروع ہو جاندا ہے تے پورب ول "پوٹھوہاری" دا۔ لُنڈی پٹی وے پنڈ نہ دھنی وچ جھننے جاندے ہن تے نہ پوٹھوہاری وچ۔ انج ایتھوں وے کسے پنڈ وچ دھنی ورتوں وچ آوندی ہے تے کسے وچ پوٹھوہاری۔

راولپنڈی وے ضلع وچ کوہ مری وے پہاڑی علاقیاں دیاں بولڑیاں دے ناں اوتھوں دے مقامی قبیلاں رچھ، ڈھڈے کیریاں دے ناں اتے ہی ترتیب وار رہیلاں، ڈھڈی تے کیریاں وغیرہ مشہور ہن۔ ایہ بولڑیاں پوٹھوہاری دے ہی پہاڑی روپ ہن۔ رہیلاں دا علاقہ پُنجھ نال جا لگدا ہے تے اوس اتے پُنجھی دا اثر کافی ڈونگھ ہے۔

ضلع اٹک دے وچکار پورب والے پاسے فتح جنگ دی تحصیل سواں دریا دے دوپسیں لیتی ہوئی ہے تے ایتھوں دی بولڑی نوں "سوائیں" کہیا جاندا ہے۔ سوائیں، دھنی دا ہی اک روپ ہے تے پوٹھوہاری کبھی تے اعوان کاری وغیرہ دے کبیراں وچ گھری ہوئی ہے۔

پوٹھوہار نال لگدے علاقیاں وچ ایس اتے پوٹھوہاری دا کچھ رنگ چڑھ جاندا ہے۔ دھن نال لگدے علاقیاں وچ دھنی داتے کدھرے کدھے کبھی دا وی اثر ہے۔ گرنیر من سواں دی بولڑی نوں دھنی وچ ہی رگن دا ہے۔

ضلع اٹک دے دکھن ول تہ گنگ دی تحصیل وچ اعوان کاری بولی جاندی ہے۔ ایس دا ناں اعوان قبیلے دے ناں اتے ہی اعوان کاری پیا۔ ایس دی نطقاں بہتی پوٹھوہاری والی ہی ہے۔ کئی گھلاں وچ ایہ پوٹھوہاری نال میل وی کھاندی ہے، پر کبیاں وچ نہیں۔ جویں اعوان کاری وچ پڑناں مانر، تانہ ورتدے ہن۔

اٹک ضلع دے وچکار پچھم والے پاسے پنڈی کبیب تحصیل ہے جیس وچ کبیبی بولی جاندی ہے جو اعوان کاری نال بہت میل کھاندی ہے۔

لُون دیاں پہاڑیاں جہلم ضلع دے دکھنی حصے اتے شاہ پور، میانوالی ضلعیاں دی شمالی حد اں نال گھرا لیاں جہلم دریا توں سندھ تک پسریاں ہوئیاں ہن۔ ایہناں

پھاڑیاں دے پوربی سرے دی بولڑی جو جلم تحصیل ٹال گدا ہے پوٹھوہاری ہے جد
کہ بچھی سرے دی جو پکوال تحصیل دے ٹال گدا ہے دھنی ہے۔

پوٹھوہاری دے روپ

پوٹھوہاری دے کئی روپ مدے ہن۔ شلع جلم تے راوہنڈی دے میدانی
علاقے وچ جو پوٹھوہاری بولی جاندی ہے اوہ کوٹے تے مری دیاں پھاڑی تحصیلاں
وچ بولی جاندی پوٹھوہاری ٹالوں کھہ وکھریاں رکھدی ہے۔ کوٹے دی تحصیل وچ
ہیشہ ”اچھتا“ ”بھنا“ ہی ورتیا جاندے ہے جدوں کہ میدانی علاقیاں وچ ”آنا“ ”جانا“
وی ورت لیا جاندے ہے۔

ایسے طرح مصوتیاں (Vowels) تے ٹھیاں دے ورتوں وچ وی کھہ فرق
پیا ہویا ہے۔ پھاڑی تے میدانی بولڑیاں وچ ہمیش ہی وکھریاں ہوندا اے۔ پھاڑاں
دی جغرافیائی حالت کھہ ایسی ہوندی اے کہ جے آواجائی دے راہ تے ویلے
سکھدیں نہ ہوں تاں واہ میداناں ٹالوں کھے رہندے ہن تے اوہناں دی بولی ویلا
لنگھن ناں میدانی بولی ٹالوں کھہ اڈ ہو جاندی ہے۔ پھاڑی پوٹھوہاری تے کوہ مری
دیاں پھاڑیاں وچ جو پوٹھوہاری بولی جاندی اے اوہ کوٹے دی پوٹھوہاری ٹالوں
وکھری ہے۔ ڈھنڈی کیریالی وچ مھاڑا تھارا وغیرہ پڑ ناں دی وادھیرے ورتوں کھیتی
جاندی ہے۔ رہبھالی دا علاقہ پونچھ ٹال جاگدا ہے تے اوس اُتے پونچھ دا اثر چوکھا
ہے گریٹرمن ایس لوں کشمیر دیاں دکن بچھی پھاڑیاں وچ بولی جاندی بولڑی وادی
سروپ مندا ہے۔

میدانی علاقے وچ وی شہری تے پنڈو پوٹھوہاری وچ کافی وکھریاں ہے۔
پنڈاں دے اکر تے شہری رہتی توں وانجھے لوکاں دی بولی وچ مھاڑا تھارا اچھتا
بھنا وغیرہ لفظ عام مدے ہن اتے غنے تے مصوتے دی تشدید وکھن وچ آوندے
ہے۔ اوہ شہریاں وچ نہیں شہری میٹھا تینڈا آنا جانا دی ورتوں کر دے ہن تے
وادھو مصوتے جو شہداں لوں لکادوں یاں چھیاڈوں لئی پنڈو ورتدے ہن۔ اوہناں دا
وادی شہر وضمیر کر دے۔ ایس علاقے دی سرکاری بولی اردو دے انیکاں لفظ

جیناں دی ورتوں کئی پنڈو پوٹھوہاری تدبھو روپ وچ کردا ہے۔ شہری یاں پڑھیا
لکھیا پوٹھوہاری قسم دے نیزے رہن دی کوشش کردا ہے۔ جیویں پنڈو پوٹھوہاری
کاگد یاں کاگت کندا ہے پر ہر شہری کاغذ۔

جہلم تے راول پنڈی دے نلیاں دی پوٹھوہاری وچ کافی دکھڑاں ہے
جہلم دی پوٹھوہاری اتے دھنی تے شاہ پوری دا اثر ہے۔ جہلم وچ ”سی“ ”سن“ فعل
دی ورتوں وی کر لئی جاندی ہے۔ جہلم وچ وچوں، کولوں کیسا جاندا ہے پر راولپنڈی
وچ وچوں، کوٹوں۔

پوٹھوہار دے علاقے وچ دلش دی وڈتوں پھلاں مسلماناں توں دکھ ہندو،
سکھ دی دسدے سن۔ ہندوواں، سکھاں دی ثقافت، رہتی، ریت، رواج، مسلماناں
نالوں کچھ اڈرے سن۔ ایس لئی پوٹھوہاری دے کچھ شبد ایہیہ دی ہن جو اکھ مسلمان
ہی بول چال وچ ورتدے ہن۔ ہندو سکھ دوہجے مترادف لفظاں دی ورتوں کردے
”سن“ جیویں۔

مسلمان	ہندو، سکھ
نماش	پچاہیں
فجریں	دڈ ویلے، سرکھی ویلے
کھاج	دیاہ
جہ	پنڈا
صاف	پک
کٹوی	کئی
بھرات	دیر دار

ایسے طرح کنبک، واشتا، جھانی، ورت، کڑاہ وغیرہ لفظ صرف ہندو سکھ ہی
ورندے سن اتے طوہ، روزے وغیرہ مسلمان۔ پر جہلم، بہشت وغیرہ لفظاں دی ورتوں
دوویں جاتیاں کریندیاں سن۔ مسلماناں دی پوٹھوہاری ہندوواں، سکھاں دے ٹاکرے
وچ کچھ ودھیرے ہنکی سی۔

کوئی دی دوبندے کسے لفظ دا اُچارن بالکل اکو جیسا نہیں کر سکدے۔ اوہناں دے لہجے سُر، دباء، اواز نوں لکاون یاں چُشیاون دی مانسک پر ورتی (انسانی جبلت) دا اثر اوہناں دے اُچارن اتے ضرور پندا ہے۔ پھیر دکھو وکھرے کھیتر اں دا اُچارن جغرافیائی حالات تے وِتھ پاروں فرق والا اک سبھاوک (فطری) جیسی گل ہے۔ ایسے سنی اکو کن (مصدر) توں بنے لفظ دکھو وکھرے کھیتر اں وِچ درتیندے ایسے وکھرے مڑوپ دھار گئے ہن کہ اوہناں دہلی سانجھ بُھنی اوکھی ہو گئی ہے۔

پوٹھوہاری وِچ اُچارن دے پکھوں کئی نوٹیاں خصوصیتاں ہن۔ اوازاں نوں لکاون، چُشیاون، مصوتیاں نوں غنائی رنگ دین، 'واوہو' مصوتیاں دی ورتوں، مصوتیاں دی ان ہوند تے ایہناں دی تھاں بدلی۔ پوٹھوہاری دے کجھ خاصے ہن۔ غنائی لفظاں دی ہوں گنتی مصوتیاں دی گھنٹی ورتوں تے مصوتیاں راہیں موٹھ بٹاون (جیویں چا دے دی تھاں چائی دے) وغیرہ کر کے پوٹھوہاری بڑی رسیلی تے سرودی بن گئی ہے۔ "جا کے" دی تھاں "جائی کے" "نوں دی" تھاں نوں "آں" دی ورتوں جاندا دی تھاں جاناں وغیرہ نال پوٹھوہاری وِچ اک سرودی لے پیدا ہو جاندی ہے جو اصل وِچ سورسراں دی ہی دین ہے۔

پوٹھوہاری وِچ ہتھیکڑے دوہرے مصوتیاں نوں غنائی بٹاون دا جھکاؤ زیادہ ہے۔ ایہ جھکاؤ دھنی وِچ وی مددا ہے، پر پوٹھوہاری وِچ تاں بہت زیادہ "گھڑواں" ہے۔ جیویں کہ کھیں، جینیں، کھائیں، ایس طرح تاں "نے" فی وغیرہ۔ انسانی حالت نئی ورتے جانداں شہداں دا اُچارن ناں نہیں آیتا جندا ہے۔

انگریزی دے کئی لفظ جو پوٹھوہاری وِچ اپنا لئے گئے ہن اوہناں وِچ وی ایہ حالت و۔ لیکن جوگ ہے جیویں

پوٹھوہاری
پینچ

انگریزی
کچ

ن تے ن اتے نون غنہ دی جی دودھ ورتوں پوٹھوہاری کیتی جاندی ہے، اوئی بخاب دیاں ساریاں بوڑیاں وِچ رلا کہ وی شاید نہیں بندی۔ فطلاں وِچ تاں دا' جھنڈ دی تھاں، "یاں" ہی ورتا جندا ہے۔ جاناں، کھاناں، روٹاں، ہنڈاں وغیرہ۔

پہلے دی گل تہاں اہم ہے کہ مرکزی پنجابی دے کئی لفظ جو عُنائی ہن
پونھوہاری وچ عُنائی نہیں رہے۔ پونھوہاری وچ غنہ دی تھاں شد لے یندی ہے۔

مرکزی پنجابی	پونھوہاری
گتھی	گتھی

گندہ	گندہ
------	------

نگہ	نگہ
-----	-----

منڈہ	منڈہ
------	------

گنڈہ	گنڈہ
------	------

پونھوہار دے لوک لفظاں نوں اُچارن کیساں اکھراتے عام پنجابی نالوں زیادہ
زور دیندے ہن۔ اہم سردہام عام طور اتے لفظ دے دو جے سمے اتے ہوندا اے۔
اتے دے لفظاں دا نئے توں شد وچ وٹ جاون دی وجہ وی ایہو ای ہے۔ سردہام
کارن پونھوہاری اُچارن وچ کافی وکھڑاں آگیا ہے جیویں۔

پتا	پتا
رتا	رتا

پونھوہاری "او" گھٹ بوندے ہن اتے کئی تہاں ایس دا اُچارن وی بڑی
مشکل ہال کر سہدے ہن۔ اس نئی مصوبہ بدلی راہیں کم لیا جاندا ہے۔ کدھرے تہاں
"او" نوں "او" وچ مں لیا جاندا ہے۔ جیویں چول نوں چول پر بہتی وار "او" دی
تھاں 'اے' بولیاں جاندا ہے جیویں۔

مرکزی پنجابی	پونھوہاری
--------------	-----------

چوڑا	چوڑا
------	------

سوتا	سوتا
------	------

بھوتا	بھوتا
-------	-------

جھوتا	جھوتا
-------	-------

پونھوہاری وچ "و" دی ورتوں وی ودھیرے کیتی جاندی ہے۔ پچھی پنجاب
وچ بویں جاندیاں بولیاں دی اہم اک نکمیر نویں خصوصیت ہے۔ پنجابی دے
بہناں لفظاں دے لہجہ وچ "ا" اتے "ا" آوندے ہن۔ پونھوہاری وچ "و" اتے

”و“ بن جاندا ہے جن ’جیویں

اوس دی تھاں ہس

ایس دی تھاں ہس

اک دی تھاں ہک

اک اکھری لفظاں دے اخیر وچ جے دوہرا مصوبہ ہووے تاں بہتی وار
دوہرایا جاندا اے۔ ایس اخیر وچ وادھو لگائے ”و“ پوری طرح اچارن نہیں
جاندا۔ ایس نال صرف ایس توں پہلے آئے مصوبہ دے لااون وچ کج فرق پے ج
ہے ’جیویں۔

پوٹھوہاری

مرکزی پنجابی

جاہ

جا

تاند

ند

دھ

دھ

مستے ”چھ“ دا اچارن کئی وار ”ش“ وانگ کیتا جاندا ہے۔ پر ایس
طور اتے راولپنڈی یاں پہاڑی علاقے کوئے تے کوہ مری دی تحصیل وچ ہی و
وچ آیا ہے ’جہلم دے پوٹھوہاری علاقے وچ انج درتوں نہیں۔ جہلم وچ ”گما چھو
سو“ (گوا دتا سو) آکھیا جاندا ہے پر راولپنڈی دے پہاڑی کھیت وں ”گمائی شوڑیا
ایس طرح ”اچھنا“ نوں ”اشنا“ ”بکھنا“ نوں ”کشنا“ دی اُچاریا جاندا ہے۔
دے اوہناں شبد اں وچ بیسناں وچ ”او“ آوندا ہے ’پوٹھوہاری وچ اُچارن ک
”او“ نوں ”و“ نال بدل لیا جاندا ہے یاں ”او“ غائب کر دتا جاندا ہے ’جیویں۔

ساؤن ساون (سُون)

جیون جیون (جھین)

کھاؤن کھاون (کھان)

پوٹھوہاری اچارن وچ اکھراں دی تھاں بدلی (METATHESIS) دی

دیکھیا گیا ہے ’جیویں۔

پوٹھوہاری

اصل لفظ

کاچو

چاقو

مطلب	معین
حویلی	وہیلی
ہیش	میش

پوٹھوہار دے وسٹیک اخیر لے مسیتے نوں "و" نال بولدے ہن جیویں چل
 نوں چل 'اواز مارن' گئیں اُچارن وچ تاں اے بڑا اکڑواں دس آوند ا ہے جیویں۔
 پوٹھوہاری دی اُچارن سُر (TUNE) دی عام پنجابی دی سُر توں کدھرے
 کدھرے دکھری ہے۔ سُر بھادیں اک اکھری دی اکو ہوندی ہے 'پر مٹھ وچ دہا تاں
 ادون وچ فرق' جاندا ہے۔ خاص طور اتے گھ 'جھ' 'ڈھ' 'دھ' بھ وغیرہ مسیتیاں
 وچ۔ جدوں اے مسیتے لفظ دے شروع دی آجانے ہن تاں ایہناں دا اُچارن ذرا
 نیویں سُر وچ کیتا جاندا ہے۔ خاص طور اتے اودوں جدوں ایہناں نال "او"
 ہووے۔ جیویں گھوڑے دچے "گھو" دا چارن "کو" درگا ہوندا ہے۔

پنجابی	پوٹھوہاری
گھوہنا	کھوہنا
بھوہن	پھوہن
دھوہل	تھوہل
ڈھوک	ٹھوک
جھانی	چھانی

پر جدوں ایسا اکھر کے لفظ دے دچکار آوندے ہن تاں ایہناں دی اواز
 کدھور دی طرح ہو جاندی ہے جیویں۔

پنجابی	پوٹھوہاری
پکھارٹا	پکھارٹا
کڈھوانا	کڈھوانا
سجاگ	سجاگ
ودھائی	ودھائی

پنجابی واک پٹھوہاری دی لفظاں کنی دیکھ تے ہدی سومیں توں چٹندی
 ہوئی ہے تے ایس وچ کنی رنگاں دی جھلک ہے۔ ہتے لفظ ویدی بولی 'سکرت'
 پراکرت تے اپ بھراں توں ہی ورثے وچ لئے گئے ہن۔ کچھ لفظ عربی فارسی وچوں
 تسم تے تدبیر وچ اپنا لئے گئے ہن۔ کچھ لفظ پٹھوہاری دے مرکزی پنجابی ٹال
 سانجھے ہن کچھ دکرے دی ہن جو صرف پٹھوہاری وچ ہی ورثیدے ہن۔

پنجاب دیاں ساریاں بولیاں وچوں پٹھوہاری ہی اک ایسی بولہی ہے
 جیس اتے ویدی سکرت دی بڑی ڈوٹھی چھاپ مدی ہے۔ انج گدا ہے کہ
 پٹھوہاری اپنے اصلی مادہ نالوں مانا نہیں توڑ سکی۔ ایس علاقے وچ آواجائی دے
 وسیلے حکمادیں نہیں لئی باہرلا اثر ابتوں دے دینکاں لے گھٹ گھنیا تے بولی
 وچ پرانے تہ جائے رہے۔ ایسے سکرت دے ہڈاں وچ رچے اثر کارن ہی
 پٹھوہاری وچ اچ تک جزویں گھن پر دھان ہے۔ جدوں کہ مرکزی پنجابی رنگدیں وچ
 وٹ چکی ہے۔ پڑنیوں بھیت دی ورتوں دی پٹھوہاری وچ ہوں ہے۔ پٹھوہاری
 نے ویدی بولی دے انیک لفظ مول روپ وچ سنالے ہوئے ہن جیویں 'اچہ' 'کچھ'
 'بکھر' وغیرہ کنی لفظ معمولی بی تہدیلی ٹال پر چلت ہن جیویں کہنا وغیرہ۔ مرکز پنجابی
 وچ ایس لفظاں دی ورتوں نہیں مدی۔

پٹھوہار ٹال آریہ جاتی دی سانجھ بڑی پرانی ہے۔ آریہ لوک جدوں بھارت
 وچ آئے تاں اوہناں نے جیس اچھاؤ تے ریشک علاقے وچ سبھ توں پہلاں رہن لیا۔
 اوہ دھنی اتے پٹھوہار دا علاقہ ہی سی۔ اوہناں سواں تے جہلم دریا دے کنارے
 کنی پڑھیاں لکھائیاں۔ "پُرگ وید" دیاں مادہ ملیاں رچاں ایسے علاقے دی ندی ٹائیاں
 تے لیاں دے بریتے اتے بہہ کے رچیاں لیاں۔ ایس طرح ویدی بولی ایس علاقے
 دی مٹی وچ رچ گئی۔

پٹھوہاری وچ انیکاں ایس لفظ مدے ہن جو سکرت توں اپنائے گئے ہن
 تے ایس لفظ پنجاب دیاں ڈو جیاں بولیاں وچ نہیں ورثیدے جیویں۔

پٹھوہاری
 اُردو (بولتا)

سکرت
 اُردو

کھنڈ

کھنڈ

گرام

گرام

ملیار

ملا کار

ہتھیاں کیمز ایسے لفظ دتے جاندے ہن جو سنسکرت وچوں پنجابی تے
پونٹھوہاری، وہاں نے اپنائے ہن۔ پر تہ بھو بتاون گئیاں وہاں وچ وکھو وکھرے
روپ دتا لئے ہن، نیویں۔

پونٹھوہاری
انگلپنجابی
انگلسنسکرت
انگلریش
گنیمارریش
گنیمار، گنیمارریش
گنیمار

جواڑا

جواڑا

جواڑا

تراما

تراما

تراما

ترے

ترے

ترے

پر سبوں

پر سبوں

پر سبوں

لوہکا

لوہکا

لوہکا

عربی فارسی دے لفظ

انھویں نانویں صدی توں ہی پونٹھوہار وچ مسلماناں دی آمد شروع ہو گئی
سی۔ دسویں صدی وچ تاں ایس علاقے اتے مسلمانی اثر چوکھا سارا پھینا شروع ہو گیا
سی۔ گیارھویں صدی دے شروع وچ محمود غزنوی نے تاں سارے پنجاب اتے قبضہ
کر کے پنجاب وچ فارسی نوں دفتری بولی بنا دتا سی۔ ”دھنی“ تے ”پونٹھوہار“ دے
پنڈاں دے پنڈ مسلمان بننے شروع ہو گئے سن۔ جیویں جیویں فارسی داراج دربار وچ
مان ودھا گیا تے پنجاب وچ فارسی پڑھائی جان لگی۔ ایس دا اثر عام لوکاں دی بول
چال اتے وی پھیل گیا۔ عربی دے جو لفظ پونٹھوہاری وچ آئے اوہ سارے فارسی وچوں
آئے۔ عربی فارسی دے کئی لفظ جو پونٹھوہاری وچ درتے جاندے ہن، پنجابی دیاں

دو جیاں بولڑیاں وچ نہیں ملدے جیویں 'کاشک' (کاشق) اج وی چچے لئی ورتیا جاندا ہے۔

پوٹھوہاری نے عربی، فارسی دے ہتے لفظ اپنے اچارن دے مطابق ڈھال لئے ہن۔ عربی، فارسی دے اوہ لفظ جیہناں وچ 'ف' 'ز' 'غ' 'خ' ش دیاں آوازاں ورتیاں کسیاں ہن، اوہناں نوں کدھرے تاں اوے آواز وچ اپنایا گیا ہے۔ کدھرے بدل کے جیویں زور دی تھاں "جور" یاں "پور"۔

تیشاں فارسی، عربی مول دے آخر اتے لفظ دتے جاندا ہن، جو پنجابی اتے پوٹھوہاری نے دکھو دکھ روپاں وچ اپنائے ہن۔

فارسی، عربی	پنجابی	پوٹھوہاری
آمدنی	آمدنی	آلودنی
اکثر	اکثر	اشکراں
علاج	علاج	کھلاج
کوشش	کوشش	کوشٹ
خاوند	خاوند	خوند
زیادتی	زیادتی	جیاستی
بنیاد	بنیاد	مُنیاد
بحث	بحث	ہولش
لائق	لائق	لیک
واقف	واقف	واکب
وحشی	وحشی	وچوش

فارسی، عربی دے کچھ لفظ اچھے وی ملدے ہن جو صرف پوٹھوہاری وچ پرچلت ہن، پنجابی وچ نہیں۔ کچھ ایسے لفظ نمونے پاروں تیشاں دتے جاندا ہن۔ ایہہ پوٹھوہار دے لوکاں دی بول چال وچ عام ورتے جاندا ہن۔

فارسی، عربی	پوٹھوہاری
صیب	جینک (ساہنک)
نخل	نخل

گوشا (کانا چھوڑی)

گوشا

ٹاس

ٹاشتری

دھچکا

دھچکی

نماشان

نیم شام

بادیاں

بادیہ

رودیا

روداغ

پونھوہاری وچ کچھ دیکھی لفظ دی مددے ہن۔ بیڑے مذہ قدیم توں ہی دلش وچ ورتے جا رہے ہن اتے بیسناں دا مذہ مسکرت وچ نہیں مدد جیویں راز، ڈوکی، میرگو، اکھلی وغیرہ۔ آریہ جاتی نے جدوں پونھوہار وچ اپنے قدم نکائے تاں اوہوں آیتھوں دے وسیک دراوڑاں نوں یاں پہاڑاں ول دھک دتا یاں اپنا غلام بنا لیا۔ پچھوں ایہہ دراوڑ دکن ول نس گئے۔ ایسناں دے کئی لفظ پونھوہاری وچ سبھالے پئے ہن۔ جیویں 'کلا' ڈھبا' مڑ' سوتا وغیرہ

پونھوہاری وچ کافی لفظ ایہہ مددے ہن جو نو کیکے ہن تے پونھوہاریاں دی اپنی کاڈھ ہن جیویں۔

اتریں (پرسوں) روہاں (کل)

ٹھڈھیاں (ماتا دے داغ) کھٹ (ڈلی)

کس (بخارا) پینی (قمیس) وغیرہ

گرا مری جستر

تاں (اسم) غظاں دے سستی کرن لئی لفظاں وچ جو دگاڑیاں تہیلے ہوندی ہے۔ اوہ تذکیر تہیت تے حالت دے کارن ہی پورمان ہوندے ہن۔ بیسناں ایسں اسم دا ویروا دیندے ہاں۔

مذکر، مذہ

جمع

واحد

حالت

مذہمیاں، مذہ

مذہ حائے

کڑ

کرم	بڑھیاں	بڑھیاں کی
کرن	بڑھے توں	بڑھیاں توں
شہ دان	بڑھے آسے	بڑھیاں آسے
اپادان	بڑھے کوٹوں	بڑھیاں کوٹوں
سمبندھ	بڑھے نا' نے' نیاں	بڑھیاں نا' نے' نیاں
ادھکن	بڑھے 'چ' تے	بڑھیاں 'چ' تے
سنبودھن	بڑھیا!	بڑھیا!

بہت ساریاں مذکر اسماء نوں بیسناں دے انت وچ کوئی سمیت آوندا ہے
پورن تے وکاری بتاون گئیاں 'اوہناں دے انتے سمیتے ٹال "اے" لائی جاندی
ہے' جیویں۔

مل	ہے
مہر	پھرتے
مہر	نہیں

بیسناں اسماء دے پھیکر وچ "ا" آوندا اے۔ اوہناں نوں وکاری بتاون
گئیاں "اے" لا دتا جاند ا ہے جیویں گھوڑا توں گھوڑے گت توں گتے۔
مونٹ دے انت وچ "ایں" یا "او" لا کے وکاری بنایا جاند ا ہے' جیویں۔

بجھ	بجھیں
اکھ	اکھیں
مہر	مہرے
بجر	بجرے
بجھن	بجھن

ماں' پیہ' بھین' بھرا وغیرہ اسماء نوں وکاری بتاون گئیاں "او" ودھا کے
'پیہ' بھین' بھراؤ بولیا جاند ا ہے۔

پورن جمع توں وکاری جمع بتاون گئیاں 'اوہ اسماء بیسناں دے انت و
آں' ایں' اوں ہو دے کوئی تبدیلی نہیں کیتی جاندی۔
ماٹواں

گائیں

گائیں

پر باقی سمنوں دے اخیر وچ "آں" لا کے تبدیلی کر لئی جاندی ہے۔

ساہناں

ساہن

گتیاں

گتے

جے انت وچ "ا" آ جاوے تاں واں 'یاں' آں لا کے وکاری جمع بنایا جاندی

ہے۔

بھراواں (بھرا آں)

بھرا

خاص ناں یاں عام ناںواں دے انت وچ اے یں ای لا کے وکاری بناون

دی رہی عام ہے۔

مندرے فی روٹی

مندر

مجھ کی گتوا پاپا

مجھ

مماڑی گتساں چ ناڑا پاپی چھوڑو

گتسن

مونٹ دا واحد توں جمع بناون لئی پوٹھوہاری وچ مرکزی پنجابی دا رنگ نہیں

درتیا جاندی۔ جے مونٹ دا اتنا اکھرا ساکن ہووے تاں ایں لا کے وی جمع بنائی جاندی

ہے۔

مرکزی پنجابی

پوٹھوہاری

مجھاں

مجھیں

مجھ

چڑیاں

چڑیلین

چڑیل

پر جے اتنے اکھروے پچھے "ا" لکیا ہوئے تاں اخیر وچ "ایں" لایا جاندی

اے۔

مرکزی پنجابی

پوٹھوہاری

گائیں، گاواں

گائیں

گاں

ہوائیں، ہواواں

ہوائیں

ہوا

پلائیں، پلاواں

پلائیں

پلا

پوٹھوہاری وچ جو ضمیر (ii) درتے جاندے ہن، اودہ پنجابی نالوں کافی فرق

والے ہن۔ گتساں ضمیراں دا ویرا دتا جاندی اے۔

میں

واحد	جمع
میں سنہ، رگھی، رگھی	اس
مھاڑے توں، مھاڑے کولوں	اسانہ توں، کولوں
مھاڑے، آتے، مھاڑے تائیں	اسانہ آتے، اسانہ تائیں
مھاڑے توں (کولوں)	اسانہ کولوں، مھاڑے توں
مھاڑا، مھاڑی	مھاڑا، مھاڑی، مھاڑے
مھاڑے چ، تے	اسانہ چ، ساڑھے چ

توں

واحد	جمع
پوٹا، تو، تڈھ	مٹس
تھاڑے توں، کولوں	تسانہ توں، کولوں
تھاڑے آتے، تائیں	تھاڑے آتے، تسانہ
تھاڑے توں، تھاڑے تالوں، تسانہ توں، مھاڑے	تھاڑے توں، تسانہ توں، مھاڑے
تھاڑا، تھاڑی، تھاڑے	مھاڑا، مھاڑی، مھاڑے
تھاڑے چ	مھاڑے چ

اوہ

واحد	جمع
ہس، ہس	ہوہ، ہنھاں
ہس آں ہس کی	ہنھاں، ہنھاں کی
ہس کولوں، توں	ہنھاں، کولوں، توں
ہس آتے، تائیں	ہنھاں آتے، تائیں
ہس تالوں، ہس توں	ہنھاں تالوں، ہنھاں توں
ہس، ہس، ہس، ہس، ہس	ہنھاں، ہنھاں، ہنھاں، ہنھاں، ہنھاں

حالت
کرتا
کرم
کرن
منہروان
اپادان
سہبندہ
اوہ کرن

حالت
کرتا
کرم
کرن
منہروان
اپادان
سہبندہ
اوہ کرن

حالت
کرتا
کرم
کرن
منہروان
اپادان

او حکرت   مِس ج مِس تے   مِٹا ج مِٹا تے

ضمیر کوئی، کس بی پوٹھوہاری دِج کیس کس دِرتیا جاندا ہے، دے حرف
استفہامیہ لئی کینہ، کینڈھا کائیں ج دی درتوں کیتی جاندی ہے۔ کی ضمیر دی تھن
پوٹھوہاری دِج بکے یاں کیہ دی درتوں کیتی جاندی ہے۔ ضلع جملہ دے پوٹھوہاری کے
دِرتے ہن اتے ضلع راولپنڈی دے کیہ نِج داچی ضمیر لئی پوٹھوہاری دِج آپوں
دِرتیا جاندا ہے۔ آپوں کچھ (توں آپ جا)۔

صفت

صفت مرکزی پنجابی وانگ ہی نانواں توں پہلاں آوندے ہن اتے تذکیر
تانیف تے حالت نوں مکھ رکھ کے نانواں ہل میل کھاندے ہن، جیویں پنکا آدی، پنگے
آدی۔ چٹلی تربیت چٹلیاں تربیتاں۔ مرکزی پنجابی وانگ ہی پوٹھوہاری دِج دی کچھ
سنتاں نانواں دے انت دِج لا کے بنائیاں جاندیاں ہن۔

اسم	صفت
مِسک	مِسک
ادھ	ادھا
آدکھ	آدکھا

پر کچھ صفت فعل دے پچھے ”اوکا“ جھجیر لا کے بنائے جاندے ہن، خاص
طور اتے سے ہل تعلق رکھن والے ADVERB توں۔

کل (کھل)	کھلکا
پ	پوکا
چ	چھوکا
کد	کدوکا

تکناویاں حالتاں

(1) تفصیل بعض

جدوں گٹنا (قابل) دو چیزاں وچ ہووے تاں تفصیل بعض ٹاؤن لئی سدھارن حالت والے صفت ول ورتوں کیتی جاندی ہے پر گٹنا لئی ٹاؤں یاں کولوں لفظ دی ورتوں کیتی جاندی ہے۔ جیویں ہوہ گٹس ٹاؤں چنگا۔ ایہہ کدے کدے تابع فعل وده 'گٹ' ورت کے وی کم سار لیا جاند ا ہے۔ ہوہ گٹس ٹاؤں وده چنگا ہے۔

(2) تفصیل گٹ

جدوں گٹنا دو ووحیک چیزاں وچ ہووے تاں پوٹھوہاری وچ ایہا سمجھن وغیرہ لفظاں دی ورتوں کیتی جاندی ہے جیویں "ہیہ سمجھن ٹاؤں سوہناں"۔
ہٹس کچھ عام ورتیندے پوٹھوہاری اسم صفت ورتے جاندے ہن۔
چٹا (چوڑا) گٹھا (سوٹا) گٹا (اونا گٹ) سوڑا (گٹ) تریڈا (وٹا ٹیڈھا)
وٹا (وٹا) وغیرہ۔

اکڑے

پوٹھوہاری وچ جو اکڑے ورتے جاندے ہن اوہ مرکزی پنجابی واسے ہی ہن۔ کچھ اکڑیاں دے اہارن وچ دکھوایاں ہے تاں اوہ پوٹھوہاری دے دھنی وٹاندے دے اصولوں مطابق ہویا ہے جیویں کب 'دو' ترے 'چار پنج' چہ 'ست' اٹھ 'نو' دہ' یاراں وغیرہ۔ اکٹی توں لے کے اٹھتی تک دے اکڑے اکٹری ہتری تیرتی چوتھری پینتری چھتری ستری اٹھتری اچارے جاندے ہن۔ ایسے طرح "سو" نوں سے کر کے اچاریا جاند ا ہے۔ دوسے 'ترے' سے 'پوٹھوہار دے پنڈاں وچ ہوکی ددھیرے کر کے دیساں وچ مگن دے ہن۔ جیویں 'پنجاب تے ترے دیساں (65) رجب گٹ پنج دیساں (99)

تابع فعل

پوٹھوہاری دے پتے تابع فعل مرکزی پنجابی ٹال لگ بھگ میل کھاندے
ہن۔ فرق صرف اُچارن وکھڑواں کر کے ہے۔

حالت	کال واپک	ستھان واپک	پرکار واپک	پرمان واپک	دِشاوا
استفہامیہ:	کدوں، کدن	کتنے، کتوں، کدھروں	کین، کینج	رکنا	کدیں
	کدو کا	کدیوں، کوں	کدوں، کوں		کدیں
عطف:	جدوں، جدن	جتنے، جتوں	جین، جیوں	رجنا	جدھروں
	جدو کا	جدھروں	جین، جیوں	بیڈا	جدے
نچے واپی:	سے، تاں	ہتے، ہتے	انجے، ہار	ہنا	اڈے
	تدوں، اودوں	اُڑے، پرے	راہجے، اُنجے	ایڈا	اڈے
	اڈوں	اڈھر	ایڈاں		

مرکزی پنجابی دے بیسناں تابع فعلوں دے مُڈھ وچ "ک" آوندا ہے۔
پوٹھوہاری وچ اوہناں دی زیر پیش وچ بدل جاندی ہے۔

مرکزی پنجابی	پوٹھوہاری
رکدھ	گدھ
رکتے	گتے
رکے	گے
رکس	گس

جے ہتھیار وچ "اے" ہوئے تاں اوہ اُکے وچ بدل جاندی ہے جیویں۔

ہاتے	ہتے
اُتے	ہتے

فعل

پوٹھوہاری وچ کریاواں دی روپ ساوہنا پنجابی ٹالوں بہت وکھری ہے۔

VERB SUBSTANTIVE والفعل حال وچ انت ایوں ہوتا ہے۔

واحد	جمع	
ہاں آں	ہاں آں	مکمل
ہیں، ایں، آیں	ہو، آو	حاضر
ہے، اے، ہے، اے	ہن، ان	غائب
آہے، دے	آہیں، نوں	

ماضی وچ دو وکھرے وکھرے روپ پرچلت ہن پسلا و دھیرے راولپنڈی دے
کھیت وچ ورتیا جاندا ہے تے دو جا جہلم تے گوجر خاں دی تحصیل دے وچ کدھرے
کدھرے دو دیں گروپ وی ورت لئے جاندا ہن۔

(ا)

واحد	جمع	
ایا، ایہا	آہیا	ا
آہیں، اہیں	آہو	ب
آہے (اھی)	آہے، ایہیاں	ج

(ب)

واحد	جمع	
ساں	ساں	ا
سیں، تیں	سے	ب
سا (سی)	سے (سیناں)	ج

(جہلم وچ کدے کدے سن دی وی ورتوں کھیتی جاندا ہے)۔

زمانہ مستقبل

فعل مستقبل لئی مرکزی پنجابی وچ ”گا“ ”گی“ وغیرہ ورتیا جاندا ہے۔ پر
پونھوہاری وچ سا، سی وغیرہ جیویں ”آکھاں گا“ ”دی تھاں“ ”آکھیں“

ساں	ساں	ا
سو	سیں	پ
سن	سی	ج

زمانہ حال

فعل حال دا روپ بتاون کیلے ماضی قریب دے انت وچ فعل حال ورتیا جاندا ہے پر اوہ ماضی نال ہی جوڑ لیا جاندا ہے جیویں۔

پڑھتا آں = پڑھناں

پڑھتا ایں = پڑھنیں (پڑھناں)

پڑھتا اے = پڑھنے (پڑھنا)

مستقبل وچ پڑھانادیں جھیکڑاں دی ورتوں کیتی جاندی ہے، جیویں جھیکہ سو (اوس نے اوس نوں پچھیا) آس (اوس کول ہے سی)

فعل حال ناتمام

کن : پڑھ

مذکر	واحد	جمع
ا	میں پڑھناں	اُس پڑھنے آں
پ	توں پڑھنیں (پڑھناں)	تس پڑھنے او
ج	نہ پڑھنے	اوہ پڑھنے اُن
مونث		

ا	واحد	جمع
پ	میں پڑھنی آں	اُس پڑھنیاں آں
ج	توں پڑھنی ایں	تس پڑھنیاں اوں
	اوہ پڑھنی اے	اوہ پڑھنیاں اُن

فعل ماضی ناتمام

اُس پڑھی	میں پڑھی	مذکر:
تُس پڑھی	توں پڑھی	ا
ہوہ پڑھیاں ن	ہوہ پڑھی	ب
		ج

سمی بھوت کال

اُس پڑھے آں	میں پڑھیاں	مذکر:
تُس پڑھے او	توں پڑھیاں	ا
ہوہ پڑھے ن	ہوہ پڑھیاے	ب
		ج
		مونث:
اُس پڑھیاں	میں پڑھی آں	ا
تُس پڑھیاں او	توں پڑھی ایں	ب
ہوہ پڑھیاں ن	ہوہ پڑھیاں	ج

فعل ماضی ناتمام •

اُس پڑھنے ا ہے (ساں)	میں پڑھنا اہیا (ساں)	مذکر:
تُس پڑھنے اہو (سے)	توں پڑھنا آہیاں (سیں)	ا
ہوہ پڑھنے رہے (سے)	ہوہ پڑھنا اہیا (سا)	ب
		ج

مونث :

ا کیں پڑھنی ای ایس (ہاں)
ب توں پڑھنی ای ایس (سیں)
ج ہوہ پڑھنی ای (سیا)

ا اُس پڑھیاں ایہاں (ساں)
ب کس پڑھیاں ایہو (سو)
ج ہوہ پڑھیاں ایہاں (سیاں)

ماضی قریب

مذکر :

ا کیں پڑھیا ایہا (ساں)
ب توں پڑھیا ایس (سیں)
ج ہوہ پڑھیاں ایہا (سا)

ا کس پڑھے ایہاں
ب کس پڑھے اے
ج ہوہ پڑھے اے

مونث :

ا کیں پڑھی ای (ساں)
ب توں پڑھی ای (سیں)
ج ہوہ پڑھی ای (سیا)

ا اُس پڑھیاں ایہاں
ب کس پڑھیاں ایہاں
ج ہوہ پڑھیاں ایہاں

ماضی جاری

مذکر :

ا کیں پڑھتا یا ایہاں
ب توں پڑھتا یا ایہاں
ج ہوہ پڑھتا یا ایہا

ا اُس پڑھنے پے ایہاں
ب کس پڑھنے ایہو
ج ہوہ پڑھنے پے اے

ماضی شرطیہ

مذکر:

ا	جے میں پڑھیا ہونا	جے اُس پڑھنے ہونے
ب	جے توں پڑھیا ہونا	جے تیکس پڑھے ہونے
ج	جے ہوہ پڑھیا ہونا	جے ہوہ پڑھے ہونے

فعل مستقبل ناتمام

مذکر:

ا	میں پڑھساں	اُس پڑھساں
ب	توں پڑھسیں	تس پڑھسو
ج	ہوہ پڑھسی	ہوہ پڑھسن

مستقبل جاری

مذکر:

ا	میں پڑھتا ہوساں	اُس پڑھنے ہوساں
ب	توں پڑھتا ہوسیں	تس پڑھنے ہوسو
ج	میں پڑھتا ہو سی	ہوہ پڑھنے ہوسن

فعل امر

ایس روپ وچ کن نوں ہی حاضر واحد ورتیا جاندا ہے جیویں نس، گٹ۔
 جے کن اک اکھری ہووے تے انت وچ مصوہ ہووے تاں ٹال ”و“ لگا لیا جاندا
 اے ”جیویں۔“

چاہ

کھاہ

چا

کھا

دے

دے

حاضر جمع وچ "او" اکھر کن دے انت وچ جوڑیا جاندا اے جیویں۔ سو 'کنو' جاؤ 'کھاؤ' دیو۔ جدوں فعل امر آور دے روپ وچ ورتتا ہووے تاں کن دے انت وچ واحد روپ وچ ایں اتے جمع روپاں وچ ایو لایا جاندا ہے۔

کن	واحد	جمع
کُن	کُنیں	کُنیں
کُت	کُتیں	کُتیں
اُن	اُنیں	اُنیں

جے کن دے پھیکڑ وچ مصوغ ہووے تاں "ای" یاں "وہی" اتے "ایو" یاں "وی" لایا جاندا ہے۔

ک	واحد	جمع
ک	کائیں	کایو
۲	آویں	آویو
کھا	کھاویں	کھاویو

پوٹھوہاری وچ مرکزی پنجابی دی فعل حال دے اتلے 'دا' نون تاں وچ بدل وتا جاندا ہے جیوں کھاندا پنیدا 'ہدا' و سدا نوں ترتیب وار کھٹاں 'پٹاں' ہٹاں 'دٹاں' کہیا جاندا ہے۔ ہور فعلوں وچ دی جدوں "د" دے اخیریاں وچکار آوے تاں اوہ تاں وچ بدل جاندا ہے جیویں۔

پوٹھوہاری	مرکزی پنجابی
کھانیاں	کھانداں
پنیدیاں	پنیداں
روندیاں	رندیاں
ہٹیاں	ہٹیاں
دھٹیاں	دھٹیاں

فعل متعدی وچ "آ" دے مرکزی پنجابی وچ "او" دی ورتوں کیتی جاندی ہے۔ پوٹھوہاری وچ ایس دا اچارن نہیں کیتا جاندا جیویں۔

پوٹھوہاری
ٹھاٹا
آٹا

مرکزی پنجابی
ٹھاٹا
آٹا

کئی وار "او" نوں "و" وچ بدل دتا جاندا ہے جیویں "کھاوٹا" آوٹا "گاوٹا"۔
مرکب فعلوں وچ جے فعل دے انت وچ ساکن اکھر ہووے تاں پہلی فعل
دے انت وچ "ای" دودھا دتا جاندا ہے۔ اس پرورتی سوراں دے لکان وچوں اُہی
ہے۔

"رام گرس کے چلا گیا ہے" دی تھاں "رام گرس کے چلا گیا" تے جے پہلے
فعل دے ہتھیکڑ تے "ا" اکھر ہوئے تاں "ای" ٹال لائی جاندی ہے۔ "کھا کے جانا"
دی تھاں "کھائی کے جانا"۔ جے پہلے فعل دے اتنے اکھراں ٹال اے یا اے ہووے
تاں ایسناں دی تھاں ای لادتا جاندا ہے جیویں "لے کے دینا" دی تھاں "سئی کے
دینا" "دے کے جانا" دی تھاں "دیئی کے جانا"۔

ماضی مطلق

ماضی قریب بتاؤں لئی کن دے انت وچ ٹایں ٹال لایا جاندا ہے جیویں
"وکر" توں "کرنا" کٹ "توں کٹنا" کھا توں "کھانا"۔ ٹایں ٹال دی وی ورتوں کر لئی جاندی
ہے۔

کن	واحد	جمع
کھا (مذکر)	کھانا	کھانے
(مونث)	کھائی	کھانیاں

ماضی بعید بتاؤں لئی کن دے ہتھیکڑ وی "ای" لایا جاندا ہے جیویں "کٹ"
توں کٹیا۔ جمع بتاؤں کیوں کن دے انت وچ "اے" لگدا ہے۔ مرکزی پنجابی وچ
دی کن دے انت وچ "ای" لاکے ماضی بعید بتایا جاندا ہے۔
پوٹھوہاری وچ ایساں ماضی مطلق ایسے وی ہن جو کسے اصول ٹال نہیں
ہندے۔ نہ گوئیس دتے جاندے ہن۔

کن	واحد	جمع
نہ (مذکر)	لدا	لدھے
(مونث)	لدھی	لدھیاں
رکھن (مذکر)	رکھدا	رکھدے
(مونث)	رکھدی	رکھدیاں

پورب پورن کارند تک

پورب پورن کارند تک ہٹاون وچ پونھوہاری مرکزی پنجابی نال دکھایوں
 رکھدی ہے۔ پونھوہاری وچ ساکن اکھر دے انت وچ "ای" کے اواز دوہری کر
 لئی جاندی ہے۔ جے انت وچ "ا" ہووے تاں اوس دے اگے "ای" لائی جاندی
 ہے۔

مرکزی پنجابی	پونھوہاری
موس کے	موسی کے
مٹ کے	مٹئی کے
آکھ کے	آکھی کے
کھا کے	کھائی کے

نال ہی پورب پورن کارند تک دے سنبودھک "کے" نوں وی دوہرا کرن
 لئی "اے" وی اواز لا کے "کے" وچ بدلایا جاند ا ہے۔ کئی وار "اے" دے "دی" ریاں
 نوں بھوت کارند تک دے وچ ورت لیا جاند ا ہے۔ مرکزی پنجابی وچ ایس تھاں "ا
 ہویا" ہوئے "ہوئی اتے ہوئیاں" وی ورتوں کیتی جاندی ہے۔

پنجابی	پونھوہاری
--------	-----------

اوہ کدوں دا آیا ہویا ہے؟ اوہ گدوں نا آیا ہویا ہے؟

یو ہکی کارند تک ہٹاون گئیں وی کن دے انت وچ ای لائی جاندی ہے
 تے نال کے جوڑ لیا جاند ا ہے "جیویں۔"

پنجابی	پونھوہاری
--------	-----------

دوڑی کے	دوڑ
نگی کے	نک
کئی کے	کٹ
تھکی کے	تھک

جے نہ نترتا دمن لئی ایس کارند تک نوں دوہرایا جاوے تاں "کے" دی ورتوں اکو دار کیتی جاندی ہے۔

دوڑی   دوڑی کے
نگی   نگی کے

حالت

پوٹھوہاری وچ حالتاں نال جو چھیتراں تے وِھکیاں ورتیاں جاندیاں ہن 'اودہ مرکزی پنجابی نالوں کچھ وکھریاں ہن۔ مرکزی پنجابی وچ تاں وِھکیاں دی ورتوں لگ بھگ غائب ہوندی جا رہی ہے' پر پوٹھوہاری دے جزویں سبھا کارن وِھکیاں ول جمکاؤ کافی زیادہ ہے۔

پوٹھوہاری وچ مرکزی پنجابی دے سبندھک چھیتراں 'دے' دی اتے ویاں وغیرہ 'نا' 'نے' 'نی' اتے نیاں وچ بدل جاندیاں ہن جیویں مانویں تا پتر (ماے دا پتر)۔ مرکزی پنجابی وچ ورتیندی سبندھکی چھیتراں دی تھاں پوٹھوہاری وچ "کی" دی ورتوں کیتی جاندی ہے۔ جیویں:

"اوس نوں بلا" دی تھاں "مُس کی سد"۔ ایسہ "کی" کئی رار اُچارن لکیاں "ای" ہی مثنائی دیندی ہے۔ جیویں مُس ای سد۔ کئی وار "نوں" دی تھاں آں یاں "آند" دی وی ورتوں کیتی جاندی ہے 'جیویں۔ "مُس آں سد"۔

اپادان کارک لئی پنجابی وچ "توں" چھیتراں دریتا جاندا ہے۔ پر کئی وار ناٹو نال اپادان وچ "اوں" دی لادتا جاندا ہے۔ پوٹھوہاری وچ "توں" اُسپرگ نہیں ورتیا جاندا اتے توں وچلا "اوں" دوہرا کر کے "اوں" بنا لیا جاندا ہے 'جیویں۔

مرکزی پنجابی   پوٹھوہاری

پنڈوں	پنڈوں، پنڈوں
شہروں	شہروں، شہروں
گھروں	گھروں، گھروں
بزاروں	بزاروں، بزاروں

او حکم کارک دج و بھکتی پند دی ورتوں کیتی جاندی ہے یعنی تیں 'ج' تے، آپ دی ورتے جاندی ہن۔ و بھکتی پرتیہ واحد دج اے اتے جمع دج "ایں" دی ورتوں ہندی ہے، جیویں۔ گھرے، گھریں، بنجے، بنجیں، دے، دےں۔

پونھوہاری سبھا دج جڑویں، ہے اتے ایں دج فعل دے انت دج بھیت ل کے ضمیراں دا کم سار لیا جاند اے۔ مرکزی پنجابی دج ضمیراں دس والے بھیت ہالکل نہیں ملدے۔ لسانی بولڑی دج امہ حالت بہت مدی ہے اتے لسانی دج حکلم لئی وی بھیت ورتن دا رواج کافی ہے۔ جدوں کہ پونھوہاری دج ودھیرے کر کے حاضر تے غائب چرک دے ضمیراں لئی ہی بھیت ورتے جاندے ہن۔

پونھوہاری دج فعلوں دے انت دج جو بھیت لائے جاندے ہن، اوہ امہ ہن۔

جمع	واحد	
آے	آں	مکھلم
نے	ای	حاضر
نے	س	غائب

مکھلم

اوس میںوں ماریا ہے	ہس کٹیاے
میں اوس نوں ماریا ہے	ہس آں کٹیاے
میںوں مار پئی ہے	گٹ پئی اے

حاضر

کھادا پیتا ہے	کھادا پیتا ای
تساں کھادا پیتا ہے	کھادا پیتا نہیں
تیرا گھر کتھے ہے	گھر کتھے ای
ادھناں دا گھر کتھے ہے	گھر کتھے نہیں

غائب

اوس نے کھادا پیتا ہے	کھادا پیتا
اوس نوں بخار ہے	کس اوس

کئی وار فعل نال دوہرنے جھیتے دی لائے جاندا ہے ہن تے اکو فعل وچ دو ضمیر مرکب کر لئے جاندا ہے ہن، جو بولی دی جڑویں ہون دا پر تیک ہن، جیویں۔
 کھوا نہیں، وچ کھوا، دے نال جو "ایں" لگا ہویا ہے، اہمہ حاضر دا جھیتے تے "س" غائب مطلب ہے۔ توں اوس نوں کھوا، ایسے طرح سمجھائیں، توں اوس نوں سمجھا۔

کچھ لفظاں دی اچھی ورتوں

پونھوہاری وچ فعل دے پہلاں یاں کئی وار پچھوں دی کدے کدے "چا" دی ورتوں کیتی جاندی ہے، جیویں۔ اُس آں چا آکھ، دودھ چا پلا سو۔
 اہمہ "چا" زور پاؤن لئی ورتیا جاندا ہے۔ کئی وار اہمہ کارج دی ٹیکر، نوں وی دسدا ہے۔

ایسے طرح فعل دے بعد کدے کدے "کہاں" ورتیا جاندا ہے تے "چا" دانگ اہمہ دی کسے کارج دے کرن لئی زور پاؤن لئی ورتیا جاندا ہے۔
 اس آں آکھ کہاں

کئی وار "چا" تے "کہاں" دودویں اکو خیرے وچ دی ورت لئے جاندا ہے

ہن۔

اس آں چا آکھ کہاں

دودھ چاچا کھاں

ایسے طرح ”آر“ دی فعل توں جچوں ورتیا جاندا ہے تے زور پاون لئی ہی

ورتیا جاندا ہے۔

آکھیں آرمو

سوائیں آرمو

حاشیے

(i) ساٹ ریخ، یاں ٹک دیاں پہاڑیاں جہلم ضلع دے دکنن ول تے شاہ پور تے میانوالی دے ضلعیاں دے اتر ول جہلم دریا توں سندھ تک پسریاں ہیاں ہن۔ ایہنوں دا کجھ علاقہ ضلع جہلم دی پنڈ وادن خاں تحصیل وچوں نکھدا ہے۔ ایہنوں نکھدے ساٹ ریخ دے پوربی حصے دی بولڑی اوہو پوٹھوہاری ہے جو جہلم تحصیل وچ بولی جاندی ہے۔ کجھی حصے وچ ”دھنی“ بولی جاندی ہے کجھم ول ساٹ ریخ شاہ پور وچوں نکھدا ہے تاں ایہی بولڑی ”شاہ پوری“ ہو گئی ہے۔ سو ساٹ ریخ دے سارے علاقہ وچ اکو بولی تھیں ورتیندی۔

(ii) جہلم پار دے نیڑے والے علاقے وچ مینوں تینوں اولں توں یاں اوہنوں وغیرہ غظاں نوں جمنوں، گنوں، اُنوں، دا روپ دے دتا جاندا ہے۔ ایس توں اگلے ہزارے والے پاسے ودھدے ہوئے ایہو لفظ مانہ، تانہ، اسانہ پھیر مہیں، تھیں، ایس تے فیر مکی، دکی، راسکی بن جاندے ہن ایس توں وی ہورا گیرے جا کے ایہ لفظ منگی، لکھی، اُسکی دا روپ وٹا یںدے ہن۔ پوٹھوہاری شہد کوش، بھاشا وبھاگ پٹیالا۔

مھاڑے توں مینڈا، یٹھاوی ورتے جاندے نہیں پر ایہہ دھنی دا اثر ہے۔

مواعظِ نوشہ

(پنجابی دی قدیم ترین نثر)

پنجابی شاعری دی باقاعدہ ابتداء بابا فرید دے کلام توں ہوندی نظر آوندی اے۔ بھادویں ایس توں دی پسلاں اِکا دِکا شاعراں دے شعر مدے نیں تے بابا فرید دی صاف ستھری تے رواں زبان توں وی ائمہ اندازہ لایا جا سکدا اے کہ اوہناں توں پہلے پنجابی شاعری ہوندی ری اے، پر کیوں جے ایس توں پہلے دا کوئی پکا پڑا کھرڈا اے تاں جھ نہیں لگ سکيا ایس لئی پہلے صاحب دیوان شاعر ہون دا اعزاز بابا فرید نوں حاصل اے۔ ایسے طرح پنجابی دج نثر لکھن دا رواج وی یقیناً پرانے زمانے توں رہیا ہووے گا، پر نثر دی کوئی کتاب جھ نہ آون پاروں ائمہ فیصلہ کرنا مشکل سی کہ پنجابی نثر دی ابتداء واسرا کس لکھاری دے سر بھدا اے۔ پنجابی زبان ایس حوالے نال بڑی خوش قسمت اے کہ ایس نوں شروع توں اللہ واسیاں دی محنت ملی۔ جے ایدے دج شاعری دی ابتدا بابا فرید ورگے اُچ پھر دے صوفی دے ہتھوں ہوئی تے نثر دامدہ وی پنجاب دے عظیم روحانی بزرگ تے سلسلہ لوشای دے بانی حضرت حاجی محمد نوشہ گنج بخش دے ہتھوں بچا۔ بہت سارے لکھاریاں نے نوشہ گنج بخش دا دور شیر شاہ سوری دے پتر اسلام شاہ توں لے کے شاہ جہاں تک رمتیا اے (1)۔ پر ائمہ دور زیادہ تر زبانی روایتاں تے اندازے نال مقررہ کیتے گئے۔
 ۱۰۔ یں نال رمتیا گیا اے۔ ایس دے مطابق نوشہ صاحب ۱۵۵۲ء / ۹۵۹ھ دج پیدا ہوئے۔ تے ۱۶۵۴ء / ۱۰۶۴ھ دج فوت ہوئے۔ خاندانی مخطوطے، محکمہ مال دا ریکارڈ تے تاریخی حوالے ایس دور دی تصدیق نہیں کردے۔ ساڈی تحقیق دے مطابق نوشہ صاحب ۱۶۰۲ء / ۱۰۱۴ھ نوں شاہ جہاں دے عہد دج پیدا ہوئے تے ۱۶۹۱ء / ۱۱۰۳ھ

۱۔ وچ اورنگ زیب عالمگیر دے سے وصال فرمایا (2)۔ گارسا دتاسی نے اپنے خلیس
 وچ ایس گل دا واضح لفظاں وچ ذکر کیتا اے کہ آکھیا جاندا اے پئی حاجی محمد ہوراس
 دی تبلیغ نال کوئی در لکھ ہندو اسلام دے دائرے وچ داخل ہوئے۔ حاجی محمد نوشہ سنج
 بخش تے آپ دے مریداں (بیرے دلی تے کابل تیکر پھیلے ہوئے سن) دیاں تبلیغی
 کوشاں دا جائزہ جیہ تے گارساں دتاسی دا بیان حقائق اتے جی وکھلی دیندا اے۔
 ایسوں ایس گل دا وی پک ہو جاندا اے کہ ساڈے صوفیاں نے ایڈی وڈی تعداد
 توں متاثر کرن لئی یقیناً اوہناں دی زبان وچ ای گل بات کیتی تے اپنے تبلیغی مشن
 دی کامیابی دی نینہ عوامی زبان اتے رکھی۔ بابائے اردو مولوی عبدالحق ایسے حقیقت
 نوں تسلیم کردیاں ہویاں لکھدے نیں۔

”دلوں کو ہاتھ میں لانے کے لیے سب سے پہلے ہم زبانی لازم ہے۔ ہم
 زبانی کے بعد ہم خیالی پیدا ہوتی ہے۔ درویش کا کلیہ سب کے لیے کھلا تھا۔ بلا امتیاز
 ہر قوم و ملت کے لوگ ان کے پاس آتے اور ان کی زیارت اور محبت کو موجب
 برکت سمجھتے۔ خاص دعاء کی کوئی تفریق نہ تھی۔ خواص سے زیادہ عوام ان کی طرف
 جھکتے تھے۔ اس لیے تلقین کے لیے انہوں نے جہاں اور ڈھنگ اختیار کیے ان میں
 سب سے مقدم یہ تھا کہ اس خطے کی زبانیں سیکھیں تاکہ اپنا پیغام عوام تک پہنچا
 سکیں۔ چنانچہ جتنے اولیاء اللہ سرزمین ہند پر آئے یا یہاں پیدا ہوئے وہ باوجود عالم
 فاضل ہونے کے خواص کو چھوڑ کر عوام سے انہی کی بولی میں بات چیت کرتے اور
 تعلیم کی تلقین فرماتے۔“

نوشہ سنج بخش پنجاب دے جم پل سن۔ اوہناں دے وڈ وڈیرے موضع ہنس
 وال توں ہجرت کر کے موضع گھکنا نوالی تحصیل پچالیہ ضلع گجرات آوے سن۔ اوہناں
 نے جوانی ویسے پنجاب دے اک وڈے صوفی حضرت شاہ سلیمان لوری بھلوالی دے
 اتھ اتے بیعت کیتی تے اوہناں دی اجازت خلافت نال نوشہرہ تارڑاں تحصیل پچالیہ
 ضلع گجرات وچ اپنا تبلیغی مرکز قائم کیتا۔ اگرچہ آپ نے حج دی کیتے تے ”چار
 ہمار“ (3) دے حوالے موجب مصر دا سفر وی کیتا پر آپ دی تبلیغ دا مرکز پنجاب ای
 رہیا۔ آپ نے ایسوں ای اپنے مریداں نوں تربیت دے کے کابل تے دلی تیکر
 بھیجیا۔ آپ دے مخاطب اوہ لوک سن بیرے آل دوالے وسدے۔ سن۔ آپ نے

اوہناں دی زبان وچ ای اوہناں نوں دین دا رستہ دیا تے اوہناں دی زبان وچ ای اوہناں دیوں دینی تے دنیاوی مشکلاں حل کیتیاں۔ آپ دی پنجابی شاعری تے نثر دوہاں وچ آپ دے مخاطب عوام نیں۔ اوہناں نے اپنی شاعری وچ بابا فرید دی طرح مخاطب اپنے آپ نوں یاں فیر اپنے چیتے مرید حضرت پیر محمد پیر ہوراں نوں ای کیتا اے، پر گل لوکاں نوں ای سمجھائی اے۔ شاعری دے مقابلے تے وعظاں وچ نوشہ صاحب نے سدھا ساناواں عوام نوں مخاطب کیتا اے۔ وعظاں نوں پڑھیاں ہویاں انج محسوس ہوندا اے جیویں کوئی سیانا بندہ کج سجالا گے بیٹھے بندیں دے کناں وچ پیر تے محبت دا رس گھولدا چلا جا رہیا اے۔

پنجابی ادب وچ ایہناں وعظاں دی اہمیت کئی حوالیاں نال بندی اے۔ ایہ وعظ شاہ جہاں دے حمد وچ عوامی پدھرائے اسلامی تبلیغ دا اہم ذریعہ ماخذ نیں۔ مواد دے حوالے نال اسلامی شرع دے مذہبی مسلیاں دی سدھی سالیوں دس پاندے نیں، پنجابی نثر دے حوالے نال ایہ نثر دا با اعتبار قدیم نمونہ نیں۔ ایہناں تئیں پہلوواں نوں مکھ رکھ کے ایہیں وعظاں دا ذرا تفصیل نال جائزہ لواں گے۔

مغل بادشاہ شاہ جہاں دے حمد وچ اسلامی تبلیغ دے حوالے نال ایہناں وعظاں دا جائزہ بین لینی ساناواں اوس حمد توں ذرا پیچھے اکبر دے حمد تک نظر مارنی پئے گی۔ مغلان دے خاندان وچوں اکبر اک جیسا شہنشاہ اے، بیدی حکومت دا عرصہ سارے مغل حکمراناں نالوں زیادہ اے۔ اوس تقریباً 55 ورھے حکومت کیتی۔ اوہدی ذہانت وچ شک نہیں کیتا جا سکدا، پر اوس دا ان پڑھ ہونا کئی سہیتاں دا سبب بنیا۔ اوسدا دین بارے علم محض مجلسی تے منیاں مستائیاں گلاں اتے سی۔ اوس دی ایسے کمزوری توں فائدہ اٹھاندیاں ہویاں ملا مبارک ناگوری تے اوہدے دوہاں پتراں ابو الفضل تے فیضی نے اکبر دیاں فکری خطاواں اپنے ہتھ وچ لے لیاں۔ اوہ دینی معاملات وچ ایسا بے بس ہو کے رہ گیا کہ ملا بدایونی (4) دے بقول دربار وچ باجماعت نماز ترک کر دتی گئی۔ اسلام تے پیغمبر اسلام دے بارے نازیبا کلمات دربار وچ سرعام کہے جانے پر اکبر دے چہرے تے ہلال تک نہ ہوندا۔ اسلامی احکاماں تے شعائر بارے بھرے دربار وچ متاخرے ہوندے۔ ہندو تے عیسائی عالم متاخریاں وچ

اکبر دی دینی غیرت اوہاں نوں روک نہ سکدی۔ بادشاہ نوں سجدہ ہون لگ پیا۔ بلکہ کبر نوں نبی تک بنا دتا گیا تے اوہدی شان وچ ایسویہ مصرعے کھے جان لگ پئے ”یک نی رفت و دیگرے پیدا شد“ اکبر نے اسے منصب دی قبول کر لیا۔ اوس ہندوواں نوں قریب لیان لئی ہندو عورتاں نال دیاہ کیتے۔ اپنیاں ہندو بیویاں نوں خوش رکھن لئی مندراں وچ جان لگ پیا۔ متھے تلک لگان تے سورج درشن دی ریت نوں محلاں وچ چالو کیتا گیا۔ لوک بادشاہ دا دیدار کرن لئی سویرے سویرے محل دے باہر کھلو جانے۔ اکبر نے مختلف مہتیاں نوں قریب رکھن لئی اوہاں دیاں مذہبی رسماں نوں اپنا یا۔ انج اوس نے مختلف مذہباں وچوں اپنی پسند تے اپنے مفاد دیاں اصولاں نوں اک تھاں اکٹھا کر کے اک سانجھا دین بنان دا چارا کیتا جیہیں نوں دین الہی دا ناں دتا گیا۔ اوس دے ایس محل نوں جے اوس دا سیاسی دین آکھیا جاوے تے غلط نہیں ہووے گا۔ ایس دین دے تحت اسلام علیکم دی تھاں اللہ اکبر دا مکمل جیسا کلمہ جاری کیتا گیا۔ ایسے توں نہ تے اسے پتا پلدا اے کہ اسے کلمہ اللہ رب العزت دی بڑھائی واسطے بولیا جاندا سی یاں اکبر دی بڑھائی لئی اختیار کیتا گیا سی، جے اکبر اپنے آپ نوں نبی کہلوا کے خاموش رہ سکدا اے تے اوہدے کولوں خدا کہلوان دی توقع کرنا وی قیاسوں باہری گل نہیں سی۔ اکبر دے ایس رویے دا عوامی سطح اتے بیڑا اثر ہویا اوہدے نتیجے وچ لوک اسلام توں دور ہونے لگے۔ نویاں نویاں بدعتاں شروع ہو گیاں۔ اسلام دے اصل احکامات نوں ترک کر کے من گھڑت روائتاں نوں عقیدت دی بنیاد بنان دا رجحان عام ہو گیا۔ ایس پورے عرصے وچ اکبر نے اپنی بادشاہی تے پکی کیتی پر اسلام دا جو حلیہ دکاڑیا گیا اوہ اک لمی داستان اے۔ اکبر اپنا کلمہ کرن دے باوجود موکاں دے دلاں اتے حکمرانی نہ کر سکیا۔ مسلمان پہلے ائی اوہدے کولوں ناراض ہو گئے سن تے خوش اوہ ہندوواں نوں وی نہ رکھ سکیا سگوں ہندوواں اوہدی قبر تے لہاں مار کے اپنے غصے تے نفرت دا اظہار کیتا۔ ایسوجہ اے کہ اوہدے مرن توں فوراً بعد اوہدے بنائے ہوئے دین وچ دراڑاں پین لگ گیاں تے شاہ جہاں دے عہد تک اپڑ دیاں اسے خود ساختہ دین ہمیشہ لئی ختم ہو گیا۔ اکبر دے پتر جہانگیر دے دربار وچ وی سجدے دی رسم جاری رہی، بیسے خلاف حضرت سجدہ الف ثانی نے حکومتی سطح اتے آواز بلند کیتی۔ ایسے لئی اوہاں

نوں کئی تکلیفیں اٹھائیاں، بنیاں پر اخیر جمائیں، اپنی غلطی تسلیم کر کے توبہ کرنی پئی۔
 دربار سرکار وچ حاضری دین والیاں نوں سدھے رستے اتے لیان دا فریضہ حضرت
 مجدد الف ثانی نے بڑے سوچے طریقے تھل انجام دتا۔ وحدت الوجود دی بجائے
 وحدت الشہود دے نظریے دا پرچار ایسے سلسلے دی کڑی سی تاں جے ہندو تے مسلم
 مہرباں دی الگ الگ انفرادیت تے دکھری دکھری ثقافت دی پہچان ہو سکے۔ جمائیں
 دے سدھی راہ اتے آجان نال درباری فضا تے ٹھیک ہونی شروع ہو گئی پر عوامی
 سطح اتے بیسیاں بدعتاں جنم لے پکیاں سن اوہناں دے خلاف شاہ جہاں دے عہد
 وچ حضرت نوشہہ خج بخش نے اک مضبوط تے بھرواں تبلیغی مشن چلاو کیتا۔ آپ دی
 دعوت اتے ارد گرد دے عالم فاضل آپ دے طبقہ ارادت وچ شامل ہوئے۔ ایہناں
 وچوں پیر محمد پیمار، شاہ عبدالرحمان بھڑی والے، قاضی خوشی محمد، قاضی رضی الدین
 (گجرات دے قاضی بن)، قنیل کالمی، حافظ محمد معموری، شاہ فتح دیوان، تے سید صالح
 محمد دے ناں بڑے اگڑویں نیں۔ فارسی زبان دے معروف شاعر ملا غنیمت کنجاہی
 موخر الذکر سید صالح محمد دے مرید سن۔ آپ نے ایہناں نہیں دی نہ صرف
 ظاہری بلکہ باطنی تربیت دی کیتی۔ چنانچہ احمد لوک اجازت تے خلافت توں بعد جدھر
 دی گئے لوکاں دیاں تقدیراں بدل کے رکھ دیتاں۔ سید اصغر علی گیلانی قادری نے ”
 شجرة الانوار“ (قلمی تصنیف) ۱۱۹۳ھ وچ لکھیا اے کہ نوشاہی خانوادے وچ نظر تے
 مستی دا سلسلہ اج وی جاری اے۔ جدوں کہ مفتی غلام سرور نے ”تہذیبہ سروری“
 وچ ایس حقیقت دا اعتراف کیتا اے کہ آپ دے سینکڑے تلمیذ کامل ولی بن کے
 دور دراز مکاں چلے گئے تے پنجاب وچ دی ہزاراں نوشاہی پھیلے ہوئے نیں۔ نوشہہ خج
 بخش نے ہدایت تے تبلیغ دا بیڑا سلسلہ شروع کیتا اوہ یقیناً عوام دی زبان پنجابی وچ
 سی تے آپ دے احمد پنجابی وعظ ایسے سلسلے دی اہم کڑی نیں۔ چنانچہ ایس پورے
 پس منظر وچ اسلامی نظام حیات تے فکر دے حوالے نال عوامی پدھرائے ایہناں
 وعظاں دے اسلامی تبلیغ دا اہم مذہب ماخذ ہون توں انکار نہیں کیتا جا سکدا۔

جی تک نوشہہ خج بخش دے چھ وعظ سمجھ جا سکے نیں۔ پنج وعظ شرافت
 نوشاہی مرحوم ہوراں ”مواعظ نوشہہ پیر“ دے ناں نال چھاپے سن تے بھیاں وعظ

عکس سمیت اسان اپنی مکی جیسی کتاب ”آکھے نوشہ قادری“ وچ چھاپ دتا سی۔ اینناں وعظاں دے فکری اہم بارے غور کرن توں پہلے اسے گل مکھ رکھنی ضروری اے کہ نوشہ صاحب نے اسے وعظ اک خاص مقصد دے تحت لکھے نہیں تے اوہناں دا سدھا، واضح تے صاف مقصد اسلام دے بنیادی یاں اساسی مسیلاں نوں سدھے سانویں طریقے نال لوکاں دے دلاں تے دماغاں تیکر اپڑانا اے۔

نوشہ صاحب دے مخاطب عام لوکاں سی تے لوکاں وی اوہ جیڑی زیادہ پڑھی لکھی نہیں سی تے نہ ای دین دے بارے زیادہ واقفی رکھدی سی۔ اتوں اکبر دے لادینی نظریات توں وی متاثر سی چنانچہ ایسویں لکھاں دے عقیدیاں نوں بدلنا کوئی سوکھا کم نہیں ہوندا۔ ایسے لئی پیار محبت تے گل بات دا غیر محسوس طریقہ موثر ترین ہتھیار ثابت ہو سکدا اے۔ نوشہ گنج بخش کیوں جے اپنے وسیلے دے وی تے آج پھر دے عالم سن۔ اوہناں دا زیادہ وقت عام لوکاں وچ گزر دتا سی ایس لئی تحریر تے تقریر دے ایس فن توں پوری طرح واقف سن۔ چنانچہ اوہناں نے اینناں وعظاں وچ تصوف تے توحید دے ڈوگھے مسیلاں نوں نہیں چھینڑیاں سکوں اسلامی شرع دے عقیدے ورگے مدھلے مسیلاں نوں بڑے سادہ سبب انداز وچ بیان کیتا۔ اوہناں دے وعظاں دی پہلی فکری خوبی اسے اے کہ نوشہ صاحب ابتدا وچ جیڑی گل چھیڑ دے نہیں اگے چل کے اوے نوں ای ہور نکمیر نکمیر کے سدھے چلے جان دے نہیں تے اسے خوبی سارے وعظاں وچ پائی جاندی اے۔ مثلاً پہلے وعظ دے شروع وچ اوہناں رب دے قادر مطلق ہون دی دس پائی اے۔ فرماندے نیں۔

”بابا سائیں والیاں فرمایا ہے جو سائیں خود مختار ہے جو مندا ایس سو بندہ ایس“۔

نثر دے ایس سکے چنے ٹوٹے وچ اوہ تن بنیادی گھاں دس گئے نیں۔ پہلی رب تعالیٰ دے قادر مطلق ہون دی، دوجی بندے دے بندگی کرن دی تے تہی اسے کہ ایس توں پہلے دی ”سائیں والے“ موجود سن یعنی تیس دی اللہ دی وحدانیت تے خود مختاری دا اوے طرح اقرار کردی جس طرح تہاڈے توں پہلے اللہ والے کردے آئے نیں۔ اللہ والیاں دے حوالے نال گل ایس لئی کیتی گئی اے کہ انسان ہمیشہ انسان کولوں ای متاثر ہوندا اے۔

توحید اسلام دائرہ حلا تے ات ضروری رکن اے تے ایہو نقطہ ہر دور وچ
مسلمان صوفیاں دے فکر دا آغاز تے انجام رہیا اے۔ چنانچہ نوشہ گنج بخش نے اپنے
پہلے وعظ وچ ای رب دے قادر مطلق ہون دی گل چھوہ دی اے۔ رب تعالیٰ دے
قادر مطلق ہون دے نال نال اوہ دے فن تے نہ فن والیاں دے انجام دی دس دی
پائی اے۔ اوہناں دا فرمان اے کہ موت اک اہل حقیقت اے جیسے ایس عارضی
زندگی نوں اک دن ختم کر کے رکھ دینا اے۔ موت رب ڈاڑھے دانہ ٹلن والا حکم
اے۔ ایس حکم دے آوندیاں مومن دی جان سوکھی تے کافر دی جان اوکھی نکلے گی۔
ایسے وعظ وچ ایس گل دا بیان اے کہ اللہ نے کئی کماں لئی فرشتے مقرر کیتے ہوئے
نیں۔ انسان دی جان دی فرشتے دے ذریعے ای کڈھی جائے گی۔ چنانچہ فرشتیاں
دے نال نال قیامت دی گھڑی آتے ایمان لیانا دی ضروری اے۔ اوہ اسرائیل دے
صور پھوکن ، دنیا دی تہائی تے سز صور پھوکن اتے موت توں بعد دی حیاتی دا ذکر
کردیاں ہوياں ایس حقیقت نوں واضح کردے نہیں کہ آخرت وچ اوہو کامیاب
ہووے گا جیہڑا سچا اے۔ جیسے دنیا وچ سچ نوں انگ لایا تے پیس دے نال یاری
رکھی۔ اتھے اوہ قرآنی واقعات دے حوالے نال حضرت موسیٰ نوں سچ تے فرعون
نوں جھوٹ دا نمائندہ بنا کے ایس گل دا ٹھہر دیندے نہیں کہ جھوٹے بیش غرق ہوندے
نیں تے سچ ہمیشہ کامیاب ۔ اوہ انسان نوں رب دلوں لمیاں ہوئیاں ممتاں اتے شکر
ادا کرن تے حشر دے میدان وچ کیتے دا پھل پاون اتے یقین رکھن دی تلقین کردے
نیں۔ اوہ آکھدے نہیں کہ جیس طرح فرعون نے موسیٰ علیہ السلام دی سچائی نوں نہ
من کے اپنی آخرت خراب کر لئی ایس طرح ابج جیہڑے لوک اللہ دے نیک بندیاں
دے آکھے نہیں گن گے اوہناں دا انجام وی فرعون دی طرح درد ناک ہووے گا۔
غور کیتیاں صاف پتا پندا اے کہ اکبری عہد توں لادینیت دے پرچھاویں بٹھاں
پردوان چڑھن والے ذہناں نوں تبدیل کرن لئی حضرت مجدد الف ثانی توں لے کے
نوشہ گنج بخش تیکر مسلمان صوفیاں نوں کئی محنت کرنی پئی ہووے گی۔ قدم قدم تے
بدعتاں تے الحادی رکاوٹاں نال واہ پیا ہووے گا۔ جگہ جگہ اتے مخالفتاں نے سر پکيا
ہووے گاتے ایسے نازک موقعیاں اتے نوشہ گنج بخش ہوراں کمال جُردباری ، حوصلہ
تے برداشت توں کم لیا تے ہر کسے نوں ”بابا لوکا“ کہہ کے مخاطب کیتا یعنی اوہناں

وے اخلاق نے اوہ کم کر دکھایا جیسا حکمرانوں کی حکومتوں نے نہ کر سکی۔

پہلے وعظ و موضوع توحید اے تے دوجے وعظ و موضوع انسان دا دس اے۔ نوشہ صاحب نے ایس وعظ وچ ایس حقیقت نوں بیان کیتا اے کہ مندے کمال پادروں انسان دے دل اتے کالا داغ پے جاندا اے تے جے انسان ایس داغ نوں دھون دی بجائے پار پار گناہ وی لذت نوں چکھدا رہوے تے اک دن گنہگاری دا ائمہ داغ وودھا وودھا پورے دل نوں کالا کر دیندا اے تے ایجہ بندے اخیر دوزخ دا ہالن بن جاندے نیں۔ اوہناں کول وقت ہوندا اے پر اوہناں دا مردہ دل (ضمیر) اوہناں نوں توبہ دا رستہ نظر نہیں آون دیندا۔ ایسے وعظ وچ نوشہ صاحب نے اک ہور حقیقت بیان کیتی اے کہ جے ایہہ گناہ گار بندے کسے اللہ والے دے لڑ لگ جان، کسے نیک انسان نوں اپنا رہبر من کے اوہدی صحبت وچ بیٹھنا شروع کر دین تے اوہ دس دی صفائی دا رستہ دس سکدا اے۔ جے دل دا شیشہ صاف ہووے تے ربی نور دے لشکارے اپنے آپ نوں نظر آون لگ پندے نیں۔ بندے نوں اپنی حقیقت دا پتہ چل جاندا اے تے فیر اوہ ربی نگاریاں وچ انج کُھب جاندا اے کہ اوس نوں گناہ دا تصور تک نہیں ہوندا۔ مطلب ائمہ اے کہ نوشہ صاحب ایس وعظ وچ مرشد دی اہمیت اتے زور دیدے نیں تے آکھدے نیں کہ مرشد دے دے ہوئے رستے اتے چل کے انسان اپنی حقیقت نوں پا لیندا اے تے اوس دا دل گناہواں دی سیاحی توں صاف ہو جاندا اے۔ اوہ ایہہ بندیاں دی ننڈیا کردے نیں۔ بیڑے ربی گیان نال بھر پور بندیاں (یعنی اللہ والیاں) نوں کوئی اہمیت نہیں دیدے نہ اوہناں دے لگے۔ بیٹھدے نیں تے نہ اوہناں دی فصاحت اتے عمل کردے نیں سگوں مخالفت دا راہ پھڑدے نیں۔ ائمہ بندے انج وی ہمیش و عشرت اتے بلاشبہ خوشیاں مناندے نیں پر اخیر قیامت دے دیہاڑے ڈھاکیں مار مار کے روون گے۔

تیجے وعظ و موضوع وی دوجے وعظ نال ای رلدا ملدا اے پر ایہدے وچ سچ اتے زیادہ زور دتا گیا اے۔ اوہ فرماندے نیں کہ سچا تے سداہارستہ سوکھا نہیں لہندا۔ ائمہ رستہ اوہناں خوش نیسیاں نوں ملدا اے جیڑے نیک بندیاں دی بہنی برہ کے اوہناں دیاں نصیحتاں اتے عمل کردے نیں۔ نوشہ صاحب ایہہ بندیاں دی عقل اتے حیرت دا اظہار کردے نیں، بیڑے مسلسل گناہ وی زندگی بسر کردے نیں

تے بظاہر ایسے آکھدے نیں کہ اوہناں نوں راہ دکھان والا کوئی نہیں۔ نوشہ صاحب فرماندے نیں کہ ہدایت اوہناں لئی اے بیڑے ہدایت دے رستے رُٹا چاہندے نیں۔ اللہ والے ہر ویلے اوہناں نوں سدھی راہ دین لئی بیتاب رہندے نیں۔ ایہیہ لوک ہدایت تاں ای پائ سکدے نیں جے جھوٹے لوں چھڑ کے سچ دی روشنی نوں اپنے سینے وچ اتار لین۔

تیجے وعظ دا موضوع نیک لوکاں دی سگت اختیار کرنا سی تے چوتھے وعظ دا موضوع اللہ والیاں دی اطاعت قبول کرنا اے۔ ایہدے لئی اوہ قرآن مجید دیاں تلمیحاں ورتدے نیں کہ اللہ والیاں دی مکل نہ من والیاں، اوہناں نوں تنگ کرن والیاں، تے خواہ مخواہ مخالفت کرن والیاں اتے اوہ طرح عذاب نازل ہوندا اے جیہیں طرح قوم ثمود اتے حضرت صالحؑ خلیفہ دی مخالفت کرن پادروں نازل ہوئی سی۔ قوم ثمود نے خلیفہ نوں ایہوں تیک پریشان کیتا کہ اوہناں دی اونٹنی نوں ذبح کر دتا۔ اللہ تعالیٰ نے حق سچ دی مخالفت سیوں اپنا قہر نازل کر کے اوس قوم نوں نیست و نابود کر دتا۔ چنانچہ دنیاوی شان و شوکت تے اپنی دُڈائی اتے غرور نہیں کرنا چاہیدا کیوں جے جی تے دُڈی ذات اکو ای اے تے وہ رب دی ذات اے، بیہدی ربوبیت تے دُڈائی دا اقرار ایس کلمہ طیبہ راہیں کرنے آں۔

بچوں وعظ وچ اوہناں لوکاں دا ذکر اے بیڑے بظاہر اسلام تے قبول کر چکے نیں پر اوہناں دے خون خیر وچوں ابے ہندو دھرم دے اثرات نہیں گئے۔ چنانچہ ایہیہ لوکاں دے مومنوں ازان دی آواز سن کے کلمے دی حق ”سچ نام کرنا پرکھ“ نکل جاندا اے۔ ایہیہ بندیاں نوں ایس وعظ وچ ایہہ جُھڈا گیا اے کہ اسلام قبول کرن دا مقصد صرف زبانی کلمے دا اقرار نہیں اے سکوں ایس نوں اپنے خون خیر تے روح وچ رجحان دی ضرورت اے تاں جے ہر سادہ دے نال اللہ سچے دا ناں ای زبان اتے آوے۔

بچوں وعظ وچ اسلامی احکامات نوں عملی صورت دین اتے زور دتا گیا اے۔ خدا دی وحدانیت دا اقرار، اوہدے نیک بندیاں نال پیار کرن، اوہناں دی نصیحت اتے عمل کرن، دکھیاں دی سبھا کرن، ٹھکیاں، تنگیاں دی مدد کرن، لالچ توں بچن، غرور تکبر توں پرے رہن، کسے نال ظلم زیادتی نہ کرن، درویشی اختیار

کرن، ادھار نہ لین، کٹناں نہ بنن، شئی نہ مارن، پل پل ساہ خدا دی امانت سمجھن،
 مسماناں دی خاطر مہارت کرن تے دویاں دی عزت آور کرن دی تلقین کیتی گئی
 اے۔ جے ایہہ آکھیا جاوے کہ پنجیاں وعظاں دا پنچوڑتے روح بھیدیں وعظاں
 پوری طرح بیان کر دتی گئی اے تے غلط نہ ہووے گا۔ انج محسوس ہوندا اے جیویں
 ایہہ وعظاں نوشہ صاحب دی زندگی دے آخری دناں دا اے کیوں جے ایہہ وعظاں
 وعظاں گھٹ تے نصیحت دا رنگ زیادہ گورھا اے۔ ایہناں وعظاں دی فکری اساس
 نوں دیکھدیاں ہوياں ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ ایہہ وعظاں اوہ تبلیغی نصب اے
 جیہدے وعظاں اسدی عقائد دی روح سموئی گئی اے تے ایسے روح دی عملی صورت
 شرح اے۔

نوشہ صاحب دے وعظاں اتے لسانی تے تاریخی حوالے نال گل بات کرن
 توں پہلے ایس حقیقت نوں ذہن وعظاں رکھنا ضروری اے کہ پنجابی زبان تاریخی تے لسانی
 کچھوں ہزاراں ورہے پرانی اے تے ایس حوالے نال ایہہ وعظاں تخلیق ہون والے
 ادب دی کافی پرانا اے۔ پر پنجابی زبان دا اوہ روپ جیڑا آج ساڈے سامنے ہے یاں
 ہتھوں سانوں پنجابی سمجھ آون لگ پیندی اے ایہہ اندازہ صحیح معیاں وعظاں اودوں
 شروع ہوئے جدوں مسلمان باقاعدہ پنجاب وعظاں آن کے آباد ہوئے۔ بھادیس
 تمہاری تعلقات ہندوستان نال بہت پرانے سن پر اک فاتح تے مبلغ دی حیثیت
 مسلمان محمد بن قاسم دے حملے (712ء) ولجے آئے۔ مسلمان بھٹیاں دیاں
 کوششیں دا سلسلہ نویں دسویں صدی توں شروع ہوندا دکھائی دیندا اے، جیڑا
 یارھویں بارھویں صدی وعظاں اپز کے باقاعدہ اک تحریک دی شکل دتا گیا۔ 1005ء
 نیزے حضرت اسماعیل نے لہور دے آل دوالے نوں اپنی تبلیغ دا مرکز بنایا
 ایہناں توں گھروں 1070ء وعظاں ملتان وعظاں اسماعیلیہ فرقہ دے ائمہ دین امام
 نے تبلیغی سلسلے دی ابتداء کیتی۔ ایہہ بزرگ ست گور نور دے نال نال وی مشہور
 نیں۔ ایس سلسلے نوں آگے ودھاون وعظاں شاہ شمس سہروردی (1276ء - 1165ء) پیر
 شباب الدین، پیر صدر الدین، پیر کبیر الدین حسن دریائی تے پیر تاج الدین نے اہم
 کردار ادا کیتا۔ 1467ء تیکہ ایہناں مختلف بزرگاں نے بیہمی شاعری کیتی
 اوس نوں ”مثنوی“ آکھیا جاندا اے تے ایہہ لوہانکار رسم الخط وعظاں اے۔ ایس عرصے
 تیکہ سوائے

نظم توں نثر دا کوئی نمونہ نہیں ملدا۔ پر ایس دا مطلب ایہہ نہیں لیا جا سکدا کہ اوس زمانے وچ نثر نہیں سی لکھی جاندی عام لوک نثر وچ ای گل بات کردے سن تے شعر وی اودوں ای تخلیق ہوندا اے جدوں زبان لوکاں دیاں کسں تے سُسن دیاں ضرورتاں پوریاں کرن دے قابل ہو جاوے۔ ایس طرح نظم تے نثر دی عمر تقریباً اکو بیس سئیں جا سکدی اے۔ شاہ شمس سبزواری تے اوہتاں توں بعد دے بزرگاں دی زبان اولی صاف نہیں جی بابا فرید گنج شکر دی شاعری وچ نظر آوندی اے جدوں بابا فرید ایہہ آکھدے نیں۔

گمشتہ فرید مستیا . بھازو دے میت!
توں مستیا رب جاگدا تیری ڈاڈھے نال پریت
تے باباجی دا ایہہ شلوک صاف دسد اے کہ اوس ویلے کس قسم دی پنجابی بولی جاندی سی۔ ایس توں کچھ عرصہ پہلے تک زبان دا انداز ایہہ سی۔

روپا محمد سوتا خدا کی دھوں وچ دنیا غوطہ کھاکی
بابا رتن حاجی ایسی کہیں جیتے نیارا راہیں
حاجی بابا رتن دے ایس شلوک دا محمد اندرا اپ بھرنش تے برج بھاشا درگا اے جدوں کہ بابا فرید دا شلوک دسد اے کہ پنجابی زبان نے بابا فرید دے عہد وچ ای اپنا تعلق برج بھاشا تے اپ بھرنش نالوں توڑ لیا سی۔ ایہدے مقابلے تے عربی فارسی دے لفظاں نوں پنجابی وچ زیادہ جگہ ملن لگ پئی تے روز مرے تے محاورے شاعری وچ ورتے جان لگ پئے سن۔ اتھے ایہہ وی گل یاد رکھن والی اے کہ محاورہ یاں اکھان کسے زبان وچ عوامی سطح اتے ورھیاں بدھی تجربیاں توں بعد ہوند وچ آوند اے 'پر ایہہ سارا کچھ بابا فرید تے اوہتاں توں بعد امیر خسرو (1325ء - 1253ء) دے کلام وچ 'جیس بھر پور طریقے نال نظر آوند اے اوہدے توں انج گدا اے جیویں ایس عہد توں پنجابی زبان دا اک نواں دور شروع ہویا اے۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں اپنی کتاب "پنجابی ادب دی مختصر تاریخ" وچ امیر خسرو دیاں بیڑیاں چالھی گجھار تاں دتیاں نیں اوہتاں وچ شعر تے نثر دا رٹواں مجلواں ڈھنگ پایا جاند اے مثلاً "ایہہ گجھار تاں دیکھو۔"

2- پاروں آیا بابا لنگری، جاندا جاندا کر گیا، لنگری۔

3 نکا جیہا ویٹر کا دو سنگیاں مارے۔

4- عجب ڈنسی اک گزری راجے پک لہائے۔

5 چوٹے گچ حویلی بوبا کوئی نہ۔

6 آلا بھریا کوڈیاں وچ تو تک نہچے۔

بعض لکھاریاں نے اینٹاں بجھارتاں نوں لقم دی بجائے نثر دے نوئے قرار دتا اے پر کیوں جے اینٹاں وچ نثر دا کوئی اصول کھ نہیں رکھیا گیا بلکہ شعری انداز وچ لکھیاں گیاں نہیں ایس لئی ایس اینٹاں نوں سدھی سالویں نثر نہیں آکھ سکدے۔ پندرھویں سولہویں صدی وچ بابا نانک (1519ء - 1449ء) نے بابا فرید گنج شکر دے شلوک گرنتھ وچ داخل کرن لئی اوکس ویلے دے گدی نشین ابراہیم فرید جانی کولوں اجازت لئی ایس موقعے اتے دوہاں بزرگاں وچکار بیہڑی گل بات ہوئی اوس نوں گوشت دے روپ وچ محفوظ کر لیا۔ ایس گل بات نوں وی نثر دے نمونے دے طور تے پیش کیتا جاندا اے۔ حالانکہ ایہہ وی منظوم اے ملاحظہ کرو۔

سوال نانک جی، پڑھتے پڑھتے دندھ گھے کسے نہ کہتی ہو۔

جواب فرید جانی، اکیو حرف پریم دا پڑھے سو پندت ہو۔

سوال نانک جی، صاحب دیاں دو خداں، کس نوں پکڑاں کس نوں چھڑاں۔

جواب فرید جانی، صاحب کی دو حدیج نوں پکڑ گوز نوں چھڑ۔

نانک جی توں بعد اوہناں دے مریداں اوہناں دیاں جنم ساکھیاں نثر دے روپ وچ لکھیاں پر اوہناں دی زبان برج بھاشا ورگی اے خالص پنجابی نہیں۔ صرف اک نمونہ لکھو۔

”اک دن بابا نانک بیٹا تھا دھیان کیا تب دیکھے تہ

پر میشر کاسرن کوئی تہیں کرتا۔ سبھ مایا کوں پٹنائے پڑی ہے۔ تب

بابے نانک نے کیا، اے پر میشر تجھ کوں کوئی نہیں جانتا دھیانا

گاتا سبھ مایا مایا کر دی ہے۔“

1604ء دے نیزے گوروارجن نے گرنتھ مرتب کیتا پر اوہدی زبان اتے

ایہہ رنگ ہو رہا ہوندا گیا اے۔ ایہو ای دور اے جدوں اگے چل کے حضرت

نوشہ گنج بخش نے شاعری سے نثر راہیں اپنے دوچاراں دا اظہار کیتا۔ مسلم تے غیر مسلم شاعراں تے اوہاں دے حوالے نال احمد گل گل کے سامنے آوندی اے کہ ہر قوم دے ادب دے ابتدائی نمونیاں اتے مذہب دا رنگ غالب اے۔

نوشہ گنج بخش دے وعظ پڑھدیاں ہویاں صاف پتہ لگدا اے کہ احمد نثر بڑی صاف ستھری تے سمجھ آون والی اے۔ ایس توں پہلے جنے وی نمونے مدے میں ماوڑ تے اوہ ترضیں تے جے دھکو دھکی اوہناں نمونیاں نوں نثر ثابت کر دی تا جاوے تے اوہ پنجابی دی نثر نہیں سکوں پرچ بھاشا تے اپ بھرنش دے سچے لکھے نمونے آکھے جا سکدے نیں۔ چنانچہ نوشہ گنج بخش اوہ پہلے مسلمان صوفی نہیں بیہڑے شاعر ہون دے نال نثر نگار دی نیں تے اوہناں دی نثر نوں پنجابی دی قدیم ترین نثر آکھیا جا سکدا اے۔ تحقیق کچھوں احمد ثابت ہوندا اے کہ اوہناں احمد وعظ اپنے مرشد حضرت غنی شاہ سلیمان نوری کولوں خلافت تے اجازت توں بعد 1065ھ توں 1103ھ دے درمیانی عرصے وچ لکھے۔

ایسناں وعظاں وچ لسانی تے فنی حوالے نال کئی خوبیاں موجود نیں۔ ایسناں وعظاں وچ نیم لندا بولی اپنائی گئی اے۔ ایس ایسوں نیم لندا بولی ایس لئی آکھیا اے کہ اوہناں صرف مستقبل دے مسخے لئی مرکزی بولی وچ ”ہودے گا“ دی تھاں ”ہوسی“ ورتیا اے۔ ایسے طرح اک دی تھاں ہک استعمال کیتا اے۔ نوشہ پیر نے ہنن واں (پنڈ واون خان) توں لے کے گجرات دی جھوہ وچ اپنی حیاتی گزاری۔ احمد علاقہ اک پاسے پوٹھوہار تے دوجے پاسے پہاڑی بولیاں دے اثر دیشاں ”وندا اے تے ایہ دے چڑھدے پاسے میدانی علاقہ اے۔ چنانچہ احمد علاقہ اپنی جغرافیائی کیفیت پاروں پنہماں تے جہلم دا مرکز بن جاندا اے۔ ایس علاقے دے لہجے اتے آل دواے دے علاقیاں دے لہجے دی اثر انداز ہوئے نیں۔ ایسناں وعظاں دی زبان اتے احمد اثر جتر تے فظاں دے حوالے نال ویکھیا جا سکدا اے۔ جیویں کرلیا ہس ، آکھیس ، کٹھے ، سکے وغیرہ ایسے طرح بھاشا دے کچھ لفظ وی ہن جیویں ”سکھر“ تاہیں وغیرہ وغیرہ۔

نوشہ گنج بخش دے احمد وعظ خطابی نثر دے دُمرے وچ آوندے نیں۔ نوشہ صاحب اوہناں ساریاں خوبیاں توں واقف نیں۔ بیسیاں خطابی نثر وچ ہونیاں ضروری

وڈیاں تھوں سبھ وڈیائی تھوں وڈی وڈیائی سائیں دا اک جانن
ہے۔ سائیں دے پیاریاں نال پیار کرن ہے۔

سیانیاں دا قول اے کہ تحریر بیٹھ لکھن والے دی شخصیت دا پرتو ہوندی
اے۔ نوشہ گنج بخش وی طبیعت دی تلخی، بردباری، اخلاق، ہمدردی، بے لوث
خدمت گزاری تے عظمت ورگیاں سفتاں تے خوبیاں نے اوہناں اے فن وچ ایسی
رون پیدا کر دتی اے کہ پڑھن والا لسانی سطح توں وکھ روحانی سطح اتے وی اوس توں
متاثر ہوویں بغیر نہیں رہ سکدا۔ جیوں جیوں ایہناں وعظاں نوں پڑھدے چلے جاؤ
طبیعت وچ اک لطیف جیہا گداز پیدا ہون لگ پیندا اے تے ایہہ احساس بار بار
ساڈی روح نوں مُبدا اے کہ ایہہ وعظاں کسے ایسی سفتاں والی عظیم ہستی دے نیں،
بہدا دس شیشے دا گول صاف تے بیدی سوچ بڑی اُچتی تے سچتی اے۔ کاش کدی
ایہناں وعظاں دے لکھاری نال ملاقات وی ہوندی بہرہ عظیم صوفی، وڈا مفکر، مصلح
تے ہادی اے۔ بہرہ شریعت تے طریقت دا رہبر اے، جیس نوں دینی تے دنیاوی
علوم اتے عبور حاصل اے تے اوس دا دل تے علم سمندروں وی ڈوگھا اے۔

حوالے

- 1 شرافت نوشای، شریف التواریخ۔ اذکار نوشاہیہ، تذکرہ نوشہ گنج بخش۔
گنج شریف، برق نوشای، نوشہ چیر، تذکرہ نوشہ گنج بخش۔
- 2 نوشہ گنج بخش حیاقی، فکر تے فن (تحقیقی مقالہ، پلی ایچ ڈی) ڈاکٹر
عصمت اللہ زاہد۔
- 3 ”چہار ہمار“ نوشہ گنج بخش دے ملفوظات نیں، بیڑے پنجابی زبان دے
مشہور شاعر ہاشم شاہ تھریالوی نے مرتب کیتے۔
- 4 منتخب التواریخ۔

پنجابی ادب دی ترقی وچ انگریزاں دا حصہ

پنجابی زبان تے ادب پارے انگریزاں دا کم ویم کیری دے ہاں توں شروع ہوندا اے۔ برصغیر ہندوستان وچ جدوں تجارتی کمپنیاں نے اپنے پیر جمائے تے ایسٹ انڈیا کمپنی نے کلکتے وچ فیکٹری بنائی تے تجارت دے نال نال اتھے وی سیاست وچ پیر پالیا۔ شروع شروع وچ انگریزاں دی اہمہ پالیسی رہی کہ مقامی دکان دے مذہب وچ دخل نہ دتا جائے۔ ایس پاروں اتھے پادریاں تے مبلغاں دے آون دی حوصلہ افزائی نہ کیتی گئی۔ انگریز ملازماں دی مذہبی تربیت لئی راکا ڈکٹا پادری دیندا جاندا سی، پیرا اوہناں نوں مذہبی درس دیندا رہندا سی۔ جدوں انگریزی قبضہ ودھدا چلا گیا تے انگلستان وچ مذہبی تبلیغ لئی زور ودھیا۔ کیاں انگریزاں مذہب دی خاطر انگلستان وچ تبلیغ لئی اپنیاں جائیداداں وقف کرنیاں شروع کیتیاں تے چندے دی دیہی انجمنیں نے بیع کرنے شروع کیتے۔ اُنہویں صدی دے شروع وچ تبلیغ دا ہڑہ آ گیا۔ پوسٹ مشنری سوسائٹی دے قیام نال کیری تے ہور کئی دوجے مبلغ سامنے آئے۔ دوجے ملکاں وچ وی انجیل دے پیغام نوں سنن دا شوق اک کانک وانگوں آ گیا۔ پر ایس ویلے انگریزی حکومت پادریاں نوں اجازت دین توں انکاری ہوئی تے انگلستان دیاں کئی تبلیغی جماعتیں نوں سوچنا پیا کہ کس طرح اوہ ہندوستان وچ اپنا تبلیغی کم شروع کرن۔ تبلیغ دا لائسنس نہ ملن توں بعد اہمہ سوچیا گیا کہ پادری لوک کلکتے دی تھان تے اپنا ذریعہ ڈنڈا کلکتے توں پندرہ میل شمال ول دریا دے کنارے سی رام پور وچ مان۔ 1799ء وچ ایس قصبے تے ڈنمارک دی حکومت دا قبضہ سی۔ اتھے رہن والے ڈنمارک دی رعایا تصور ہون دے سن ایہناں تے انگریز قانون اگو نہیں سی کیتا جا سکدا۔ ویم کیری نے 10 جنوری 1800ء وچ اتھے اپنی رہائش اختیار کر لئی۔ ایہو آسانی نال کلکتے تے دوجے نیڑے دے پنڈاں وچ جا کے کم کیتا جا سکدا سی۔ ایس

طرح ”ہوڑا“ دا اسمہ علاقہ پادریاں دا گڑھ بن گیا۔ چھ مشنریاں اتھے اپنا اک تھاں خرید لیا تے اک پریس لایا۔ مذہبی کتاباں دے بنگالی تے دو جیاں زبانوں وچ ترجمے کرنے شروع کیتے۔ 1805ء وچ عیسائی پادریاں لئی انگریزاں دے قبضے وچ آئے ہوئے علاقے وچ تبلیغ کرن وچ قانونی مشکلاں مینیاں شروع ہوئیاں تے ایہناں نوں مقامی لوکاں وچ تبلیغ توں منع کر دتا گیا۔ سی رام پور تے اوہدے آلے دوالے ای دو جیاں سرگرمیاں ”سکر“ کے رہ گیاں۔ 1808ء دے موسم بہار وچ انگریزاں دا قبضہ سی رام پور تے دی ہو گیا تے جُن پادری ہور وی مشکل وچ پھنس گئے۔ ایس ویلے تک ولیم کیری تے اوہدیاں ساتھیاں نے پریس لائے۔ ہائیل دے ترجمے بنگالی زبان دے علاوہ ”سکر“، ”اڈیہ“، ”مرہٹی“، ”ہندی“ تے ”گجری“ وچ چھاپنے شروع کیتے۔ ”فارسی“، ”تلگو“، ”کناری“، ”پنجابی“ برہمی تے چینی ترجمے وی تیار کیتے تے چار زبانوں وچ پوری ہائیل دا کھل ترجمہ دی کر چھڑیا۔ 1811ء وچ پادریاں نوں حکومت نے سولتاں دین دا ارادہ کیت تے ولیم کیری تے اوہناں دے ساتھیاں نوں سکھ دا سادہ آیا۔ آخر 1813ء وچ پارلیمنٹ نے کہنی نوں نواں چارٹر دتا تے تبلیغ دی کھل مل گئی۔ 1805ء وچ بیہڑی تختی ہوئی سی اوہدا بن علاج ہو گیا۔ ایس دوران وچ 1810ء وچ کیری نوں آگرے وچ نواں مرکز کھولن دی اجازت ملی۔ کیری نوں شمالی ہند دے ایس وڈے شہر نوں مرکز بنان دا حوصلہ ہویا۔ اسمہ تھاں وی سکھاں دے علاقے دے نیڑے سی۔ ایس کر کے جُن اوس ہائیل دے ترتیاں لئی پنجابی زبان نوں اہمیت دینی شروع کیتی۔ 1802ء وچ نواں تے پرانا عہد نامہ بنگالی دے ترجمے تے فیروزپور دیاں دو جیاں زبانوں (”اڈیہ“، ”سکر“، ”ہندی“، ”مرہٹی“) دی واری آئی۔ 1801ء وچ کیری فورٹ ولیم کالج وچ بنگالی معلم ہویا تے اوس نوں مقامی لوکاں وچ تبلیغ دی اجازت ملی۔ 1805ء وچ کیری نوں فورٹ ولیم کالج وچ بنگالی دا پروفیسر بنا دتا گیا تے اوہدا نکسن پڑھن دا کم سکھلا ہو گیا۔ اوس سی رام پور وچ اپنا اڈا قائم رکھیا۔ اوہ کلاس لین واسطے گلگتے آندا جدا رہندا سی ایس زمانے وچ اوس دب کے ترجمے کرن دا کم جاری رکھیا تے نویں عہد نامے دے مقامی ترجمے 1812ء توں شروع ہوئے۔ مس کیتھرس ستمہ اپنی کتاب Early Indian Prints وچ نویں تے پرانی ہائیل دے پنجابی ترجمے بارے لکھدیاں نیں (پنجابی کتابیں، ”ہینم“، ”دیباچہ“، صفحہ 18 تے 19) پنجابی

وچ سی رام پور وچ پہلا ترجمہ 1811ء وچ بھپیا۔ اوہناں دا خیال اے ایہ ترجمہ
 غالباً ”گورام سنگھ پنڈت نے کیتا سی۔ ایس سال مگروں 1812ء وچ کیری نے پنجابی
 دی گرامری چھاپ چھڈی۔ ایہدے اتے کیری دا ناں وی بھپیا سی۔ کیری نوں
 زبان سکھن دا بڑا چاہ سی۔ اوس تھوڑی جیسی محنت نال بنگالی تے ایٹا عبور حاصل کر لیا
 کہ اوہدی گرامر لکھی۔ ایسے طرح سنسکرت ’مرہٹی‘ پنجابی سنگھ تے کنہری دیاں
 گرامراں وی لکھیاں تے ڈکشنریاں وی تیار کروتیاں۔ 14 مارچ 1812ء نوں سی رام
 پور دی عمارت وچ اک لگ مٹی بیس وچ کتاباں تے کانڈ دا سارا شناک تے کیری
 دے بھ ترعیاں دے مسودے سز کے سواہ ہو گئے۔ کوئی دس ہزار پونڈ دا نقصان
 ہو گیا۔ ولایتی کانڈ اک ہزار رم ’کئی من دہی کانڈ‘ چار ہزار چار سو پونڈ دا سکے دا
 ٹائپ ’عبرانی‘ فارسی‘ عربی‘ تامل‘ زبانیں دا کل ولایتی ٹائپ ’ٹاگری‘ سنگھ ’پنجابی‘ برہمی‘
 مرہٹی‘ پنجابی‘ اوڑیہ‘ تامل‘ چینی تے کشمیری زبانیں دے اک سو چار فاؤنٹ وی ضائع
 ہوئے۔ پریس دیاں مشیناں دے صرف ڈھالنے والے سچے بچ گئے تے اینہں دی مدد
 نال چھاپن دا کم بھیتی چل پیا۔ ترعیاں بارے کیری خود آکھدا اے۔ ”سنسکرت دا
 ترجمہ آپ فٹی نوں لکھاندا ساں باقی ترجمے پہلاں دو جیاں زبانیں دے پنڈت کر دے
 من‘ گورکھی دے ترجمے وی پہلاں پنڈتاں نے کیتے۔ اینہاں ترعیاں تے میں نظر
 ثانی کر داسں۔ سنسکرت وچ سیمونیل دی دو جی کتاب تے سلاطین وی پہلی جلد سواہ
 ہوئی۔ اوڑیہ دا سارا ترجمہ بچ گیا۔ کشمیری‘ برہمی نسخے دی بہت سارے اک توں بچ
 گئے۔ بنگالی ڈکشنری دا ترمیمی طے دا سنگھ گرامر ساری‘ پنجابی دے مسودے دے کئی
 جزو محفوظ رہ گئے تے بھیتی ترجمے چھاپن دا کم اگے ٹر پیا۔“ 1812ء توں بعد پنجابی
 دیاں بیریاں کتاباں سی رام پور وچ چھاپے چڑھیاں اوہناں دی فرست کتبہ انج
 اے۔

1815ء وچ پنجابی وچ بائبل وچوں موسیٰ دیاں پنج کتاباں تے تواریخ دیاں دو

کتاباں۔

1817ء وچ اناجیل متی‘ مرقس تے لوقا۔

1817ء وچ موسیٰ دیاں پنج کتاباں۔

1819ء وچ تواریخ کتاباں۔

1826ء وچ مخالف انیاء۔

اسے سارے ترجمے جے کیری دے کہتے ہوئے نہیں تے اوہدے نظر ثانی کہتے ہوئے ضرور نہیں۔ 22 جنوری 1818ء نوں کیری نے اپنے اک خط وچ اسے خبر دتی سی کہ گورکھی زبان وچ یوحنا دی انجیل اخیر تیکر ترجمہ ہو چکی اے۔ 1830ء وچ فورٹ ولیم کالج وچ پڑھائی بند ہو گئی تے کیری نوں میشن مل گئی۔ آمدنی گھنی تے اخیر بیسناں دو بیٹیاں وچ مشنری دا پیشہ سی اوہ لیل ہو گئے تے سی رام پور دے مرکز نوں پیسے دلوں ڈاؤن جی تھوڑ ہو گئی۔ مگروں کیری 9 جون 1834ء نوں فوت ہويا تے سی رام پور دی مشنری دے کم نوں دھکا لگا۔

ایس جائزے توں پتہ لگدا اے پئی عیسائیاں نے سبھ توں پہلاں مذہبی ضرورتاں لئی پنجابی زبان ول توجہ کیتی تے سبھ توں پہلاں بائبل دے ترجمے پنجابی گرامر تے ڈکشنری دا کم ہويا۔

شمالی ہندوستان ول عیسائیاں دی توجہ لدھیانہ مشن دے قائم ہون نال ہوئی۔ پادری جان لاری تے پادری ولیم ریڈ نوں اسے اختیار سی کہ اپنا تبلیغ دا میدان خود انتخاب کرن۔ اوہناں اسے تھاں چنے۔ اول آسام، دوم اودھ تے روہیل کھنڈ، سوم گنگا تے جمنہ دا درمیانی علاقہ یعنی دو آب، چارم پنجاب، پنجم راجپوتانہ، ششم دسلی صوبے ایسٹن وچوں پنجاب نوں مرکزی حیثیت حاصل سی۔ ایس لئی 1834ء وچ لدھیانے وچ پہلا مرکز بنایا گیا۔ لاری 1834ء وچ لدھیانے وچ ڈیرا لیا۔ ستمبر 1835ء وچ اپڑیا۔ لدھیانہ سبھ توں وڈا مرکز بنیا۔ ایسے بعد سہارنپور (1836ء) سہاتھو، جالندھر (1847ء) انبالہ (1849ء) پنجابی وچ سکھاں دی حکومت 1849ء وچ چکی تے انگریزاں دا قبضہ ہو گیا۔ ایس توں بعد پورے پنجاب وچ عیسائیاں دیاں مشنریاں قائم ہونیاں کیں۔ ڈیرہ، راولپنڈی، ہوشیارپور، فیروزپور کئی سفر کھلے پر جو اہمیت پنجابی ادب لئی لدھیانے نوں ملی کسے ہو رہا تھاں توں نہ مل سکی۔ پادریاں تبلیغ لئی کئی طریقے ورے۔ لوکاں وچ پنڈ و پنڈ تقریراں تے مباحثے کرن دے علاوہ اپنا لٹچر چھاپ چھاپ پہلاں مفت تے فیر تھوڑی سی قیمت رکھ کے وچیا۔ ہسپتال تے مدرسے قائم کیتے بیسناں وچ لوکاں دی مذہبی برین واشفہ کیتی جاندی سی، نوکریاں دین دوان دا لارا وی دیندے سن، سبھاں دی مالی امداد تے معذوراں دی

مدنٹال دی عیسائی بنان وچ مدد مددی سی۔ پر مذہبی لٹریچر پر ایجنڈے دا سمجھ توں وڈا وسیلہ سی۔ 1836ء وچ لدھیانے وچ اک پریس لایا گیا۔ ایسوں پہلی چیز ہیرٹی چھپی اوہ اک فارسی کتابچہ سی "ساری دنیا لئی اک پیغام" ایس وچ پہاڑی وعظ دا ترجمہ سی تے نال نویں عدد تائے وچوں کچھ حصے سن۔ کیپٹن وڈ (Wade) پو بیس ایجنٹ وی مدنٹال اک فارسی اخبار "لدھیانہ اخبار" وی جاری کیتا گیا۔ فارسی ول توجہ دا سبب ایہہ سی کہ ایس وسیلے سکھاں دی سرکاری زبان دی فارسی سی، پر پادریاں دا واہ تے بہت مقامی لوکاں نال سی۔ ایس کر کے مقامی زبانوں ول بہتی ہمیت توجہ ہو گئی۔ اردو دیاں کتاباں اردو اکھراں وچ وی تے روسن اکھراں وچ وی چھپایاں کیں۔ پنجابی زبان دیوں کتاباں گورکھی وچ وی تے اردو حرفاں وچ وی چھاپیاں۔ ہندی دیوناگری وچ تے کشمیری اردو رسم الخط وچ، سندھی گورکھی رسم الخط وچ، بھاری دیوناگری وچ، چھاپایاں کیں۔ چھاپے نے اٹھ سالوں وچ (1844ء تیکر) 18,000,000 ملے دوجے دس سال وچ 39,000,000 تہی دہائی وچ 55,000,000 چوتھی وچ 80,000,000 پنجویں وچ 75,000,000 تے ایس طرح کل 48 ورھیاں وچ 267,000,000 ملے چھاپ چھڑے۔ (تفصیل لئی دیکھو P. Mission in India History of A الہ آباد 1886ء) لدھیانہ مشن نے پنجابی زبان وچ جو کم کیتا اے اوہدا تجزیہ کریے تے پتہ لگدا اے ہئی:

۱۔ عیسائی پادریاں نوں پنجابی سکھان لئی۔

(الف) گرامراں تے ڈکشنریاں دی تدوین۔

(ب) سرکاری انگریز ملازماں نوں زبان سکھان لئی سیکور کتاباں تے وری کتاباں۔

2 (الف) مقامی لوکاں نوں عیسائی بنان لئی بائبل دے ترجمے تے تشریحاں۔
(ب) تبلیغی لٹریچر:

1۔ اخلاقی قصے بیسناں وچ نکل دی تلخیں سی۔

2۔ ہندوواں نوں عیسائی کرن لئی خاص خاص کتاباں۔

3۔ دوجیاں مذہباں دے من والیاں نوں اڈے لان لئی کتاباں۔

4۔ متاظرے دیاں کتاباں۔

5۔ کتاباں چھاپن دے سرکاری آرڈر

جے کر وڈی ونڈ کرے تے ایسں کتاباں نوں دو حصیاں وچ ونڈیا جا سکدا
اے

(الف) علمی کتاباں۔

ڈکشنریاں، گرامراں تے حوالے دیاں کتاباں۔

(ب) عام لوکاں لئی مذہبی رسالے تے کتاباں۔

ساڈے لئی (الف) حصہ زبان اہم اے۔ پنجابی زبان دیاں ڈکشنریاں دی
ابتداء شارکی دی ڈکشنری توں ہوئی۔ ایہ ڈکشنری عربی دیاں لغتاں وانگوں نہیں سی
کہ لفظ دے اصل نوں سامنے رکھیا جائے تے پہلے تے اخیرے حرف نوں بنیاد بنایا
جائے۔ ایہ فارسی دی طرز تے وی نہیں سی جیس وچ حرف ججی دی سختی نال پابندی
نہیں ہوندی۔ ایس وچ اوہ انگریزی سچا ورتیا گیا، 'بیر' اوس توں پہلاں فورٹ ویم
کلچ وچ اردو لئی ورتیا گیا سی۔ ایہ ڈکشنری پنجابی سکھن والے پادریاں دیاں
ضرورتاں لئی سی۔ ایہے بعد پنجابی زبان وچ ڈکشنریاں سکھن دی اک روایت چل
پئی۔ پادریاں نوں پنجابی ادب نالوں زیادہ واہ پنجابی لوکاں نال پیندا سی۔ پنڈاں وچ
پنجابی دے علاقے وار انگ من۔ پہلاں لدھیانے دی بولی بارے ڈکشنریاں بنان دا
چارا ہویا، 'فیر دیویں صدی وچ لالپور' حافظ آباد تے دوجیاں علاقیاں دیاں ڈکشنریاں
دی عیسائی پادریاں تے دوجے انگریزاں نے چھاپیاں۔ شروع شروع وچ مقامی ذخیرہ
اغذا دل دی توجہ کیتی تے ایہی ڈکشنری دی بنی۔ ایس طرح پادریاں اپنی اپنی
ضرورت لئی کم کیتا۔ گرامر بارے زیادہ کم ہویا۔ سی رام پور توں ایہ روایت
لدھیانے مشن دے ہتھ لگی تے ایہے بعد دوجے علاقیاں وچ پنجابی دیاں گرامراں
لکھیں جان لگ گیاں۔

جارج نیوٹن نے لدھیانے وچ برہ کے 1851ء وچ "گرامر آف دی پنجابی
لینگج" لکھی۔ ایس توں پہلاں 1849ء وچ ایس سی۔ شارکی نے بساوا سنگھ نال رل
کے اک کتاب چھاپی سی، 'بیر دے وچ ڈکشنری تے گرامر تے بول چال درج سی۔ پر
جان نیوٹن ہوراں دی کتاب کئی لحاظ نال ڈاؤمی اچی اے۔ ایس وچ ولیم کیری دی
گرامر توں وی فائدہ اٹھایا گیا اے۔ پر ایہ مقصد صرف انگریزی جانن والیاں نوں

پنجابی سکھانا نہیں بلکہ اوہناں انگریزی جانن والیاں نوں پنجابی سکھانا اے، جیسرے ایس توں پہلاں اردو چنگی طرح جانے نہیں تے اردو دی مدد نال پنجابی سکھنا چاہوندے نہیں۔ کتاب دی وڈ ایس طرح دی اے کہ انگریزی گرامر دی ترتیب نوں ساجسنے رکھ کے زبان دے قاعدے بنائے گئے نہیں۔ سچ توں پہلاں اسم، اوہدے بعد ضمائر غیر فعل تے غیر صفت نوں درج کیتا گیا اے۔ ایس دے بعد علم نحو دے بارے وچ لکھیا گیا اے۔ جان نیوٹن وی کتاب ایہدے بعد پنجابی گرامر لکھن والیاں لئی نمونہ بن گئی۔ ایہناں دے پتر ای پٹی نیوٹن نے 1890ء وچ اپنے پو دی گرامروں بنیاد بنا کے اک کتاب لکھی جسدے وچ کئی داوہے کتے تے ایہوں پنجابی سکھن والیاں لئی بہت زیادہ مفید بنا دتا۔ خاص کر کے کتاب دے پندرھویں باب وچ اوہناں پنجابی زبان دے بعض بڑے باریک سسلیاں نوں بڑا کھول کے بیان کیتا اے۔ ایس کتاب وچ اردو جانن والیاں دیاں ضرورتاں نوں ساجسنے نہیں رکھیا گیا بلکہ انگریزاں نوں بیہزیاں مشکلاں پنجابی سکھن وچ پیش آندیاں سن اوہناں نوں حل کرن دا چارہ کیتا اے۔ کتاب دی عام وڈ اوہو ای اے جیسرے کہ جان نیوٹن ہوراں قائم کیتی سی۔ ویہویں صدی وچ ایس کم نوں ڈیجرا گے لے جان وچ ڈاکٹر گراہم بیل ہوراں نے 1904ء وچ ”ایس بریف گرامر آف پنجابی ایڑ سپوکن ان وزیر آباد ڈسٹرکٹ“ لکھی تے 1925ء وچ کوسنگ ہوراں نال مل کے ”مینوکل ایڈ گرامر“ دے ناں نال وڈی کتاب لکھی۔ ایہناں کتاباں وچ صوتیات دے نویاں اصولاں نوں ساجسنے رکھیا گیا اے تے بول چال نوں بنیاد بنایا گیا اے۔ نیوٹن دی کتاب سکھی پنجابی دی گرامر سی تے بیل دی کتاب مسلمان پنجابی دی گرامر اے۔ بیل پنجابی زبان دے ودھیرے جانو سن اوہناں ایس زبان دے اتے چنگا چکھا کم کیتا اے تے ای۔ پٹی نیوٹن نالوں نمبر لے گئے نہیں۔ اپنی کتاب وچ ایہناں وڈ وی بدل دی اے۔ اسم دے بعد صفت، صفت دے بعد ضمائر نوں رکھیا اے۔ ایس ترتیب نال ایہ کتاب انگریزاں نوں پنجابی سکھان لئی دو جیاں کتاباں نالوں زیادہ کارآمد ہو گئی اے۔

حوالے دیاں کتاباں دی پنجابی وچ بہت تھوڑی سی اے چنانچہ

1886 Weithrechtء وچ اپنی کٹلاگ دے دیباچے وچ ایس دا بہت گلد کردا

اے۔ کی دی وجہ شاید ایہ اے کہ پنجاب دے شہراں وچ اردو دا چلن سی تے

پدوری زیادہ اردو وچ اپنے علمی کم کردے رہے۔ جدوں پنڈاں وچ تبلیغ دی لوڑ پئی تے پنجابی وچ مذہبی رسالیاں دا زور ہویا، علمی کم فیروی گھٹ ہویا۔ فیصل آباد (دکنل پور) تے دوجیاں قسماں وچ پنجابی اکھان تے رہتل ہتل نال تعلق رکھن والے لفظاں دے رسالے ضرور بنائے گئے پر بہت وڈا کم نہ ہو سکيا۔ لے دے کے کنگدھان دا تھوڑا جیہا کم ہویا۔ سبھ توں پہلاں 1872ء وچ ڈاکٹر Murdoch نے Indian Christian Literature چھاپی فیروپادری H U Weithrecht نے 1886ء وچ descriptive Catalogue of Urdu Christian Literature A دے ناں نال اپنی کتاب چھاپی۔ جیس دے وچ اک ضمیمہ وی شامل اے۔ جیس وچ پنجابی دواں کتاباں دی فہرست اے۔ ایس توں مگروں لسانیات دے حوالے نال گرنیٹرس دی A Linguistic Survey of India اے جیس دی نویں جلد پنجابی ادب بارے اے تے لسانی لفظاں توں علاوہ ایس وچ پنجابی کتاباں دی فہرست وی شامل اے۔ ایس توں بعد Blomhardt نے پنجابی دیاں بھپیاں ہوئیاں کتاباں دی فہرست چھاپی۔

مذہبی رسالیاں وچ ہائیل دے چھ حصیاں دا پنجابی ترجمہ 'قصے' کہانیاں دی شکل وچ مذہبی مبلغ لئی کمیاں کمیاں کتاباں تے متاعرے دے کچھ رسالے نہیں تے بھجن تے گیتاں دیاں کتاباں نہیں۔ ایہناں کتاباں دیاں مندرجہ ذیل خصوصیتاں نہیں۔

- 1۔ ایہہ کتاباں بول چال دے لہجے وچ نہیں۔ زیادہ زور ہندوواں نوں عیسائی بنان تے اے۔ ایس لئی ایہناں وچ ہندی تے سنسکرت دا رنگ کچھ زیادہ اے تے مانجھے دی بولی ول بہتی توجہ اے۔

- 2۔ زیادہ کتاباں گورکھی حرفاں وچ نہیں۔ مسلمان پنجابی ول توجہ نہیں کیتی تے فارسی رسم الخط وچ نادیں نادیں کتاب ویہویں صدی دے اگے لکھنی شروع ہوندی اے۔

- 3۔ پادریاں سکھاں لئی بیڑیاں کتاباں چھاپیاں اوہ رومن رسم الخط وچ سن۔ گورکھی وچ دی عجیب حال اے کہ اردو تے ہندی دیاں ہضیاں کتاباں نوں اوہے طرح اُتھ کے چھاپ دتا اے۔ اوہناں دی زبان پنجابی نہیں صرف رسم الخط پنجابی اے۔ ایہدے علاوہ پنجابی زبان دیاں کتاباں وی شروع وچ ساریاں

مکرمہ رسم الخط وچ نہیں۔

- 4- جدوں ہندوواں وچ انگریزی زبان دی چمچا ہوئی تے مذہبی تحریکاں سناتن دھرم تے دوجیاں تحریکاں اٹھیاں تے ایہناں دا مقابلہ کرن لئی اوہ موضوع لئے پیرے مقابلے لئی ضروری سن۔ سرسید دی تحریک ابھری تے ایہدا جواب دی مناظریاں ناں دین لگ پئے۔ ایہناں مناظریاں دے رسالے بہت سارے لکھے تے چھاپے گئے جیہناں وچ زبان ڈاؤمی خت اے۔
- 5- ایہناں کتابوں وچ ادب ول توجہ بالکل نہیں، صرف مذہبی ضرورتاں تے مذہبی عقیدے نوں سامنے رکھیا گیا اے۔
- 6- ایہناں کتاباں وچ پادری شراں دی بجائے پنڈاں دے واسیاں نوں سامنے رکھن لگ پئے سن۔ ایس ناں زبان ادبی دی تھاں تے بول چال دی ہوئی تے علمی دینی دی تھاں تے درتن دی بولی نوں بہت اہمیت دتی جان لگ پئی۔ بائبل دے ترجمے وی نظر ثانی کر کے آسان زبان وچ ڈھالے جان لگ پئے۔
- 7- ویسویں صدی دے شروع وچ لوک ادب ول توجہ کیتی گئی بعضے انگریز حکماں نوں پنڈاں دے، کلچر دا شوق ہویا۔ انگریز لکھاریاں نے پنجابی دے کئی قصیاں نوں پنجابی توں انگریزی وچ ترجمہ کر کے رسالیاں وچ چھاپیاں تے کتاباں دی لکھیاں۔ *Tales from the Punjab* دی ایس سلسلے دی کڑی اے۔ لوک ادب دے علاوہ پنجابی دے وڈے وڈے شاعراں دے کلام نوں وی ترجمہ کیتا گیا۔ پادریاں دی بھولی وچوں نکل کے پنجابی ادب زیادہ ترقی کرن لگ پیا تے ادب دیاں تاریخاں تے لسانیات بارے چوکھاکم ہون لگ پیا۔

اقبال دے خطیاں دا پچھواڑ تے پنجابی ترجمہ

(1)

مسلمان وسیب وچ ساڈے اتھے برصغیر اندر اپنی سوچ فکر دے علمی ورثے اُپر تنقیدی نگاہ پاون دا اُلاز سوجھواں اندر لگ بھگ اُنویس صدی وچ دیکھن وچ آوندا ہے۔ مغرب دلوں سائنس دھارا، فلسفے بھری سوچ تے زنت نویاں گلاں جدوں ساڈے پاسے آیاں تاں ساڈے رستے بدھے مذہبی عقیدے دی رونے وچ پے گئے۔ ہر مسئلے بارے شک سُٹھا کھل گیا۔ گوہ کریے تاں 1406ء توں لے کے جدوں ابنِ خلدون مویہ 1890ء تک کوئی وڈا مسلمان سوجھوان اسلامی دنیا اندر ویرلا ای دکھائی دیندا ہے۔ علم دی ہر شئی مک مکئی تے رنڈ منڈ ہو کے رہ گئی جیویں بٹھاں علم دیاں جزاں دا پانی ای مک گیا ہووے۔ نویاں نرویاں سوچاں پرانیاں ہو گئیاں۔ مغربی تہذیب نوں ودھا پھلار دی ایناں دھالیاں صدیاں وچ ای نصیب ہویا۔ پت پیا لگدا سی پئی مگر مغربی تہذیب دی علمی چڑھ بھئی ہی بھئی ایس۔ ڈھیر چاں پچھوں کدھرے اُنویس صدی وچ آکے اسلامی علاقیاں اندر کتے کتے سوجھوان ابھر دے نظر آوندے نیں، جیسن دی اسمہ ریسرچ سی پئی پرانے اسلامی علمی ورثے نوں نویں طور تے رنگ وچ بنا جوڑ کے اک واری پھیر ساہنے آندا جائے تاں جو نویاں مسلمان سناں اوہدے توں رزیاں پڑیاں دا بھیاں ہو کے سدھیاں مغربی تہذیب دی بھولی وچ ای نہ بن، انج جے پچھانہ پر تن ہی مشکل تھی دے۔ سو ایسے اُلاز دیکھو دوجی صدی ہجری دے معتزلہ تے عقل پرست "اخوان الصفا" دی سوچ فکر تے عقل عقیدے دا نویاں رنگاں وچ اک واری مُڑ چھا شروع ہو گیا۔ اوہناں بزرگاں نے مذہبی عقیدیاں تے سوچاں دی عقل دی لوہو شرح کیتی ہائی۔ اُنویس صدی اندر سائنس دیاں نویاں ایجاداں تے سائنسی سوچاں نے مذہبی عقیدیاں نوں اُتھل پھل

کر کے رکھ دتا سی۔ مسلمان عالماں وچوں بعضے بعضے نے جی رکھ کے سوچیا پئی ہن پرانے مذہبی عقیدیاں بیٹھ سائنس سوچ دیاں ینشاں رکھیاں ہئاں چارہ ای کوئی نہیں تآں اسلام تے مسلمان دوہاں دی گھنڈی ہے تے انج نہ کسپے تآں مذہب تے فلسفہ نالے سائنس دا آہنے سائنسے فرق تے بیرا دن سو دن وودھا ویدھا وے۔ بھکیاں صدیاں اندر مغربی جاگ چنڈیار تے تحریک احیائے علوم توں اکھیں ٹوٹ کے مسلمان اگے ای ڈھیر گھانا کھائی بیٹھے سن۔ اُتوں مغرورے وی مسلمان ڈھیر گھنے من اکو ایہو گل سوچ کے پئی ساڈے وڈکے بڑے عالم فاضل بندے سن۔ اسیں ارج کسے لوں کیہ جانڈے ہاں۔ ساڈا بھل کون مقابلہ کر سکدا ہے۔ ایہہ نویں سوچ تے ایویں کوڑی سوچ ہے۔ پکی سوچ تآں صرف ساڈی سی پر مسلماناں دا ایہہ رویہ اوہناں دا اپنے آپ نال اک وڈا دھوکا سی۔ اوہو گل اکھے ”گلن باتیں میں وڈی تے کرتوتیں وڈی رجحانی“ پر انج سوچیاں آکھیاں نویں سوچ دا مقابلہ تے نہیں سی کیتا جا سکدا۔ سو ایہہ اوہ حادثہ ہائی سگوں دھروہ بیرا ایس زمانے وچ پچھلی صدی اندر مسلماناں نال ہو گیا تے اوہ علم تے فن دی ہر شئی دسے سارے ٹھل پتے ٹھکا گوا کے بہہ گئے۔ نویں کھوج پرکھ دا اگلار ای کک گیا۔

مغروریا ہويا مسلمان علمی رویہ ہے تآں اتھے ساڈے دی ڈھیر سی باقی اسلامی دنیا وانگوں پر اتھے اٹھارویں صدی وچ شاہ ولی اللہ جیسا نویں ترقی پسند مذہبی تے سائنس سوچ دا عالم وی نیا۔ اپنی شاندار کتاب ”حجتہ اللہ البالغہ“ راہیں خاص طور اتے جو کچھ نویں فکر اوہناں کھلاری اوس توں آون والے مسلمان مہوجھوان اپنے آپ نوں گوراڈا رکھ ای نہیں سکے۔ صدیاں دی وچھ گمروں شاہ ولی اللہ پہلے دینی عالم سن، بیسوں مسلمان روایتی عالماں دی پتھر سوچ وے وودھ ڈٹ کے گلاں کیتیاں۔ اک ابن خلدون تے اوس توں پچھے پھیر شاہ ولی اللہ ای دسدے نیں، بیسوں مسلمان وسیب دی پتھر سوچ نوں ہون کے رکھ دتا تے سماجی بنیاداں اُپر نواں تے ڈھکیاں گلاں کیتیاں۔ انج جے مسلمان وسیب اک واری پھیر اسلام نوں اک صحت مند تھڑھلی پادیاں والا نظام تے عقیدہ گلن لگ پیا ایسا کہ لوکاں اوہے اتے فخر تے مان کر سکے۔ سر سید احمد خاں، مفتی محمد عبید، شیخ جوہری منشاوی، رشید رضا، فرید وجدی آفندی تے سید جمال الدین افغانی ایہہ عالماں وچوں سن، بیرے سوچاں دیاں

نویاں یہاں اتے ٹرپے۔ ایہناں بزرگاں نے ای اگے جا کے اسلام وچ عقل دی ریت روایت اتے سوچیا تے پر کیا۔ علامہ اقبال دا آکھن ایں۔

”سید احمد خان دا اثر مجموعی طور تے ہندوستان تیکر ہی رہیا۔ ائمہ بھاویں تاں نویں زمانے دے پہلے مسلمان سن، بیہناں آون والے دناں دی بھاکی پہلاں ای دیکھ لئی سی۔ اوہناں دی حق اُچھائی ایس واقعہ توں پتہ لگدی ہے جے اوہ پہلے ہندوستانی مسلمان نیں، بیہناں اسلام توں نویں رنگ وچ پیش کرن دے جتن کیتے تے ایس کم دے پچھے لگ گئے۔“

ایسے طرح دی گل حالی نے وی کہتی اے۔ سر سید دی حیاتی بارے اپنی کتاب ”حیات جاوید“ اندر اوہ لکھدے نیں۔

”سر سید نوں کسے پکھوں وی دیکھیا جاوے اوہ اک بھارا پتھر چاڑا ہے، بہرہ اسلامی وسیب دے ٹھہرے ہوئے بند پانی اندر دھڑم جا ڈگاتے اوس توں بہریاں لہراں اُٹھیاں، اوہ اج تیکہ اگانہ دیاں اگانہ لکھیاں جاندیاں نیں۔ بھاویں اوہناں دا رخ اوہ اج نہ ہووے، نہرا سر سید دا اپنا سی۔“

سر سید اوہ پہلا دلیر عالم ہائی جیس وچ وجا کے لائی لگ ہوون نوں مسلماناں دے وقار دے ورودھ آکھیا۔ سوکھدی گل ائمہ دے پئی برصغیر اندر بیہناں بزرگاں نے اسلامی سوچ دی نویں ترتیب دے جتن کیتے اوہناں وچوں سرکنڈہ سر سید، امیر علی، چارغ علی تے اقبال نیں۔ ائمہ سارے اوہ نوک نیں، بیہناں قرآن نوں اپنا آگو منیا تے علم حاصل کرن واسطے عقل تے دوجے ہر نویں طریقے نوں آزماون ول توجہ دتی۔ ایہناں بنیادی طور اتے اللہ دی دھی آپر اپنی سوچ فکر دی نیند رکھی۔

(2)

اقبال دیہویں صدی دے سرکنڈہ مسلمان حکم تے قیہر آکھ جا سکدے نیں۔ اوہناں عقل اتے اپنیاں نویاں سوچاں دی راہ رکھی۔ نویں فلسفے دے جانو تے پڑھیر ہون پاروں اوہناں نوں ایس گل دا پورا پورا احساس سی پئی کسے دی تہذیب دی فکری نیند فلسفے آپر ای چکی جاندی ہے تے دنیا بھر دیاں قوماں اپنے اپنے اچھے

فلسفے دے ہی سارے ترقی دے پڑاواں اُپر چھدیاں نہیں۔ سیاسی، تعلیمی، سماجی، ثقافتی، سائنسی تے ویسی لوڑاں تداہی کدھرے پوریاں کیتیاں جا سدیاں نہیں۔ اپنے جیون جاگن تے مل ورتن دے فلسفے توں وابھیاں دکھیاں رہ کے تہذیب تے وسیب پہلاں ڈھے جانے نہیں تے اخیر مرگ جانے نہیں۔ تہذیبی اُچار دی تیاری اوہوں گلدی ہے جدوں اوہناں ویاں سوچاں تے اوہناں دے علم عمل ویلے دیاں لوڑاں اتے پورے نہیں اتر سدے۔ کسے وی تہذیب وسیب اُپر دینن وال اہمہ پل بسوں ڈراواتے نازک ہوندا ہے۔ جیسے وچ اقبال اک شاعر، فلسفی، قید، حکم تے اسلامی وسیب دی نبی دے جانو دی حیثیت نال گہرے، اوس گہری برصغیر دے مسلمان عوام ذہنی طور اتے ڈکے ڈھکے، نفسیاتی تیاریاں دے شکار تے حیاتی دی ہر پھر اتے محرومیاں دے پھنے ہوئے سن۔ اوہ تے بس ہر ویلے اپنے ماضی وچ ہی لک پھپ کے رہ گئے سن۔ اوہ حالوں بے حال سن تے آوندی گل نال اوہناں واسطے رزا کسے آون والے مددی دی اڈیک درگی گل نال ای رہ چکیا سی۔ اسلام دا کوئی دوجا جاندار حوالہ اوہناں نوں یاد ای نہیں سی۔ اوہ تے ساریاں ڈھیروں ڈھالی بیٹھے سن۔ ایس وچ تے کوئی شک والی گل ای نہیں پئی مسلمان قوم دا ماضی واقعی بڑا شان دار سی، پر رزے ماضی نوں چٹ کے اگلے دنوں دی سکوں آون والے باعزت دنوں دی ہک پیڑی اُساری تاں نہیں ہو سکی۔ جیسے قوم دا اپنے دین دی انقلابی تعلیم اتوں ایمان ای ختم ہو گیا ہووے، اوہ لوہیں سے دیاں لوڑاں، تقاضیاں تے اپنے مستقبل توں وی تریں لگ چندی اے۔ محزینا ایس گل دا اہمہ تہذیبی اے جو اوہدا اپنے اتے بھروسے تے عمل دی قوت دوویں چیزاں ختم ہو کے رہ جاندیاں نہیں۔ کیمہ ایہو گل سوچ کے اقبال ہوراں وی اپنے اک خط وچ لکھیا سی۔

”ہندوستان دے مسلمان کیاں صدیاں توں ایرانی اثر دھن نہیں۔ اوہناں نوں عربی اسلام، اوہدے مقصد تے غرض دا کیمہ وی پتہ تھوہ نہیں۔“

”روزگار فقیر“ دے حوالے نال اہمہ گل وی اقبال نے آکھی سی۔

”ہندوستانی مسلمان عربی اسلام نوں دھیر سارا جھل جھلا چکے نہیں۔ اوہناں

مجھی اسلام نوں ای سمجھ کیمہ سمجھ لیا ہے۔“

اقبال آکھیا۔

”ایس گھڑی اسلام زمانے دی کسوٹی اتے کیا کھڑا ہے۔ لگدا انج ہے جیویں
 اجیہ ویلا تاں اسلام اتے کدے وی نہیں آیا۔“

اقبال سمجھدے سن پئی مسلماناں دی ماوی تے ذہنی غریبی دے پھوواڑ وچ
 دی کج گھاں ضرور ہن۔ ایسے کر کے اوہناں قوم دی نویں فکری تے ثقافتی اُساری دل
 دی توجہ دتی۔ 1926ء وچ اوہناں سید سلیمان ندوی ہوراں نوں اک چٹھی وچ لکھیا
 سی :

”اج مسلماناں اتے روحانی لحاظ نال کجھ اوہو جیہا وقت ویلا لگدا ہے، جیہدا
 لمحہ یورپ وچ لو تقرر دے زمانے وچ بجھا سی۔ پر ایس ویلے کیوں جے کوئی خاص وڈا
 آدمی مسلماناں دی آگوائی تاں کردا نہیں پیا۔ ایس کر کے ایس تحریک دا آون وانا
 زمانہ میرے بھانے کجھ خطریاں توں خالی نہیں۔ نالے مسلماناں لوں تاں اہمہ دی پتہ
 نہیں عیسائیت واسطے بیرونی اصلاحی تحریک لو تقرر نے چلائی سی، اوہدا سٹاکیہ سی
 نکلیا۔“

1905ء وچ ایہو کجھ سوچ کے پئی اج دے زمانے اندر جو کوئی دی قرآن
 دے حوالے نال اسجے وی فقہ دی نویں پرکھ کر کے قرآن دے حکم احکام دی سچائی
 ثابت کرے گا، اوہو ای اسلام اندر اج دا مجدد ہوسی۔ تے اوہو ای لوکاں دا ساریاں
 توں وڈا خدمت گار وی۔ صوفی غلام مصطفیٰ تبسم ہوراں نوں اقبال نے اک خط وچ
 لکھیا۔

”میںوں دکھ ہے پئی اج دے مسلمان فقہا نوں یاں تے سے دے اُلاور دا
 کوئی تھوہ پتہ ای نہیں یاں پھیر اوہ اسجے دی پرانیاں گھاں کیتی جانے نیں۔ اوہناں
 نوں اندازہ ای نہیں پئی مذہب اسلام اج سے کسوٹی اتے کیا کھڑا ہے۔“

اہمہ سی اوہ حال احوال تے کجھ ایسا کجھ سوچ کے اقبال نے اسلامی فکر دی
 نویں ترتیب دا سوچیا۔ سو اوہناں مسلمان دا نے پردھانیاں، سوجھواں تے عالماں
 واسطے کجھ ایسیاں راہواں سوچیاں، بیڑیاں چانن دل جانیدیاں سن تے اک چاندرا
 نور اور مستقبل دی دس پاندیاں سن۔ اوہ آپ مشرقی علاقیاں دے فرد سن۔ ایس
 کر کے مشرق دیاں ریٹاں روایتاں نوں توڑنا یاں اوہناں دی مخالفت کرنا اوہناں نوں
 نہ ڈکدا سی تے نہ ہی اوہناں دے وس دی گل ہائی۔ اوہناں نوں تے سکوں اپنیاں

روایتاں تے بڑا مان سی۔ دوجے پاسے مغرب دی سوچ نوں دی بے سوچے سمجھے ایویں رد کر دیون دی اقبال دے بھانے کوئی عقل دی گل نہیں سی۔ نہ ای اک عالم دی دیانت داری سی۔ سو اپنے خطیاں دج اقبال نے پوری کوشش کیتی پئی سوچ فکر، عقل مت تے عم فن دے ہر میدان دج جو کچھ مسلمان کر چکے ہن اج پھیر اک واری اوس دی کھول کھلار کے دس پائی جاوے۔ اقبال نے مغرب تے مشرق دی سوچ فکر نوں بڑے جج تے ڈھب ٹال رلا کے قرآن دے تول اتے پرکھ پڑچوں کر کے اوہتاں نوں نویں اسلامی سوچ دا سرناواں بنایا، پر ایسہ علمی رویہ اختیار کر کے اوہتاں مغرب دی فکر ٹال بس ایٹا کچھ واسطے ای رکھیا جتا کچھ اک حکلم نوں سائنسی رویے تے سوچ فکر ٹال ڈھکا ہے، حدوں باہر نہیں۔ اقبال اپنے ایس علمی رویے نوں وی اسلامی ورثے دی ہی اک شکل آکھدے نیں۔ اقبال نے انج کدھرے دی تے کدی وی تہذیب تے ثقافت دیاں اوہتاں قدراں یساں نوں قبول نہیں کیتا، بیڑیاں، مڈھلیاں دینی قدراں دے درودہ نیں۔ اوہ کھندے نیں پئی مشرق دی دینی روایت ایسے کر کے بھیزی پے گئی جو آخرت دے عقیدے ہارے خاص طور اتے مسلماناں نے بڑے ڈھیریاں ڈھاد دیون والے ڈھب دج غور فکر کیتا۔ سو ایہہ حالات دج ایس گل دی بڑی لوڑ ہائی جے اسلامی سوچاں نوں نویں سائنسے دس والیاں سچائیاں دی نیند اتے اُسار یا جائے۔

اقبال ایسہ ریتا کڈھ چکے سن پئی مسلمان اپنی نااہلی تے روحانی غریبی سیوں ملت دے اتحاد نوں وطن پرستی تے قوم پرستی جیسے وجہاں ٹال گڈل کر چکے سن۔ انج اوہ اک طرح ٹال مایوس ہو چکے سن پئی جُن ساڈی روحانی حالت دی اک واری پھیر سنور سکدی ہے۔ ایسا کچھ سوچ کے اوہ تصوف دی راہ پے گئے جتنے سہل سوکھ ہوں بھدی سی، پر اقبال نوں ایسہ چک ہائی جو اسلام ایہے وی اک جیوندی جاگدی قوت ہے، بیڑی انسان نوں نسل، وطن دی قید توں آزاد کر سکدی ہے تے ایس گل دا امکان اجن مکا نہیں۔ 1921ء دج مسلم کانفرنس دا صدارتی خطبہ دیندیاں اوہتاں آکھیا۔

”تماڑے مذہب دی اُچ خیال دے تھوہ مولویاں دیاں پرانیاں دقیاںوسی دے کلا وجہ وچوں ٹکٹا چاہوئے نیں۔ روحانی طور اپر ایس اتیہ خیالاں تے جذبیاں

دے بندی خانے وچ حیاتی پئے گزاروے ہاں، بیسناں نوں اسیں صدیاں توں اپنے
 ہتھیں اپنے لے دوالے بنیا ہویا ہے۔ اج ایس گل دے آکھن دی لوڑ اے بھادیں
 پرانی مڈھی نسل واسطے ایسہ گل شرم دیوان والی ہی کیوں نہ ہووے پئی اسیں اپنی
 نوں پوج نوں نوں دور دیاں معاشی، مذہبی تے سیاسی اوکھتاں نال رہزن واسطے اسلحہ
 نہیں دے سکے۔“

اقبال سمجھدے سن پئی اسلام چھڑے عقیدیاں دے کسے پرانے یاں پنڈ دا
 ناں نہیں۔ ایس نوں بعضے مذہبی ٹھیکیداراں دی ملکیت وی نہیں آکھیا جا سکدا سگوں
 ایسہ تاں رزا چرا حرکت برکت دا دین ہے۔ اسلام چاہندا ہے جے انسانی حیاتی تے
 سنسار دی کُن نوں کجے۔ اسلام ایس سمجھ مطابق زندگی دے گُلاں نوں اختیار کرن دا
 ناں ہے۔ اسلام دا مقصد زندگی رزی کسے اکو ڈھب شکل وچ پھراون دا ناں نہیں۔
 اسلام نوں تاں اصل وچ اک ہمیش جاری ساری رہن والے انقلاب تے چڑھانوں
 راہ دیونی ہائی، بیڑی نہیں دتی گئی۔ اقبال آکھیا۔

”دینی علماں دی سربراہی تاں کسے ایسے پروفیسر کول ہوونی چاہیدی ہے جیہیں
 اسلامی دینیات تے نوں یورپی فکر تصور نوں ڈھیر تے سوچ وچار کے پڑھیا ہووے
 تاں جے اوہ مسلم دینیات نوں نوں فکر نال سداواں بنا کے پیش کر سکے، پرانی دینیات
 دا پورا تانا پینا اسی رتیجہ پینا ہے، جیہیں داندھ اصل وچ یونانی حکمت اُتے سی۔ اُن دلا
 آں لگا ہے جو ایس دے نوں پُو لے بدھے جادوں۔“

(3)

دسمبر 1928ء دے آخری دہائیاں وچ اقبال ہوراں نوں سدا ملیا جے اوہ
 مدراس دی مسلم ایسوسی ایشن واسطے اپنے خطبے پیش کرن۔ سو اقبال نے اوتھے جا کے
 تن دن اپنے خطبے دتے۔ دکھنی ہندوستان دے ایس سفر وچ اقبال بنگلور تے سرنگا پٹم
 وی گئے۔ اک خطبہ میسور یونیورسٹی وچ وی دتا۔ جنوری 1929ء نوں اقبال حیدر
 آباد دکن اپڑے۔ اتھے عثمانیہ یونیورسٹی وچ خطبے پڑھن دا دو جا دور شروع ہویا۔
 ایہوں اوہ علی گڑھ آ گئے تے مسلم یونیورسٹی دے شعبہ فلسفہ نے خطیاں دے تیجے

دور دا پر بندھ کیتا۔ ایس اکٹھ وچ صدر شعبہ فلسفہ ڈاکٹر سید ظفر الحق ہور ایں اقبال نوں ڈھیر خراج نذر کیتا۔ اوہناں اقبال دے خطیاں نوں اک دہنی دعوت دا ناں دتا۔ اوہناں اپنی تقریر وچ آکھیا۔

”اسلام دے اصولاں تے نویں سائنس تے فلسفے بارے اقبال بڑی ڈوٹھلی بھات رکھدے نیں۔ ایہناں مسیلاں بارے اوہناں نوں بڑیاں بھرویاں تے نرویاں معلومات دا تھوہ ہے۔ سوچ فکر دے اک پویوں (اُکا) نویں نظام دی اُساری کرن واسطے اقبال بڑی سمجھ بڑھ دے مالک نیں۔ اسلام تے فلسفے نوں اک دونجے دے نیزے سیاو بارے جو قدرت اوہناں کول ہے اوس وچ اوہ اپنی مثال آپ ای نیں۔ ایسے گل نے اوہناں نوں ایس پاسے آندا پئی اوہ ایس روایت نوں مُز تازہ کرن جیہں دالمہ صدیاں پہلوں نظام تے اشعری عالماں نے اوہوں بدھا ہائی جدوں یونانی علم حکمت اوہناں دے پیش پے گئے سن۔ اپنے خطبے بیہڑے اوہناں اج سنا کے کے پرواکرم کیتا سو ایہناں نال اصل وچ اقبال نے اک نویں کھائی صم دی نیند رکھی ہے۔ نالے حقّی گل تے اہم دے پئی ایہو جیہا کم اوہ آپ ای کر سکدے سن۔“

ڈاکٹر ظفر الحسن نے ایہناں خطیاں نوں نالے تیں اسلام دے اچے اصولاں دی اک شاندار تشریح آکھیا تے نالے ایہناں نوں اج دے عالماں واسطے بڑے معنیں والی دینی تحریک دی دیا۔ ایہناں خطیاں نوں اوہناں دا PREGNANT SUGGESTIONS خوبصورت نال دتا۔

1930ء وچ جدوں ایہناں خطیاں دا پہلا ایڈیشن لندن نوں بھپاتے ایہہ خطبے چھ سن۔ 1934ء وچ ARISTOTALEAN SOCIETY LONDON دے سدے تے اقبال نے اپنا ستواں خطبہ آیکھا تے پھیر کی موٹی تہدیلی نال اپنی مکمل شکل وچ اہم سارے خطبے

THE RECONSTRUCTION OF RELIGIOUS THOUGHT

IN ISLAM

دے سرانویں سٹھ چھاپے چڑھے۔ ایہہ خطبے پڑھ کے اقبال دے سکھائی تے اپنے زمانے دے بیوں وڈے عالم سرڈنیں راس نوں وی آکھنایا۔

”خطیاں راہیں اقبال نے اسلام نوں مڑھ بنا کے اک بہتر عامی نظام کھڑا

کرن واسطے اپنے نظریے سے متصد پیش کیے نہیں۔ شاید بھلاویں تاں اوہ ایہناں خفیاں دے حوالے نال ای آون والے وقتاں وچ ہوو بہتر طریقے نال یاد رکھے جاسن۔“

(4)

اسلامی اٹھیاں یاں اسلامی فکر دے سرٹانویں دس ترتیب دتے گئے ایہناں خفیاں دا لحاظ فقروہی اصل وچ ایہناں ساریاں خفیاں دی روح اے۔ فقروہی ائمہ دے۔

”قرآن اک ایہی کتاب اے، بیڑی فکر دے مقابلے تے عمل اتے ڈھیر زور دیندی ہے۔“

ایہناں خفیاں دا دباچہ اک نویں مجھ بڑہ لاوندا ہے، جیہں وچ اقبال نے وچ دجا کے آکھیا۔

”قصوف دے درست سلیاں نے تاں شاید اسماں مسلماناں دے حال احوال تے واپری دی تربیت آگوائی واسطے ڈھیر خدمت کیتی ہوئی، پر اگانہ جا کے ایہناں سلیاں دی آگوائی بیہناں حضراتاں دے ہتھ آئی اوہ اج سے دے ذہن پڑہ ہی نہ سکے تے نہ ایہیں توں اوہناں کوئی لاہد پکيا۔ اوہناں دے طور طریقے اج دی اوہا نہیں، بیڑے اصل وچ اوہناں لوکاں واسطے وضع کیتے گئے نہیں، بیہناں دے تہذیبی حوالے دا نکتہ اوہ ہے ای نہیں جو اسانوں اج درپیش ہے۔ میں اسلام دی رست روایت تے سوچ فکر بیہیاں ہوو چیزاں دا لحاظ رکھ کے تے نال ای اوہناں ترقیوں نوں ساہنے رکھ کے بیڑیاں اج علم دیاں وکھو وکھ شاخاں وچ ہوئیاں نہیں۔ اسلامی اٹھیاں نوں اک نویں شکل دے کے ائمہ پاڑے میلن دی کوشش کیتی ہے۔ ائمہ کوئی غلط مطالبہ تاں نہیں پئی جیہں قسم دا علم سانوں مذہب دے حوالے نال نصیب ہوندا ہے، اوس نوں ساتن دی زبان وچ سمجھن دے جتن کیتے جاون۔ ایہیں قسم دے کم واسطے اجو کے سے توں پہنچا تے ڈھکدا ہوو کبھرا سا ہوئی۔ اوہ دن دی بی آووندا ہے جدوں مذہب تے ساتن دیاں ایہیاں سانجھاں دا تھوہ لگی، یہاں

اجن ساڈی اکھوں اوہلے نیں۔ یاد رکھن والی گل ایہہ ہے پئی فلسفے دی مجھ بُدھ وان
 اوہ شے جیہوں بھٹکی حاصل ہووے، اوہ کوئی نہیں ہوندی۔ جیویں جیویں ایس جہاں
 اندر ساڈا قدام اگاندہ پیدا ہے تے سوچ فکر دیاں رت نویاں راہواں بھدیاں نیں۔
 ہو سکدا ہے جو اوہ نظریے بیڑے اج ایہناں خطیاں راہیں پیش کیتے گئے نیں،
 اوہناں توں ودھیر بہت نظریے ساڈے ساہنے آوندے رہن۔ مٹروی ساڈا فرض ہر
 حال اندر ایہا ہے جو ایس انسانی فکر سوچ دے ودھا، پھلار تے چنگیار توں اپنی نظر
 واپسی نہ کرے تے ایس معاملے وچ پوری کھل تے احتیاط نال پرکھ پڑچول تے تنقید
 والی اک عمل رکھیے۔“

ایہہ خطبے ایڈی اہمیت رکھدے سن پئی اقبال چاہوندے سن جو ایہناں نوں
 دوجیاں زباناں وچ ترجمایا جاوے۔ سو ایہو سوچ کے اقبال نے میر غلام بھیک نیرنگ
 نوں اک واری لکھیا۔

”ایہہ خطبے میں اوہناں مسلماناں نوں موند رکھ کے آئیے نیں، بیڑے
 مغربی فلسفے دے اثر پڑ آچکے نیں تے ایہہ وی چاہوندے نیں پئی اسلامی فلسفے نوں
 نویں فلسفے دی زبان وچ بیان کیتا جاوے۔ تے جے کر ساڈیاں پرانیاں سوچاں اندر
 کج خامیاں وی نیں تاں اوہناں دا گپا کیتا دنجے۔ میں تاں اُسار چاہتا تے جے کر
 ایس اُساری وچ میں اسلامی فلسفے دیاں چنگیاں روایتاں نوں وچ سمیٹ لیا ہے پر میرا
 خیال جو شاید اوہ خواں دنیا نوں ایس توں کوئی ڈھیر فائدہ نہ پہنچ سکے گا، کیوں جے ڈھیر
 گلاں دے بارے میں فرض کر لیا اے پئی اوہ ایہہ خطبے پڑھن سُنن والے نوں پہلاں
 ی پتہ ہون۔ میرے لئی ایس توں بناں کوئی چارہ ای نہیں سی۔“

(5)

دکھو دکھ سرانویاں پتہ ترتیب دتے گئے ایہناں ستاں خطیاں دی بحث
 دیکھن نوں دکھری دکھری ہے، پر ایہناں دے اندر واندراک ایہہ سلسلہ وار رشتہ
 ہے تے نالے اک منطقی تعلق وی بیس پاروں ایہہ ست خطبے دراصل اک مکمل
 کتاب وی ہن۔ خطیاں دے سرانویں ایہہ نیں۔

1۔ علم اتے مذہبی درشن 2۔ مذہبی یاں روحانی درشتاں دا معیار 3۔ خدا کیہ ہے تے دعا کیہ ہے 4۔ خودی 'جبر' قدر تے مرن توں کچھ دی حیاتی 5۔ اسلامی ثقافت دی روح 6۔ اسلام وچ اجتماع 7۔ کیہ مذہب دا کوئی مستقبل ہے۔

اقبال دا موضوع اینساں کل خطیاں وچ مذہبی سوچ فکر ہے۔ ایسے چیز نوں اسلام دے حوالے نال اسلامی اہمیت آکھیا جاندا ہے۔ پہلے دو خلیاں وچ خاص علم تے علم دی جڑ بنیاد ہارے بحث ہے۔ سوچ تے عرفان دے راہیں اللہ سائیں دی ذات دا منیوا کیتا گیا ہے کیوں جے عقل تے وجدان علم دے دو بڑے معتبر ذریعے نیں۔ عقل خیالاں تے وجدان محسوسات دے ذمہ دار نیں پر ڈونگھا تھوہہ کرے تہاں وجدان وی اصولوں عقل دی ہی اک اچھی پھر ہے تے اسلامی تہذیب دی چٹیکار پھلار وچ دوہاں دا اکو جیہا تھ ہے۔ علم دیاں جگہاں دی تشریح کردیاں اقبال آکھدے نیں جے سنن سکھ دی تاریخ دا پڑھن ہے تے دیکھن توں مراد فطرت دا پڑھن ہے۔ رہیا دل دماغ سہ اینساں اندر انسان دیاں ذہنی تے روحانی خوبیاں شامل نیں۔ جیویں جیویں انسان علم ویاں اینساں ساریاں جگہاں دے استعمال تے قادر ہوندا دیکھ رہی آیتاں دے عیان یاں بندے دے اندر تے اوہدے باہر رب سائیں دے قانون دے اثر توں پر دے گھمدے جاسن۔ اقبال وجدان دی طاقت نوں بندے دے تحت الشعور دا حصہ آکھدے نیں۔ ایسے کر کے اوہ ایس چیز نوں محسوس داناں دی دیدے نیں۔ ایس دے باوجود اقبال وجدان دے اپنے الگ وجود توں منکر نہیں کیوں جے وجدان دا انکار تہاں روح دا انکار ہے۔ اللہ دے رسوں نے تاں وقت نوں وی اللہ آکھیا ہے۔ اج زمانے دے فلسفے تے سائنس دان وی ویلے یاں TIME نوں ازلی تے ابدی من دے ہن۔ ایس ڈھب دا احساس گویا اللہ دے وجود نوں سمجھن دا اک نواں ڈھب ہے۔ مطلب ائمہ دے جے اللہ نوں محسوس تہاں نہیں کیتا جا سکدا پر آپوں محسوس دا وجود اللہ دے اثبات دی شکل تہاں ہے۔ اقبال ایسے نکتے نوں وجدانی واپری یاں تجربے واسطے اک اہم چیز یاں لوڑ یاں ضرورت آکھدے نیں۔ یونانی فلسفے دے اثر یٹھ مسلمان وجدان تے عقل وچ فرق من کے علم فن وچ مغرب توں کدھرے پہچاند رہ گئے۔ اقبال نے محسوس کیتا پئی اضافیت تے زمان مکان دے نظریے نے عقل تے وجدان دے برت نوں ہور کھلا کر دتا ہے۔

جُن مسلماناں نوں اسلام دی تہذیبی ترقی واسطے نویں راہ لینے پوسن۔ تیجے تے چوتھے
 خطبے اندر اللہ دی ذات و تصور، اوہدیاں سنتاں، بندہ، امہ سنسار، موت توں پچھے
 دی حیاتی، دعا، خیر، شر تے جبر قدر دے، مسیحاں بارے بحث کیتی گئی ہے۔ گویا ایس
 گل نوں موضوع بنایا گیا ہے پئی زمان تے مکان وچ بدے دا اپنی زندگی گزارن دا
 طور اطوار تے بیج کیہ ہونا چاہیدا ہے۔ خدا نہ ہوندا تاں اوہدا تصور وی نہ ہوندا
 کیوں جو معروض دے ہاں تصور دی کوئی قدر و قیمت نہیں۔ اقبال ایسے نوں اوہ
 روحانی تجربہ یاں واپری آکھدے نہیں، جیس پاروں اک روحانی سرور نصیب ہوندا
 ہے۔ اوہ کہندے نہیں امہ قوت مادی، حیاتی تے شعوری تن پڑاواں توں نگہ کے
 نصیب ہوندی ہے۔ زندگی اک اجیسا جوہر ہے، بیہوش انسانی حیاتی دے اندر باہودیاں
 ساریاں متں نوں اک دوجے دے نیڑے کر دیندا ہے۔ موجودات دے ایس جہان
 اندر ہر چیز حرکت وچ ہے تے یقین دی پکینائی توں ہاں کے مثبت عمل دی توقع تاں
 کیتی ہی نہیں جا سکدی۔ اتھے اقبال نے خودی دے قدر بخش تے اثر پاون والے
 پکھاں بارے بحث کیتی ہے تے کامل انسان دی خودی نوں قدر بخش رستیا ہے۔ اقبال
 دے بھانے کامل انسان دی خودی نوں دائمی بقا مل جاندی ہے۔ مادے نوں اقبال اک
 ایسی روح دیا ہے جو زمان مکان دے اندر گھری ہوئی ہے۔ اصل وچ ایسا روح
 انسانی ایکن ہے، بیہوش اپنے پڑاء دی کھوج وچ ہر ویلے چالو رہندی ہے تے ایسے
 پڑاء دے حصول دی خواہش جدوں زمان مکان دے اندر کوئی روپ وٹاندی ہے تاں
 یاں روپ دھارن دی سدھر بندی ہے تاں مملکت دا قائم ہون سوکھا ہو دیندا ہے۔
 سو جو کجھ ویکھن نوں مادی یاں دنیاوی ہے اوس دی اصل روحانی ہے۔ مادی شے
 دی اُٹکا کالی حقیقت ای نہیں ہوندی جدوں تائیں اوہناں دی بنیاد روحانی نہ ہووے۔
 ایس کر کے مملکت دا وجود اسلام دی بحالی وچ دراصل انسانی اداریاں دے روحانی
 کجھ نوں ہی اپنی سکھراٹے اُتارن ہی دا اک روپ ہے۔ اسلامی فکر فلسفے دی وچلی گل
 ہی امہ ہے پئی مسلمان روح، مادہ، حیاتی، موت تے موت توں پچھے دی حیاتی ہر گل
 اتے پیدا یقین رکھے۔ جے کراچ ہو ونجے تے ایس جگہ اندر انسان دے دھڑھلے مسئلے
 یعنی خدا، تخلیق، دعا، جبر قدر، خیر و شر تے موت توں پچھے دی حیاتی ساریاں گلاں
 دے معنی سوکھے ہو ونجن تے جدوں امہ پڑاء نگہ آئیے تاں اسلامی ثقافت دی نیند

اتنے ہی بچ کے رکھی جاندی ہے۔

اسلامی ثقافت، شری نظام، ریاست تے قانون دی بحث پنجویں تے ہندویں
 خطیاں اندر چھوٹی گئی ہے۔ اقبال اسلام دی ویسی تاریخ نوں ظاہر تے باطن دو
 خطیاں وچ وٹو دے نیں۔ اسلام دی اوپری تاریخ بادشاہواں دی زور اوری تے وڈ
 بہت نوں آکھ دے نیں تے باطنی تاریخ اوہ ہے جیہں اُپر اسلام دی دینی سوچ فکر دی
 نویں ترتیب دی بنیاد ہے۔ اسلام نے ایس جگہ دی تاریخ وچ کئی کچھوں انقلاب
 آندا۔ علم دی دنیا وچ اسلام دا آون اک طرح نال استقرائی عقل دا ظہور ہے۔
 الہامی کتاباں وچوں صرف قرآن نے تھوہ لاون، سوچ فکر کرن اپنے اندر باہر گوہ نال
 جہالت مارن دا سداعام دتا ہے۔ قرآن دے بھانے انسان دی تاریخ علم حاصل کرن دا
 اک ترجیحا ذریعہ اے۔ قوماں دے لہا چھ بارے قرآن دا نظریہ ایہہ ہے پئی قوماں
 دی جانچ پرکھ اوہناں اک سمجھ کے کیتی جاندی ہے۔ قوماں نوں اپنے بھینڑیاں عمل
 دے نئے ایسے دنیا اندر وی بھوگنے پوندے نیں۔ ایہہ انسانی وسیب اصل وچ سائنسی
 تقاضا ہے۔ سائنسی ڈھنگ نال تاریخ لکھن دی صورت اوووں اگڑ دی ہے جدوں
 عقل دی پیمائی، ڈھیر تجربہ تے حیاتی تے وقت دے بارے بعضے مددے تصور چٹلی
 طرح نال عقل وچ آ جاون۔ اسلامی ثقافت دے معنی ایس توں اڈ ہور کج وی نہیں
 پئی چیزاں نوں دیکھن چاکھن دے ڈھنگ دی تبدیلی آوندیاں ای تصور نوں نویں
 معنی سہ جاون کیوں جے اسلام اپنے آپ وچ اک ایسی تحریک ہے، بیرونی ہر دور
 دیں تبدیلیاں نوں اپنے اندر جبر کے تجربے تے روایت نوں نویں سرے توں ترتیب
 دیدی ہے۔ ایسوتاں وجہ ہے جو قرآن نرے پرے عقیدے دی تھاں عمل یاں
 تجربے دے اختیار کرن اتے ڈھیر زور دیندا ہے۔ جدوں تائیں اسلام اک تہذیبی
 قوت سی مسلمان ساری دنیا اتے چڑھ کے رہے تے جدوں اسلام صرف عقیدیاں تے
 رہتاں رہاں دا اک ڈھیرین کے رو گیا تے اسلام دا کھلار تے اوہدا تہذیبی وقار
 دوہاں دا پھلار رُک گیا۔ انسان دا درجہ وار ترقی دا ذکر اقبال نے اپنی خطیاں وچ
 اسلامی وچ فکر دے جانن وچ کیتا ہے۔ ارتقاء دے نظریے بارے اوہناں بڑا
 ضروری نکتہ ایہہ ہائی پئی ایہہ تصور نہ صرف اسلامی فلسفے وچ سکوں قرآن اندر وی
 کھول کھلار کے سہ جاند ا ہے۔

اجتہاد نوں اقبال نے مذہب دی کن یاں جوہر دیا ہے۔ آخری خطبے وچ اقبال ہو راں اج دے زمانے واسطے فلسفے تے مذہب دی نوڑ امکان تے انسانی تہذیب تے تمدن دے مستقبل بارے گوہ کیتا ہے تے اہمہ گل منی ہے پئی انسان دی تقدیر بہر حال کسے ایسی اعلیٰ اچھی ہستی نال نتھی ہے جو ایس کل سنار دے ذرے ذرے اتے حاکم ہے۔ ایسے پاروں مذہب اک ایسی سچائی ہے، جیس دا انکار کیتے ہی نہیں جا سکدا۔

(6)

خطبات راہیں اصل وچ اقبال نویں نسل نوں اہمہ دنا چاہوندے سن پئی جے اوہ مغرب دی ترقی پسند قوت نوں اپنے اندر اتار سکے، جیہڑی جھکیں پنجاب صدیاں وچ فلسفے تے سائنس دے میدان وچ انگڑے ساٹنے آئی ہے تاں اسلام اپنے منن والیاں دے اندر آپ اک نویں روح دا چھوکا مار دسی۔ اقبال نے اپنی نظم ”خطاب بہ نژاد نو“ اندر وی ایہو جیسی گل کترہ کیتی ہے اوتھے وی اقبال نے مغربی تہذیب تے سوچ بارے مسلماناں دے شک شے دی گل ٹوری ہے، پر نال ای اسلامی سوچاں دی نویں پرکھ پرچول کرن بارے زور دتا ہے۔ اہمہ گل اقبال واسطے وانگ عقیدے دے ہائی پئی مغربی سوچ فکر دی دھار توں بچن دی صرف اکو صورت ہے جو اسلامی فکر، ثقافت تے وسیب دے الار مغربی فکر توں ضرور اثر لین۔ اوہناں نوں ایس گل دا احساس ہائی پئی مغرب دا ابھو کا فلسفہ، مذہب تے الہام دی لوٹوں دا نہیوں رہ کے اک پاسے گمراہ ہو گیا ہے تے دوجے پاسے سائنسی تجربہ گاہ جیسی کوئی شے بن کے رو گیا ہے۔ اوہناں نوں پک ہائی پئی اسلامی فکر دی نویں فلسفیانہ ترتیب دا مغربی تمدن نال رلا ملا صحت مند فکری تے ویسی شے کڈ سی۔ خیر ایہدا اہمہ مطلب دی نہیں پئی اقبال مغربی تہذیب دی ہر شے نوں آخری اکھرجان دے ہن یاں پھیرناں سوچیاں سمجھیں اوہنوں اختیار کر لین دے قائل سن۔ اوہناں نویں مغربی تہذیب دے بے شمار اخلاقی تصور تے قدراں دی ڈٹ کے نکمیدی وی کیتی ہے، پر حتیٰ گل اہمہ دے نالو نال اوہ اہمہ وی چاہوندے سن جو نویں سیاسی تے معاشی نظام نوں

ایہیں انسانی قدراں دے مطابق ڈھالیا جاوے، بیسٹیاں دیاں جڑھاں اسلامی آفاقی
تعلیم دے اندر ڈونگھ وچ ہوں۔

(7)

اقبال اسلام دے ماضی نوں اک داری پھیر سائے لے کے آون نوں ایس
کر کے وی ضروری سمجھدے نہیں تان جے اسلام واسطے اجو کے زمانے دیاں
اصطلاحواں دی کوئی منطقی بنیاد سیاکیتی جا سکے بھادیں تان ایہو سوچ کے اوہناں دے
واسطے PRAGMATIC TEST دی اصطلاح ورتی۔ انج اہمہ گل دی جج ہے پئی
اپنے نظریاں دے ثبوت واسطے اقبال نے بیڑیاں دلیلاں دیتاں نہیں اوہ پہلاں توں
قائل لوکاں دے یقین نوں تان ضرور ہور پکا کر دیندیاں نہیں، پر ایہیں وی نہیں
بیڑیاں افکاری لوکاں نوں کہہ نہ کہہ قائل نہ کر سکے۔ اپنے علم کلام دے اریچے
اقبال نے علی گڑھ تحریک نوں اک طرح ٹال ڈرا و دھیر ڈھکے لفظاں وچ بیان کردتا
ہے سگوں انج وی آکھیا جا سکدا ہے پئی ایہناں خفیاں اندر علی گڑھ تحریک مانغ
ہوندی نظر آوندی ہے۔ اقبال دے ایہناں قمری اگاراں نوں حیاتی دیں کئی ہور
پدھراں اتے وی شناخت کیتا جا سکدا ہے۔ اک تان ایہو گل پئی قرآن نے بیڑا
اہمہ دعویٰ کیتا ہے پئی اوہ اک سلسلہ وار 'جامع تے حرکت پیدا کر دیون واذا کتاب
ہے' اقبال نے ایہا ثبوت سیا کرن دی دمہ داری خطبات راہیں اپنے سر لے لئی
ہے۔ دوجی اہمہ گل پئی عقل پرستی تے ایمان دے دھالے قرآن اصولوں کے 'کمبر'
دا قائل ای نہیں۔ ہتھوں تیک قرآنی مقصدواں دا تعلق ہے مذہب تے سائنس
دوہاں نوں اک دوجے توں وکھرا نہیں جان دا۔ تربیتی گل اہمہ پئی اقبال نے اسلام
دے ثقافتی تے فلسفے دے ورثے نوں اک داری پھیر اُسارن دا بڑا جتن کیتا ہے تے
ایس کوشش وچ اوہ ڈھیر سارا سچل دی رہے ہن، پر مسئلہ اہمہ دے پئی دین دی
موجودگی وچ فلسفے دا وجود باقی رہندا ہے تے اک فلسفی دینی اصولاں دی پابندی کر
دیاں ہویاں دی دینی سوچاں دی نویں ترتیب دیون دے عمل وچ حصہ لے کے دین
دی شوکت شان وچ واوہے دا باعث بن سکدا ہے، پر ایہدے جواب وچ اقبال آپ

ایس دی اک شکستی مثال نہیں۔ چوتھی گل امہ دے پئی وحی تے الہام دا آسرا لے کے بندہ سوچ دے جنگل وچ گمراہ ہوئے بغیر پندہ کر سکدا ہے۔ امہ سفر موجودات نوں نوپوں رشتیاں وچ ڈھال کے اک طرح دی تخلیقی نس بھیج یاں بلہ گھا دکھا سکدا ہے۔ جے کر وحی دے چائن توں بغیر صرف کجہ فرضی گھاں اُپر ہی اک ایسی عمارت دی اُساہ ہو سکدی اے جیس اپر کوئی منطقی اعتراض دی نہ کیتا جاسکے تے لازمی گل پئی اوہ عمارت بہرہمی خاص وحی دی بنیاد اتے تعمیر ہو سی، اوہ تاں لازماً اک صحیح تے بہتہ ہو سی۔ اتھے ہن جے کر بندہ اپنیاں تخلیقی صلاحیتاں دی نال رلا لے تاں سوچ فکر دیاں امہ بنیاداں ودھیر مضبوط ثابت ہوسن۔ پنجویں تے سبھ توں اہم گل امہ ہے جو اقبال ہوراں خفیاں راہیں پوری کوشش کیتی اے جو فکر، فن، علم، دانش دے حوالے نال مسلماناں نے جو کجہ کیتا ہے اوس نوں سامنے لیوندا جاوے۔ پر ہن ایس گل دا تے دائرو ای کوئی نہیں پئی مسلماناں تے ظنھے نوں کدی ایس قابل ای نہیں جاتا پئی ایس دے ویلے نال کون مکان تے بندے دی حیاتی دے معنی بڑی آسانی نال سمجھ جا سکے نہیں تے بالے امہ دی پئی دینی اصولاں دی تشریح ظنھے دے تھون نال وی کر لنی جاوے تاں حرج کائی نہیں۔

اج اقبال دے خفیاں دے حوالے نال اسلام دی سوچ فکر نوں ہور اگاندہ ودھاون دی ہوں لوڑ ہے۔ جے سر سید تے اقبال دے فکر دے سوے شک شک گئے تے جے مسلماناں نے اپنے کول دشمن والیاں ایہناں نمراں دے تازہ پانیوں نوں اپنے علم فن تے فکر عقل دے چپ بہتے جنمب وچ آون توں ڈکی رکھیا تے مڑ اسلام دی کسے نشاۃ ثانیہ دی امید بھی نہیں رکھنی جاویدی۔

(8)

اقبال جیوندے ہی اپنے ایہناں شاندار خفیاں بارے منوں چاہوندے سن پئی کوئی ایہناں دا مسلماناں دیاں مشرقی زبانوں وچ اُتھن کرے۔ سید نذیر نیازی ہوراں کجہ حصیاں دا ترجمہ کر کے اقبال نوں دکھایا وی سی، جیس لوں پڑھ کے اوہ خوش دی ہوئے سن۔ اصل وچ گل امہ دے پئی ایہناں نوں ترجمہ کرنا ہماری ساری

دے وس دی گل ای نہیں۔ انج تاں ایسناں خطیاں دا عربی تے فارسی وچ وی آتھا
 ہو پکیا ہے 'پر نذر نیازی دا اردو ترجمہ بڑا جان مار کے کیتا گیا ہے۔ اردو زبان دا
 اسلوبی وقار جُن اک ایسی پدھراتے اپڑ پکیا ہے جو امہ زبان کے فلسفیانہ تے
 سائنسی تحریر دے اصل وقار نوں قائم رکھ سکدی ہے' پر جنسوں تیک پنجابی زبان دا
 تعلق ہے اول تے ایس اندر نثر ای ہوں گھٹ لکھی گئی ہے تے جو کجھ ہے وی
 اوس وچ عالمانہ تحریراں دے ترجمے آئے وچ لُون دے برابر لہدے نہیں۔ دھن
 شریف کنجای نہیں جیہناں امہ بھارا پترا اپنے موڈھیاں اتے چایا تے انج چایا جے توڑ
 منزل تیک اپڑا کے ساہ لیا۔ حقیقت انج ہے جے پنجابی شاعری تے تنقید اندر اوہناں دا
 بڑا ناں ہے' جیویں اقبال دا شاعری دے کیتر وچ۔ پر جیویں اقبال دا علمی کارنامہ
 اوہدے خطبے بن ایویں شریف کنجای دا کارنامہ ایسناں خطیاں دا پنجابی ترجمہ ہے۔
 جیویں اقبال دے خطیاں نوں انگریزی تاں کہہ اردو وچ وی پڑھے لکھے لوکاں نے
 بہت گھٹ پڑھن دی کوشش تے خواہش کیتی ہے۔ اسجے پنجابی پڑھن لکھن والیاں
 نے دی ہاری ساری شریف کنجای دے ترجمے نوں اتھ نہیں پایا۔ امہ اساڈے وسیب
 دا علمی امہ ہے۔ جے رویہ ایو ہے تے ساڈے سارے دعوے ای غلط ہو کے رہ
 جاندے نہیں۔

شریف کنجای آکھدے نہیں۔

"امدی کتاباں توں سوا کوئی کتاب سب دے پڑھن واسطے نہیں ہوندی۔
 نوک اپنی اپنی پسند تے اپنے اپنے علم مطابق اپنے پڑھن لئی کتاباں دی چون کردے'
 نہیں تے بہت گھٹ نہیں جیہناں نوں فلسفے دیاں کتاباں نال دلچسپی ہوندی اے۔ بھدویں
 علامہ دے اپنے کسں مطابق فلسفے دا دکھ شاعری تے مذہبی دکھ نالوں دکھ نہیں تے
 اوہ زندگی تے کائنات بارے سانجھے سوالاں دے حل ڈھونڈ کے پیش کردے نہیں' پر
 اک خاص حد توں اگے جا کے فلسفہ ہر کسے دے وس دی شے نہیں رہندا۔ ایس دے
 گھم گھیر آدمی نوں ہفا دیندے نہیں تے ایسے کر کے پڑھے لکھے لوکاں وچوں بہت
 تھوڑے نہیں' جیہناں دا علامہ اقبال دے انگریزی لیکچراں نال اوہو اگُوڈھ اے' جیرا
 اوہناں دیاں دوجیوں کتاباں نال اے۔"

شریف کنجای ہوراں ایس اوکھے کم نوں کیوں اتھ پایا۔

”ترجمہ کرن دا اک کارن تاں اہمہ سی جے فلسفے دا بہت تھوڑا علم رکھن دے باوجود مینوں ایہناں سوچاں ویجے سواہ آوندا اے تے دو جا پنجابی زبان نال میرا پیار، جیس دا مینوں مان وی اے۔ پنجابی نثر ویجے پاکستان بنن توں لے کے اج تک علی کتاباں بہت گھٹ لکھیاں کیں نیں تے ترجمہ تے شاید کسے وی قائل ذکر کتاب دا نہیں کیتا گیا۔ پھیر ایہناں لیکچراں ویجے کیتیاں کیں گلاں دل دھیان دی لوڑ اج علامہ صاحب دے ویسے ٹالوں وی زیادہ چاہی اے۔“

شریف کنجاہی کہندے نیں پئی کوشش کیتی ہے کہ ترجمہ کردیاں اصل دساں ویجے کوئی مغلط نہ پوے۔ ایہو ایس ترجمے اندر شریف کنجاہی ہوراں دا کمال ہے۔ انجے چاہا ہے جے ایہناں خطیاں دا ترجمہ پنجابی ویجے کرن گلیاں انجے سوچتا وی ناو نال پیا ہے جیویں اقبال نے ڈو تھمسی سوچے سوچے کے اہمہ خطبے اُلکے سن۔ ایسے کر کے کدھرے کدھرے تے انجے چاہا ہے جے عبارت ترجمہ نہیں سگوں لکھی ای پنجابی ویجے گئی ہے۔ اہمہ اپنے ایس ڈیروا کھے علی کم نال شریف کنجاہی ہوراں دے غلوں دے چنگے سٹے دا ثبوت ہے۔

ترجمہ کردیاں اک وڈا کم اوہناں فلسفے تے سائنس دیاں اصطلاحواں دا ترجمہ سی، بیروپاں اقبال نے آسانی نال ورتیاں نیں، پر پنجابی ویجے تے اہمہ گل کے ڈو تھمے وین اندر گجھی مار کے موتی بہہ لیاون دے براہر گل بائی۔ شریف کنجاہی ہی ایس ویجے وی ہوں سارے کامیاب تے سچل رہے ہن۔ اہمہ لویاں ترجمائیاں کیں علی اصطلاحواں پنجابی علی مضموناں تے تنقیدی مضموناں دے جے کر کدے حصہ بن سکدیاں تے ایہناں دی درست ورتوں تے اگانہ ڈی حدے ہون دا تارا وی ہوندا رہندا، اہمہ تاں تہ ہوندا جے ایہناں پنجابی ویجے اتھے ہوئے خطیاں نوں کوئی پڑھیا لکھیا سوچوان پڑھا دی۔ سو اہمہ گل اک حادثے توں گھٹ نہیں پئی اہمہ اصطلاحواں اسجے توڑی وی پنجابی تنقید دا کچھ زیادہ حصہ نہیں بن سکیں۔

شریف کنجاہی کہندے نیں۔

”لیکچراں ویجے ورتیاں کیں اصطلاحواں دا ترجمہ بڑا تریڈا کم سی۔ ایس سلسلے ویجے میں پنجابی دے لفظ دی گھڑے ورتے نیں، گوانڈھی زباناں کولوں وی سنگے نیں تے اردو ویچے چالو اصطلاحواں کولوں وی کم لیا اے۔ بعض اصطلاحواں دا ترجمہ دکھ

وہ کہ تھانویں وہ کہ کہ کیتا گیا اے، تاں جے پڑھن والے آگوں توں جیس جیس نوں مناسب سمجھن دے، رواج دے لین دے۔“

کے اک اصطلاح واسطے دو ترے برابر دے ترجمہ مہیا کر دیوں اک بڑی وڈی علمی کوشش ہے، پر ہر کہ ائمہ دے جے ایس توں نکسن دایاں ہوں گھٹ لاہجہ چکن دی مثال سامنے آوندی ہے۔ ایسے کر کے ائمہ شاندار ترجمہ اپنی مثال آپ ہوں دے باوجود اگنانہ علمی پنجابی نثر نکسن دایاں واسطے کوئی عملی مثال نہ بن سکے۔ ایس وڈی گھٹ دی ذمہ داری پنجابی لکھاریاں اتے آوندی ہے، ترجمہ کار اتے نہیں۔ حنفیاں انگریزی اصطلاحواں دے ترجمے کمال دے نہیں جویں :

DOGMA	منوئی	RESPONSE	پر تا
PLANETS	بھراکھاں	SPIRIT	اندر تہ
OUT LOOK	نکھواڑ	CONCRETE THOUGHT	تھوئی سوچ
INSE PERCEPTION	حس کیز	IMPLUSE	اکسن
EMOTIONAL	موجل	CONCEPT	چیتہ
ORGANIC WHOLE	انگ روپی	PROCESS	چدر
VISIBLE	دسل	MYSTICAL	مستار

کمال دی گل ائمہ دے پئی جدوں خطبے انگریزی زبان وچ لکھے گئے سن تاں اوہ زبان اپنی ترقی شدہ اسلوبی حیثیت وچ موجود سی، پر پنجابی زبان دی نثری صورت اجن انج نہیں۔ مڑ کامیاب ترجمہ کر لیون کے مجھڑے یاں جادوگری توں گھٹ نہیں۔ ویسویں صدی فلسفے تے سائنسی علماں دے رعب دابے دی صدی ہے، بیہڑی ہن ممکن والی ہے۔ پنجابی زبان دے ادب اندر ہر شے لہجہ ویسی پر ایہو گلاں کدھرے نہ بہمن۔ سو شریف کجھای ہو راں ایس صدی وچ ایسا اوکی گھائی عبور کر دکھائی ہے۔ انج ایسے صدی دے تیجے دہاکے وچ رسالہ ”سارنگ“ نوں انٹرویو دیندیاں اقبال ٹھیک آکھیا ہائی پئی۔ ”پنجابی بولی ایس ویلے کوئی علمی زبان نہیں۔“ شریف کجھای نے اقبال دے خفیں وا ای ترجمہ کر کے بیہناں نوں اوس آپ ”حرف چچا“ آکھیا ہے۔ پنجابی بولی علمی زبان بناون دی کامیاب کوشش کر دکھائی ہے۔ اقبال نے ایسے انٹرویو وچ گل کر دیاں اگنانہ جا کے آکھیا سی۔

خطباتِ اقبال و اپنجابی رُوپ

علامہ اقبال دے خطبیاں نوں کسے وی دوجی زبان وچ ترجمہ کرنا کئی حوالیاں نال اک اوکھا تے دڈی ذمہ داری دا کم ہے۔ اہمہ خطبے روایتی حوالے نال دیکھیں تے کوئی خالص فلسفیانہ انداز نال نہیں لکھے گئے۔ ایسے لئی اینہاں دے ہارے اک تھانویں علی عباس جلدپوری آکھیا ہے کہ اینہاں خطبیاں وچ اقبال فلسفی توں ودھ اک متکلم نظریں آوندے ہن۔ اقبال اصل وچ اک بھروں تے ہوں، کئی شخصیت دے مالک ہن۔ اوہناں نوں شاعری، مذہب، فلسفہ، تاریخ، علم الکلام، تصوف، سائنس تے نفسیات نال ڈاڑھی دلچسپی سی تے اوہناں دے خطبیاں وچ وی اہمہ علمی ہچھوڑ بھٹکارے پیا ماردا ہے۔ اتھے گوہ گوچری گل اہمہ ہے کہ اینہاں علماں دے راہیں علامہ اقبال ہوویں کسنا کیہ چاہوندے ہن؟ اتے اساڈے ترجمہ کار تاہیں اہمہ گل کس حد تک اپڑی ہے؟ شریف کنجاہی ہوراں نے وی اینہاں سوالاں تے گوہ کیتے تے اقبال دے خطبیاں نوں بڑی محنت تے ذمہ داری نال ترجمہ کیا۔ کسے وی نکتہ دا ترجمہ اونے چر تاہیں کامیاب قرار نہیں دتا جا سکدا چنے چر تاہیں ترجمہ کار اوس گل توں چٹکی طرح جائونہ ہو جاوے جو لکھاری کسنا چاہوندے۔

اقبال دے خطبیاں نوں پڑھ کے تے پھیر پڑھا کے (بیرہ اصل وچ شیواں نوں بھن دا ہی اک عمل ہوندا ہے) ایسے تے اپڑیا ہاں کہ اوہناں نے اینہاں دے وچ کچھ ڈیجھڑاں (Distinctions) نوں سیل دی کوشش کیتی ہے جیویں دین تے دنیا، فکر تے وجدان، تصوف تے سائنس، نفسیاتی تے مذہبی تجربے دی تحقیق، ذہن تے مادے وچ بیرونی سائنس، مذہب، تصوف، فلسفے تے سائنس نے قائم کیتی ہوئی ہے (خاص طور تے جدوں علامہ اقبال ہوویں اہمہ خطبے لکھ رہے ہن۔) ایسے دوجی دے خلاف اہمہ خطبے اقبال دا اک فکری تے علمی کارنامہ ہن۔ مذہب نیازی

ہو راں، جیساں نے ایساں خلیاں دا اردو ترجمہ دی کیتا ہے، دا اہمہ کتناچ ہے کہ ایساں دسے دچ انسانی زندگی دے کچھ بنیادی مسئلے تے غور کیتا گیا ہے تے حقیقت تک اپڑن لئی کئی علماں تے قاس کوئوں مدد وی لئی گئی ہے۔ ایس زاویے توں دیکھیں تاں ایس کتاب نوں ”غیر فلسفیانہ“ آکھتا وی اوکھا تھی جاندا ہے۔

جدوں اقبال دین تے دنیا دی تفریق دی زندیا کردے ہن تاں اوووں اوہ اسلام دا موازنہ دوچے مذہباں نال کر کے اپنی مغل سمجھاون دی کوشش کردے ہن، جیسنوں ایس Comparative Religious Studies آکھ سکدے ہاں۔ فکر تے وجدان دچ جووکی دا انکار اقبال نے مذہبی تے فلسفیانہ دوواں سطحاں تے کیتا ہے۔ برگساں دا حوالہ دیدیاں اوہ آکھدے ہن کہ وجدان، فکر دی ہی اک ترقی یافتہ شکل ہے۔ اقبال ہووےں امام غزالی نال وی اختلاف کردے ہن۔ اوہناں دسے آکھن موجب امام غزالی نے وی فکر تے وجدان دچ بیرہ رشتہ قائم کیتا ہے اوہنوں سیساہیا نہیں۔ امام غزالی تے دوجا اعتراض اوہناں نوں اہمہ ہے کہ امام صاحب نے اپنی علمی تجسس دی بنیاد شک تے رکھی، بیرہی قرآنی تعلیمات دے مطابق نہیں۔ ایس مقام تے اقبال واقعی اک حکم دا گروپ وٹا جاندا ہے۔ فکر تے وجدان دوواں نوں اصولوں (فی نفس) اک من کے اوہ امام غزالی تے کانٹ دوواں نال اختلاف کردے ہن اتے اپنے ایس اختلاف دی وضاحت لئی فکری تے منطقی دلیلاں دی دیدے ہن، پر روایتی فیلسوفاں ہار اپنے علم دی بنیاد شک تے نہیں رکھدے۔ اقبال دے ایس طریقہ کار یاں روپے توں اک دلچپ صورت حال پیدا ہوندی ہے۔ اقبال دا پڑھناں کہتے نہ کہتے جھگڑا وی ہے تے پریشان وی ہوندا ہے۔ اوہ اپنے پہلاں توں رشتے، اگدوں رچت دھرے خیالاں توں ہندیاں کچھ گھبراوٹا دی ہے اتے بکتے بکتے ہوں دلچپی وی محسوس کردا ہے۔ خالص فلسفی، خالص فنکار اتے خالص صوتی منش انسان یاں کسے مذہبی مفکر دا ایس کتاب نال نباہ کوئی آسان گل دی نہیں۔

جیسن دلیے اقبال تصوف تے سائنس دچ دوئی نوں فن توں انکار کردے ہن، اوتھے وی اوہ اپنے آپ نوں اک مشکل تھاں تے کھلا روئے جا پدے ہن۔ مذہبی تجربے نوں وی اوہ اک ”حضورِ تجربہ“ قرار دیدے ہن یعنی اک ایسا تجربہ بیرہ، ایس اپنے حواس دے راہیں اک معروضی شے دا بظاہر ناظر تے منظور دی دوئی نال

مشاہدہ کر دے ہاں۔ اقبال مادے دے قدیم تصور نوں غلط قرار دے کے اتے مادے دی حیثیت دا اصولوں انکار کر کے ایس نتیجے تے اپڑوے ہن کہ فکر تے مادہ اپنی اصل وجہ اک ہن۔ اوہ ہر کچھ دا حوالہ ایس سلسلے وجہ دیندے ہن اتے جدید فزکس دا حوالہ دے کے وی اوہ فزکس دے قدیم اصول دی زندیا کر دے ہن کہ مادہ اپنے آپ وجہ کوئی مستقل شے ہے۔

اقبال ذہن تے مادے دی تفریق توں انکار کردیاں زماں تے مکاں دے نظریاں تیک اپڑوے ہن۔ جے ذہنی تے روحانی جوہر نوں کائنات دا اصل نیہے تاں پچھر زماں یں وقت دا نظریہ ہوں اہم ہو جاندا ہے۔ جے دو جے پاسے مکاں نوں اصل من سیے تاں مذہب تے روحانیت دی گنجائش محک جاندی ہے۔ آئن سٹائن ایسے لئی قبال نوں ہوں پسند ہے کہ اوس دی تحقیق نے نیوٹن دی کلاسیکل فزکس وجہ انقلاب بہا کر دتا تے مذہب تے روحانیت لئی گنجائش پیدا کر دتی۔ اوہناں اپنے خلیاں وجہ ایس گل دی کافی وضاحت کیتی ہے کہ زماں تے مکاں دا مسئلہ مسلمان فیلسوف تے علم الکلام دے ماہراں لئی زندگی تے موت دا مسئلہ کیوں بن گیا سی؟ اوہناں نے آپوں وی ایس مسئلے تے شاندار بحث کیتی ہے تے جدید نفسیات توں لے کے جدید سائنسی تحقیق تیک سبھ کولوں مدد لین دی وی کوشش کیتی ہے۔

اسیں ہن تیک انیسویں مسئلے تناؤے ساہنے رکھے ہن، بیڑے اقبال دے خلیاں دا موضوع ہن۔ ایہناں سلیں دی وضاحت توں وی ایہہ گل ضروری ہے کہ اوہناں نے کوئی روایتی تے تکنیکی (Technical Philosophical) طریقہ نہیں ورتیا۔ ایسے پاروں ایہہ مسئلے تے اوہناں دے جواب لکھاری تے قاری دواں نوں کئی وادیاں دی سیر کرواندے ہن، پر جسوں تائیں شریف کنجاہی ہوراں دا تعلق ہے اوہناں اک ایسی وادی دی سیر دی کیتی ہے جو کہ بڑی ترجمہ کرن والا ہی کر سدا ہے۔ ایہہ اکھراں، شہداں، زبان دیاں رمزاں تے گھنٹاں دی وادی ہے۔ ایہہ تاں واضح ہے کہ شریف کنجاہی ہوراں نے ایس گل نوں چنگی طرح سمجھ کے ترجمے دے کم نوں جتھ پایا کہ ایہدے وجہ کیہ کہا گیا ہے۔ جے شریف کنجاہی ایہہ نہ سمجھدے تے کدی ایہا کامیاب ترجمہ نہ کر سکدے۔ اوہناں دا اپنا تعلق شاعری، فکر تے مذہب نال ایہا گولہ اچا ہے کہ اوہناں نوں ایہناں خلیاں دی سیماں وجہ کوئی

اوکز نہیں ہوئی، پر دو جاسٹک پہلے توں وی اوکھاسی کہ اینوں نوکاں تیک کج اپڑایا جائے۔ اساڈے خیال موجب شریف کنجاہی ہوراں ایس کم لئی کئی وڈے فیصلے جیتے۔
 سچ توں پہلی گل ایسہ وے کہ اوہناں نے عربی، فارسی تے انگریزی دیاں اصطلاحواں نوں درتن دی تھانویں، بیتیاں اصطلاحواں پنجابی وچ بنائیاں ہن۔ ایسہ اک بہت وڈا قدم ہے، بیرا ذمہ داری دے نال نال سمجھ بوجھ تے ڈونگھاسکین وی منکدا ہے۔ دوجی گل ایسہ کہ ایناں اصطلاحواں نوں عام زبان دے قریب کرن دی کوشش کیتی ہے۔ جیویں۔

Infinite	بے انت	Alien	اوپر
Categories	دھراں	Individuality	اکھ
Organic	حیاتی	Response	پرنا
Stimuli	سمتھن	Process	چدر
Teleological	منشائی	Cosmological	جستائی
Impressions	مچاپاں	Sectional	ٹوکویں
Whole	پورن	Spiritual	روحی
Memory	چیتا	Undetermined	ان رستیا
Efficient	کرن ہار	Imagination	کلپنا
Visible	دستیک	Mathematical	بے منہ دتھسے
Outlook	بکراڑ	Optimist	آس داوی
Dynamic	دوہن ہاری	Species	جاتی
Complexity	جپا جپتی	Monastic	تیاکی
Configuration	کنکھ	Spontaneity	آپ مھارا
Plurality	ایکتا	Immensity	چو کھیر
Competing	دو روہی	Becoming	ہون

اسیے ایسہ گل کرنی کتھادیں نہ ہوسی کہ اساڈے ترجمہ کاروے ساہنے پنجابی دی کوئی بھردیں علی تے نثری روایت دا نمونہ نہیں سی۔ ۱۹۴۷ء گمروں پنجابی وچ بیرا علی کم چر حدے پنجاب وچ ہویا تے خاص طور تے علمی اصطلاحواں گھڑیاں

سیاں' اوہ پنجابی دیاں گھٹ تے سنکرت دیاں جتیاں نیں۔ اوہناں توں ایتھے چالو کرنا تاں دور دی گل ہے، سمجھتا وی اوکھا ہے۔ بہتوں نیکر اردو دا تعلق ہے تے ایہدے وچ وی اصطلاح سازی دا کم تاں سرکاری اداریاں وچ ہویا ہے، پر ایہہ اصطلاح گزرن والیاں دے اپنے پلے وی نہیں پندیاں تے جے کتے علمی اثر وچ ورتی اصطلاح نوں پہچانتا پوے تاں اصل زبان دے سہارے بناں کم نہیں بندا، جیہں زبان توں اوہدا ترجمہ کیت گیا سی۔ اردو زبان بارے عام تاثر ایہہ دے کہ ایہدے وچ گل ملی ہو جاندی ہے، پر ایہدے مقابلے تے پنجابی دا معاملہ اگٹا ای وکھرا ہے۔ کہ زبان توں دوجی وچ ترجمہ کرنا زرا لفظی وٹاندرا ای نہیں ہوندا سگوں ہر لفظ دا ک خاص ثقافتی چھوکر ہوندا ہے تے اوہدا وگواں (متبادل) وی کسے زندہ ثقافت تے زبان دچوں بھالیا جا سدا ہے۔ پنجابی دے بابے پروفیسر شریف کنجہاں ہوراں لئی ایہہ اوکر ضرور سی کہ اوہناں دے سامنے کوئی ایسی علمی روایت نہیں سی، جیہں توں لاہجہ چک سداے، پر دوجے بنے ایہہ گل وی مان یوگ ہے کہ پنجابی زبان وچ ایہی وسعت تے گمراہی ہے کہ ہر گل نوں چنگے سمجھاں بیان ذی قدرت رکھدی ہے۔ ایہی صورت حال وچ اقبال دے خلیساں نوں کامیابی نال پنجابی روپ تہوں ای وٹا جا سدا ہے کہ ترجمہ کار کتابی علماں دے نال نال گڑھیا وی ہو دے۔ گڑھے ہوندا پاروں ای تاں فلسفے دیاں اصطلاحاں عام بول چال دے لفظاں وچ وٹا سکے ہن۔ ایہہ دوویں گن ترجمہ کار دی شخصیت دا وصف ہن، تہوں ای تاں اوہ ایٹا وڈا کارنامہ سرانجام دے سکے ہن۔ ایس ترجمے نے اساڈے اندر آپ وسای پیدا کیتی ہے کہ جے پنجابی نوں چنگے وٹنگ نال ورتیا جاوے تاں ہر گل گچ نال کیتی جا سکدی ہے۔

ایس شریف کنجہاں ہوراں نوں، حنسیاں گلاں تے مبارک باد پیش کردے ہاں۔ سمجھ توں پہلاں تاں اوہ ایس گل لئی ودھائی دے مستحق ہن کہ اوہناں اقبال دے نال نال اوہناں وادیاں دی سیر دی کیتی بیہریاں تصوف، مذہب، سائنس تے کتے نفسیات دی گجون وٹا یںدیاں ہن۔ اقبال دے پیغام دی اصل مروج نوں سمجھ کے ای اوہ ایس قابل ہوئے کہ ایہیں پنجابی وچ ترجمانوں دا کامیاب تجربہ کر سکے۔ دوجی گل ایہہ دے کہ اوہناں دی ذہانت نوں واد دینی پندی ہے کہ گھٹو گھٹ ڈیڑھ سو اصطلاحاں دا اوہناں نے پنجابی ترجمہ کیتا ہے تے ایہہ ان نویاں اصطلاحاں وی وجود

وچ آگیاں ہن تے اینتاں راست وی عام زبان توں ہی بھٹا جا پدا ہے۔ ایہ
 اصطلاحاں پنجابی زبان وچ کس حد تک پرچلت ہو سکدیاں ہن؟ ایہا جواب تے سہی
 دے گا، پر ایہ گل بڑی سوادہی ہے کہ اقبال داغوں شریف کنجانی ہوراں کتے
 خالص فلسفی، خالص شاعر تے خالص دانشور ہن وی کوشش نہیں کیتی۔ حقی گل ہے
 کہ ایہ ”خاصیت“ اکدوں چت دھراں خیالاں نوں ہوو پکیرا کردی ہے تے نویں
 تے نرول سوچاں دا رستہ ڈکدی ہے۔

پنجابی ناول

عالمی ادب وچ ناول دی ابتداء

ناول کہانی کاری دے نثری ادب وچ ایہی کاؤ اے، جیڑی عام کہانی توں ودھ لی تے گنہیں وار ہون دے نال نال نویں سوچ تے انسانی تجربے اتے اپنی کھت دی نین رکھدی اے، تے ایس مقصد واسطے اک گھلا گھاپڑ تھ کے لوکاں دی کسے شکست اتے واپرے ہوئے واقعات دے سلسلے دی وارنا بیان کردی اے۔ ناول و لفظ اطالوی زبان دے Novella توں نکلیا اے، جیڑے سنے عین ایہی ٹھوس نثری داستان جیڑی کئی کہانی توں ودھ لی ہووے، پر جیوں جیوں اپنے زمانے دے تقاضے ناول دا دامن کھدے گئے ایہا قد بہت ودھاتے گھنڈرا گھڑا گیا۔ اج ایہ دے انیکاں روپ نیں، پر اسلوب تے موضوع دے اعتبار نال ناول دیاں دلیاں قسماں ایہہ نیں۔

1- گردانی ناول 2- تاریخی ناول 3- سوانحی ناول 4- نظریاتی ناول 5- سیاحتی
یوں مساتی ناول 6- نفسیاتی ناول 7- خطاں یاں ڈائری دے (حک) نال لکھے ہوئے
ناول۔

یورپ وچ ناول دا مروجہ ہسپانوی شاعر تے ڈراما نویس de Cervantes Miguel (1616ء - 1547ء) دی تصنیف "Don Quixote" توں بچا ہ ایہہ
موہرا ناول جیڑے وچ فخر ممکن و ہم خیالاں توں اک مجبور تے اوہ دے نظریاں
کرتاں راہیں زویں دی دسوں وچ گوشتہ کے پیش کیتا گیا اے، 1605ء وچ لکھی گئی
تے اپنے کتاب توں آگے والے یورپین ناول دا نمونہ را کھڑا۔
بھادیں ستار جیوں صدی پچھویں وچ فرانس دے کہانی کاراں ایس صنف ول

دی دھیان کیتا، پر ناول نے جس دھرتی وچ جڑھ پکڑی اوہ انگلستان دی دھرتی سی۔
 انگریزی ادب دا سبھ توں پہلا ناول نگار "Daniel Defoe" (۱۷۳۱ء - ۱۶۶۰ء) سی۔
 اوہدا ناول "Robinson Crusoe" (۱۷۱۹ء) جی تیکر مسماتی ناولاں واسطے
 اک مثال بھیا جاندا اے۔ (۱) (Jonathan Swift) (۱۷۴۵ء - ۱۶۶۷ء) نے اپنا
 مشہور سیاحتی ناول "Gulliver's Travels" ۱۷۲۶ء وچ لکھیا تے ایس انگ دی
 ناول نویسی دا جوتا لایا۔ اوہوں پچھے اک ہور وڈے ناول نگار Richardson
 Samuel (۱۷۶۱ء - ۱۶۸۹ء) نے اپنا طویل ناول "Clarissa Harlowe"
 ۱۷۴۵ء وچ لکھیا۔ ایہ ناول خط و کتابت دے سبج بجا بیانہ انداز دی موہری مثال
 اے پر ایہ جذباتی تحریر بیہوشی جنیت دوالے کھدی اے، اپنی دکھ وچ دیکھتی ہوئی
 اے اپنی اینوں پڑھ کے فرائیسی مفکر روسو نے جرمن شاعر گوٹے دی اکھاں اتے
 کمال رکھ لئے۔ (۲) انگریزی ادب دے کلاسیکی دور دا چوتھا مؤثر ناول نگار
 Henry Fielding (۱۷۵۶ء - ۱۷۰۷ء) اے۔ اوہدا ناول "Tom Jones"
 (۱۷۴۹ء) اٹھارھویں صدی عیسوی دی چھٹی زندگی دا اک وسیع منظر نامہ اے۔
 فیلڈنگ دیاں تحریراں دا اثر اوہدے گھروں ہون والے ناول نگاراں ڈکنز، ٹیکرے،
 کاروڈی جیے کیننگ دیاں تخلیقاں وچ صاف جھلکدا اے۔ (۳)

ناول دی مقبولیت دی اک وڈی وجہ ایہہ سی اپنی نثری ادب دی ایہہ صنف
 لکھاری نوں انسانی زندگی دے اوتھاں تجرباں دی کھوج لان دیاں راہواں دسدی
 سی، بیہناں نوں جی تیکر ادب دی حدوں باہر بھیا جاندا سی۔ ایہدے راہیں پہلی
 داری روز مرہ زندگی دی چھوٹی توں چھوٹی تفصیل لکھاری دی تحریر دا موضوع بنی۔
 انج ناول صبح طور تے حیاتی دے انیکاں گروپ وکھان والے شیشے دی حیثیت تال
 جاتے آہا، ایہدے وچوں لوکاں اتے درت جان والیاں جیہناں دا اصل گماندرا
 وکھدا سی۔

ناول دا ایہہ عظمت پندارہ روپ آٹھویں صدی عیسوی دے نصف آخر وچ
 اپنے عروج تے سی۔ اوہوں لوکاں وچ تعلیم دی شرح ودھ جان تال پڑھاں دی
 تعداد وچ واڈھا ہو گیا سی جیے سب توں ذرائع ابلاغ دی پانچا شروع نہیں سی
 ہوئی۔ اس زمانے وچ ناول نگاری دے میدان وچ بڑے بڑے ناں ابھرے۔

انگلستان وچ ڈکنز، تھیکرے تے جارج ایلیٹ، فرانس وچ بلزاک، فلو برٹ تے ڈولا،
اتے روس وچ ٹرگی نیف، دوستو دسکی تے "War & Peace" جیہ شاہکار ناول دا
عظیم تخلیق کار ٹالسٹائی۔

ویسویں صدی وچ ناول توں حقیقت پسندی دا روپ کھوہ لیا گیا۔ جیہ
جوانئیں جیہ ناول نگار ایہو جیہ کرب ازمان لکھے پئے، جیہناں نال ادب وچوں
حقیقت نگاری دا رنگ گھنایا جاسکے۔ انج ناول دی شکل ایوں بدل گئی پئی اوہ عام
پڑھاکاں دی آس پوری نہ کر سکیا تے اوہناں دی سمجھ توں اُچھا ہو گیا۔ ایس تجربے
نے وی بڑے وڈے ناول دتے نیں، پر نالو نال لوکاں دے دل پسند ناول تے خالص
ادبی ناول دا آپس وچ فاصلہ وی ودھ گیا اے۔ ایس زمانے وچ وی گراہم گرین جیہ
کئی ناول نگار حقیقت پسند ناول لکھ تے رہے نیں، پر ایہ تھوڑے جیہ ناول اوس
تائیکر ادبی تحریک داسونہ ضمیمہ موز سکدے، جیہدا مقصد خالص ادبی سطح اتے ناول
لکھنا اے۔

پنجابی وچ ناول دا مژدہ

بھائی ویر سنگھ (1957ء - 1872ء) نوں پنجابی وچ ناول نگاری دا موڈھی
بھجیا جاندا اے۔ بھادویں اوہدے ہم عصر لکھاریاں موہن سنگھ وید تے چرن سنگھ شہید
نے وی ناول لکھے نیں، پر جیہ ناول کار نے عام پڑھاکاں اتے ناول راہیں سب توں
ڈونگھا اثر پایا اوہ بھائی ویر سنگھ اسی سی۔ اوہدے پہلے تن ناول "سندری"، "بجے سنگھ"
تے "ستونت کور" تاریخی تے مذہبی رنگ دے سن تے ایہناں وچ اوس ویلے دی
جھلک سدھی اے، جدوں مغل سرکار اپنے آخری دماں تے سی تے سکھ اوہدے نال
تھیں تھیں تھیں مگر پے پندے سن۔ ایہناں ناولاں وچ موضوع دی تنگ موجب کھڑکا
دھڑکا، بھیڑ مقابلہ، بھیڑاں بھرے تہ خانے تے مجزاتی رہائیاں دا گھر دے واقعات
بیانے گئے نیں۔ کردار اصولاں دی آہٹی پدھرتے نیں تے سکھ سماج نوں اگانہ ددھن
تے اپنا حق حاصل کرن دی راہ دکھائی گئی اے۔ "سندری" وچ اک بہادر عورت دا
مثالی کردار دکھا کے اوہدے توں حوصلہ تے ہدایت حاصل کرن دا سبق دتا گیا اے۔
ناول دی ایہی شکل وچ کردار کھیلن چلیاں چلیاں دے نیں۔ جیڑے چنگے نیں اوہناں

وچ کوئی رنگ نہیں تے بیرے بھیرے نہیں اوہناں وچ آکا کوئی چنگ نہیں۔ بس اک سانچے وچ ڈھلے ہوئے معلوم ہوندے نہیں۔ بھائی ویر سنگھ دا چوتھا ناول "بابا نوہ سنگھ" ساج سدھار دے مقصد نوں ساہنے رکھ کے لکھیا گیا اے۔ ایس کر کے اسیں اینوں اک نظریاتی ناول آکھ سکے آں۔

چرن سنگھ شہید (1920ء - 1893ء) دے پہلے دو ناول "رنجیت کور" تے "ویر کور" نیم تاریخی قسم دے نہیں تے اینوں وچ دی مجلسی سدھار دل گڈر ہون کر کے کردار گھڑے گھڑائے تے بے جان جاوے نہیں۔ انج ایس ناول نگار نے ناول دی ایس موڑ نوں ضرور پورا کیتا پئی اپنے آلے دوالے وچوں کردار پُچے تے اوہناں اتے ای اپنے ناول دی نیند رکھی۔

موہن سنگھ دید اک مصلح دی حیثیت وچ ساہنے آیا تے اوہنے سنگھ ساج دی سدھار تے اپنی سوسائٹی نوں یورپی تہذیب دیاں برائیاں توں جانو کروانا اپنا فرض سمجھا۔ اوہ بے ناولاں وچ کردار اوہ بے اپنے معاشرے توں لے گئے نہیں۔ اوہا نمائندہ ناول "اک سنگھ گھرانہ" اے، بیہدے وچ اوہنے سکھاں دے مخصوص ماحول توں اپنے ناول دا آلا دوالا بدھا اے۔ اوہ بے دوجے ناول "سر-شٹ کلاں دی چال" تے "سنگھ پردار" نہیں۔

ہنجائی ناول دے ریکھی دور دا پہلا موڑ اودوں آیا 'جدوں تانک سنگھ دے لکھے ہوئے ناول ساہنے آئے۔ تانک سنگھ نے 'بیرا' تانک سنگھ ناولسٹ اکھواندا سی' 35 ناول لکھے۔ بیہناں وچوں "چٹا لو"، "ادھ کھڑیا پھل"، "ٹٹی دینا"، "اگ دی کھید" تے "آدم خور" مشہور نہیں۔ ایس ناول نگار نے ریکھی ساج تے ریکھی پرچار دی جودہ وچوں نکل کے سارے ساج دا احوال بیان کیتا۔ عام لوکاں دے دکھاں درداں نوں چھوہیا تے مذہب دی آڑ وچ دل فریب کرن والیاں پکھنڈیاں دا بھانڈا بھینا۔ اوہنے انگریز دی "ٹھٹ پوڈ تے راج کرو" والی پالیسی دل دھین دواندیاں ہویاں ہندوستان وچ دین والیاں قوماں وچ اتحاد قائم کرن دا جتن کیتا۔ ایہ دے نال نال اخلاقی ناولاں دی وی نیند رکھی۔ اوہ بے ناولاں وچ بھادویں پاتر اُساری کمزور اے، پر گوند دے پکھوں ناول نوں اوہنے اچھا مقام دتا۔ اوہ کہانی گڈن ستے دچپی قائم رکھن وچ کمال رکھدا سی، البتہ اوہ بے کول نویں موضوعاں دا گھانا سی۔

ٹانک سنگھ ٹاول مے پڑ وچ ۱۹۲۷ء نوں داخل ہویا تے ۱۹۲۸ء تک اوہ چار ٹاول لکھ دی پکيا سی۔ ۱۹۲۹ء وچ اوہنے ”چٹا لو“ لکھ کے لوکاں نوں اپنے دل متوجہ کیتے اودوں چھپے اوہ ہر سال اک یاں دو ٹاول لکھ چھڈوا سی۔

ایسور چندر مندا دراصل ڈراما نگار سی۔ اوہنے وی دو ٹاول لکھے۔ ”مراد“ تے ”تیج کور“۔ ڈراما نگار ہون پادوں اوہدے کردار ایں دی اُٹھان تے اوہناں وچ چند جان بھڑوس اے، پر فیروزی اوہ اپنے ٹاولاں دی کہانی وچ رس پیدا نہیں کر سکيا۔

ہرپس سنگھ نے پنجابی دا وڈا ٹاول لکھیا اے۔ ”لکھنا“ دی گوند بھادویں ’عدویں اے‘ پر ایس ٹاول دی اہمیت ایس گل وچ اے پئی ایہدے اندر اوس دور دے سیاسی رجحان تے تحریک آزادی دا پورا مساندرا وسدا اے۔ ایس موکھے پڑ وچ بندو‘ مسلمان تے سکھ سارے ای کردار بعدے نہیں‘ بیڑے اپنے ملک نوں آزاد کران دی جدوجہد وچ اپنیاں جاناں قربان کرن نوں تیار نہیں۔

میراں بخش منہاس دا لکھیا ہویا ٹاول ”جٹ دی کر توت“ پہلا اجیہا ٹاول اے، ’بیڑا‘ کے مسلمان لکھاری نے پاکستان دے علاقے وچ رہ کے لکھیا اے۔ ”جٹ دی کر توت“ اک انیسے بے سمجھ تے بے مہارے جٹ دی کہانی اے، نیپنے تک نمود دی دی خاطر اپنی دھی دے ویاہ اتے ریتوں باہر خرچ کر کے اپنی ساری حیاتی دو گھڑی دی جھوٹھی داہ داہ مسمن مہموں دکھاں دے بھابھ وچ سٹ کے سواہ کر دتی۔ نواب خاں وڑاچ نے برکت بی بی دا ڈولا ٹورن واسطے ساہوکار توں رنج کے قرضہ پکيا، پر اوہ ایٹا بھار چکن جوگا نہیں سی۔ ایس کر کے ساہوکار دا قرض لاہن توں پہلوں اوہنوں بڑے کھیزے پئے۔ پہلے اوہنوں عدالت وچ لے گئے تے اوہدے کولوں اوہ رقم دھرائی، بیڑی اوہ اک شریکے برداری دے جٹ اگے اپنی زمین گنے پکے اوسے دن وصول کر پکيا سی تے ٹالے اوہدی قرقی دے وارنٹ دی جاری کر دتے گئے۔ نتیجہ ایہہ ہویا پئی چودھری نواب خاں نیپنے اپنی زمین پہلوں ای گنے پا چھڈی سی، اپنے جدی مہشتی مکان توں وی بے دخل ہو گیا تے رات دے ہیرے وچ چور اں دا نگر اپنے نمبر نوں گڈے اُتے لد کے اپنے چڑکھاں دے پنڈوں کھیک تے اک ہوہ پنڈ اپنے چکری یار پھولا سنگھ دی حویلی وچ پناہ گیر ہو کے جا بیٹھا۔ ایس بے نصیب نمبر وچ نواب خاں دی دھی برکت بی بی دی شامل سی، بیہدے ویاہ اتے اٹھا پیہ

روڑھن بچوں امدہ سارا مٹھکا ایس حال نوں اپڑیا سی۔ برکت بی بی نوں اوہدے سوہریاں کچی دا میڈ مار کے مینیوں اندر اندر پچھانہ نور دتا سی۔

کچہ جہ مگر دیں نواب، خاں پھولا سنگھ دے بھرا کول لائل پور (فیصل آباد) دے اک چک وچ کھیت مزدوری دی آس تے ٹریا، پر ہونی اوہدے پیراں تے پیر دھری آوندی سی۔ جیس ویلے امدہ ٹریا پٹیا قافلہ رسول مگر والے جن توں پنہاں لنگھ کے حافظ آباد لاگے اپڑیا تے اوہتے جھونا اکیترا چک پیا سی تے واڈھی لگی ہوئی سی۔ نواب خاں تے اوہدا پھورائپڑ لائیاں کرن لگ پئے۔ اتھے تپ نے سارے مہرون گھیریا تے جدوں نواب خاں اگاندہ ٹریا تے اوہدے دو ہال، اک پتر تے اک دھی اوہتوں دی مٹی تھلے ای دے پے رہے۔

نویں پنڈ جا کے نواب خاں دے دن پھر گئے۔ کچہ اوہ آپ حالات دے بچکے کھا کے سیانا ہو گیا سی۔ اوہنے اپنے پتر ٹال دل کے محنت کیتی تے رب اوہاں دی محنت دی کمال وچ برکت پائی۔ کچہ مدت توں بعد جدوں اوہدے کول پیسے ہو گئے تے نواب خاں آپ چل کے ساہوکار کول گیا تے ساری بھتیا رقم بھر کے لیکھا مٹکا آیا، نالے اپنے پچھلے پنڈ دا مکان دی ریل پوچ کے درست کر آیا۔ فیر اوہنے اپنے اک دایک لوں اپنے گھروسی واڑیا تے اپنی زمین داکم اوہدے حوالے کیتا۔ زمین دس سال واسطے رہن سی۔ جدوں امدہ مدت گزری تے امدہ رہن دی مک گیا تے ہور بہت ساری زمین نواب خاں اپنے پنڈ وچ خرید لی۔ اودھر برکت بی بی دے سوہریاں نوں دی جدوں پتہ لگا پئی نواب خاں دے دن پھر گئے نہیں تے اوہ دی میل لے کے نواب خاں ٹال صبح دا بیج پان آگئے۔ نواب خاں نے اپنیاں شرطیں تے دھی نوں سوہرے موڑ گھلیا۔ برکت بی بی دی مٹھن کلی مگر سانجھ سکر کے سیانی ہو گئی سی، ایس کر کے جدوں اوہ اپنے دکھرے گھر مٹی تے اوہنے واہ واہ سلیقے نال گھر چلایا۔ فیر رب دی مہر ہوئی تے اوہدے گھر لال پیسے بیج پتر ہوئے۔

”جٹ دی کر توت“ پرانے اندا دا اک نظریاتی ناول اے، جیرا اک خاص مقصد نوں سامنے رکھ کے لکھیا گیا اے۔ امدہ مقصد اساڈی دیہاتی آبادی، خاص طور تے جٹن وچ فضول خرچی دی عادت دی زندگی کرنا تے ایسیاں خرابیاں دل دھیان روا کے اپنے دیہاتی معاشرے وچ فضول رساں رواجیں اتے بے جاتے بے اختا

ٹانک سنگھ ٹاول مے پڑ وچ 1927ء نوں داخل ہویا تے 1928ء تیکر اوہ چور ٹاؤں لکھ دی پکيا سی۔ 1929ء وچ اوہنے ”چٹاٹو“ لکھ کے سوکاں نوں اپنے وس متوجہ کیتا تے اوہوں پچھے اوہ ہر سال اک یاں دو ٹاول لکھ چھڑا سی۔

ایشور چندر نندا دراصل ڈراما نگار سی۔ اوہنے دی دو ٹاول لکھے۔ ”مراد“ تے ”سچ کور“۔ ڈراما نگار ہون پاروں اوہدے کردار اس دی اُٹھان تے اوہناں وچ چند جان بھروس اے، پر فیروزی اوہ اپنے ٹاولاں دی کہانی وچ رس پیدا نہیں کر سکيا۔

ہر بھنس سنگھ نے پنجابی دا وڈا ٹاول لکھیا اے۔ ”نکستلا“ دی گوند بھاویں کھدویں اے، پر ایس ٹاول دی اہمیت ایس گل وچ اے پئی ایہدے اندر اس دور دے سیاسی رجحان تے تحریک آزادی دا پورا مسند را دسدا اے۔ ایس موکلے پڑ وچ ہندو مسلمان تے سکھ سارے ای کردار بھدے نیں، بیہڑے اپنے ملک نوں آزاد کران دی جدوجہد وچ اپنیاں جاناں قربان کرن نوں تیار نیں۔

میراں بخش منہاس دا لکھیا ہویا ٹاول ”جٹ دی کرتوت“ پہلا اجیہا ٹاول اے، بیہڑا کے مسلمان لکھاری نے پاکستان دے علاقے وچ رہ کے لکھیا اے۔ ”جٹ دی کرتوت“ اک انیہ بے سمجھ تے بے شمارے جٹ دی کہانی اے، جینے تک نمود دی دی خاطر اپنی دھی دے ویاہ اتے ریتوں باہر خرچ کر کے اپنی ساری حیاتی دو گھڑی دی جھوٹھی واہ واہ منسن سمردن دکھاں دے بھامبہ وچ سٹ کے سواہ کر دتی۔ نواب خاں وڈا کچ نے برکت بی بی دا ڈولا ٹورن واسطے ساہوکار توں رج کے قرضہ پکيا، پر اوہ اپنا بھار مچکن جوگا نہیں سی۔ ایس کر کے ساہوکار دا قرض لاہن توں پہلوں اوہنوں بڑے کھمبڑے پئے۔ پہلے اوہنوں عدالت وچ لے گئے تے اوہدے کوہوں اوہ رقم دھرا لئی، بیہڑی اوہ اک شریکے برداری دے جٹ اگے اپنی زمین گھنے پاکے اوہ دن وصول کر پکيا سی تے نالے اوہدی مورتی دے وارنٹ دی جاری کردتے گئے۔ نتیجہ ایہ ہویا پئی چودھری نواب خاں جینے اپنی زمین پہلوں ای گھنے پا چھڑی سی، اپنے جدی مہشتی مکان توں دی بے دخل ہو گیا تے رات دے ہیرے وچ چوراں وانگر اپنے میرنوں گڈے اُتے لہ کے اپنے چڑکھاں دے پنڈوں بکھلیا تے اک ہو ر پنڈ اپنے چکری یار پھولا سنگھ دی حویلی وچ پناہ گیر ہو کے جا بیٹھ۔ ایس بے نصیب ٹبر وچ نواب خاں دی دھی برکت بی بی دی شامل سی، بیہڑے ویاہ اتے اٹھا بیہڑ

روڑھن بچوں امہ سارا مٹھکا ایس حال نوں اپڑیا سی۔ برکت بی بی نوں اوہے سوہریاں کچی دا سینہ مار کے مینیوں اندر اندر بچھانہ ٹور دتا سی۔

کچہرے مگرں نواب خاں پھولا سنگھ دے بھرا کول لائل پور (فیصل آباد) دے اک چک وچ کھیت مزدوری دی آس تے ٹہریا، پر ہونی اوہے بھراں تے بھر دھری آوندی سی۔ جیس ویلے امہ گھیا پٹیا قافلہ رسول نگر والے جن توں جنوں لنگھ کے حافظ آباد لاگے اپڑیا تے اوتھے جھوٹا اکیرا پک پیا سی تے واڈھی لگی ہوئی سی۔ نواب خاں تے اوہا پھورا پتھر لائیاں کرن لگ پئے۔ استھے تاپ نے سارے ٹہروں گھیر لیا تے جدوں نواب خاں اگانہ ٹہریا تے اوہے دو ہال اک ہتر تے اک دھمی اوتھوں دی مٹی تھلے ای دے پے رہے۔

نویں پنڈ جا کے نواب خاں دے دن پھر گئے۔ کچہرے اوہ آپ حالات دے مٹھکے کھا کے سیانا ہو گیا سی۔ اوہنے اپنے ہتر ٹال رل کے محنت کیتی تے رب اوہاں دی محنت دی کٹائی وچ برکت پائی۔ کچہرے مت توں بعد جدوں اوہے کول پیسے ہو گئے تے نواب خاں آپ چل کے ساہوکار کول گیا تے ساری بھیا رقم بھر کے لیکھا مٹکا آیا، نالے اپنے پچھلے پنڈ دا مکان دی رلب پوچ کے درست کر آیا۔ فیر اوہنے اپنے اک واکھ نوں اپنے گھر وستی واڑیا تے اپنی زمین داکم اوہے حوالے کیتا۔ زمین دس ساں واسطے رہن سی۔ جدوں امہ مدت گزری تے امہ رہن وی مک گیا تے ہور بہت ساری زمین نواب خاں اپنے پنڈ وچ خرید لئی۔ اودھر برکت بی بی دے سوہریاں نوں وی جدوں پنڈ لگا پئی نواب خاں دے دن پھر گئے نیں تے اوہ وی میلا لے کے نواب خاں ٹال صبح دا بیج پان آگئے۔ نواب خاں نے اپنیاں شرطیں دھمی نوں سوہرے موڑ گھلیا۔ برکت بی بی دی جھن کلی گھر سانجھ سکر کے سیانی ہو گئی سی ایس کر کے جدوں اوہ اپنے دھمے گھر گئی تے اوہنے واہ واہ سلیقے ٹال گھر چلایا۔ فیر رب دی مہر ہوئی تے اوہے گھر لالاں پیسے بیج ہتر ہوئے۔

”جٹ دی کر تو“ پرانے انداز دا اک نظریاتی ناول اے، جیرا اک خاص مقصد نوں سامنے رکھ کے لکھیا گیا اے۔ امہ مقصد اساڈی دیہاتی آبادی خاص طور تے جٹاں وچ فضول خرچی دی عادت دی زندیا کرنا تے ایسیاں خرابیاں دل دھین دوا کے اپنے دیہاتی معاشرے وچ فضول رساں رواجیں اتے بے جاتے بے انتہا

خرچ توں باز رکھنا۔ کمانی دا حیاتی نال سمبندھ عام پڑھن والے نوں متاثر کردا اے۔
 کرداراں دی گہاری وی سلاہن جوگ اے۔ ایس ناول وچ سانوں اک خاص عہد
 دے پنڈو جیون دا گماندرا دسدا اے۔

مُتدے دا نل

جوشا فضل الدین ہوراں نے پنجابی وچ چار ناول لکھے۔ ”مُتدے دا نل“
 33 دریاں دا لکا جیسا ناول بیسوں طویل مختصر افسانہ وی کیسا جا سکدا اے، جیز دے
 سابی روگ وی کھتا اے۔ ایس 1978ء وچ بھپیا سی۔ کمانی انج اے پڑ برج لعل
 نور کالج پڑھن آیا تے جیس محلے وچ اوہ کچھ ہور ساتیاں نال دل کے رہندا سی
 اوتھے بابو جے رام داس دا وی گھر سی۔ بابو کے دفتر وچ کلرک سی تے آمدنی تھوڑی
 ہون کر کے تیسداری دی چکی دس پس رہیا سی۔ اوہدی وڈی دھی شانی بڑھے تھکے
 سجا دی سی۔ برج دا بابو ہوراں دے گھر آونا جانا ہو گیا تے بھیتی ای شانی تے برج
 اک دو جے نوں پسند کرن لگ پئے۔ برج جدوں پڑھائی مٹکا کے بچپانہ اپنے گھر پر تیا
 تے اوہنے ماں نال دل دی گل کیتی۔ اوہا بچہ لالہ گوگل چند ٹھیکیدار سی تے اوہدی
 بھیت وچ بڑا مالج سی۔ اوہنے اپنے پتر دا دل رکھن واسطے اوہدی پسند والی تھاں
 گڑبائی تے کر دتی پر مگروں اوہدے دل نوں ایسہ ٹھنک لگ گئی پئی نہ لیا جاوے
 نونہ جیز وچ کیہ لیاوے گی۔ اپنے ایس منصوبے نوں توڑ چاڑھن واسطے اوہنے ایسہ
 ترکیب کیتی پئی آپے اپنے ناں اک تار دے دتا، جیس دے وچ لکھیا سی جے لالے
 ہوراں نوں بیوپار وچ 30 ہزار روپے دا گھانا پے گیا اے۔ فیر ایسہ تار اپنے پتر نوں
 دکھا کے اوہنوں ایس گل تے مجبور کیتا پئی اوہ جے رام داس نوں خط لکھ کے دے
 کے اوہ اودوں تیکہ ویاہ کرن نوں راضی نہیں ہو سکدا جد تیکہ اوہدے ناں دس ہزار
 روپیہ جمع نہ کرایا جائے تے نالے شانی نوں رجواں دا ج نہ دتا جاوے۔ جے رام
 داس جیسا غریب اپنی رقم کتھوں لیاوند۔ اوہنے جواب وچ بڑا درد بھریا خط لکھ کے
 رحم دی اپیل کیتی، پر گوگل چند نے ٹرٹ لکھ گھلپا پئی جے ایسہ شرطیں منظور نہیں
 تے اپنی بیٹی اپنے گھرای رکھو، سانوں سکھ سکھتی گڑی نہیں بچدی۔ ایہناں حالات
 دا برج لعل دے ذہن اتے ایسا گہرا اثر پیا پئی اوہا دماغی توازن ای وگڑ گیا۔ اخیر اک

دن برج لعل نون شانتی وا اک خط لیا، بیدے وچ لکھیا سی جے ایس توں پہلاں کہ
 ایسہ خط تہانوں لے، میں ایسہ جہان چھڈ چکی ہواں گی۔ تھوڑے ای رچے نوں جے
 رام داس دا خط دی آہیا، بیدے وچ لکھیا سی جے شانتی نے اپنے کپڑیاں تے تل پ
 کے جان گھوا لئی اے۔ اوے ویلے گوگل چند دے جو ہے اتے کچر سپاہی اک منہی تے
 لاش چکے کے لیائے۔ لاش برج لعل دی سی تے اوہنے گڈی تھلے سر دے کے خود
 گمشدی کر لئی سی۔ سپاہیاں کول کچر خط دی سن، بیدے برج لعل نے خود کشی توں پہلے
 لکھے سن۔ اک اپنے پو ول، دوجا پولیس ول، بیدے وچ خود کشی دے جرم دا
 اقبال کیتا سی، تہا جے رام داس ول، بیدے وچ اوہنے معافی منگی سی، تے چوتھا
 شانتی (یا اوہدی روح) ول۔

”پرہما“ 115 صفحاں اتے بھیا ہویا ناول پہلوں 1945ء نوں گور کھی رسم
 الخط وچ بھیا تے بعد وچ فارسی رسم الخط وچ چھاپی گیا بعد وچ پاکستان ہنس گمروں
 پنجابی ادبی بورڈ لاہور نے ایسوں 1962ء وچ ڈوچی واری فارسی رسم الخط وچ چھاپی۔
 ایسے وچ شری ماحول دے اندر مشرقی تے مغربی تہذیب دے ٹکرائیاں پیدا ہون
 والیاں سماجی سلیاں نوں موضوع بنایا گیا اے۔ ایسہی کہانی ایس طرح اے۔

رامیش اک نوجوان ایس ڈی او اے، بیڑا اپنے علاقے وچ دورے تے
 آیا ہویا اے۔ جدوں اس علاقے دا اک رئیس رائے صاحب لالہ دوار کا ناتھ ملن
 واسطے آوندا اے تے اوہ اس معزز آدمی نوں بڑی رعونت نال اپنا ایسہ خیال دسدا
 اے پئی ایس علاقے دے لوکاں دا حال چلن پوا بھیڑا اے، کیوں جو روز اوہدے
 سامنے ریت نویں اُدھالے تے قتل مقابلے دے کیس پیش ہوندے رہندے نیں۔ نال
 ای اوہ ایسہ وی آکھدا اے جے اخلاق دی جو مٹی بلدی اوہنے اتھے دیکھی اے اوہ
 ہور کدھرے نہیں دیکھی۔ رائے صاحب نوں اپنے لوکاں بارے ایسویں بیہیاں گلاں
 جُن کے غصہ تے بڑا چڑھا اے پر اوہ گھپ کر کے ٹر جائدے نیں۔ رامیش دی
 حکومت دے نئے وچ اوہناں دی آزر دگی دل دھیان نہیں دیندا۔

دوجے دن اوے ڈاک بنگلے دے اک کمرے وچ اک باگی خیار آن ٹھہر
 دی اے۔ اوہ زمانہ سکولاں دی انسپکٹریس مس راج کماری اے۔ رامیش سچے سچے

اوپرے نال میل ملاقات واسلہ بنا یندا اے تے اخیر جیس دن اوہ جان لگدی اے، اوہنوں اپنی موٹر وچ بٹھا کے چھڑن جاندا اے۔ پر جدوں اوہ اپنے پنڈ کوں اُترن لگدی اے تے رامیش نوں پچ لگدا اے جے راج دی اوہے بدنام علاقے دی رہن والی اے۔ اوہ بڑی حقارت نال اوس ساؤ بی بی نوں موٹر توں لاہ دیندا اے تے باہروں ای پرت آوند اے۔

جدوں راج کماری اوہرے دلوں لہ گئی تے رامیش نے اک ماڈرن کڑی پلٹ کماری نال دیہہ کر لیا۔ ایہہ کڑی نویں تہذیب دے رنگ وچ انج ڈبی ہوئی سی جے اوہ ہر ویلے شمع محفل بنی رہتا چاہندی سی۔ نتیجہ ایہہ ہویا پئی جے اوہ گھر ہندی تے ناچ تماشے دی سجا جی رہندی تے جیکر اوہ کسے تقریب وچ جاندی تے رنگین مزاج مرد اوہرے دوالے بھنوریاں وانگر منڈلاندا رہندے۔ رامیش اپنیاں اکھاں سامنے ”میم صاحب“ دیاں کرتوتاں دیکھدا پر بول نہ سکدا تے وچو وچ بھردا تے سزا دیندا۔

اودھر راج کماری دے باپ رائے صاحب دے دل وچ رامیش دی آنکھی دل وچ تیر وانگر ٹھہب گئی سی تے اوہ اوہنوں اپنے علاقے دل لوکاں بارے ایہے سچ خیر رکھن واسطے سبق سکھانا چاہندے سن، پر گھر والی دی مخالفت تے راج دی کجھی سیاست دے کارن اوہ بس ایہتوں جینا ای کر سکے جے لوکاں کوں شکایتاں تے سفارشاں کرا کے اوہدی تہذیبی کرا دلی، پر راج کماری دے دلوں رامیش دا خیال تے اوہرے عجیب سلوک دا صدمہ نہیں سی جاندا۔ ایہہ ذہنی تے جذباتی کشش نال اوہدی صحت اُتے برا اثر پیا تے اخیر اوہنوں تپ دق دا مرض متبر گیا۔ علاج واسطے اوہنوں ایہٹ آباد بھیج دتا گیا۔ اوہتوں راج نے رامیش نوں خط لکھیا، بیدے وچ اوہنوں محبت وچ وفادہ کرن تے بے اعتبارے ہون دے سنے دتے تے اپنی ساری دکھ بھری کمائی دے۔ خط پڑھ کے رامیش دے دل اتے بڑا گہرا اثر ہویا تے اوہنوں انج لگا جیویں اوہنے اک کوئل کل نوں توڑ موڑ کے پیراں وچ رول دتا ہووے۔ اوہ ”پاپی پاپی“ میں پاپی“ پکاردا اٹھ بیٹھا۔ اوہے ویلے تقدیر نے اوہرے اتے اک ہور دار کیتا۔ نوکر نے اوہنوں اوہدی ”میم صاحب“ دا رقعہ لیا کے دتا۔ اوہ رقعہ نکلے حرفاں وچ دس رہیا سی کہ میم صاحب اپنے سوچے جوان آرٹسٹ پارٹنر نال اوہل گئی

اسے تے رامیش جیہ خشکی تے سدا کی نال رہنا پسند نہیں کردی۔

رامیش سدے تے بچتاوے نال پاگل ہو گیا تے پاگل خانے داخل کرا دتا گیا۔ ایس دوران رامیش دی مم صاحب بیدے نال اُدھل گئی سی اوہنوں چھڑکے اگے کسے نال نکل گئی تے پہلے یار نے اوہنوں ہمہ کے ٹوٹے ٹوٹے کر چھڑیا۔ سال بھر دج دی جدوں کوئی فرق نہ پیا تے ماں باپ رامیش نوں گھر لے آئے۔ پر اک دن اوہ گھروں غائب ہو گیا۔

اودھر راج کماری دی اپنی لی ہماری توں مایوس ہو کے اجن چیت ہسپتال وچوں کم ہو گئی۔ اوہ سانجھ دی رُدی رُدی اک پہاڑی دی نیسی اتے فقیراں دے ڈیرے جا پہنچی تے اوہنے فقیر سائیں اوہنوں اپنی بیٹی بنا کے ڈیرے دج رہن دی اجازت دے دتی۔ کچھ چمکروں فقیر سائیں اوہنوں حیات دے حقے چے کُڑ سبھا کے اپنے گھر لور دتا۔

راج کماری جہلم آکے اپنے کم تے کھلو گئی۔ اک دن اوہ اپنے دفتر پئی جاندی سی جے راہ دج اک مجذوب جیہ نوں دیکھ کے کھلو گئی۔ اہمہ اپنے آپ توں بیگانہ بندہ رامیش سی، بیسنوں راج کماری اپنے گھر لے آندا تے رات دن اودھی خدمت تے علاج نال حالت درست کرن دا چارا کردی رہی۔ جدوں رامیش نوں اوہ محبت ملی بیسنوں اوہ ساری عمر سکدا رہیا سی تے اوہ دل ہون لگ پیا۔ اخیر اک دن اوہنے راج نوں پہچان لیا تے اوہنوں اودھا ناں لے کے بلایا۔ فیر اوہنے اودھے کولوں رو رو کے اپنی جُھل دی معافی منگی۔ اودوں پچھے دوداں اک داری فیر ملاپ ہو جان تے رب دا شکر ادا کیتا۔

”برکتے“ دی کہانی انج اے۔ سردار پورے دے نمبردار نواب دی سکویں اکو اک دھی برکتے جدوں جوانی چڑھی تے ہمارے ذیلدار دامپتر دلاور اودھے من دج دس گیا۔ دوداں حیات دے چندہ اتے جُڈی پا کے رُٹن تے کُنہیں اپنی منزل تے اپڑن دی پکی سونہ کھاہی۔ پر برکتے دی گُڑمانی نکیاں ہونڈیاں توں لی دارے نال ہو چکی سی، ایس کر کے جدوں برکتے دی ماں اپنی دھی دے ہتھوں مجبور ہو کے اپنے گھر والے نوں نمبرداراں دے گھر رشتے دی گل ٹورن واسطے آکھیا تے اوہنے بڑے

غصے نال انکار کردتے بچپن دی مگنی توڑ کے دھی نوں کدھرے ہو رہیا ہوتا ہے غیرتی
 تے نموشی دی گل سمجھدیاں ہویاں برکتے دا بھیتی ویاہ کر دین دا فیصلہ کر لیا۔ جدوں
 ساریاں آساں ٹٹ سیاس تے ویاہ توں اک شام پسوں برکتے اپنی اک ہراز سہلی نال
 پنڈوں باہر دلاور نوں ملن گئی۔ جدوں اوہ دلاور نوں ل کے پرتی تے انج چا پدا سی
 جیویں کوئی سُنے دج چل رہیا ہووے یاں کوئی رُوح اواس ہو کے بُت چچے چھنڈ آئی
 ہووے تے اُٹھن دس چلی جا رہی ہووے۔ دلاور اوہنوں پلاندا رہیا "بکوبو" پر
 برکتے گُردی گئی۔ اوہ ہولی ہولی دل دے ستویں در پہنوں کہہ رہی سی "میں ہاری"
 میں ہاری" تے کافی بولی رات دج برکتے دیاں اکھاں وچوں بنجوداں دے بدل دس
 رہے سن۔

برکتے دا دارے نال ویاہ ہو گیا۔ اوہ بڑا اتھرا تے جی دار جوان سی۔ لڑائی
 بھڑائی تے زور آزمائی اوہدے مرداں والے کھینڈن۔ جدوں اوہ ککوا لئی جاندا سی
 تے اقبال پورے دے شیشن تیکر اپڑدیاں اپڑدیاں شاماں پے گئیاں۔ آگوں ابے پنڈ
 چھ ست میل دی واٹ تے سی۔ جدوں کوئی تانکا دی نہ لہجاتے برکتے منہ کھیتی پئی
 رات شیشن اتے ای کٹ لینے آں، کیوں جے انہی دے دج جنگل برہم وچوں لٹکنا
 ٹھیک نہیں۔ پر دارا اپنی ہوڑمت والا سی، نالے اوہنوں اپنی شہزوری اتے دی بڑا مان
 سی۔ برکتے نوں نال لے کے پیدل ای لڑیا۔ کُٹھ واٹ تے چھ ویری اوہدی اڈیک
 دج لکے بیٹھے سن۔ جدوں امیر نیرے ڈھکے تے اوہناں ڈانکاں چک لیاں تے راہ
 ڈک کھلوتے۔ دارا بڑی بے چگری نال لڑتا تے اوہنے دو بندے وچھاوی دتے، پر نیر
 اوہنوں نیرے دج ٹھنڈا لکے اوہ لُک پیا۔ اتوں ویریاں ڈانکاں نال جھنڈ چھڑیا
 تے اوہ تھیر تے ای پورا ہو گیا۔ برکتے اک جھاڑی مگر چھپ گئی تے انج اوہدی جان
 بچ گئی۔ دس انہی رات اوہ جنگل برہم دج کلی بیٹھی دلیلاں کردی رہی۔ کدی اوہنوں
 اپنی کس ساہنے دسدی، جیرہی اوہنوں ڈین تے بندے کھانی آکھدی، کدی اپنی
 گُکھن بھری ماں ہلکورے بھر بھر روندی نظرس آوندی، اپنا پکا یاد آوندا، سکھ چین
 دے دن یہ آوندے تے فیر دلاور یاد آوندا، نیرا ایس اُجاڑ دج بکوبو پیا پکاردا سی۔
 اوہ جھلیاں وانگر ایس آواز دے مگر ندی تے کوکدی۔ میں آئی، میں آئی۔

جوشوا فضل دین ہوراں دا اک ہور ناول ”پتی ورتا کلا“ وی اے، جیرا
ملک دی آزاد دی نیزے نیزے چھپیا، پر جُن نایاب اے۔ جوشوا صاحب آپ مقالہ
نگار شہباز حسین سید، ہوراں لوں اک ملاقات وچ ویسی سی مئی ملک دی آزادی ویلے
اوہناں دے مکان دے اک حصے وچ کوئی ہندو گھرانہ آباد سی۔ جدوں ایہہ خاندان
بھارت چلا گیتے اوہناں دے سامان وچ کچھ چیزاں جوشوا صاحب دیاں دی گئیاں
گئیاں، جیہناں وچ ایس ناول دیاں ساریاں جلدناں وی شامل سن۔

جوشوا صاحب دے ناول اوس دور وچ لکھے گئے جدوں اسے پنجابی ناول دی
کوئی روایت سامنے نہیں سی آئی، ایس کر کے کچھ ناولاں دے کردار، حالات تے
واقعات ان کے گدے نہیں۔ بہتر وی دلیل گدی اے تے اج دا پڑھاں پورا اثر
نہیں پندا۔ پر ایہہ نہیں بھلنا چاہیدا جی اگوں جا کے ایہناں کچیاں پلایاں اٹاں اتے
ای ساڈے جدید پنجابی ناول دی حویلی اُساری مئی۔

عبدالحمید بھٹی دا لکھیا ہویا ناول ”ٹھنڈا“ پاکستان بنن توں بعد پہلا پنجابی ناول
اے جیرا 1960ء وچ چھپا۔ ”ٹھنڈا“ وچ بھٹی ہوراں بڑی ٹھنڈے زبان ورتی اے۔
جتنے سوچاں لوں حقیقتاں توں دھوکےں وانگر انڈیاں دکھایا اے، اتھے اوہ شاعرانہ
تے کچھ حد تیک فلسفیانہ فضا قائم کرن وچ وی کامیاب ہوئے نہیں، پر کہانی دا ڈھانچہ
کمبختی اعتبار نال ایہنا کمزور اتے کردار انج سانچیاں وچ ڈھال کے گھڑے گئے نہیں پئی
ناول داسارا ماحول کسے سستی پنجابی فلم دا منظر نامہ گدا اے، بیدے وچ ایہہ جکڑ
بند کردار بدھی چال پے پندے تے جسے مکالمے پے بولدے نہیں۔ ایہہ زندگی دا
دھماکہ نہیں نہ ایہہ انساناں دے چالے نہیں۔ ناول اک طول طویل خط دی شکل وچ
اے، جیہدا مکتوب ایہہ اخیر لے صفحے تیکر سامنے نہیں آوے۔ کہانی دی ہیروئن مرداں
دے ہوس ناک معاشرے دی ستائی ہوئی عورت اے۔ ایسے کچھوں ناول نگار مرد دی
راکواسی برتری دی زندیا کرنا چاہوئا اے۔ پر ایہہ اصلاحی پہلو ناول وچ اوسے انداز
نال پیش کیتا گیا اے جیویں ساڈیاں لٹاں وچ دکھایا جاندا اے۔ ناول داسارا ماحول
جنسی لذت نال آلودہ اے تے کدھرے دی شاہد دی بے راہ روی دا کوئی پکا پکا
دفع نہیں کیتا گیا۔ ناول غیر منطقی تے غیر متعلق واقعات نال بھریا پیا اے۔

ایس دور دا سبھ توں اہم تے نامور ناول نگار افضل احسن رندھاوا اے۔
 رندھاوا ہوراس اپنیاں کہانیاں تے ناولاں وچ پنجاب دے دلیر تے اکٹھی مرداں دے
 آپتے حوصلے تے وڈے جگرے نوں موضوع بنایا اے تے اوہناں دے پاتراں وچ ایس
 دھرتی دیاں مریساں دی اوہ کارنامے کر دکھائیاں نیں پئی اوہناں دا مرد وی مقابلہ
 نہیں کر سکدے۔ افضل احسن لکھت دا سورما اے تے قلم نگوار دا نگر چلاند اے۔

"دیوا تے دریا" دی کہانی سکھ جٹاں دے دودھنیاں وچ دیرتوں ڈوں گئی
 اے۔ سردار اجاگر سکھ رندھاوے دے دو پتر نیں۔ شمشیر سکھ تے ہریجن سکھ 'بد کہ
 ادب دے مقابل سردار کرتار سکھ سندھو دے چھ جوان پتر نیں۔ ناول دا ہیرو شمشیر
 اک اکڑتے دلیر جوان اے۔ اوہ اپنے دیریاں دی دھی روپ نال پیا رکدا اے۔
 روپ دی اوہنوں چاہندی اے 'پر شمشیر دی معنی اوہ دے اپنے لبر دی اک کڑی چندو
 نال کردتی چاندی اے۔ شمشیر سکھ روپ نوں حاصل کرن دی تاکہ وچ اپنی منگ چندو
 نوں مار دیندا اے تے ایس گلوں اوہدا بھرا اوہ دے نال وگڑ جاند اے۔ شمشیر اپنی
 اہلہ دا پکا اے۔ اوہ تے روپ پھپھپ گھپ کے ملدے رہندے نیں۔ جدوں روپ
 نوں کدھرے ہور ویایا جا رہیا ہوندا اے تے اوہ دوویں نس جان دا متا پکاندے
 نیں 'پر ہریجن موچے اتے آ کے بھرا نوں خاندان دی 'چنڈ دے تے ساریاں دی
 ساجھی عزت دا واسطہ دیندا اے۔ شمشیر جذبیاں دے ہڑھ اے تیلے ہار مرڑھن لگ
 پیندا اے تے اوڑک جیس روپ دی خاطر اوہنے اہلہ سارے پوڑے پائے سن 'اوہدا
 ای گٹالہ دیندا اے تے بھرا دے گل لگ کے رون لگ پیندا اے۔

"دو آب" دی "دیوا تے دریا" دا نگر پنجاب دی پینڈو وسوں دے سکھ سماج
 دی کہانی اے۔ لکھی ایس ناول دا ہیرو اے 'بیرا' چار سالاں واسی 'جدوں سوداگر
 سکھ تے اوہ دے ساتھیاں نے اوہ دے پیر وریام سکھ نوں وڈھ کے روڑھ دتا تے
 قنون دی پھائی توں بچ گئے۔ فوجا سکھ وریام دا پگ وٹ بھرا سی۔ اوہنے ایس بے
 آسرا میر دے سرتے ہتھ رکھیا تے لکھی دے جوان ہون تیکہ اوہدی پالنا کیتی۔ جدوں
 لکھی تے فوجا سکھ دی دھی دیپو کٹھے پل کے جوان ہوئے تے اوہ اک دوسرے نوں
 کرن لگ پئے۔ پر لکھی سارے کماں توں پہلے اپنے پیر دے قتل دا بدلہ لینا چاہندا

سی۔ اوس دیو نال دل کے سوا اگر کچھ نوں وڈھ دتا تے نس کے ڈاکو شیر کچھ کول
اپڑ گیا۔ اوتھے شیر کچھ دی بھین اوہنوں پیار کرن لگ پئی، پر لکھی اوہنوں اپنی بھین
ای سمجھا رہیا۔ ایسے دکھوں اوس کڑی زہر کھا کے اپنی جان گنوا لئی۔ جدوں فوجا
کچھ دا پتر مریتا تے لکھی گھر آ گیا۔ اوہنے سوا اگر کچھ دے پتر نوں وی مار دتا تے اوہنوں
ن عمر قید وی سزا ہو گئی۔ جدوں قید کٹ کے آیا تے دیو دا دیاہ ہو چکی سی۔ دیو دا
گھر والا اک تے کو بھاسی، اتوں اوہنوں ماردا وی سی۔ لکھی امدہ حال دیکھ کے بڑا
دکھی ہو عدا سی۔ اک دن اوہ بے مبرا ہو گیا تے چاہندا سی پئی ظلم کرن والے امدہ ہتھ
توڑ دے، پر دیو نے اوہنوں جھاڑ دتا۔ لکھی دا دل ٹٹ گیا تے اوہ پنڈ ای چھڑ کے
ٹر گیا۔ انج لکھی اپنے پیو دے قتل دا بدلہ لین لئی اپنی جتہ رول چھڑی تے اپنا پیار
وی دا اتے لا دتا۔ اوڑک اوہ اپنا پیار کھو ہا بیٹھا۔

رندھاوا ہوراں دے تیجے ناول ”سورج گرہن“ ویج خط و کتابت دی تکنیک
ورقی گئی اے۔ امدہ ہڈ ورتی بیان کرن دا اک نو یکٹلا انداز اے۔ ایدے ویج ”
ہارس مین تے مرزا“ دودیں مرداویں کردار دکھو دکھ دی نہیں تے اک ذات دے
گروپ دی۔ انجے ”ایوا“ تے ”صاحبان“ دو زنانہ کردار دکھو دکھ ہون دے نال اک
ذات دے دو گروپ نہیں۔ امدہ چارے نال علامتاں دی نہیں، بیسناں دا اپنا اپنا ہچھو کڑ
تے اپنے اپنے سمجھتے نہیں۔ ایسناں توں مشرق تے مغرب دی سوچ دا فرق واضح کرن
دا کم وی سما گیا اے۔ انگریزی ویج امدہ انداز سیدے ویج چٹیاں راہیں کہانی دے
پرت گھدے نہیں، رائج اے، پر پنجابی ادب ویج امدہ نو یکٹی تحریر اے۔

کہانی ویج مرد تے عورت دے چکارے سماں تے جذباتی تعلقات دے دکھو دکھ
روپ دکھائے گئے نہیں۔ ناول دے پہلے حصے ”سوئیز لینڈ توں پاکستان“ ویج کوئی 57
خط نہیں، جیرے سارے ایوانے اپنے ”ہارس مین“ نوں لکھے نہیں۔ ایسناں خطاں دا
ہچھو کڑ دسدیاں ہو یاں افضل احسن رندھاوا ایس ناول دے ابتدائی ویج لکھدے
نہیں۔ ”ایوا تے صاحبان دے خطاں ویج لفظاں دے لکھو کھا جگنو مٹے پئے نہیں، پر
اُن میں امدہ پیار دے جگنو آزاد کردتے نہیں۔ میرا یار، میرا لنگوٹیا، ایوا دا ہارس مین
تے صاحبان دا مرزا، مینوں ایوا تے صاحبان دے سارے خط دے کے کہن لگا۔ امدہ
سارے لفظ آزاد کر دے۔ تے آپ اوہ خورے کدھر گواچ گیا۔“

ناول نگار دے ایس سوال دا جواب پئی ایوا تے صاحبانِ نال اوہدی پہلی ملاقات ریجنج تے رکھتے ہوئی؟ ناول دے ہیرو نے ایسہ دتا۔

”ایوا نال میری ملاقات ستمبر 1975ء وچ ہوئی۔ ساڈی ٹیم لندن توں اک بین الاقوامی میچ کمیڈ کے کامیاب پرتی۔ ادھی لندن وچ رک گئی تے ادھی بیسہ دے وچ میں وی شامل ساں، یورپ دیاں کچھ ٹیمیں دی دعوت تے اوہناں ملکاں دا دوستانہ دورہ کرن گئی۔ فرانس توں ہو کے ایس سوئٹزرلینڈ گئے۔ سوئٹزرلینڈ دی ٹیم دے پنج کھلاڑی سانوں جی آیاں نوں آکھن انٹرپورٹ تے موجود سن۔ اک نوجوان باگی تار، چھیل چھیلی، بدای اکھاں تے پورے قدیت والی مہماناں تے میزبان وچ ترجمانی دے فرائض سرانجام دے رہی سی۔ ٹیمیں دے لیڈر لیاں لیاں تقریراں کر رہے سن تے مہمان تقریراں سنن توں زیادہ سوئٹزرلینڈ ودگی خوبصورت Interpreter نوں دیکھی جا رہے سن (تے نال اوہدی جنسی کچھ اتے اک دوہے نال تبصرہ دی کیتی جا رہے سن)۔ میں دور بیٹھا اوہناں دے لیڈر دی خوبصورت تقریر سن رہیا ساں۔

خوش آمدید کہن دی کاروائی مکی تے کاراں دل جانیاں اوہ میرے نال دل پئی۔ پہلوں تے اوس میرا سلوار کرتا، جیکٹ تے مچے تے وا کھتے دھیان نال دیکھیا۔ فیر جادوگریاں وانگ میریاں اکھاں وچ اکھاں پا کے پچھیا، توں کاہدا طالب علم ایس؟

انسان دا، قانون دا، میں اوہنوں دیا پر میں اک گھد آدمی آں، بیسوں کے وچ شے دا کچھ نہیں آوند۔

”تیرا فیلا؟“ مروت وچ میرا جوابی سوال مچھتا بن دا سی۔
”کیمشری۔“

”میں کیمشری دے بارے کچھ نہیں جاند۔“

اوہ چہ دے سورج وانگ مسکرائی۔ کہن لگی توں کیمشری بارے کچھ وی نہ جاند اہو دیاں، پر ایسہ تے جاند ایں کہ خوبصورت کڑی دیکھ کے اوہدے ساہنے، اوہدے اتے بازاری فقرے نہیں کسی دے۔ تے اوس بڑی صاف ستھری اردو وچ میرے ساتھیاں دے اوہ سارے فقرے دہرائے جیڑے اوہناں اوہدے بارے کے

سن۔"

ایسا ایوا سی۔

"صاحبانِ نال میری ملاقات ستمبر 1980ء لمور وچ ہوئی۔ اوہ یونیورسٹی وچوں ایم اے اننگس وچ گولڈ میڈل بین والی کڑی، اک وڈے آدمی دی سفارش نال لمور دے اک وڈے ادارے وچ نوکری کر رہی سی۔ ایسا اوہدی مرداں دے ادارے وچ پہلی نوکری سی، ایس لئی اوہدے توں منہ نہ سکی۔ اک دوست دے گھر اک دعوت وچ اوہ مینوں ملی، تے جدوں اوہ مینوں ملی اوہ غصے وچ بہتی سی یاں پریشان بہتی، ایسا دنا کافی مشکل اے۔ اک عظیم کڑی جیس چوتھی جماعت توں لے کے اُتار تک وظیفے لے لے کے پڑھائی کھل کھیتی۔ اوہدی اوہ نوکری دی چنگی سی، پر بقول اوہدے مرد دی کمینگی تے ہوس نے اوہنوں اوہ نوکری چھڈن تے مجبور کر دتا۔ میرا اپنا گڈا پاس پیا ہویا سی پر اوہدی الٹی ہوئی گڈنوں موڑا دے کے سدھا کرن دی تاکہ لے اسی میری حیاتی نوں اوہدے گڈک دا بھائیوال بنا دتا۔ اوہنوں نوں دی ٹی بی وی سی۔"

ابھتاسیہ وچ ناول نگار نے ایسا دی لکھیا اے پی ایوا دے سارے خط انگریزی وچ تے صاحبان دے خط اردو تے انگریزی وچ من تے اوہنے خطاں دا ترجمہ کردیاں اوہناں دے لفظاں دے زیادہ توں زیادہ نیڑے رہن دی کوشش کیں اے تے زبان اوہو ورتی اے، بیرونی اوہ پڑھیاں لکھیاں شری کڑیاں ورتدیاں، جے اوہ پنجابی لکھتا جانداں ہونداں تے۔

ایوا دے خطاں توں بیرونی کمائی دے انگ اگھڑ دے نہیں، اوہ انج اے۔ "ایوا" تے "ہارس مین" دے دل مل جانے نہیں تے جدوں ہارس مین پردیسوں پر تے کے آوندا اے تے اوہنوں ایوا دے خط بڑی باقاعدگی نال آوندے رہندے نہیں۔ (اوہ دی خطاں دا جواب لکھدا اے پر اوہدے جواب ناول وچ چھاپے نہیں گئے)۔ کچھ چھ گھنٹوں ایوا دا اپنے ملکوں باہر جان دا سبب بندا اے، پر اوہ ہارس مین نال ویسے سر رابطہ قائم نہ ہو سکے پاروں راہ وچ کراچی دو راتوں رو کے اپنے دوست نوں ملیں بغیر واپس آ جاندا اے۔ ایس گل دا اوہنوں بڑا افسوس ہوندا اے۔ مڑ کے گھر آ جان پچھوں اوہ غیر اسخے یاداں نال بھرے پیار دے گھنٹیاں دے قاصد خط

کھن گ پندی اے۔ ایساں خطاں وچ زندگی دے گزرے لمباں دیاں نکیاں نکیاں ذاتی خبراں دے نال نال کدی دو پھل تے کدی اک تصویر دی گھل دی جاندی اے۔ ایوا دے اپنے تیر تے کماں کاجاں دی تفصیل توں اڈ ہارس مین نال ہوئی ورنی دی آگھ ہنگہ دی ایس خط کتابت توں ملدی اے 'جیویں اسے خبر پئی ہارس مین دی موٹر دا حادثہ ہوندا ہوندا رہ گیا' تے ایوا دے موٹر سائیکل دی ٹکر ہو گئی پر اوہ آپ معمولی زخمی ہوئی۔ پاکستان دے بارے وچ فکر والیاں گھاں 'ہارس مین دے فیر آون دی اڈیک تے نہ آسک تے مایوسی۔ ایوا دی پاکستان آون دا فیصلہ نہ کر سک دی مشکل۔ ایوا دی نوکری دی تبدیلی تے دو جے شرماں وچ رہائش۔ اخیر ایوا چھ مہینے واسطے دنیا دے پھر تے تھکدی اے پر فیر دی پاکستان دے حالات پاروں ایس ملک نہیں آوندی۔ آخری خط وچ اوہ امید ظاہر کر دی اے پئی ہارس مین اوہوں دی دے پتے تے جواب لکھے گا۔ اوہدا آخری فقرہ اے "اسے اوکھا کم اے کہ بندہ جواب آون دے بغیر خط لکھی جاوے۔ مینوں تے اسے ڈر دی اے کہ شاید میری خط ہی تیرے تک نہ اپڑ دے ہون۔"

"سورج گرہن" دے دو جے جے "پاکستان توں پاکستان" وچ صاحبان دلوں مرزے نوں کوئی 60 خط لکھے گئے نیں۔ بیسناں وچ صاحبان دی حیاتی دی وار تاتے اوہے مرزے واسطے جذبے دی رنگارنگی ساہنے آوندی اے۔ صاحبان ایساں خطاں دے شروع وچ ای اپنی ملازمت دے بڑے ماحول تے نوکری چھڈ دین دا ذکر کرنا توں بعد مرزے نال رائج گھل کے اٹھار کر دی اے۔ "میں قسم کھا کے کہنی آں کہ میں صرف تیرے لئی پیدا ہوئی آں تے صرف تیرے لئی مراں گی۔ تیرے بغیر میں کچھ وی نہیں۔ میں ساری زندگی تیرا انتظار کردی رہواں گی۔" پر نال ای احتیاط دی اپنی کر دی اے پئی مرزے نوں گھر دے پتے تے خط لکھتوں موڑ دی اے۔ دنیا دے یکمیزے آپ نیزناں دی مشکل وچ پھسی ہون کر کے صاحبان دے خط ذکر کیاں سمجھ تے روزگار دی امید دے ذکر نال بھرے نیں۔ کدی کدھرے اپڑن دا وعدہ کر کے اوہ اپڑ نہیں سکدی تے خط راہیں اپنی خطا معاف کرائدی اے۔ کدی مرزے نوں مل کے آوندی اے تے اوہے نال تلخی وچ آ کے کیتیاں ہوئیاں گھاں دی معافی مندی اے۔ ددھرے کدھرے اپنے آپ نال گھاں وی نہیں 'جیویں' "اے ظالم

آوی! توں مینوں تہاہ کر دتا اے۔ میں اہمہ کدی سوچ دی نہیں ماں سدی کہ میرے ورگی ٹھنڈی، بے مرزا، ظالم کے بندے لئی انج تڑنے گی۔ فیر اپنے پیار دے آنت توں ڈر کے لکھدی اے، مرزا! نوک بڑے ظالم تے سنگ دس نیں۔ مینوں نوکاں توں لکا کے، بچا کے رکھ لے کہ مرے اپنے بوجھے وچ۔ اج کل میں بہت ڈرنی تے کیہدے کولوں؟ مینوں نہیں پتہ۔ پر مینوں گدا اے کہ بہت جلدی، کسے پاسیوں کوئی تیر چلن والا اے، خطاں وچ پھلاں دیاں پتیاں پا کے بھیجن دا سلسلہ ایس خط کتابت وچ وی جاری رہیا۔ ملتان کالج وچ لیکچرر دی اسامی ملن دی خبر۔ کچھ اپنی طبیعت خراب رہن دی پریشانی۔ نیلیغون اتے گل بات کرن دا وعدہ۔ چھٹیاں وچ مرزے نال ملاقاتاں مگروں طبیعت دی اداسی۔ مرزے دلوں ملے ہوئے تھنیاں دا ذکر۔ وچ وچ مرزے دی بیوی نال ہمدردی دے جذبے دا اظہار۔ چھ ہزار روپے گھنن دا مطالبہ۔ ٹائونل اوہو ہاڑے، رب دے واسطے مینوں کدے اک منٹ لئی کلی نہ چھڑیں۔ اہمہ دینا بڑی ظالم، بے رحم، بے ایمان تے جھوٹھی اے، رب دے واسطے مرزیا! مینوں ایس دنیا توں بچا لے۔ مینوں لکا لے کہ مرے۔ ملتان وچ ملاقات بیسے مکن اتے لکھیا اے، ملتانوں جدوں توں نرپا سیس تے میرا کیدا جی کردا سی کہ کوئی کتاب بن کے تیرے بیک وچ برہ جاواں یاں جگنو بن کے تیرے بوجھے وچ سوں راں۔ اپنی حیاتی وبے دکھاں دا علاج اوہ مرزے دی ذات نوں بگھدی اسے، جیویں اوہنے لکھیا اے، مرزیا! میں کدے تینوں اپنے لے چوڑے دکھ نہیں دے نہ گھر دے تے نہ نوکری دے، پر توں تے تیرا پیار مینوں بڑا آسراتے سارا دتا اے۔ فیر ملتان کالج دے ہوٹل وچ صاحبان دے خلاف سازش، بیسے وچ مرزے نال اوہدی خط کتابت دا الزام وی شامل اے۔ خوفناک خواب تے پریشانی دی حالت کچھ اک اک شعر، اک اک مصرعے واسطے خط۔ نوکری چھڑ کے مرزے کولوں چھ مہیناں لئی بیچ سو روپے ماہوار دی تنگ۔ نوکری دی تبدیلی۔ اسلام آباد وی رہائش۔ مرزے نوں ہور رقم نہ گھنن آگوں کدے خط نہ لکھن دی تاکید تے اسلام آباد توں کوچ۔ بیماری دی حالت وچ لوہر توں خط، بیسے وچ آخری واری خدا حافظ آکھیا گیا اے۔ مرزے دی واپسی دا انتظار تے مایوسی۔ مرزے نال آخری ملاقات تے اوہدے نال صاحبان دا لوہر جان توں انکار، بیسے اتے اوہنوں بڑا بچھتاوا ہویا۔ خالد نال شادی کرن دا

فیصلہ۔ مرزے کولوں پنجہ ہزار روپے دی رقم دا مطالبہ۔ اک ہور نویں نوکری، بیڑی صاحبان نے غیر شادی شدہ دس کے حاصل کیتی۔

اخیر وچ اختتامیہ راہیں دو خطاں دیاں کچھ سہراں نقل کیتیاں کیں نہیں۔ اک ایوا دس ہارس مین دے دوست محمد سخی دل، بیڑا اوہوں 25 فروری 1980ء نوں لکھیا گیا، پر اوہ آگوں اپنے دوست نوں ایسہ خط مکی 1981ء وچ کھدا اے۔ ایسے دے وچ ایوا نے لکھیا پئی اوہ ہارس مین اتے کسے ٹریبونل دے، تحت مقدمہ چلن ہارے تے اوہ دے دلوں کوئی خط پتر نہ ملن دی وجہ نال پریشان اے تے ہارس مین دا کوئی پتہ تھہ نہ ہون کر کے ہندوستان توں پاکستان جان دی تھانویں پچھنہ جا رہی اے۔

دوہا خط صاحبان دا مرزے دل اے، بیڑے دے وچ اوہ اپنی ماں دی شدید بیمار تے مالی پریشانی ہتھوں مجبور ہو کے اوہوں لکھدی اے جے اوہ جنے پیسے دی ہو سکن لے کے فوراً اوہ دے کول آ جاوے۔

”نٹ بھیج“ پاکستان وچ باہر دی کسے زبان توں پنجابی وچ ترجمایا جان والا پہلا ناول اے۔ ایسہ انگریزی وچ تائیدیا دے اک سرکڑھویں جدید ناول نگار شنوا ایشی نے ”Things fall apart“ دے عنوان دتھن لکھ کے پہلی وار 1958ء وچ چھپوایا۔ ایسہ ناول نگار کہانیاں دی لکھدا اے تے شعری کنہا اے۔ ایس ناول توں پچھے اوہ دے چار ہور ناول چھپ چکے نیں تے اوہوں ”جیک کہیں ایوارڈ“ مل چکیا اے۔ اوہدیاں کہانیاں دا مجموعہ ”Girls at War“ دے ناں نال افریقی ادبیاں دی سیریز وچ چھپیا اے تے اوہدیاں ٹھٹھاں دی کتاب ”Soul Brother Thier“ دے ناں نال چھپی اے۔ شنوا دے پہلے دو ناول جرمن، اطالوی، سلوینی، روسی، لاطینی، فرانسیسی، چیک تے ہنگرن زبانوں وچ ترجمائے گئے نیں۔ ایس ناول دے ہن تیکر انیکاں ایڈیشن چھپ چکے نیں تے ایس دیاں لکھاں جلدواں دک پکیں نیں۔

انگلتان دے اخبار Observer نے ایس ناول اتے تبصرہ کردیاں ہویاں

لکھیا اے۔

”ایسہ اوٹا کو دے دکھانت دی کمائی اے۔ اوہ اوہی قہیلے دا اوہناں وٹاں وچ سردار ہوندا اسی جدوں گورا اے نواں نواں اوس علاقے وچ داخل ہویا سی۔ اشی دا ایسہ سدھ پدھرا پر سلاہن جوگ ٹاول اوہ سارے واقعات بیان کردا اے بیسوں دے اثر دے اوٹا کو اپنے ہنکار تے اپنے اندر دے خوف دا شکار ہو کے اپنے قہیلے نوں چھڑ جاندا اے۔ فیر جدوں اوہ سڑ کے آوندا اے تے اپنے ہتھوں اپنی جان گنوان دی نموشی اوہدا مقدر بن گئی ہوندی اے، کیوں جے گورے دے خلاف اٹھری اکھ وکھن دا بدلہ پان توں اسے پھنکارا مل سکدا سی۔“

افضل احسن رندھاوا نے اشی دے ایس ٹاول دا پنجابی وچ ترجمہ کرن دا فیصلہ ایس کر کے کیتا جے ایس ٹاول دا آلا دوالا پنجاب دی رہتل دے بہت نیڑے اے۔ ایسہ ٹاول افریقا دے اوہی قہیلے دے اک سورے دی اوس ویلے دی دارتا اے جدوں گورا اپنا گر جا سکول تے عدالت لے کے اوتھوں دے آزاد بندیاں نوں غلام بنان گیا۔ انگریزاں دے پنجاب آون دی دی ایہو صورت حال سی۔ افریقا دے اوہی قہیلے دی وسوں تے پنجاب دے پنڈاں دی وسوں دا ٹھانڈرا اکو جیسا اے۔ ڈھول، گھول، میلے، ٹھیس، پلتاں، گاون، مٹنڈیاں، گڑیاں دیاں کھنڈاں، مل ورتن، سورمٹاں، اکھ تے مٹی خوشی، کڑا چاری، سانجھ برادری دیاں رساں اکو بیسیاں گلدیاں نیں۔ بقول احسن ایسہ ٹاول اک پوری وسوں دے پورے سچ دی کمائی اے، بیسوں کمال ہنرمندی تے بے ہماسا دی ٹال لکھیا گیا اے۔

سلیم خاں کی دا ٹاول ”سانجھ“ 1969ء وچ بھجیا۔ ایسہ ٹاول وی اوسے پنجاب دی کمائی اے بیسوں افضل احسن رندھاوا ہوراں ”دیواتے دریا“ وچ بیانیا اے۔ ”سانجھ“ ٹاول دا ہیرو البتہ مسلمان اے تے ایہہ دے وچ سکھ کرداراں توں علاوہ ہندو تے سانہی پاتر وی نیں۔ موضوع ہندوستان پاکستان دے کھیرے ویلے فساد نیں تے ٹاول نگار نے ایسہ تاثر قائم کیتا اے پئی مسلماناں نے سانجھ دی پرانی روایت دا لحاظ رکھدیاں ہویاں ہندوواں سکھاں نوں وقتی جوش وچ آئے ہوئے نا بکھ دھاڑے ماراں کولوں بچایا۔ ایہی دلیری تے رواداری دی روایت واسطے ٹاول دا ہیرو قادر خاں اپنی جان وی قربان کر دیندا اے۔

۱۹۶۹ء وچ پہلی داری غلام حسن حیدرانی دے ناول ”گلو“ بارے ہفتہ وار سرائیکی رحالے ”آخر“ مٹان وچ ایسہ دعویٰ کیتا گیا پئی ایسہ سرائیکی دا پہلا ناول اے۔ بعد وچ ایسہ ناول ۱۹۷۳ء توں ماہوار رسالے ”سرائیکی ادب“ وچ قسط وار چھپدا رہیا۔ ایسہ اک جاسوسی ناول سی ”بیسدے تن بنیادی کردار سن۔ گلو (ہیروئن) اسلم (ہیرو) تے جمعہ (ولن)۔ ایس توں علاوہ ایس دے اضافی کردار اسلم دی ہاں مائی بخت اوہدا دوست صدر، قمر دین قانیدار تے گلو دی ہوا سگوئیں۔ ایس ناول وچ جاسوسی کہانی دے سارے اجزاء تجسس، تفریح، تنقید تے معاشرے دی عکاسی ہونے ولجپ انداز وچ کہتی گئی اے۔ ناول دی تکنیک دی اعتبار نال حیدرانی دالین پختہ نہیں، پر اوہناں مشرقی تہذیب تے طرز فکر دی نمایندگی کہتی اے تے بقول اسلم گورداسپوری ”اوہناں دے کردار زندگی دے کہیں لمحے وچ وی اپنی دھرتی نال بے وفائی نہیں کریدے تے نہ اپنی تہذیب دے زریں اصولاں دی خلاف ورزی کردن۔“

غفر نثاری دے ”نازو“ دی ہیروئن اک ایسی کڑی اے، بیسدے ماں پو تے بھین بھرا ونڈ ویلے فساداں وچ مارے گئے۔ گامن دے گھر کوئی اولاد نہیں ہوندی۔ اوہ نازو نوں پال لیندا اے۔ اک داری فیر حادثے دا سہارا لیا جاندا اے تے پڈی جاندیاں ہویاں نازو دے نوں گھرانے دے سارے بندے مرجاندے نیں۔ کچھ اتفاقات دے نتیجے وچ نازو نوں اوہ دے معالج ڈاکٹر دی مومنہ بولی دھی روزینہ بنا دتا جاندا اے۔ آخر اوہ دے نال پیار کرن لگ پیندا اے، پر ڈاکٹر دی سکی دھی تے آخر دے دفتر وچ کم کرن والی نجمہ، دوویں اوہ دے راہ دیاں رکاوٹاں بن جاندیاں نیں۔ آخر اپنے پیار نوں اوہناں کولوں بچا لیندا اے پر کار دے حادثے وچ نازو دی یاداشت واپس آ جاندی اے تے اوہ فیر اوہو کی جیسی ہندو کڑی بن جاندی اے۔ بیسدے گھر والے فساداں وچ مارے گئے سن۔ ناول وچ ایسے طرح حالات دے انٹ پھیرتے حادثات اتے بھروسہ کیتا گیا اے۔ سماجی مسئلے دی اُعلیٰ اُعلیٰ سطح تے نمٹائے گئے نیں۔ البتہ جذبات نگاری تے زبان دی ورتوں سلاہن جوگ اے۔

ظفر شادی ہوراں دا دو جانا دل "پہاچ" 1983ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ نے چھاپا۔ اس دی اک کرداری ناول اے، "بیر" ر سہاں دے آلے دوالے سدا اے۔ ر سہاں دی سوکن زریہ اے، "بیسوں ر سہاں دا خاوند کو اپنے توں امی پیار کردا سی۔ اوہ ر سہاں دے دیو ر نال ویاہ کرا کے ایس گھر آئی تے اوہ دن مرن گھروں ر سہاں دی سوکن بن بیٹھی۔ ر سہاں نوں اوہنے گھروں کڈھا دتا تے اوہ اک پتر چٹھ کے پیکے جا بیٹھی۔ فیر اوہ شہر جا کے گھر ملے ملازمت کرن لگ پئی۔ اوہدی ماکن دی دھی جدوں جوان ہو کے کالج جان لگدی اے تے اوہی اوہدی جان پچھان ر سہاں دے پتر نال ہو جاندی اے، "بیر" اوہ کالج وچ پڑھدا اے۔ دوہاں دا پیار ہو جاند اے۔ فیر جدوں اک دن ر سہاں اپنی ماکن نال ہسپتال جاندی اے تے اوہوں اپنا پتر سدا اے۔ اوڑک اوہدی شادی ر سہاں دی ماکن دی دھی نال طے ہو جاندی اے، پر دیہ والے دن ر سہاں دی سوکن کرودھ وچ آ کے لاڑھے نوں زہر دین دا ہتھن کر دی اے، پر اپنا اوہدا اپنا پتر موت دے کنڈھے اپڑ جاند اے۔ "اسد دیکھ کے خاوند اوہوں گھروں کڈھ دیندا اے تے انج اوہوں اپنی برائی دا بدلہ مل جاند اے۔" اسد تاں 367 سنیاں دا اے۔ "نازو" دی نسبت ایس ناول وچ خیال دے بیان دی ودھیری پختگی نظر آوندی اے۔

"آہنی رت جو پانی تھی" ڈاکٹر میر علوی دا ناول اے، "بیر" جولائی 1972ء وچ بھپیا۔ ایس تاں دی کہانی انج اے پئی خدا بخش تے غلام نبی اک غریب مزارے دے دو پتر سن، "بیسوں دا پو مر گیا تے وڈے بھرا خدا بخش نے سکے بھرا غلام نبی نوں پتراں ہار پائے دا آہر کیتا۔ اوہ آپ ر کھی مسکی کھا کے چڈ وچ دانی جوتی کردا رہیا تے اپنے بھرا نوں پڑھا لکھا کے وڈا آدمی بنان دے مٹنے دیکھدا رہیا۔ اوہنے بڑیاں مشکاں نال اپنے بھرا نوں شہر پڑھن گھلیا تے اوہدا خرچ پورا کرن واسطے اپنا آپ دی گینے پادتا۔ پر جدوں غلام نبی کالج دی بروہہ پدا اے تے نویں روشنی اوہدیاں اکھاں دا پانی مار دتا۔ اوہدی رت پانی ہو گئی تے اوہ غلام نبی توں گلزار نسیم بن بیٹھا۔ "جُن اوہوں اپنے نیک دل وڈے بھرا نال اوہدے کولوں اگر اسی کرن توں بنان ہو ر کوئی کم نہیں سی۔ اپنی پڑھنی ماں دی بیماری دا مٹن کے دی اوہ پڈا جان

واسطے تیار نہ ہویا۔ قیر اوہنے اپنے مہروں اکا ای دکھیاں ہو جان واسطے اک وڈے سمکڑ دی دسی نال عشق دی کھیڑ رچائی، پہلوں اوہناں دے گھر رہن لگ پیو تے مکروں اپنے آپ نوں کسے وڈے زمیندار دا پتر ظاہر کر کے اوس کڑی نال ویاہ کرا لیا۔ پر ایس جھوٹے سودے وچ اوہنوں سمکٹنگ دا گندا کاروبار کرنا پیا، اپنی ماں تے بھرا نوں چھڑنا پاتے اپنی سنگتیر دی بے آبروئی دیکھ کے دی اوہدی غیرت نہ جاگی۔ غلام نی دی ماں اپنے کسے پتر دی شکل نوں ترس دی سرگئی۔ اخیر غلام نی اپنے بھرا دا یوہل لٹ کے کنگ سرحد پار سمگل کرن آجاندا اے۔ پر جٹ اپنی فصل دا راکھا ہوندا اے۔ خدا بخش مقابلہ کرا اے تے غلام نی دے اک ساتھی دے ہتھوں ماریا جاند اے۔ اوہ دی اپنی ماں دا مگر غلام نی دے ظلم دی کھوار دا گٹھا متاں مٹی تھلے جا سوندا اے۔

سرائیکی وچ دو انگریزی ناولاں دے ترجمے سجاد حیدر پرویز ہوراء کہتے نیں۔ امہ ناول Miss Joan Conquest دا "An Eastern Lover" تے مشہور فلمی ناول "Love Story" نیں۔ پہلا ناول 1980ء وچ روزنامہ "آفتاب" ملتان دی ہفتہ وار ادبی سرائیکی اشاعت وچ بچھا رہیا۔ ایس ترجمے دی خوبی امہ اے کہ امہ ترجمہ معطوم ای نہیں ہوندا تے ایہیں سرائیکی وسیب دا چولا پوا کے بڑی مہارت نال پیش کیتا گیا اے۔ جاپان دے منظر نوں وی سرائیکی ماحول وچ انج ڈھالیا گیا اے جے اوہ اوپرے نہیں لگدے۔ ناول دا عنوان اے "عشق دے وچ انوکھڑے"۔ امہ ناول 1985ء وچ بھپیا۔

دو بے مشہور تے مقبول ناول نوں "پیار دی کہانی" دے ناں نال ترجمایا گیا اے۔ ایس ترجمے وچ دی وسیب ماحول تے آزاد والا سمجھ کجھ سرائیکی رنگ وچ رنگیا گیا اے۔ امہ ناول دی روزنامہ "آفتاب" ملتان وچ قسط وار بچھا رہیا۔ ایس توں علاوہ اردو دے کلاسیکی ناولاں دے ترجمے سرائیکی وچ کتے جا چکے نیں۔ ایس سلسلے دا پہلا ناول ڈپٹی نذیر احمد دا "توبہ انشوح" اے، "بیرا" "توبہ زاری" دے ناں نال دلشاد کلانچوی ہوراء 1977ء وچ ترجمایا۔ ایہدی ضخامت 304 صفحے اے تے ایہیں سرائیکی ادبی مجلس بہاولپور چھاپیا اے۔

دوجا ناول میرامن دا قصہ ”چار درویش عرف باغ و بہار“ اے۔ ایہ دی
دشاو کلاچوی ہوراں ترجمایا تے 1978ء وچ مجلس سرائیکی اینوں 276 صفیاں اتے
چھاپیا اے۔ ترجیا ناول عبدالکلیم شرر دا ”فردوس بریں“ اے، جیسوں ”فردوس
ٹھگانی“ دے ناں نال بریگیڈ سید نذیر علی شاہ نے 1979ء وچ ترجمہ کیتا۔ ایہ دے
242 صفے نیں تے ایہ اتعارف احمد غزالی ہوراں لکھیا اے۔

ڈاکٹر باقر دا ناول ”بہہ“ 1972ء وچ بھپیا۔ اسی کہانی ایہ دے مرکزی
کردار ہاؤ اتے دے گرد گھمدی اے تے ایہ دے وچ ایسے کردار دی آپ بیتی بیان
کیتی گئی۔ ایس ناول وچ تاریخی پس منظر دی مدد اے تے پاکستان بنن توں پہلے
زمانے دے سماجی حالات دا دیر دا کیتا گیا اے۔ ہاؤ احما انگریزی حکومت
دے دور دے پنجابی پنڈاں وچ دین والے سفید پوش طبقے دا اک فرد اے۔ اُسے
طبقے تے اوس ویلے دی انفرشائی دے سامنے ایس طبقے دی کوئی حیثیت نہیں ہندی۔
ہاؤ احما اپنے بھراں تے کھلون دی کوشش کردا اے پر حالات ادھ دے کولوں ہتے
زور آور نہیں۔ پہلی داری جدوں اوہ اپنی ماں دی حمایت وچ اپنے وڈیاں دے سامنے
کھلوتا چاہندا اے تے اوہ ٹٹ بھج کے قبرستان وچ جا پناہ لیندا اے، جتھے اوہ رو رو
کے اپنے دل دی بھڑاس کڈدا اے تے اپنے یار ملیے دے جتھے دا سوٹا لاکے اپنا غم
مٹان دی کوشش کر دا اے۔ اوہنوں دل لان دے بہانے پائی تے اچھی بیسیں
سوہیاں مورتیاں دی ملدیاں نہیں، پر اوہنوں حیاتی دیاں چھٹاں شر دے ٹھانڈاں مار
دے دریا وچ لیا گئیاں نہیں۔ شر وچ اوہنوں ون سونے ہڈیاتی تجربے ہوندے نیں۔
مارشل لاء دے زمانے وچ اوہ انگریز سرکار تے اوس سرکار دے ہندوستانی اہل
دیاں کارستانیاں دیکھدا اے تے اوہا دل ایس ظلم تے ناانسانی دے آل دوالے
توں گھبرن گدا اے۔ فیر اوہنوں ولایت جان دا موقع ملدا اے پر اوہ تے دی انگریز
قوم دے دوسلے درتارے توں اوہا دل برا ہوندا اے، کیوں جے انگریز اپنی قوم نال
پورا پورا انصاف تے ہندوستانی نال امتیازی سلوک کردا اے۔ احمد نوں اپنا
ڈاکٹریٹ دا مقالہ بدلتا پیندا اے، کیوں جے اوہا انگریز استاد اوہنوں مجبور کردا اے
پئی اوہ ایسیاں گلاں مقالے وچوں کڈھ دیوے، جیہناں توں انگریز دیاں ہندوستان

وے لوکاں نار نا انصافیاں دا پتہ پلدا اے۔ ہندوستان پچھانہ پرت کے اوہنوں بڑی بھیج دوڑ بعد اک نکی بیسی نوکری ملدی اے تے اچے اوہ ترقی وی اگلی منزل ول ودھ ای رہیا اے جے ملک تقسیم ہو جاندا اے۔ فساد شروع ہو جاندا اے تے دلی وچ اوہدے گھراتے حملہ کر کے فسادی اوہدی بیوی تے دوواں معصوم بچیاں لوں مار دیندے نیں۔ اوہ ایس حالت وچ پاکستان آوندا اے تے اوہدا اک یار اوہدے نار تے مکان الاٹ کرا کے آگوں کسے ہووے نوں اوہدے وچ واڑ دیندا اے تے باؤ احما (احمد) چپ کر کے اوس گھروں خالی جھہ نکل جاندا اے۔ اوہ اپنے آپ ٹال ہون والی سماجی برائی چپ چاپ قبول کر لیندا اے۔ اوہ اپنے دوالے دے گھالے مالے تے ہے انصافیاں دیکھ کے گڑھا ضرور اے پر اوہدے وچ سینہ ڈاہ کے سائبے کھلو جان دی ہمت نیں۔ پاکستان اوہدے خواباں دی تعبیر اے پر اتھے آ کے اوہ لوکاں وچ بیرونی بے حسی دیکھدا اے اوہ اوہنوں پھر دا کر دیندی اے۔ ایس ناول وچ پیری فقیری دے نار تے دھوکے بازی، انگریزی دور دے ظلم تے ہندو سماج دے کھوٹ نوں بے نقاب کیتا گیا اے۔ ناول وچ واقعات دی ساری لڑی اک پاتر (باوا اے) راہیں پروٹی ہوئی اے۔ ناول دا مرکزی خیال 'بیرونی یار بار دہرایا جاندا اے' ایہو اے۔

”حیاتی گزارن لئی وڈا جگرا چاہیدا اے۔ سجا وچ حوصلہ تے صبر نہ ہووے

نار گل نہیں بندی۔“

”کھینڈ مقدراں دی“ اک رومانی ناول اے، بیرونی ایدے کھ پاتر بہادر علی دی وار تا بیان کردا اے۔ بہادر علی لیکھاں ہاریا بندہ اے تے اوہدا بھیڑا مقدراں دی اوہدا وڈا الیہ اے۔ ایہ ناول اک بڑے علمی قسم دے ڈرامائی منظر توں شروع ہوندا اے۔ قادر پور دے چودھری محمد خان دے پتر ماجھے دی جنج جدوں دوہنی دے گھر کول ڈھکدی اے تے آگوں ایہ بری خبر ملدی اے جے دوہنی نے زہر کھالیا اے۔ ویاہ والی کڑی شازی بارے ایہ گل نکل پئی اوہدا اپنے پنڈ دے گھرو بہادر علی نال پیر سی تے اوہدی محبت وچ ناکامی اوہدی موت دا جب بن گئی۔ ماجھے نے بہادر علی کولوں بدلہ لین دا ستا پکایا تے ایدے وچ اوہدا اک بلی گامو اپنا مطلب کنڈھن

واسطے نال دل گیا۔ شادی دی موت محرموں بہادر علی نے دی زہر کھا کے مرن دی کوشش کیتی، پر اوہدی ماں اوہنوں بچا لیا۔ بہادر علی اپنے بھین بھراتے ماں دی خاطر روزی کمان شرجان دی تیاری کر لئی۔ شر جانیاں ہوياں راہ وچ اوہنوں مانجھے دی بھین تاجو مل پئی تے اوہنے بہادر علی نال اکلار محبت کر کے اوہنوں فیر اک واری جیون دی آس نال بھر دتا۔ وعدے وعید ہو گئے تے بہادر علی شر چلا گیا۔

شر جا کے بہادر علی اپنے پڑدے تلی دے پتر اسلم نوں ملیا، جیرا اک پینک وانجیر لگا ہوا سی پر اوہنے بہادر علی نال یوا رکھا سلوک کیتا۔ بہادر علی مایوس شر دیاں سڑکاں اتے پھر ریاسی بے کولوں دی اک لی بھی کار وچ اک خاتون لکھی تے مڑ کھاں پچھوں دو ہتھیار بند آدمیاں نے پہلوں کار دا تار پاڑ دتا تے فیر لٹن لئی کار تے ہلا بول دتا۔ بہادر علی نیڑے جا کے پستول والے ڈاکو اتے جھپٹ پیا تے اوہنوں قابو کر لیا۔ دو جا ڈاکو نس گیا۔ جدوں پھڑے ہوئے ڈاکو دا منڈا سالاہ کے ویکھیا تے اوہ گامو تے مانجھے دا پار جانو نکلیا۔ بہادر علی نے اپنا گرائی جان کے گرفت ڈھلی کر دلی تے اوہ نس گیا۔ اوس بی بی نے بہادر علی نوں نقد انعام دین دی کوشش کیتی پر اوہنے انکار کر دتا، ایس توں خاتون دے دل وچ اوہدی عزت مور ودھ گئی تے اوہ اوہنوں اصرار کر کے اپنے نال گھر لے گئی۔

تاہید سرور آپ اک کارخانے دی مالک سی تے اوہنے اک انجینیر سرور نال محبت دی شادی کیتی سی، پر شادی توں کچھ چر بعد تاہید نوں ایسہ گلہ رہن لگ پیا سی پئی سرور اوہدے نال گھٹ تے اپنے کم نال ودھ پیار کردا اے۔ جدوں سرور دا بٹا وقت انجینیری دیاں گرجھاں وچ گزرن لگ پیا تے تاہید نوں کسے مور ساتھی دی لوڑ محسوس ہوئی، جیرا ہن بہادر علی دی شکل وچ اوہدے کول موجود سی۔ بہادر علی نوں تاہید دی فیکڑی وچ تن ہزار روپے تنخواہ تے لیبر افسر مقرر کر دتا گیا۔

اودھر بہادر علی دی مرضی معلوم کر کے اوہدی ماں تاجو دا اوہدے واسطے ساک لین دا چار اکرن لگ پئی، پر تاجو دا بھرا بہادر علی دا ویری بنیا کھلوتا سی۔ اوہ کدھرے لت ای فیس سی گھن دیندا۔ اک دن اوہدے کول جانو آیا تے اوہنے اپنے ڈاکے دی گل گھٹا ندیاں ہوياں دیاں پئی بہادر علی اتے اک کارخانے دی مالکین بڑی مہربان ہو گئی اے تے اوہنے بہادر علی نوں بڑی چنگی ملازمت تے اپنے گھر دے نیڑے

رہن لئی بنگہ دی دتا اے۔ امہ گھاں کمالے دی گھن یساں، جیرا تاجو دی سہلی رانو نال محبت کردا سی۔ اپنا اعتبار بٹھان واسطے کمالے نے مانجھے نوں دس دتا پئی بہادر علی اگلے ہفتے والے دن پنڈ آ رہیا اے۔ ایس طرح اک پاسے تے مانجھے ولوں بہادر علی نوں راہ وچ گھیر کے مار دین دیاں صلاحواں ہون لگ دیساں تے دوہے پاسے گامو دا بیچ چودھری سردار اپنے پتر نوں تاجو نال دیاہ کے پچھلے بدلے لین دی صورت سوچن لگ پیا، بہادریں اوہدے پتر گامو نوں دیاہ دی کوئی لوڑ نہیں سی۔ اوہنے پہلوں ای اک ذاتی شوال بیوی والے تعلقات رکھے ہوئے سن۔

بہادر علی اسے پنڈ دی گجھ وچ نہیں سی وڑیا جے اوہنوں تاجو آگوں ہو لی۔ بہادر علی اوہ پھاپ تاجو دی چچی تے چڑھائی، بیڑی اوہ اوہدے لئی لے کے آیا سی۔ فیر تاجو بہادر علی نوں دیا پئی کمالے دی خبر موجب ویری اوہدے راہ وچ بیٹھے نیں۔ بہادر علی راہ ول کے پنڈ اپڑ گیا۔ اوس راتیں اوہناں دی بیل والے کھو اتے ملاقات ہوئی تے تاجو دیا پئی بہادر علی دی ماں اوہدا ساک سگن آئی سی تے اوہدی ماں نے حای بھر لئی، پر اوہدا بھرا ماجھا نہیں مندا۔ امہ گھاں من کے دوواں دیاں مانواں دی ساجھنے آ گیاں تے اوہناں اپنے بچیاں ساجھنے وعدہ کیتا پئی اوہناں دوواں دا ویدہ کر دین گیاں۔

بہادر علی اپنی ماں بھین تے ایف۔ اے پاس بھرا شیر علی نوں لے کے شہر آ گیا۔ اک دن بینک مینجر اسلم پھٹے حال اوہدے کول آیا۔ پتہ لگا پئی اوہدے اتے نہیں داکیں چیا اے، کوٹھی ضبط ہو گئی اے تے نوکریوں جواب ہو گیا اے، نالے بیوی دی طلاق لے گئی اے۔ بہادر علی اوہنوں سفارش کر کے سرور صاحب دے اک رشتے دار دی فیکٹری وچ چنگی نہیں نوکری لوادتی۔

اک راتیں دفتر وچ کم زیادہ ہون کر کے سرور صاحب بہادر علی نوں اپنے گھر سون لئی آکھیا۔ اوس رات ناہید اپنے سریر دی گھٹک دا احوال بہادر علی اگے بیان کیتا، پر بہادر علی اوہدے نال جسمانی تعلق قائم کرن واسطے تیار نہ ہویا۔ اودھر دفتر دے نیپیفون اتے کسے بندے سرور صاحب نوں امہ غیرت دواکی جے اوہناں دے گھر بہادر علی تے بی بی ناہید جوانی دی کھینڈ کھینڈ رہے نیں، سرور اوہدے ویلے بستر لے کے گھر اپنا، برہمنوں آ کے دیکھاتے بہادر علی ذرا تنگ روم وچ بچیاں

دی معصوم نیندرے مستایا سی تے بیڈ روم دا دروازہ بند سی۔ اوہ واپس جان ای لگا
سی جے کسے اخیرے وچ اوہدے سینے اتے پستول رکھ کے اوہنوں مار دتا۔ بہادر علی
نوں سرور دے قتل دے الزام وچ پھڑ لیا گیا۔

جانو سرور نوں قتل کر کے پنڈ آیا تے اوہنے آ کے گامو نوں ساری حقیقت
سنائی۔ جیس ویلے اوہ ایسہ گل مننا رہیا سی، اوس ویلے گامو ٹال رلی ہوئی رن شو
دوہی کوٹھڑی وچ ٹھہپ کے سبھ کچھ سن رہی سی۔

ناہید نے بہادر علی نوں بچان واسطے بڑی ہمت ٹال مقدمہ لڑیا، پر عدالت
دلوں بہادر علی نوں پھانسی دی سزا ہو گئی۔ ناہید نے ہائی کورٹ وچ اپیل کیتی۔ بہادر
علی نوں ناہید ہر ملاقات تے گھر دی خبر خبر جا کے دسدی سی۔ کیوں جے اوہ ابھرا شیر
علی پہلوں تے اپنی کالج دی پڑھائی نالے ادبی گرجھاں پاروں ملاقات کرن نہیں سی آ
سکا، تے گھروں ک وڈے افسردی دھی ٹکھت ٹال اوہدی دوستی اپنی ددھی جے
شادی کیتیاں ہئاں کوئی چارہ ای نہ رہیا۔ ایس کم نوں وی ناہید نے اپنی سیانف ہاں
انج نیڑے جے بہادر علی جیل وچ ای سی تے اوہنے اوہدے بھرا دا ویاہ اوس وڈے گھر
دی کڑی ٹال کرا دتا تے ٹال ای اوہدی بھین دی اوسے کڑی دے بھرا ٹال ویاہ دتی۔
اودھر پنڈ وچ جانو نے اک دن شراب دے نشے وچ شو دی راہ جانیدیں
بانہ پھڑ لئی تے اوہدے ٹال زیادتی کرن دی کوشش کیتی۔ شو نے جا کے تھانے
رپورٹ کر دتی پئی جانو نے بڑی اوہدی عزت تے حملہ ای نہیں کیتا سگوں شہر وچ
سرور صاحب نوں وی اوسے قتل کیتا اے۔ پولیس نے جانو نوں گرفتار کر کے
اوہدے کولوں اقبال جرم کرا لیا۔ جدوں جانو لوں عدالت وچ پیش کیتا گیا تے بہادر
علی نوں پری کیتے جان دا حکم ہو گیا۔ اوہنوں جیل دے چانک توں باہر ناہید پئی
اڈکھدی سی تے اوہدے ٹال کھلا سی، جینوں اوہنے بھولے بھاء دس دتا سی کہ اوہ
بہادر علی ٹال ویاہ کر رہی اے۔ پر بہادر علی دے آون تے اوہدیاں تے کمالے دیاں
گلاں سن کے اوہ پریشان ہو گئی تے اوہنوں مجھ گئی پئی بہادر علی دلوں کدی وی اوہدا
نہیں ہو سکا۔ ایسے پریشانی دی حالت وچ سوٹر چلانڈیاں اوہنے اک ورخت ٹال ٹکر
جا ماری تے اوہ ایس حادثے وچ جان ہار گئی۔ بہادر علی ڈاؤن بھڑا ہویا تے کہہ دتاں

نہ ملاجہ تھکوں، اوہی اک دلہت وڈھنویں۔

ہمار علی نے کمالے جتھ تاجو نوں جینسا گھلایا پی میں جھن تیرے قابل نہیں رہیا۔ پر تاجو نوں ہمار علی ہر حالت وچ منظور سی۔ اوہنے صدقوں موند نہ موڑیا۔ ہمار علی کچھ دن بھرا دے گھر کئے، پر فیر اوہ اپنی مفرد بھالی دے سلوک توں تنگ آ کے پنڈ دل نکل ٹریا۔ اوہدی ماں پهلوی ای فوند دی بد سلوکی توں موت راہیں نجات حاصل کر چکی سی۔

پنڈ وچ ہمار علی دے دوست کمالے اک عجیب کھینڈ کھینڈی۔ اوہ نجومی دا بیروپ بھر کے شمو دے جو ہے تے گیا تے اوہدے اتے اوہنے ایجا سایہ پایا جے اوس اقرار کر لیا پی گامو نے مانجھے تے ہمار علی دی دشمنی پان لئی اوہدے کولوں شازی لوں زہر ملیا ہویا پانی پلویا سی، بیڑا پی کے اوہ مر گئی سی۔ امہ جھن کے کمالا اپنی اصلیت ظاہر کر دیدا اے تے شمو نوں آکھد اے پی اوہ جا کے مانجھے نوں گامو دی ساری حقیقت دس دے۔

مانجھے لوں گامو نے امہ پئی پڑھائی جے اوہ پوتول لے کے چل والے کھوہ تے جائے، جتھے ہمار علی تے تاجو عیار دیاں بینکناں پے پاندے نیں۔ ماجھا فھے نال بھریا ہتھیار جتھ کر کے گھوڑے تے سوار ہو گیا۔ آگوں آوندی شمو دی اوہنوں دیکھ لیا، پر اوہ مانجھے لوں ڈک نہ سکی تے اوہدے گھر مگر نن لگ پی۔ مانجھے نیزے جا کے گولی چلا دی بیس دے نال اوہدی بھین تاجو تھیر تے ای جان دے دی۔ ہمار علی اوہدی لاش کول بیٹھ اٹھو کبہ را رہیا۔ اپنے چر نوں شمو دی اپڑ گئی تے اوہنے مانجھے لوں دسیا پی شازی دا قابل پهلوی گامو تے فیر اوہ آپ ہے۔ ہمار علی دا شازی دی موت وچ کوئی دوس نہیں۔ امہ جھن کے شمو نوں وی مار دتا۔ اوہنوں پرت کے ماجھا پنڈ آیا تے گامو لوں اوہدے بچ سمیت مار دتا۔ اوہوں پچھے اوہنے اپنے آپ نوں گولی مار کے ختم کر دتا۔

اخیر وچ مقدر اں دے مارے ہمار علی نوں تاجو دی قبر اتے دعا منگدیاں دکھایا گیا۔ اے اے اوس ویلے، جدوں اوہ اکا کلا رہ گیا اے، پنڈ دے بندے اوہدے دوالے اکٹھے سو دے نیں تے اوہنوں بلا مقابلہ اپنا کونسلر جھن یندے نیں۔ امہ ناول حادثیاں دے سارے غیر منطقی واقعات اتے اساریا گیا اے۔ فلمی انداز دی کردار نگاری تے اک مزاحیہ کردار دے واسے نال ناول دی اوہی سطح

تھلے آگئی اے۔ پڑ دی وسوں دا نقشہ البتہ حقیقت دے قریب اے۔

آغا اشرف دے ناول ”دل اک دیوا“ ”سکا پتر تے ہوا“ ”مرلی تے مویجے دا پھل“ ”جیب کترا“ تے ”سوچ سمندر“ چھاپے چڑھ چکے نیں۔

”دل اک دیوا“ ایسہ ناول دی بہت دی بجائے ڈرائے دی تکنیک تے لکھیا گیا اے۔ ایس دی کہانی اک پاگل عظمت دے آلے دوالے گھڑی اے، ”بیرا“ پاگل خانے توں نسیا ہویا اے۔ قیام پاکستان توں پہلاں اوہ قلماں وچ اداکاری کردا سی۔ پاکستان بنیا تے اوہ لاہور آگیا تے اپنے ساتھی اداکار عشرت کول رہن لگ پیا۔ نال دی کوشی وچ ایک سینٹھ دی دمی نرمس رہندی سی۔ اینوں ادھرے نال پیار ہو گیا تے رقابت دے جذبے توں مجبور ہو کے عظمت اپنے دوست عشرت نوں مار دتا۔ عظمت بچتاوے نال پاگل ہو گیا۔ اوہنوں پاگل خانے لے گئے پر اوہ اوہنوں نس آیا۔ راہ وچ اوہنے نرمس دے باپ سینٹھ نوں ڈاکوآں توں بچایا۔ سینٹھ اوہنوں اپنے گھر لے گیا۔ اوہنے اوہنے نرمس نوں دیکھیا تے اوہا پاگل پن کچھ گھٹیا، پر ہدوں اوہنوں پچھ لگا جے نرمس نوں دی پاگل پن دے دورے پیندے نیں تے اوہ فیر تشدد کرن تے اتر آیا۔ اخیر پاگل خانے دے سپاہی آکے اوہنوں پاگل خانے لے جانے لے گئے۔

ناول انجے ای حادثیاں تے بے تصویاں گلاں دے سارے رُدا رہندا اے۔ ایسہ دے وچ کوئی کشش نہیں دکھائی گئی۔ مکالے دی عامیاندہ سطح دے نیں، البتہ ڈرامائی انداز دلچسپ اے۔

”سکا پتر تے ہوا“ ایسہ ”سوچ سمندر“ ماہر دے مجموعے دا پہلا ناول اے، ”بیرا“ خورشید بک ڈپو، اردو بازار لاہور نے 1985ء وچ چھاپا، ایس مجموعے دے ہور ناول نیں ”مرلی تے مویجے دا پھل“ ”جیب کترا“ ”سوچ سمندر“۔

ایس دا ہیرو اک مصور عرفان آذر تے ہیروئن ایک سینٹھ دی اٹالی دمی عذرا عظیم اے۔ دودیس اک دوجے نال پیار کردے نیں، پر جیہیں طرح اوہناں دے معاشرتی مقام وچ فرق اے اوہے طرح اوہناں دیاں طبیعتاں وی دکھو وکھ نیں۔ عرفان انسان دا دکھ دھاتا اپنی زندگی دا مقصد سمجھدا اے تے عذرا انساناں نوں دی منڈی وچ رکھیا ہویا دکاؤ مال سمجھدی اے۔ ایسے کر کے جدوں عرفان اوہدیاں دیتاں ہوئیاں ساریاں آسائشاں دی پرواہ نہ کر دیاں ہوئیاں روز اک تپ دی مریضہ

ایڈی وڈی دنیا بنا کے ایہیں ساراں چیزاں ضائع کرن دا مقصد کیہ اے؟ مورتیے دا پھل تے مڑی ای کافی سی۔ یاں فیروده توں ودھ اک پاگل خانہ۔ تے انج ایہہ کلی مہنت دا نکا ناول مک جاند اے۔

”جیب کٹرا“ ایہہ اک غریب تے بے روزگار نوجوان شرفو دی کہانی اے، ’بیرا‘ زندگی دیاں اوکڑاں توں تنگ آ کے خود کشی کرنا چاہندا سی جے اوہدی ملاقات اک جیب کٹرے بشیرے بلڈ ٹال ہو گئی۔ تے اوہنے شرفو نوں اپنے دھندے وچ شریک ہون دی صلح ماری، ’بیرہی‘ اوہنے اپنیاں تھڑاں ہتھوں مجبور ہو کے من لئی، کیوں جے اوہدی بیوی سخت بیمار سی۔ مالک مکان نے کرایہ ادا نہ کر سکن پاروں گھر خالی کرن دی دھمکی دتی ہوئی سی تے اوہنوں نوکریوں جو اب ہو گیا سی، پر شرفو نے اپنے دھندے دی حقیقت اپنی بیوی توں چھپائی رکھی، کیوں جے اوہدی بیمار بیوی نے اوہنوں ڈراوا دتا سی پئی جے کدی اوہنے کوئی بھیڑا کم کیتا تاں اوس نے (اوہدی بیوی) اوسے دن مر جانا اے۔

شرفو نوں اوہدا استاد اک ایکڑیس دا پرس غائب کرن دی ہدایت دیدا اے۔ ایہہ ایکڑیس اک ہوٹل وچ رہندی اے۔ شرفو اوہدے مگر لگ جاند اے تے اوہنوں ایہہ اندازہ ہو جاند اے پئی ایکڑیس کول اوہناں دناں وچ اپنی رقم دی نہیں جے اوہ اپنا ہوٹل دا بل ای ادا کر سکے، پر تھوڑے ای دنوں بعد اک بندہ اوہدے کمرے وچ آندا اے، ’جیسے‘ ہتھ وچ اک بریف کیس اے۔ شرفو چھپ کے ایس بندے تے ایکڑیس دیاں گلاں سنندا اے تے اوہنوں پتہ چلدا اے پئی ایہہ بندہ اک سنگر اے، ’بیرہ‘ بڑا مال کما کے باہروں آیا اے تے جُن ایس ایکڑیس ٹال ویاہ کرنا چاہندا اے۔ پر جدوں ایکڑیس نوں اوس بندے دے گندے کاروبار دا پتہ چلدا اے، اوہ ویاہ کرن توں انکار کر دیتی اے تے دھمکی دیدی اے اوہ پولیس نوں اطلاع دے کے اوس سنگر نوں گرفتار کرا دے گی۔ سنگر ایہہ جُن کے ایکڑیس اتے حسد کر دیندا اے تے اوہنوں گلا گھٹ کے مار دیندا اے۔ جدوں سنگر اوہنوں سدا اے تے شرفو اوہدا پچھا کر دتا اے تے اک جگہ بھیڑ وچ اوہدے ہتھوں بریف کیس کھوہ کے لے جاند اے۔ اوس بریف کیس وچ سونے دیاں دھیرے دینیاں تے ہتھاہ ہزار روپے دے نوٹ ہوندے نیں۔ شرفو سوچدا اے جُن اوہ بیچ ہزار روپے لا کے

اپنی بیوی دا اپریشن کرا سکے گا' تے کالی کالی ایہہ سارا مال لے کے گھر جاندا اے پر
 اوتھے اوہدی بیوی بستر اتے موٹی پئی اے۔ اوہنے اپنی گل جج کر دکھائی اے پئی جیس
 دن شرف نے کوئی بھیڑا کم کیتا' اوہ اوہے دن مرجائے گی۔ شرفو قم نال پاگل ہو جاندا
 اے تے بریف کیس وچوں ٹوٹ کڈھ کڈھ کے پھاڑن لگ پیندا اے۔ فیر اوہ بریف
 کیس دی اوتھے ای سٹ کے تھانے جا حاضر ہوندا اے۔ اوتھے اوہ تھانیدار نوں
 ساری کہانی سناتا اے تے آکھدا اے پئی اوہ دی اپنی بیوی دا قاتل اے' ایس کر کے
 اوہنوں پچاسی دی سزا دوائی جائے۔ تھانیدار بھجھاں مار مار روئدے شرفو نوں تنک
 کے سوچن لگ پیندا اے۔ "ایہناں مجبوریوں نوں روکن دا" شتم کرن دا کیہ قانون
 اے؟ بیڑیاں راہو راہی جانیاں انساناں نوں گراہے لے جانیاں نیں۔"

"سوچ سمندر" جس ٹاولٹ دے عنوان اتے ایس مجموعے دا ناں رکھیا کر
 اے' اوہ سب توں مختصر اے۔ سگوں ایہہ آکھتا چاہیدا اے پئی نو سفیاں اتے مایکل
 ہوئی کوئی انسانی تحریر ٹاول اکھوان دا حق نہیں رکھدی' البتہ ایہوں طویل مختصر
 انسانہ آکھیا جا سکدا اے۔ "سوچ سمندر" اک Monologue دی صورت وچ لکھ
 ہوئی کہانی اے' بیدے وچ ہیرو اپنے آپ نال پرانیاں یاداں پیا دہراتا اے۔
 اوہدی پتا ایہہ اے پئی 1947ء دی وچ دے فساداں وچ اوہدی اکو اک بھین نمبر
 بلوائی فیر مسلم چک کے لے گئے تے اوہ دکھ تے نموشی دا ایہہ مسئلہ اچے تائیں نہیں
 گھل سکيا۔ اوہ اپنی بھین نوں پچا نہیں سکيا' کیوں جے مساجراں دے قافلے اتے جیا
 وچ اوہ ڈاڈھا ہٹڑ ہو گیا سی۔ فیر سوچ دی اک ہور لہر آوندی اے تے دکھایا جاندا
 اے پئی نجمہ اک طوائف دے روپ وچ کوٹھے تے بیٹھی اے۔ اوہدے دو گاہکاں
 اک سکھ تے اک مسلمان وچ جھگڑا ہو جاندا اے تے مسلمان سکھ نوں چھڑا مار دیندا
 اے۔ نجمہ بیڑی اوس روپ وچ گیتا پائی اکھواندی اے' ایس واردات توں بعد
 اوس مسلمان نال نس کے کراچی آ جاندا اے تے اتھے آ کے وی اوہو دھند
 شروع کر دیندی اے۔ اخیر وچ اک ہور سوچ لہر راہیں دیا جاندا اے جے ٹاول دے
 ہیرو نے اک سکھ کڑی نوں گھنڈیاں کولوں پچا کے اپنے کون بھیتاں دا گھر رکھیا اے۔
 تے جدوں دوداں پاسیوں ملویہ عورتاں دی بازیابی واسطے کمیشن اوہدھر آوندا اے۔
 اوہ مجبور بخش کور نوں کمیشن دے چہرہ کر دیندا اے تے آکھدا اے پئی اوہ اوہدھر

کے اوہدی بھین دا گھرا کھوج کڈھے تے اوہنوں ایہہ مر گھلن دا جتن کرے۔ پر اوہ نہیں جاندا پئی نجمہ تے کراچی اپڑ کے دھندا کر رہی اے۔ اوہنوں امدہ وی نہیں پتہ پندا پئی گور بخش کور نوں دی اک ایسا چھڑا ملیا اے، جسے اوہنوں گیتا بانی دی تھاں اوہ کوٹھے تے بٹھا دتا اے۔

اعجاز الحق دا لکھیا ہویا ناول ”جسکے پانی“ 1975ء وچ بھیا۔ بالوے منجیاں دی ایس کتاب نوں صحیح طور تے ناول دا ناں نہیں دتا جا سکدا، کیوں جے نہ ای ایہدا کوئی پلاٹ اے تے نہ ای کردار عمل راہیں ابھر کے سامنے آوندے نیں۔ ایس امدے وچ کجھ ناں پڑھنے آں پر ایہناں ناواں نوں جسم دین دی ضرورت نہیں سمجھی گئی۔ ”پہلا اکھر“ دے سرلیکھ دتو مصنف نے لکھیا اے پئی اتھے اوہنے جو لکھنا سی اوہ گواچ گیا اے، ایس کر کے اوہ گواچ حرفاں دی تھاں کجھ کوٹاواں دے رہیا اے تے اوہوں اگے کھجورا۔ بے دلا۔ چھٹکتا۔ ایویں ای اج۔ اور تے تیرے وچ خدا دے عنوان تھیلے چہ کول لکھ دتے گئے نیں۔

ایس کتاب وچ پنجاب دیاں تھواں نوں موضوع بنایا گیا اے۔ امدے وچ جیدی دا کردار پنجاب دی نمائندگی کردا اے تے اگے جا کے اوہدے اندروں ای اک ہور کردار ججی ظاہر ہوتا اے۔ باقی دے کردار شفیق، اکرم، افضل تے ذوالفقار باہروں آئے اوہناں نوکاں دے نمائندے نیں، تیرے 1947ء دی کل دتھ گروں ایس صوبے آ کے وس گئے۔ ایہناں کرداراں دے نمائندے ناول وچ انج دکھائے گئے نیں۔

پنجاب داسی: کل دنیا دا مورکھ پنجاب وچ کٹھا ہو گیا سی۔ امدہ مورکھ اپنے دیریاں دا اپنے خلاف پروپیگنڈا سُن کے آپ ای اپنے آپ نوں گاہلاں کڈھن لگ پئے سن۔ گاہلاں کڈھن دچکار اوہ امدہ کل بھل جانے سن جے اوہ دی پنجابی نیں۔

افضل: چغل خوری تے بندیاں نوں آپس وچ لڑان دی اوہنوں بڑی پریکٹس سی۔ ساج ٹھیک ہو جاندا تے اوہنوں بڑی دقت ہونی سی۔ اوہدی تمنا سی جے ساج پیش ای وگڑیا رہوے۔

شفیق : شفیق جنسی روگی سی۔ اوہ حیاتی دے ہر مسئلے نوں اپنے روگ دے حوالے نال دیکھدا سی۔

ذوالفقار : ذوالفقار خصلت تے جسم دے لحاظ نال اک ایجا کیزا سی، جیہڑی دیکھ کے الٹی آن نوں کرے۔ کسے ویلے رنگ وٹا کے ٹھوکیں وانگ ڈنگ ماردا سی۔ بے ناں کردار : کچھ کرداراں دے کوئی ناں نہیں سن، پر اوہ سماج وچ اپنے نجس پر چھانویں پارہے سن۔ ایسہ کیریکٹر جیہڑی ورہیاں توں پنجاب وچ رہ رہے سن، پر اوہناں نوں پنجاب دی ہر چیز نال نفرت سی۔ اوہ اپنی نفرت کدی لکاندے وی نہیں سن۔

جیدی : جیدی دے چار چوہیرے ویریاں دا گھیرا نگ ہوندا جا رہیا سی۔ جیدی نوں دس رہیا سی جے اوہدی موت تیری راہواں وچ ای ہونی اے۔ جیدی نے سماج نوں سوارن دا جتن کیتا۔ سماج نہ سوریہ۔ جیدی مک گا، دیوے وانگ جھ گیا۔

تہی . جیدی وچوں تہی بن کے باہر آ پکیا سی۔ تہی نے جیدی دے روپ وچ اپنی حیاتی بنان لئی جان توڑ محنت کیتی سی، پر ہیرا پھیریاں دی حیاتی کامیاب سی۔ پرانے تے لوہیں جیدی دی حیاتی ناکام سی۔ تہی اپنے خیال لکھ کے در در پھردا سی پر اوہدے خیالاں نوں قانون دے خلاف سمجھ کے کوئی وی چھاپن لئی تیار نہیں سی ہوندا۔

آخر وچ کچھ سوالاں تے کچھ آساں اتے انج محل ممکائی اے، خورے تہی دیاں منگاں پوریاں ہو جاندیاں۔ خورے ریختی والیاں دے تعصب جھڑ جائدے۔ خورے کدی دیس اوہ سورگ بن دا پیدا مٹھتا تہی نے کیا سی، بیہڑے سورگ دی نرانا نال جیدی موت نال جا لیا سی۔ خورے، خورے ٹاولٹ دے اخیر لے اکھ ایسہ نہیں۔ ”کئی ورھے لکھ گئے۔ اک سویر کچھ مسافراں نے ویکھیا جے سکے پانیاں دے آرکی ہینکو تے ڈگا ہویا لاوا لٹھدا ہو پکیا سی۔ لاوے اتے کدھرے کدھرے کائی دی نکل آئی سی۔ مسافر سوچن لگ پئے جے اتھے ہن کچھ اگے گا۔“

انج ایسہ موکلے۔ تجریدی انداز دا مقصدت دے مشن نوں سامنے رکھ کے لکھیا ہویا پنجابی دا پہلا سیاسی ناول اپنے اخیر نوں اپڑیا۔

”ست گواچے لوک“ فخر زمان دا اہمہ علامتی ناول 1975ء وچ ہتھیا۔
 اہمہ دے وچ ”ست گواچے لوک“ ہینگے دے ست رنگاں دے ٹوٹے نیں، ہیرے
 مدے نیں تے ہینگے بندی اے۔ اہمہ وی آکھیا جا سکدا اے جے سانج اک ہینگے
 اے تے اہمہ اوہدے رنگ نیں۔ انج ایہناں ستاں لوکاں وچ اک سانجھ اے۔ اوہ
 وکھرے وی نیں تے سانجھے وی۔ ایہناں گواچے لوکاں دی سانجھ گواچن وچ
 اے۔ اوہناں وچوں دو سوانیاں تے باقی مرد نیں۔ اوہناں دا مسئلہ فرد دی آزادی
 اے۔

پہلا شخص لاش ورگا سی۔ اہمہ پہلا شخص ہر بندہ ہو سکدا اے۔ اوہنوں
 اُتھرا کر کے نہیں دکھایا گیا۔ پئی اوہ انقلابی اے، صوفی اے، دفتر دا کاما اے کہ
 گماری اے۔ کرداراں دی پہچان ناول نگار دے اپنے ذہن وچ اے تے اوہ تعارف
 کرن گئیاں ایسو جیہ استعارے چھڑدا جاندا اے، بیہناں دی مدد ناں پہچانیا جا سکدا
 اے پئی اوہ کیڑے کردار دی کہانی مٹا رہیا اے۔ پہلا شخص اوہ بندہ اے ہیرا درتیا
 جان واسطے تیار نہیں۔ سانج دیاں مرگجاں، اوہدیاں بوٹیاں کرنا چاہندیاں نیں پر اوہ
 مرن توں انکاری اے۔

دوجا کردار اک سوانی اے۔ اوہدا مرد تے اوہدا پتر دوویں اوہدا بٹ چوس
 رہے نیں۔ اوہ مرد دے ہتھوں استحصال دا شکار ہوندی اے تے انج اوہ گواچ کے
 آزادی حاصل کردی اے۔

تینوا شخص اپنی شخصیت نوں مرن مارن دے حوالے نال تلاش کرن دی
 کوشش کردا اے۔ اہمہ اوہ انقلابی اے ہیرا انقلاب دے بھانے دوجیاں دا استحصال
 کردا اے۔ اتھے چوہے تے کڑی دے استعارے نال آزادی ایس کردار توں اوہلے
 ہو جاندی اے تے اوہ سائوں اوہ لڑاکا لگدا اے، بیہنوں آزادی دی جنگ وچ دغا دنا
 گیا ہووے۔

چوتھا شخص لائبریری دیاں کتاباں روڈھ آوندا اے، جیس توں اہمہ لگدا
 اے پئی اکھراوہنوں اوہدی پہچان نہیں دے سکے۔ اوہ ایسو جیہا بندہ اے ہیرا دماغ
 توں مٹونہ موڈ کے حواس دے تابع ہو جاندا اے۔ ایس کتھا وچ انسان دے جسم تے

شعور دے دو مہیاں وچ ونڈے جان دا بیان اے تے ساریاں علامتاں تصوف توں
لیاں کسیاں نہیں۔

بچاں مخلص موکلے موکلے بوٹ پائی پھر دا اے۔ اہمہ اوہ اے بیہرہ
Adjust ہون وچ کامیاب نہیں ہو سکيا۔ اوہ Adjustment دا راہ پھر دا اے پر
اگے جا کے فرار دا رستہ لہہ یندا اے۔ اہمہ بندہ انساناں وچ ونڈی پان والے سماج
دے اندر حالات نال ڈھالیاں جان دے ظننے دا شکار اے۔

بھیراں مخلص اوہ اے، وٹا بھیرا ازل دشمن اے۔ اوہنے ویلے نوں روکن
دی کوشش کیتی پر ناکام رہیا۔ اہمہ بندہ پورے زمانے اتے حاوی ہونا چاہندا اے
ایدوں پچھے تھوڑا جیسا وقت آوندا اے تے سانوں کھجے دیاں تاراں نال کال دی لاش
ڈوبدی لگدی اے۔ اہمہ موت دی اوہ رسم اے، بھیرے اتے اوہ اکٹھے ہوندے
نیں تے کال نوں مٹی تھلے دب کے اک ہوو علامت مکمل کر دے نہیں۔

ستواں کردار فیراک سوانی اے، بھیرے اچ دے سماج وچ زندہ اے۔ اوہ
ایس سماج دی گواہی عورت اے، بھیرے آزادی دے غلط تصور دا شکار ہو کے
No man's Land بن جاندی اے۔ اوہ مرد دے استحصال دے خلاف احتجاج وچ
ساریاں حدیں شپ جاندی اے۔

اہمہ ست پاتر کمائیاں ستاندے نہیں۔ پہلی کمائی موکلے بوٹاں والے دی اے،
بھیرہ روایت دا غلام ہو گیا، پر زنجیراں اوہدے اندر آزادی دی گرلاندی روح نوں
غلام نہ بنا سکیاں۔ غلط شادی نالے دفتر تے گھردی پکی دے دو پائاں وچ پس کے اوہ
سوانی جیسا ہو گیا۔ اوہنوں سمجھوتیاں دے کولہ وچ بیٹیا گیا۔ ذاتی زندگی وچ ماں دی
خاطر سمجھوتہ تے عام زندگی وچ بیوی دی خاطر سمجھوتہ۔ اہمہ بندہ اخیر کلا رہ جاند
اے، اوہدے سارے سارے ڈگ چنڈے نہیں تے اوہ گواچ جاند اے۔

دوجی کمائی میکائی انسان دی اے۔ اجوڑ دی شادی تے ماں دے دو ساٹھے
توں اگے ویلے نوں تکیل پان دی کوشش کیتی جاندی اے۔ اتھے پنڈولم نوں کھلارن
دی علامت توں کم لیا گیا اے۔ انج گدا اے جیویں اتھے آکے عقل تے جنون دیاں
سرحدیں مل کسیاں نہیں۔ دوجی کمائی پہلی کمائی ورگی لگدی اے تے دوواں وچ سانجھا
مسئلہ بیانیا گیا اے۔

تجی کمائی وچ کردار اک عام بندے دی تھاویں اک ٹائپ بن جاندا
 نہیں۔ ایہہ تکنیک قرۃ العین دے ناول ”آگ کا دریا“ وچ درق مئی اے۔ ایہہ کمائی
 شعور تے لاشعور، عقل تے دل دی جنگ دا آلا دوالا بخدی اے تے ایہہ وچ
 پنجابی ادب دے کلاسیک سرمائے توں لایہ حاصل کیتا گیا اے۔ ایہیں کمائی وچ وجودیت
 دی تحریک دے انگ دسدے نہیں۔ اتھے آکے گل ایس سوال اتے آکدی اے۔
 رہ دارن والے کون سن؟ تے جواب اے۔ اک ٹیری الٹی ٹک گئی۔ اک شتر مرغ
 اپنی سرریت وچ بھپیا لیا۔

چوتھی کمائی مشہور تاریخی واقعے توں شروع ہوندی اک۔ اک بادشاہی دے
 منکر دا جیون، ٹاہری، جنگ تے پھانسی۔ انج انقلاب دا سفر جاری رہندا اے۔ سارے
 پائرل کے نعرہ مار دے نہیں۔ انقلاب زندہ باد۔

پنویں کمائی چائے خانے وچ گُدی اے، جتھے گھاں دے لچھے مونوں نکل
 نکل کے سائینے ڈھیریاں بنے ہوئے نہیں۔ ایہہ پھپھی کمائی دے کرداراں دے
 پرچھانویں نہیں، بیسناں دی اصل گواچ مئی اے۔ ایہہ انقلاب دے تصور اتے لیک
 پھیرن دا عمل اے۔

ہتھیویں کمائی پرانے سماج وچ عورت دے دکھ دی کمائی اے۔ اتھے
 عورت نوں اپنے توں ودھ وڈیاں طاقتاں نال لڑن دا حوصلہ کردیاں دکھایا گیا اے۔
 پنجاب دی رومانی داستانیں دے حواسے دے کے ایمائی انداز ورتیا گیا اے۔

ستویں کمائی وچ اجو کے زمانے دی عورت دی وارنا اے۔ اک پاسے
 اونہوں ہد امنی دا دکھ اے تے دوجے پاسے اوہدے اندر ایہہ احساس جاگ اٹھیا
 اے۔ میں آزاد آں، میرا سریر آزاد اے۔ میتوں کوئی نہیں ورت سکدا۔ میتوں
 کوئی قید نہیں کر سکدا۔ پر ایہہ جدید زمانے دی عورت دی گواچ مئی۔ اخیر تے دیکھ
 فیر کھل جاندا اے۔ تے نوک راہو راہی پے جاندا اے۔

”اک مرے بندے دی کمائی“۔ نثر زمان دا ایہہ دو جانا ناول اگست 1977ء
 وچ ادارہ اشاعت ادب لبور نے چھاپیا۔ ایہہ تجی دنیا وچ عام سکھ دے شے خواہاں
 دی کمائی اے، جتھے سامراج دے چلے جان گمروں وی اوہدے ایجنٹ عام آدمی دا
 استحصال کر دے رہندے نہیں۔ ایہہ ساری کمائی خود کلامی دے انداز وچ لکھی مئی

اے۔ ”مرن والا“ اپنیاں مایاں دی Investment دے مُروپ وچ ساہنے لیاندا جاندا اے۔ ”نینوں پال پوس کے پڑھا لکھا کے کسے گپتے گھر دیا ہیا جائے تے فیر کے اُچی تھاں اڑایا جائے۔ پر اوہ اوہناں دیاں آساں امیدیاں اتے پانی پھیر دیندا اے۔ اوہ گھر وچ تے دفتر وچ وی Misfit سی۔ اوہ ساریاں دھراں واسطے کھائے واسودا سی۔ اک گڑی دی اوہنوں پیار دے ناں تے مٹی پگ وانگر ورتیا۔ کفن وچ اک ہور گنڈہ وچ گئی۔ فیر ہندوستان دی آزادی دی جنگ نوں کرکٹ دے میدان وچ رکھ کے دکھایا گیا، جتھے اک پاسے اوڈا ئیر‘ ڈائبر تے برکے تھ کھلاڑی نیں تے دوجی ٹیم وچ کھل‘ ٹینڈ تے بھگت سنگھ جیسے کھلاڑی۔ مقابلہ بڑا سخت اے، ایسے حوالے نال کاٹا گاتا، مارو جھار دے مسافر آزادی پسنداں دے دھماکے تے جلیانوالہ باغ دا قتل عام ساڈیاں نظراں سامنیوں گزر دا اے۔ پنجاب دی تاریخ وچ تاریخی تے انقلاب دیاں تحریکاں دے جھلکارے دکھائے جانداں نیں۔ سیاسی حوالیاں نال کچھ ہور کردار وی ساہنے آوندے نیں۔ عوام نوں دھوکا دین والا لیڈر‘ بیدا کار و بار ای سیاست اے‘ ان بھول کسن‘‘ بیرا‘ انقلاب آون دی جھوٹی خبر تے یقین کر لیندا اے‘ تے اوہ سیاست دان‘ بیرا‘ نیکی تے مذہب دی تلقین کردا اے‘ پر اپنیاں نفسانی خواہشاں دا غلام اے۔ انگریزی حکومت دے فوجیاں تے اہل کاراں دے دسی باشندیاں اتے ظلم تے سیاست دانوں دی کرسی واسطے جنگ دا دی حوالے دتا گیا اے ٹالے امد دی دیا گیا اے پی مرکزی کردار نے اپنی بے بسی توں تنگ آ کے اپنے مُٹے اُتے تل تر دکھیا تے ماچس دی تیلی وکھادی۔ جدوں حالت آکا تازک ہو گئی تے ڈاکٹراں‘ سوجھو اتناں تے سیاست دانوں اوہنوں حکما دین دا فیصلہ کیتا۔ اوہنوں ٹیکہ لادتا گیا۔ اوہریاں اکھاں ”آئی ٹینک“ وچ رکھ دتیاں کیناں۔ جدوں اوہ اکھیاں اک دانٹور نوں لائیاں تے اوہنوں بندے گڑک‘ جانور‘ پکھیرو تے کتاباں، ہور ہور گنگن لگ گیاں۔ جدوں اوہنوں قبرے پایا گیا تے دلا بھٹی، احمد خان کھل تے بھگت سنگھ اوہدے سرانے دیوا بالن آئے۔ قبر اتے امد کتبہ لکھیا ہو یا سی۔

میں وی جھوک رانجھن دی جاٹاں‘ ٹال میرے کوئی چلے

”ہندی وان“ فخر زمان دا تچا ناول اے‘ جیسے وچ دوجے مسیحاں دے ناں نال اپنے ویس دے سماجی تے سیاسی حالات نوں موضوع بنایا گیا اے۔ ایس ناول

وچ علامتی انداز ورتیا گیا اے۔ پہلوں ائمہ ناول 1981ء وچ گورکھی اکھراں وچ امرتسر (بھارت) توں پھپھا، فبر 1984ء وچ ائمہ فارسی اکھراں وچ لوہروں چھپ کے سامنے آیا۔ کہانی دا مرکزی کردار ”زیڈ“ اے، ’بیرا‘ کدی بندی وان دے روپ وچ ظاہر ہوندا اے تے کدی ”زیڈ“ دے روپ وچ۔ کئی تھانواں تے دوویں کردار جذب ہو جاندے نیں۔ قیدی زیڈ نوں حکومت دے سربراہ دی ہدایت اتے قتل دی سازش دا ملزم قرار دتا جاندا اے۔ ایہدے واسطے روزنامے وچ تبدیلی کر کے نوں FIR درج کیتی جاندی اے، کیوں جے زیڈ حکومت دے مخالف گروہ نال تعلق رکھدا اے۔ ناول دا انجام ائمہ دکھایا گیا اے جے زیڈ نوں پھانسی دتی جاندی اے۔

گورکھی ایڈیشن دے دیاچے وچ کرنل سکھ رتنہ نے لکھیا اے۔

”بندی وان دا مرکزی کردار زیڈ اے، ’بیرا‘ اکو سے کئی روپاں وچ دھر رہیا اے۔ زیڈ ناول دا ہیرو ہون توں اڈ بندی وان ہے، بھٹو ہے اتے نعر زمان ہے۔“

”بندی وان“ ناریس پکھوں سیاسی پس منظر دا ناول اے تے ایہدے وچ پاکستان دے سابق وزیر اعظم ذوالفقار علی بھٹو دے مہذے نوں بنیاد بنایا گیا اے، ’بیرا‘ لوہرائی کورٹ تے سپریم کورٹ وچ بندا رہیا۔ ائمہ ناول نعر زمان دی سیاسی تے جذباتی وابستگی دا اظہار اے۔ ایہدا پکھو کڑا اک خاص نظریے تے جماعت دی سیاست ہون کر کے ادب وچ دی ائمہ ناول اختلافی حیثیت رکھدا اے۔

”اک انکھی دھی پنجاب دی“ نادم عصری دا ناول اے۔ ایہدا دیاچہ چودھری محمد بشیر گورایا لکھیا، بیہدے وچ اوہناں معصن بارے ائمہ رائے دتی اے۔ ”نادم عصری ایس کتاب وچ صرف انکھی ای نظر نہیں آوندا، اوہ دیس دا رکھوالا، قوم پرست تے ملک دا صحیح ہمدرد دسد اے۔ نالے جاچا اے پئی اوہ معاشرے دی ہر برائی دا ڈٹ کے مقابلہ کرن لئی تیار اے۔“

”اک انکھی دھی پنجاب دی“ دا مرکزی کردار اک کڑی حمیدہ بانو اے، زمانہ ملکی وڈ توں فوراً بعد دا اے تے ایس کہانی دی بنیاد اتفاقی حادثاں اتے رکھی گئی اے۔ کہانی ائمہ اے پئی اک بے آسرا کڑی (حمیدہ بانو) اپنے ایا نے بھرا نال کسے تھن نکالنے دی تلاش وچ کوشیاں دوالے پئی بھوندی اے۔ اک کوشی دے باہر

نکا دیکھ کے اوہدا بھرا پانی مین لگ پیا تے جدوں اوہ پانی پی کے اپنی بھین وں مڑیا
 اوہ گھڑی اک موٹر کار کوٹھی وچوں نکلی تے اوہنے بچے نوں نکر مار دتی۔ موٹر
 وچوں اک برقعے والی بی بی باہر نکل کے بچے نوں سنبھالیا، کڑی کولوں اپنے ڈرائیور
 دی غلطی دی معافی منگی تے دوواں بھرا بھین نوں اندر اپنے گھر لے گئی۔ اندر جا کے
 اوہنے بچے دی مرہم پٹی کھیتی تے نیکہ لا کے اوہنوں سوا دتا۔ اسہ گھر دی مالکن جوان
 عمر دی سوہنی شکل نیکہ خستیاں والی بی بی اے تے اج کل اپنے پنڈوں آ کے نکلے
 بھرا دے گھر ٹھہری ہوئی اے۔ اوہدا بھرا ڈاکٹر اے تے اوہ آپ دی اوہدے کولوں
 مرہم پٹی تے ہوہر نکا موٹا علاج معالجہ کرن دی جاچ رکھدی رہندی اے۔ جدوں اوہ
 بی بی بیدا ناں مرہم اے دسدی اے جے اوہدا بھرا داناں افضل اے تے اسہ مَن
 کے اوہ گڑی حمیدہ بانو زار قطار روں لگ چندی اے۔ جدوں اوہ بی بی اوہنوں انج
 دیکھی ہون دی وجہ جھدی اے تے حمید بانو اپنی اسہ وار تانندی اے۔

”میرے ابا جی جالندھر شہر دے اک کالج وچ دینیات دے پروفیسر مَن۔ میں
 ۱۹۴۵ء وچ بی۔ اے دا امتحان پاس کیتا۔ جدوں پاکستان دی تحریک نے زور پکڑیا تے
 پڑھیاں لکھیاں کڑیاں اک انجمن بنا کے مسلماناں دے دکرے وطن واسطے کم شروع
 کر دتا۔ نیز ہندو مسلم فساد شروع ہو گئے۔ اوہوں میرا نکا بھرا افضل ڈاکٹری دی تعلیم
 پیا حاصل کر داسی۔ جدوں اسیں اپنے دادا جی دی وفات اتے پنڈ گئے تے افضل اپنے
 اک دوست دی ماں دی بیماری دے سبب وچ پچھے رہ گیا۔ چار دن بعد اوہدا دوست
 محسن میرے بھرا نوں بے ہوشی دی حالت وچ چک کے لیا یا۔ جدوں افضل نوں ہوش
 آیا تے اوہنے دسیا پئی، بلوائیاں حملہ کر کے محسن دے گھر نوں آگ لا دتی تے اوہدی
 بیمار ماں، جوان بھین تے نکا بھرا سارے اندرای سڑ کے سواہ ہو گئے۔ اسہ مَن کے
 ساریاں دل کے محسن نوں روک لیا۔ کچھ چر نوں اوس پنڈ اتے دی ویریاں حملہ کر
 دتا تے محسن اپنی جیب وچ سارے خاندان نوں بٹھا کے وڈی سڑک ول لے نڑیا۔ پر
 کچھ فاصلے اتے سڑک تے ٹکڑیاں دا ڈھیر لا کے رکاوٹ کھڑی کر دتی مَن سی، تینوں
 ہٹان واسطے جدوں افضل تھلے اُتریا تے اک پاسے چھپے ہوئے بلوائیاں دی ہندوق
 وچوں نکلی ہوئی گولی افضل دے سینے توں پار ہو گئی۔ اک ہوہر گولی افضل دی ماں دی
 حیاتی مٹکا دتی۔ کچھ دور جا کے کسے نوک دار چیر دے لگن ٹال اگلے پھیاں دے

دوویں ٹارپٹ گئے تے جیپ رک گئی۔ محسن مکی زمین کھود کے افضل تے میری ماں نوں دھا دتا۔ اتوں اک پناہ گیراں دا قافلہ آگیا تے محسن، بابا جی، میرا امہ نکا بھرا تے میں اوس قافلے وچ شامل ہو گئے۔ راہ وچ درحدے مین وچ کھلے اسان قہلے راتاں لنگھان پاروں بابا جی نوں نمونیہ ہو گیا۔ جدوں اوہناں دا اخیرى وقت آگیا تے اوہناں محسن نوں وصیت کیتی جے اوہ اک بھرا دا مگر میری حفاظت کرے تے مینوں میرے مگھیر نواز احمد کول پہنچا دے۔ امہ آکھ کے اوہ سانوں روئیاں چھڑ کے گر گئے تے قافلے والیوں اوہناں نوں اک حرکت دکھائیاں توںیا کڈھ کے دب دتا۔

داهگا سرحد پار کر کے محسن لہور وچ سستے کرائے دا اک نکا جیسا مکان لے کے حمیدہ تے عزیز نوں اوہدے وچ رکھیا تے آپ اپنی روزی دا پر بندھ کرن دے نال نال نواز احمد دی بھال وی کردا رہیا۔ حمیدہ بانو "اظلاق مہدار پرہیا" دے پرچے واسطے کمائیاں لکھ لکھ کے تھوڑی نیسی رقم کما بیدی سی۔ اک دن جدوں محسن اپنی تلاش دے سلسلے وچ اخبار "حق نواز" دے دفتر گیا تے اوہنوں اوتھے اپنا اک پرانا دوست ارشاد احمد مل پیا۔ امہ بندھ مچن اک ہوٹل دا مالک تے امیر آدمی سی۔ اوہ محسن نال وعدہ کردا اے پئی نواز احمد نوں لہس وچ اوہ اوہدی مدد کرے گا۔ اوہ دوہے دن کچھ اخبار نویسیاں نوں بلا کے نواز احمد دی تلاش دا پروگرام وی بتا دیا اے۔ اوہوں اگلے دن اوہ اخبار نویسیاں دے اصرار تے اپنی شادی دی خوشی وچ دعوت دین دا اعلان کردا اے تے محسن نوں حمیدہ بانو نال دعوت وچ آون دا سدا دیندا اے۔ دعوت والے دن اک بازاری عورت یا سمین ارشاد احمد دی بیوی بن کے آپ حمیدہ بانو نوں دعوت تے آون دی تاکید کرن اوہدے گھر آئی۔ محسن حمیدہ بانو تے عزیز ارشاد احمد دی موڑ وچ شہروں کچھ دور اک بے رونق نیبے علاقے وچ لے جائے گئے۔ امہ اک سازش سی، جیسے ذریعے ارشاد احمد حمیدہ بانو دی عزت تے حملہ کر کے اپنی پرانی ہوس پوری کرنا چاہندا سی۔ پر یا سمین، بیڑی المین سازش وچ ارشاد احمد نال شریک سی، حمیدہ بانو دے گھر اوہدی لکھی ہوئی کتاب پڑھ کے اپنی متاثر ہو چکی اے جے جُن اوہنے ہر صورت حمیدہ بانو دی آبرو دی حفاظت کرن دا فیصلہ کر لیا اے۔ اودھر ارشاد احمد تے اوہدے نقلی اخبار نویس ساتھی محسن نوں دھمکیاں دیندے رہے پئی اوہ ارشاد احمد نال حمیدہ بانو دے نکاح وچ کوئی رکاوٹ نہ

پاؤے۔ ایس نکل تے فساد پے جاندا اے تے ارشاد احمد دا اپنا رانگھواں بندہ بشیر نقل
سماناں دی خوب پٹائی کردا اے۔ یا سمین حمیدہ نوں اپنا برقعہ پوا کے نسا دیدی اے
تے محسن وی اوس گناہ دے اڈے توں نکل کے حمیدہ کول پہنچ جاندا اے۔

ارشاد احمد جُن اک ہوو جال بندا اے۔ اوہنے اپنے ڈیرے تے موقع
کڈھ کے محسن دے بریف کیس جوچ اک موتیاں دا ہار پارتا سی۔ محسن دے داہیں
گھر آون توں تھوڑی ای دیر بعد پولیس لے کے خانہ تلاشی واسطے پہنچ جاندا اے تے
محسن اتے اپنے قیمتی ہار دی چوری دا الزام لاند اے، پر اوسے ویلے یا سمین وی
اوہجے پہنچ جاندی اے تے تھانیدار نوں دسدی اے پئی ہار اوہدے کول اے۔
تھانیدار اوہدے ہتھ وچ ہار دیکھ کے لاجواب ہو جاندا اے۔ تھانیدار دے جان توں
بعد ارشاد تے یا سمین دے جھگڑے توں حمیدہ بانو نوں پتہ بندا اے کہ یا سمین اک
بازاری عورت اے تے پہلوں اوہ وی ارشاد احمد نال اوہدے خلاف سازش وچ
شریک سی، پر جُن اوہ اوہدا ساتھ چھڑ کے حمیدہ بانو دی حمایت وچ کھل کے سامنے آ
گئی اے۔

ارشاد احمد دے رُ جان مگروں محسن نوں نواز دی ماں دا خط مددا اے،
بیدے وچ لکھیا ہویا اے کہ نواز اگست 1947ء دے ہندو مسلم فساداں وچ ماریا ہا
پکیا اے۔ محسن اتے غم دا پہاڑ ڈگ پیندا اے تے اوہ اپنے گھر پر زبیاں توں ڈرگ
کے مر جاندا اے۔ یا سمین حمیدہ بانو دا ساتھ نبھادون دا وعدہ کردی اے تے اپنا گھربار
چھڑ کے حمیدہ بانو دے نال رہن لگ پیندی اے۔ اتھے اپڑ کے حمیدہ بانو خاموش ہو
جاندی اے۔

جدوں حمیدہ بانو اپنی حیالی دا دکھڑا مریم نوں سنارہی ہوندی اے تے مریم دا
خاندان نالے اوہدا بھرا افضل دی اندر آ کے اک پاسے بیٹھ کے سُخن لگ پیندے نیں۔
کے عزیز نوں جدوں ہوش آوندا اے تے اوہ افضل نوں اپنا وچھڑا (سویا) بھرا سمین
لگ پیندا اے، کیوں جے ایس افضل دی شکل وی اوہدے نال ملدی اے۔ ایہہ
دیکھ کے افضل حمیدہ بانو نوں اپنی سمین بتاوند اے تے یا سمین وی اوہناں کول آ
جاندی اے۔ فیر حمیدہ بانو مریم دے سوہرے پنڈ سلطان پور جاندی اے جتھے مرزا
عزت بیگ ڈیلاں زمیناں نیں۔ مرزا عزت بیگ محکمہ پولیس دے ایس ایس پی نیں تے

اوہناں اپنیاں زمیناں دا بندوبست اپنے چاچے دے پتر سلطان بیگ دے سپرد کیتا ہویا اے۔

سلطان پور دے لاکے اسچے پنڈ دے ڈاکواں علاقے وچ رہشت پائی ہوئی اے تے مرزا عزت بیگ نوں اوہناں دی گرفتاری دا فرض سونپا گیا اے۔ حکومت نے اشتہار چھاپیا اے جے ڈاکو چار دن دے وچ وچ گٹ مار دیاں وارداتیں چھڈ کے اپنے آپ نوں قاتلون دے حوالے کر دیں تاں اوہناں نوں معافی دتی جا سکدی اے نہیں تے سخت کارروائی کیتی جائے گی۔ ڈاکواں دا سردار شیرو تے حکومت دے ایسے اعلان توں بعد چوری چکاری دیاں وارداتیں بند کر دیں دا فیصلہ کرا اے پر اوہدا ساتھی نتو رگڑ احمد گل نہیں مندا تے اپنے ساتھی پر لائحہ دے نال دل کے پولیس مقابلے دا مقابلہ اے۔ اوہ دودیں پولیس دی دھون نہویں کرن واسطے حمیدہ بانو نوں بے ہوش کر کے عزت بیگ دی حویلی وچوں چک لیا دے نہیں۔ غیر اوہنوں اک چھارے وچ ڈک کے باہروں چندرا مار دتا جاندا اے کتھہرچہ مگروں ہدوں اک ڈاکو بددق دے دتے دیاں شاں نال گڑھا توڑ کے اندر آوڑدا اے تے حمیدہ بانو نوں ہوش آ جاندا اے تے اوہ باری وچوں تھلے وگدی ندی وچ چھال مار دیتی اے۔ ہدوں اوہ کنڈھے لگدی اے تے ٹھیکریں نال بے ہوش ہو جاندی اے۔ سویرے ویلے بڑھا چرو گھر اوہنوں اپنی جوان دھی لاڈ دی مد نال اپنے کوشھے دے اندر چپک لیا دتا اے۔ ہڈوں حمیدہ بانو نوں ہوش آوندا اے تے اوہناں بچ دھی نوں اپنی وارنا سناندی اے تے چرو گھر دی منت کر دی اے جے اوہ اوہدا دوپہ لے جا کے عزت بیگ نوں دکھائے تے اوہنوں جیتی بوڑن دا مہینا دیوے۔ چرو گھر دوپہ لے کے نکھدا ای اے جے اوہ چارے ڈاکو اندر آوڑوے نہیں تے اوہ حمیدہ بانو دے نال لاڈلوں دی چک کے خفیہ سرنگ وچ بند کر دیتے نہیں۔

حمیدہ بانو دے اغوا ہون دی خبر سن کے عزت بیگ پولیس دے متھے ہوئے وقت توں اک دن پہلے ای بڑی وڈی نفی لے کے ڈاکواں اتے حملہ آور ہو جاندا اے۔ اُسچے پنڈ دے کول آ کے عزت بیگ سردار شیرو نوں گل بات واسطے بلاندا اے۔ شیرو سردار چٹھہ پر تیت کرا اے تے پتہ پلدا اے پئی کھیلی راتیں نتو رگڑ تے اوہدے تن ساتھیوں دو عورتاں چک کے خفیہ سرنگ وچ ڈکیاں نہیں۔ مرزا عزت

بیک شہر دی مدد نال حمیدہ بانو تے لاڈو نوں خفیہ سُرنگ وچوں برآمد کردا اے۔ پر
 اوسے گھڑی نتھو رنگڑ تے اوہدے ساتھی حملہ کر کے عزت بیک نوں پھڑیندے نیں
 تے اک حرکت نال پنجہ کے گولی نال اڈان گلدے نیں جے حمیدہ بانو جھٹ عزت بیک
 دے اگے کندھ وانگر کھلو کے اوہناں نوں وطن دی مٹی، عورت دے تقدس تے
 پنجاب دے جواناں دی اکھ بارے یادگیری کرائدی اے۔ ایس تقریر دا ایہہ اثر
 ہوندا اے پئی نتھو رنگڑ تے اوہدے ساتھی مرزا عزت بیک دیاں سگھیاں کھول کے
 اوہنوں آزاد کردیندے نیں تے اپنیاں بندوقاں سٹ کے اطاعت قبول کر لیندے
 نیں۔ مگروں نتھو رنگڑ دی نشان دہی اتے پرلاٹھو وی پھڑیا جاندا اے تے سارے ایہہ
 وکھ کے حیران ہوندے نیں پئی ڈاکو اس دا ایہہ استاد مرزا عزت بیک دا چاچے دا پتر
 سلطان بیک اے، بیرا اوس ویلے وی حویلی وچ سیف دا چندرا حسن دی کوشش پر
 کردا سی جدوں عزت بیک اوہنوں موقعے اتے ای آ پھڑیا۔ اوہنے آگوں مقابلہ کردیاں
 ہویاں اپنے پستول وچوں دو گولیاں چلائیاں، بیریاں دوویں حمیدہ بانو دی کھ وچوں
 پار ہو گیاں۔ فیر جدوں اوہ سن لگاتے اوہنوں اوہدے اپنے شاگرد ڈاکو اس ای قابو
 کر لیا۔ سلطان بیک دے سینے وچوں عزت بیک نے چھ گولیاں لگھا دتیاں تے اوہ
 قہر اتے ای مر گیا۔ سیف وچوں کڈھے ہوئے نوٹ تے گئے اوہدی لاش دوالے
 رکھ گئے۔ حمیدہ بانو مرن گئیاں اپنے مونہہ بولے بھراکولوں ایہہ قول یا جے اوہ
 یا سمین نال دیاہ کر کے اوہدی حیاتی وچ سکھ بھرے گا۔ افضل وعدہ کردا اے تے حمیدہ
 بانو ایہہ آکھ کے ساد دے دیندی اے۔

کوئی آس وی نہیں، مہن اکو ایہہ آس اے باقی

میرے کفن دے وچ ہووے میرے وطن دی مٹی

آخر وچ فیر اک واری حمیدہ بانو دی روح اوہدے مزار اتے کٹھے ہوئے

ہوگاں نوں مخاطب کر کے اوہناں نوں ایہیلے پنجاب دی سوہنی دھرتی توں ظلم دے پہاڑ

ڈھان لئی ونگار دی اے۔

ناوں ”بندے دیوے“ دے شروع وچ ناول بارے دو گلاں دے سرلیکھ

تھلے دیباچہ فخر زمان نے لکھیا اے تے ایس گل نوں سلاہیا اے پئی اوہ پہلی خاتون نیں

بیمنان پنجابی وچ ناول لکھت ول گروہ کیتا اے۔ اوہناں ایسوں ماحول دا ناول آکھیا
 اے تے ساڈے سماج وچ عورت دی بے بسی دی تصویر کشی ول اک بروقت اقدام
 قرار دتا اے کیوں جے تہجی دنیا دے ملکاں وچ عورت دا استحصال ختم کرن واسطے
 پہلوں اوہنوں اپنے مسائل توں واقف کرنا لازمی اے۔ اوہناں ناول دے اختتام نوں
 لکھاری دی حقیقت پسندی دا اظہار کیا اے تے ایس ناول نوں اک حقیقت لکھت۔
 ناول وچ اک ایسے جاگیردار دی کہانی بیان کیتی گئی اے 'بیرا' اولاد زریہ دا
 چاہیوان اے' پر دو دیاہ کرن دے باوجود گھر چتر نہیں عیا۔ تہج دیاہ اوہ زریہ نال
 کردا اے' پر اوس توں وی دو کڑیاں ای پیدا ہونیاں نہیں۔ چودھری دی تہجی بیوی
 جدوں امید نال ہوندی اے تے اوہ اشتہار دے کے اک وڈے ڈاکٹر سلیم نوں اپنے
 پنڈ بلاند اے۔ ایس ڈاکٹر کئی ورھے انگلستان تے امریکا دے ہسپتالاں سرجری دی
 تربیت حاصل کر کے کافی تجربہ رکھدا اے۔ ڈاکٹر سلیم پنڈ دی رہائش دے دوران پہلی
 وار اپنی موتی ماں دی خواہش پچھے اصل حقیقت توں جانو ہوند اے۔ اپنی تعلیم مکان
 توں بعد اوہنے اپنی ماں دی ایس گل نہیں سی منی پئی اوہ پنڈ وچ رو کے اپنے لوکاں
 دی خدمت کرے تے اوہ دولت کمں باہر دے ملکاں نوں ٹر گیا سی۔ پر ہن اوہ دے
 دل اتے پنڈ دی دسوں تے ایس ماحول وچ وسن والے سادے لوکاں دے اخلاق دا
 ایسا گہرا اثر پیدا اے جے اوہ اپنے اک دوست نال کسے پنڈ وچ پریکٹس کرن اتے
 راضی ہو جاندا اے۔ ایس فیصلے دی اک وجہ اوہدی زریہ واسطے ہمدردی اے'
 بیہوشی ہوئی ہوئی اوہ دے دل وچ جڑھ پکڑ کے محبت دا گونڈا لاندی اے۔ اوہ پورے
 جذبے نال ایس سوچدا رہندا اے پئی ایس نازک جیسی کڑی نوں کیوں چودھری دے
 دباؤ تھیں کڈھیا جائے تے اوہ دے وچ فیر جیون دی امنگ جگائی جائے۔ اوہ زریہ
 دا اپنے وڈیرے خاوند نال عجیب جیسا تعلق دیکھ کے گڑھرا رہندا اے تے اخیر اوس
 فتنے وچ پھنسی ہوئی عورت دی اکو اک نجات دا وسیلہ بندا اے۔ جدوں اوہ بڑی
 صبرت نال اوہ دے ڈنڈوں دو پچیاں دی پیدائش دا طبی معجزہ کر دکھاندا اے۔ اک
 موتی بچی پیدا ہوندی اے تے اک صحت مند نر پچہ۔ چودھری نوں وارث مل جاندا
 اے۔ اوہنوں ایسے نال کوئی فرض نہیں جے ایس مہم وچ زریہ اتے کسے پہاڑ
 مُندے نیں۔ ڈاکٹر سلیم اک نویں انسانی تجربے وچوں کھمب چڑھ کے کراچی اپنے

دوست دل پر تے جاندا اے، ایس عزم دے ٹال پئی اوہ کسے پنڈ وچ اپنا ہسپتال کھول
کے اپنی ماں دی خوشی پوری کرے گا۔

غلام حسین سہیل دے اسی سفیاں دے ایس ٹالٹ "ٹالیاں دی چھاں"
دے مکھ کردار جمیل تے چاننی نیں۔ کمانی روایتی اے تے ایسوں اگے ودھان واسطے
حاویاں تے اتفاقات واسارا لیا گیا اے۔ تحریر دا انداز روایتی اے تے اچے ایہدے
وچ فن دی پختل نظر نہیں آوندی۔

ایس ٹالٹ دی کمانی ایہ اے۔ جمیل چاننی دے سفینے ویندا رہندا اے
تے اک دن پئی پئی چاننی نوں جیوندیاں جاگدیاں دیکھ یندا اے۔ پر اوہو گھڑی
اوہدے دھوڑے دی اے۔ اوہ اپنا پنڈ چھڈ کے یونیورسٹی وچ پڑھن واسطے لوہر آ
جاندا اے۔ پر اتھے دی اوہنوں سگیاں چاننی دس پیندی اے، بیہوشی، سفیناں دی
چاننی توں برخلاف اوہدی بچ ماری لت دا مذاق اڈاندی اے۔ ایہ بچ دی چاننی
دراصل شتو اے، اوہدی ماسی دی دھی، بیہوشی اوہدے ٹال ای یونیورسٹی وچ پڑھدی
اے۔ جمیل اپنی ماسی دے گھراں رہن لگ پیندا اے۔ شتو دا سلوک تے نہیں بدلدا
'پر اوہدی بھین شتو جمیل ٹال ہمدردی رکھدی اے تے جدوں اوہنوں پتہ لگدا اے
اچے اٹھ ورھے پہلے اک شکاری دی لٹلی ٹال جمیل دی لت وچ گولی لگ جان دے
سیہوں اوہدی لت بے کار ہو گئی اے تے اوہ دکھ ٹال بے اختیار ہو کے رون لگ
پیندی اے۔ جمیل یونیورسٹی وچ اپنی قابلیت تے چنگے سجا پاروں کامیابیاں حاصل کردا
رہیا تے شتو اوہدے توں سڑدی تے نفرت کر دی رہی۔ جمیل نے اپنی میسر نوں ہر
طرح خوش کرن دی کوشش کیتی پر اوہ اوہدے کولوں دور ہوندی گئی۔

جمیل دی اک کلاس فیلو ماہ رخ بیہوشی سیٹھ کمال دی بیٹی اے، اوہدے
نیزے آون دی کوشش کر دی رہی تے اوہ اپنے گھرانے دی غریبی تے اپنی لت دی
بچ پاروں اوہنوں ٹالن دا چارا کردا رہیا۔ آخر اک دن جدوں ماہ رخ جمیل نوں اپنے
گھر لے گئی تے سیٹھ کمال نوں دیکھ کے جمیل یاد آیا ہے اوہ ای اوہ شکاری سی جسنے
ٹھٹھی ٹال بندوق چلا کے اوہدی لت زخمی کر دتی سی۔ سیٹھ کمال نے اوہدے کولوں
سحانی منگدیاں ہویاں اوہدے اٹھ وچ اپنی بندوق پھڑا دتی ہے اوہ اپنا بدلہ لے لے لے

پر جمیل نے سیٹھ کمال نوں دیوں معاف کر دتا۔ یونیورسٹی دا امتحان پاس کر لین توں بعد جمیل تے ماہ رخ دا ویہا ہو گیا۔ جمیل سیٹھ کمال دی مل دا فیبر مقرر ہو گیا تے کچھ چر بعد ماہ رخ اوہوں لت دا اپریشن کران انگلستان لے گئی پر ہوائی جہز دا حادثہ ہو گیا تے ماہ رخ اوس حادثے وچ ہلاک ہو گئی۔ جمیل نوں ماہر ڈاکٹراں پچالیا تے اوہدی ست دی ٹھیک ہو گئی۔

انگلینڈ وچ جمیل کم کاج کر کے پیسہ کمان لگ جاتے اپنے مایاں نوں رقد مہیدا رہیا۔ پر اوہ آپ اندروں ٹٹ بچ گیا سی۔ اوہوں شراب پین دی عادت پے گئی تے نشے وچ اوہ ہر کڑی نوں چاٹنی سمجھ کے اوہدے اگے اپنا ڈکھڑا روں بہہ جاندا سی۔ ایہو بیسی اک پاکستانی کڑی فوزیہ نال اوہدا تعلق قائم ہو گیا۔ تے اوہناں دوداں اک دوجے دے ہو کے عمر گزارن دے وعدے وعید کر لے۔ جدوں اوہ دودیاں پاکستان پر تے تے جمیل اپنے پنڈ جا کے دیکھیا پئی اوہدے پیو نے اوہدی گھلی ہوئی رقم نال بہت ساری زمین خرید لئی اے۔ فیر جدوں اوہ لہور اپنی ماسی دے گھر گیا تے اوہوں نہہ لگا پئی اوہ لوک اپنی کوٹھی چھڑ کے کدھر ٹر گئے نیں۔ جمیل دا فوزیہ نال ویہا ہو گیا تے اوہ فوزیہ دے باپ دے مل وچ ملازم ہو گیا۔ پر اچے کچھ مہینے ای گزر دے نیں جے فوزیہ ہسپتال داخل ہو کے اک بچی عہدی اے۔ جمیل نوں احساس ہوندا اے پئی فوزیہ پتلوں ای بچے نال سی تے اوہدے باپ نے بدنامی توں بچن واسطے اوہدا ویہا جمیل نال کردتا اے۔ اوہ اپنا پلہ چھڑان واسطے فوزیہ نوں طلاق دے دیتا اے۔

جمیل جدوں اک فرم وچ فیبر ہو جاندا اے تے اک دن اوہدے دفتر دی اک سیکرٹری اوہدے کول آوندی اے۔ اوہ اوہوں پچھان لیندا اے پئی اوہ اوہدی ماسی دی دھی شمو اے۔ پر اوہ کڑی اپنا ناں کچھ ہو ر دسدی اے تے فیر دفتر توں غائب ہو جاندی اے۔ جن جمیل روز اپنی ماسی دے نمبر نوں لکھن نکلتا اے۔ اخیر اک دن اوہوں شمو کسے ہسپتال توں باہر نکلی نظر آوندی اے۔ جدوں اوہنے مل کے اوہوں بڑی منت نال پچھیا تے شمو نے ویہا جے اک کار دسے حادثے وچ اوہدے ماں باپ مر گئے نیں، چاچے نے ساری جائیداد کھوہ لئی اے تے اوہدی بھین شمو اکھاں دا چانن گوا بیٹی اے۔ ایس ویلے وی اوہ اپنی بھین نوں ہسپتال وچ مل کے آ

رہی اے۔ شمو نے ایسہ وی دسیا جے شتو جمیل ٹال اتناں دا ہیار کر دی سی تے
 جدوں جمیل نے ماہ رخ ٹال دیاہ کرایا "اوہ گجھی گجھی رہن لگ پئی سی۔ فیراوہ دودیں
 اندر ہپتاں شتو نوں ملن گئے۔ جمیل دوداں بھیتاں نوں ہپتاں اپنے ٹال گھر لے
 آیا تے شتو ٹال وعدہ کیتا جے اوہ ادھیاں اکھاں دا مکمل علاج کسے بڑے وڈے ڈاکٹر
 کولوں کرائے گا۔ فیراوہ پنڈ گئے تے جمیل دی ماں اپنیاں مہنیاں نوں دیکھ کے بڑی
 خوش وی ہوئی تے آزرده وی۔ پر آگوں آدن والیاں خوشیاں دا خیال کر کے اوہنے
 اپنے دل نوں تسلی دتی۔

راخیں جدوں سارے سوں گئے تے جمیل شتو دا ہتھ اپنے موڑھے اتے رکھ
 کے اونوں پنڈوں باہر لے ٹریا۔

شتو پچھیا۔ "میتوں کتے لے چلے او؟"

جمیل جواب دتا۔ "اوتھے جتے بہر کے میں حمیری جانی دے مٹنے دیکھا

رہیں"

حوالے

(i) ایس موڈھی ناول کاردا دو جا نمائندہ ناول "مول فلیڈرز" اے۔

(ii) ایس توں پہلے رچرڈسن اک ہور مقبول ناول "Pamela" 1741ء

دج لکھ پکیا سی تے کلیسیا پچھوں اوہ اک ہور ناول "Sir Charles Grendisa" پچھیا۔

(iii) فیلڈنگ "Tom Jones" توں پہلے اک ہور سلاہن جرگ ناول "

جوزف اینڈ ریوز" 1742ء دج لکھ پکیا سی تے ایسے نمکوں وی اوہنے اک ناں

"Amelia" 1751ء دج پچھوایا۔

ڈراما

ڈرامے کی تاریخ بہت پرانی ہے۔ مصر تے چین دے نال نال مشرق وچ ہندوستان تے مغرب وچ یونان نوں ایس دی جنم بھومی بنیا جاندا ہے۔ یونانی دکھانت دے پہلے لکھاری اسکائی لیس دے ڈرامے The Suppliant دے بارے دیا جاندا ہے کہ اہمہ 490 ق م وچ پیش کیتا گیا۔ کھول دے آکھن موجب چین وچ ڈرامہ کی پیش کش 1100 ق م وچ بکھیا سی۔ ہندوستان وچ ڈرامے ۱۸۷۵ء کالی داس دے "نکتا" توں بھدا ہے 'بیرا' ویداں دے سے سنکرت وچ لکھیا گیا (۱)۔ سنکرت تے پالی زبان وچ ڈرامے دی ہوند دے باوجود انگریزاں دے آون توں پہلاں پنجابی وچ ڈرامے دا کھرا نہیں بھدا۔ پر ایس سے وچ ڈراما نوک ناکھ بھڈاں 'راس دھاریاں تے منظوم داستان دے حوالے نال موجود رہیا ہے۔ ایس گل دی تصدیق قیاس تے روایت دواں توں ہوندی ہے۔

انگریزاں پنجاب اتے ۱۸۴۹ء نوں قبضہ کیتا تے ایہدے نال ای ادبی تے ثقافتی یخڑ شروع ہو گئی۔ ایہدے دورخ سن۔ اک داسانگا مذہبی پرچار نال سی۔ عیسائی مشنریاں دواں انجیل دیاں کہانیاں نوں ڈرامے دے روپ وچ پیش کیتا جان لگ پیا۔ جیویں ایس ایس فینٹ نے اُنھویں صدی دے اخیرے دہکے وچ ملکہ اسٹر دے نال نال بائبل دی پرانی کہانتے بنی ڈراما پیش کیتا (2)۔ دوجی سطح یورپ دے اُچے ڈراما نگاراں دیاں تحقیقاں دے ترجمے سن 'یہدے تحت 'شیکسپیر' گالڈورڈی' برنارڈشا تے دوسرے لکھن والیاں دے ڈرامیاں دے ترجمے ہوئے۔ ایس ریت دا نمبر ۱۸۹۹ء توں بھدا ہے 'جدوں جرن سنگھ نے "نکتا" دا پنجابی ترجمہ کیتا۔ انج پنجابی ادب پہلی واری سنکرت دے ڈرامے توں جانو ہویا۔

گورجرن سنگھ دی کھوج موجب کت سنگھ (مرن ۱۹۰۱ء) خورے پہلا شخص

سی، جسے ”سین ٹانگ“ دے ناں تل تخلیقی ڈراما پیش کیتا، پر انگریزی جے مسکرت دیاں روایتاں دے ملاپ ناں لکھیا جان والا بھائی ویر سنگھ دے ”راجا لکھ دانا سنگھ“ نوں جیر ۲ کہ 1910ء وچ لکھیا گیا سی، ایس سلسلے دی پہلی کامیاب کوشش قرار دتا جا سکدا اے۔ ایہ دے مگروں باوا بدھ سنگھ ”لالہ کرپا ساگر“ جوشوا فضل الدین جے ہور بہت سارے لکھاریاں دے ناں آوندے نیں، جیہناں ساج سدھار دے موضوع جے تخلیقی ڈرامے پیش کیتے۔ مثال وجوں جوشوا ہوراں دے ڈرامے ”پنڈ دے دیری“ جے ”دیہاتی تگوار“ (1935ء) ایٹور چندر ننڈا دا ڈراما ”دھن“ پہلا اک کرداری ڈراما سی، جیر ۲ 1913ء وچ دیال سنگھ کالج دی سٹیج توں دکھایا گیا۔ اوہناں دے ڈرامے ”سمدر“ جے ”لی دا دیہ“ گورنمنٹ کالج لہور دی سٹیج توں پیش ہوئے۔ ایہ دے مگروں سردار گور بخش سنگھ، سنت سنگھ، تر و کر م سنگھ، کھوسلا، سنترن سنگھ، ہونٹ گارگی، اندر سنگھ چکرورتی، روشن لعل آہو جا، امریک سنگھ، بلیر سنگھ جے ہور بہت سارے لکھاریاں ٹھیٹھ پنجابی ڈرامے پیش کیتے۔ ڈاکٹر ہرچن سنگھ نوں ڈرامے دے کھیت وچ ایٹور چندر ننڈا دا جانشین جھیا جاندا اے کیوں جو اوہنے سٹیج دیاں لوڑاں نوں حکم رکھ کے ڈرامے لکھے۔ اوہ دا ڈراما ”انجوز“ 1941ء نوں والی ایم سی اے ہال وچ پیش کیتا گیا۔ ”انجوز“ مگروں آغا اشرف دا ڈراما ”لام لالو میم مشاعرہ“ دی ایسے ہال وچ دکھایا گیا۔ ڈرامے نوں کوٹھیاں جے ٹانگ گھراں وچوں کڈھ کے واء لوان والے پرنسپل جی ڈی سوئمہ می سن، جیہناں لہور دے لارنس باغ وچ اپنی قسم دا پہلا رنگ سٹیج قائم کیتا۔ ہتھوں انٹر کالجیٹ دے مقابلے دا ائمہ بھجا۔ (3)

ریڈیو آن نال ڈرامے جے اک نواں پاسا پرتیا جے تخلیق کاراں نوں اک نواں پلیٹ فارم بہ گیا۔ 16 دسمبر 1937ء نوں لہور وچ آل انڈیا ریڈیو قائم ہویا جے ایہ دے ناں پنجابی ڈرامے ”دیہاتی پروگرام“ وچ چلنے شروع ہوئے۔ رفیع جیر دے ڈرامے ”اکھیاں“ (جیر ۲ 1938ء نوں نشر ہویا) دے بارے آکھیا جاندا اے کہ ایہ پنجابی دا پہلا باقاعدہ ریڈیائی ڈراما سی، جیہ دے وچ بہادر جے نیگے دے بچے عشق دی کہانی دے ناں ناں سماں مسلیاں نوں وی موضوع بنایا گیا سی۔ چوتھے دہاکے دے اوہ تیکر جیہناں تخلیق کاراں ایس فن وچ نمایاں خدمات سرانجام دتیاں، اوہناں دے وچ سجاد حیدر، آغا اشرف، رفیع جیر، شیخ اقبال، سلطان کھوسٹ، عبد المجید بھٹی،

سراج نظامی، راجندر سنگھ بیدی، بلونت گارگی، گوروپال سنگھ کھوسلا تے ہور بہت سارے ناں شامل نہیں۔ ڈرامے دے فن وچ ریڈیو ڈراما اک بہت وڈی تبدیلی سی کیوں جو ڈرامے دی مدد ملی تفریف موجب ایہہ یونانی لفظ ”ڈراما“ توں نکلیا اے۔ بیدرا مطلب کر کے دکھونا اے۔ پر ریڈیو نے ایس کر کے دکھاون لوں اک غیر محسوس طریقے نال کر کے سناون، وچ بدل دتا تے مخاطب لوں سمجھوتے دی ایس سطح تے لے آندا جتھے اپز کے اوہنے سماعت توں بصارت دا کم لینا شروع کر دتا تے ہن تاں ایہہ فن سنیجے توں سکرین تیکر اپز گیا اے، جتھے لوہیں ٹیکنالوجی دے سارے نال ایس وچ کئی جدتاں جم چکیاں نہیں تے ہن ایہہ کئی خانیاں وچ ودھیا گیا اے۔

پاکستان بنن مگروں پتے ڈرامے ریڈیو لئی لکھے گئے، بیسناں دے وچوں کتے ای اپنی ادبی اہمیت پاروں کتابی شکل وچ سامنے آئے۔ انج پاکستان بنن مگروں ڈراماں دی چھپن والی پہلی کتاب سجاد حیدر دی ”ہوا دے ہوکے“ بن دی اے، بیہڑی 1957ء وچ چھپی، بیدے وچ 1944ء توں 1955ء تیکر نشر ہون والے اٹھ ڈرامے پیش کتے گئے نہیں۔ مجموعی طور تے دیکھیا جاوے تاں ایہہ دکھات ڈرامے نہیں، بیسناں دے وچ لکھاری نے فنکارانہ انداز نال ڈوکھے سماجی تے انسانی دکھاں دی عکاسی کیتی اے۔ ہر ڈرامے دا اک ادھار کردار لوکاکی توں ہٹ کے سوچدا اے تے اپنے اندر کج نوکھلے مگن رکھدا اے۔ تجتس نوں ڈرامے دی جان سمجھیا جاندا اے کیوں جو ایہی اوہ اٹھا موڑ ہوندا اے، جتھے پڑھن والا ”اگے کیہ ہودے گا“ دے چکر وچ الجھ کے لکھاری دے نال ٹر چندا اے۔ سجاد حیدر دے بیتیاں ڈراماں وچ تجتس دے نال نال تکنیک دی تازگی دی پائی جاندی اے، بیدے وچ فلیش بیک، خودکھائی تے نیم فلسفیانہ تعلیقاتی رومانی فضا نوں نمایاں حیثیت حاصل اے۔ کدھرے کدھرے ”غیر حاضر“ دی آواز وی اک کردار دے روپ وچ دکھائی دیندی اے، بیہڑی بعض ویلے ضمیر دی آواز تے کتے ویلے انسان دی اپنی حقیقی آواز دی نمائندگی کردی اے۔ سجاد حیدر دی دوجی کتاب ”سورج کسمی“ (چھپن سال 1970ء) وچ 9 نثری ڈرامے شامل نہیں۔ اینوں پڑھن مگروں انج چاچا اے کہ لکھاری دا اک واضح مقصد اے تے اوہ تزکیہ نفس تے سماجی برائیاں دے مٹکاون لئی کوششاں پیا کردا اے۔ اوہناں دی تہجی کتاب ”بول مٹی دیا باویا“ (چھپن سال 1977ء) وچ پنج

ڈرائے پیش کیتے گئے نیس تے اتھے وی اوہ فرد وی اصلاح اتے توجہ دیندے دکھال دیندے نیس۔ اوہناں دے وچار موجب جے فرد اپنے آپ نوں ٹھیک کر لوے تاں وسیب آپوں سدھر جاندا اے۔ جدوں کہ اک فرد دی برائی دوجیوں انساناں تاں رل کے اک اجتماعی برائی دا روپ وٹا لیندی اے۔ ڈراما "ٹھکسو گھوڑے" وچ طبقائی کشش نوں علامتی انداز وچ پیش کیتا گیا اے جدوں کہ "بجرو" وچ استحصانی طبقے دے سماجی جبر دے خلاف اوے طرح دی اک تمثیل پیش کیتی گئی اے 'جیویں دا علامتی انداز "سورج کھی" وچ شامل اوہناں دے ڈرامیاں "پتلیاں" تے "ساکوشی" وچ مدد اے۔ سجاد حیدر وی چوتھی کتاب "کلاپتن" (1986ء) وچ بیہڑے ڈرائے پیش کیتے گئے نیس اوہ وی اوہناں دے مخصوص نقطہ نظر دے حامل نیس۔ پر ایس فرق نال کہ مہن اوہناں دی سوچ وچ واضح تبدیلی نظر آندی اے۔ مہن تصوف دی تقانویں مذہب تے اسلامی تاریخ دل جھکا دکھال دیندا اے۔

ڈرائے دے دو انگ ہوندے نیس دکھانت تے مسکھانت۔ دکھانت دا جھکا دا نیت دل ہوندا اے جیویں کہ سجاد حیدر ہوراں دے ڈرامیاں وچ نظر آندا اے جدوں کہ مسکھانت دا سانگا حیاتی وی کلفت نقل نال بندا اے۔ آغا اشرف دے ڈرامیاں وچ پڑھن ہار نوں بہتاں انج دی صورت نال ای واہ پیندا اے۔ اوہناں دی کتاب "رہما رہما دیوا بے" (1964ء) وچ "پرچھانویں" BURLESQUE دا رنگ دکھاند اے۔ بریسک اصطلاحی معنیاں وچ اک ایہیا ڈراما ہوندا اے 'بیہڑے وچ سنجیدہ موضوع نوں مزاحیہ انداز وچ تے غیر سنجیدہ موضوع نوں بے وقار انداز وچ پیش کیتا گیا ہووے۔ ایس کتاب وچ شامل باقی چھ ڈرامیاں وچ بہتاں بے قیاس میل دے حوالے نال امیری تے غریبی دی کشش نوں موضوع بنایا گیا اے۔ ایہناں دوجے لفظاں وچ دولت دی کالی وٹ دی آکھ سکدے آں۔ بیہڑے وچ مرکزی کردار مسکھ توں نک آکے غلط راہ اتے ٹرن نوں مجبور ہو جاندا اے۔ مطلب ایہہ دے کہ مسکھ جرم لئی آکھاندی اے۔ آغا اشرف دی تہی کتاب "بدلا دی چھاں" (چھپن سال 1967ء) وچ چھ ڈرائے پیش کیتے گئے نیس 'ہیناں دے سدھے بیہ اصطلاحی موضوع نیس۔ مجموعی طور تے دیکھیا جاوے تاں اوہناں دے ڈرامیاں وچ رومانی تے فلمی ماحول دا رنگ بہتا گوزھا اے۔

اشفاق احمد ہوراں اپنی کتاب ”ٹاہلی دے تھلے“ (چھپن سال 1960ء) وچ
 چھ ڈرامے پیش کیتے نیں تے ایہہ اک زنجیر دیاں ای گھریاں نیں، جیویں دے دا
 کردار ٹال ٹال ٹرا اے۔ ایہناں نوں ریڈیو ٹیلی وژن ڈراماں دی لڑی وی آکھ
 سکدے آں۔ بیدے وچ گئے کردار راہیں عام سماجی مسئلہ نوں ہلکے پھلکے
 رنگ وچ پیش کیتا گیا اے۔ ایہناں لکھاری دا عمومی انداز وی آکھیا جا سکدا اے،
 بیدے راہیں اصلاح دا پہلو نمایاں کردے نیں۔ جیویں پہلے ڈرامے وچ افواہ سازی
 دے روپے نوں موضوع بنایا گیا اے۔ تیجے ڈرامے وچ پینڈو تے شری دیب دے
 مڈھیزاں نوں اہمار کے ایہہ چتے کردایا اے کہ پینڈواں دی سادہ مزاجی تے محبت نوں
 شر دے آگے میل دیاں سوانیاں حقارت ٹال دیکھدیاں نیں۔ ایہناں ڈراماں وچ
 ٹاہلی پینڈو و سوں دی قدیمی روایت دی علامت دے طور تے سائنسے آوندی اے۔
 ایہناں دے وچ فلسفیانہ زبان دی ورتوں دی تھانویں سادہ زبان وچ فلسفیانہ مسئلے
 بیان کیتے گئے نیں یعنی کتابی علم توں ہٹ کے سماجی حوالے ٹال ایہہ سکھتے بیان کیتے
 گئے نیں، بیہڑے منفرد ہون دے ٹال ٹال دلچسپ وی نیں۔

نفر زمان دی کتاب ”چڑیاں دا جہا“ (چھپن سال 1969ء) وچ چار ریڈیائی
 ڈرامے پیش کیتے گئے نیں۔ ایہہ چارے ڈرامے اوہناں دی دوجی کتاب ”ون دا
 بوٹا“ (چھپن سال 1970ء) وچ وی شامل نیں۔ ایہی کتاب وچ شامل چھ ڈرامے
 سدھے سادیں سماجی مسئلہ ٹال تعلق رکھدے نیں تے اصلاحی نقطہ نظر ٹال لکھے گئے
 نیں۔ ”ون دا بوٹا“ ناں دے ڈرامے وچ نویں تے پرانی سوچ دے فرق نوں واضح
 کیتا گیا اے۔ اکھیاں دی لو وچ اک اخلاقی فرض دی نشان دی کہتی گئی اے جدوں
 کہ ”زمیں دے ساک“ نوں اوہری نظر ٹال دیکھیے تاں ایہہ ماسے تے چاچے دی
 رشتہ داری دے حوالے ٹال کہتی گئی گل جاچدی اے، پر ایہہ کھلار تے معنیوں
 دیل گئی پرتاں نیں۔

نواز دی کتاب ”شام رنگی کڑی“ (چھپن سال 1976ء) وچ چھ ریڈیائی
 ڈرامے پیش کیتے گئے نیں۔ ہر ڈرامے وچ تھوڑے تھوڑے کردار نیں تے بیہڑے
 بہتاں اکو گھروے جی ای نیں۔ ایہناں ڈراماں دی مڈھلی خوبی ایہہ اے کہ
 ایہناں دے وچ لکھاری متقی تے مثبت کرداروں دے تصادم دی تھانویں حالات نوں

نقطہ تصادم دے طور تے ورتدا اے۔ مطلب ایہہ کہ ہر کردار کسے نہ کسے مجبوری دا شکار اے، بیدے پاروں حقیقت نگاری دے تیزے دکھائی دیندا اے۔ رانی اک بے اولاد جوڑے دی کمائی اے، بیدے اخیر دج لے پالک رانی اوہدی مومنہ بولی ماں دی مٹا دے حوالے نال اک دردناک منظر وی عکاسی کرن توں اڈکے سکے وا تھیں دے راہیں جذبات نگاری دے عمل نوں استثنائی فنکارانہ انداز نال پیش کیتر گیا اے۔ ”حیاتی دی کمیڈ“ دج جزیئیں گپ دے حوالے نال پرانیوں قدراں نال مبرے ہوئے اک کوچوان دی سوچ دی گئی اے۔ ”مٹی دا ہاوا“ دج اوہناں سوانیاں دے مسئلے بیان کیتے گئے نیں، بیسناں دے شوہر دولت کمان لٹی پردیس جاندے نیں تے اوہناں دیاں سوانیاں مٹی دے بادیاں نال گھاں کردیوں نیں۔ شہر دی شوہر دی اوہنوں چھڑکے پردیس جاندے اے تاں جو گھمکھمکائی جاسکے، پر اوڈکے غربت دی تھانویں ایہہ رشتہ وی مک جاندا اے تے شمولوں چیک لمن دی تھانویں طلاق مل جاندی اے۔

حفیظ خان دی کتاب ”کچ دیاں ماڈیاں“ (چھپن سال 1989ء) دج ریڈیو دے چھ ڈرامے پیش کیتے گئے نیں، بیرے 1976ء توں 1980ء دے درمیان بہادرپور تے ملتان توں نشر ہوئے۔ ”پہلے پتراں دی بہار“ عمران تے شہلا دی پرانی کمائی اے، جیس دج شہلا دی شادی قیصر نال ہو جاندی اے تے اوہ اپنی پہلی محبت چھڈن پاروں طلاق لے کے پرت آوندی ہے تے جدوں کہ اوہ دہاڑے گھروں عمران دی شادی دا کارڈ آیا ہوندا اے، اوہی عمران بیرا پوری حیاتی اڈکین دے اقرار کردا سی چھ مینے وی نہ اڈیک نہ سکيا۔ ”کچ دیاں ماڈیاں“ ناں دے ڈرامے دج معاشرتی جبر تے عدم مساوات نوں موضوع بنایا گیا اے۔ ”بچھاویں“ تے ”روٹی دی کھچی تند“ رومانوی انداز دے ڈرامے نیں، بیسناں دے دج ککے ککے والے ڈرامے نوں اگے نوردے نیں۔ ”ڈوں ڈوئیں ہک“ دج جھوٹے دکھاوے دا بھر لایا گیا اے۔ مجموعی طور تے ایہہ ڈرامے سماجی جبر دیاں مختلف صورتاں دے رونا تے دلچسپ اظہار نال تعلق رکھدے نیں۔ بیسناں نوں حفیظ خان نے فنکارانہ انداز نال لکھیا اے۔

نیاز حسین لکھویرا دی کتاب ”کچ دی دنیا“ (چھپن سال 1990ء) دج سر

ڈرامے پیش کہتے گئے تھے، میرے ریڈیو تے ٹیلی ویژن توں نشر ہو چکے تھیں۔ مختصر دورانیے دے اینہاں اصلاحی ڈرامیاں وچ جزئیات نگاری تے مکالمیاں ول خاص طور تے توجہ دتی گئی اے۔ پہلے ڈرامے ”کج دی دنیا“ وچ ساجدہ بی۔ اے وچ پہلی پوزیشن حاصل کرن مگروں اخباراں نوں انٹرویو دیندیاں آکھدی اے کہ اوہ مستقبل وچ اداکارہ بنے گی۔ ایس گل تے محلے تے رشتہ داراں وچ قہر چلی کج جاندی اے۔ لکھاری نے ایس موضوع دے حوالے نال دنیا دی ادھی آبادی تے نویں نسل دی آزادانہ سوچ تے جی اک مثبت اختیار یے والا ڈراما پیش کیتا اے۔ اے نچے واقعوں اخیر لے ڈرامے ”چودھری ساب“ وچ اک چودھری دے حوالے نال قانون دے احرام تے ملائی کماں وچ حصہ لین دی ترغیب دتی گئی اے۔ اتھے ایہہ گل چیتے کردائی گئی اے بچے بندہ ہمت کرے تاں ماڑیاں موٹیاں اخلاقی تے سماجی برائیاں نوں سچے ای نمکایا جا سکدا اے۔

سرمد سہتائی دے ڈراما ”توں کون“ (چھپن ورہا 1971ء) تن ایکٹ دا اے۔ ’ہیرا اسکول دے منظر توں شروع ہوندا اے‘ جتھے اک استاد روایتی انداز نال بچیاں نوں پڑھا رہیا اے۔ علامتی حوالے نال ایس ڈرامے دیاں کئی پرکاشن دیاں تھیں۔ اینوں پینڈو ویسب دے صدیاں پرانے نظام تے نویں سوچ دی کسوٹی تے وی پرکھیا جا سکدا اے۔ مذہب دے جعلی ٹھیکیداراں دے کرتوتاں دے حوالے نال وی دیکھیا جا سکدا اے تے برصغیر وچ مسلماناں دی غلامی دا سماجی ایہدی اک پرکاشن ہو سکدی اے کیوں جے اخیر وچ لکھاری نے روشنی نوں آزادی دی علامت دے طور تے گہر دیاں دکھایا اے۔ سرمد سہتائی دی دوجی کتاب ”شک شپے دا دیلا“ (چھپن سال 1973ء) وچ دو ڈرامے شامل تھیں۔ اک ”توں کون“ تے دوجا ”بچواں چراغ“۔ ”بچواں چراغ“ دی سٹیج ڈراما اے، ’بہدے وچ ڈونگھے علامتی انداز وچ فرد دی ونڈی ہوئی شخصیت یاں متضاد ہندیاں دی کشمکش دی تصاویر اک خاص نظام تے دو ہتھیاں وچکار ہون والی کشمکش نوں تصادم واسب وسیا گیا اے تے مجبور تے بے وس موکائی دی نمائندگی کیتی گئی اے۔ بیسوں استہمال طبقے نے بے عملی تے بے شعوری دے کھڈ وچ دھک دتا اے۔ جُن ایہہ ہولی ہولی جاگ رہے تھیں‘ پر ایہہ تصادم کسے نرانی یاں ٹکرا راہیں نہیں دکھایا گیا سگوں علامتاں راہیں سوچ دی سطح تے کھل ہوندا اے‘

بیدے اخیر وچ مظلوم طبقے نوں جتدیاں دکھایا گیا اے۔ ڈراما تھل دے منظر توں شروع ہوندا اے، جتھے اک عورت وراگ وچ، مرزا صاحبان دی طرز تے گیت گا رہی اے۔ تھوڑے چرچ پچھوں اک گھبرو آوندا اے تے عورت نال ایسے بحر وچ مکالمے بولدا اے، بیسناں توں پچھ پچدا اے کہ اوہ گھبرو سرکار دی قید وچوں لس کے آیا اے تے اوہدا جرم ثابتی اے۔ ڈرامے دا دوجا منظر قلندر دے مزار توں شروع ہوندا اے۔ جتھے تن چار معذور کردار گہاں مار رہے نیں۔ ملنگ ٹانی جی دا اوہا دھڑ فاج توں مرگ گیا اے۔ شباب اٹھا اے۔ صدرو دے دوویں ہتھ نیں تے ملنگنی گوگلی اے۔ امیر سارے اوس محروم طبقے دے نمائندے نیں، بیڑے اکھاں ہتھاں تے زبان توں داغھے نیں۔ دوجے پاسے شاہو استحصالی طبقے دا نمائندہ اے بیسے ساجر اُلٹوٹ داغوں اوہناں نوں برگ حبش دے نشے اتے لاکے پکارا کر دتا اے، بیدے نتیجے وچ اوہ سوائے گلاں دے ہور کسے کم دے قابل نہیں رہے۔ اوہ فاتے بے ثباتی دے فلسفے دے پرچارک بن جاندے نیں، پر کدی کدی اوہناں دے اندر بیداری دی لہر جاگدی اے تے اوہ اپنے ہتھ پیر تے اکھاں پر تاون دی گلاں کردے دکھاں دیندے نیں۔

مجم حسین بید دا لکھتی ڈراما "تخت لور" (چھپن ورھا 1973ء) تے اسحاق محمد دا سٹیج ڈراما "نقص" (چھپن ورھا 1976ء) اک ای موضوع تے لکھے گئے نیں یعنی ایسناں دے وچ وُلے بھنی دی کمائی نوں ڈرامائی تشکیل دتی گئی اے، پر انداز کردار نگاری تے واقعاتی صورت حال مختلف اے۔ اسحاق محمد دے دوجے ڈرامے "مس" (چھپن ورھا 1972ء) دی اصل قصہ مارکسزم دے دوالے گھمدی اے۔ تن ایکٹ دے ایس ڈرامے وچ گرتا تے صاباں (میاں، بیوی، سہیلیاں) راہیں لٹھیلے میل لوں جگان دا جتن کیتا گیا اے۔ ڈرامے دا دوجا اہم کردار اقتدار علی ہے، بیڑا چودھریاں دا پتر اے تے پنجاب دے سہیلیاں تے پی ایچ ڈی کر رہیا اے، پر اصل وچ دوغلا کردار اے۔ اوہدا غریباں نال ہمدردی دا فلسفہ کسے نظریے دے تحت نہیں سگوں پڑھائی دی مجبوری پاروں اوہ سمجھ کچھ کر رہیا اے۔ اک دیر وُلے نشے وچ صاباں نال زیادتی دی کوشش کردا اے تے اوہدے شوہر ہتھوں قتل ہو جاند اے۔ ایس موقعے تے ڈراما نگار نے انتظامی مشینری دے کردار نوں بھرپور انداز نال بے

نقاب کیتا اے۔ ایس توں بعد دا حصہ سوشلزم دے حق وچ تقریراں نیں۔

شاہد (محمود) ندیم ہوراں دی ”خسماں کھانیاں“ (چھپن ورہا 1993ء) سٹیج ڈرامے وچ بُجھ وادھا اے۔ ایس کتاب وچ ”بری“ ”پتلہ“ ”جھلی کتے جاوے“ ”شرم دی گل“ ”پرہ“ ”دھی رانی“ دے عنوان نال چھ ڈرامے پیش کیتے گئے نیں۔ بیہرے اجوکا تھیٹر دلوں کئی شہراں وچ کئی ای داری دکھائے جا چکے نیں۔ ایہ سارے ڈرامے عورتاں دی آزادی دے حوالے نال لکھے گئے نیں، بیسناں دے وچ سوانیاں تے ویہی تے معاشی جبر نوں موضوع بنایا گیا اے۔ موضوع دے نال نال کئی کئی حوالے نال وی ایسناں وچ جدت پائی جاندی اے۔ جیویں پہلے ڈرامے ”بری“ وچ جیل وچ قید عورتاں نال جتی دسی گئی اے۔ زاہدہ اک پڑھی لکھی سوانی اے تے سوانیاں دی تحریک آزادی نال جڑی ہوئی اے، ایسے جرم پاروں اوہوں تن مینیاں دی قید کٹنی چندی اے تے اوہ قیدی عورتاں نال رہنا پسند اے۔

دکھرے دکھرے حالات وچ اڈواڈ مرداں دے جبر دا نشانہ بن والیاں ایہ ساریاں عورتاں اتناں دے دردناک منظرآں نوں پیش کردیاں نیں۔ انجے داگوں دوجے ڈرامے ”گھٹھ“ وچ اوس صورت حال دی عکاسی کیتی گئی اے، بیسے مطابق سسرال دے ظلم تے تشدد پاروں سواں دی موت دیاں خبراں ہتھ دیاں رہندیاں نیں۔ جیویں فلانی سوانی تیل دا گھٹھ پھن نال مر گئی۔ ہر ڈرامے دے مڈھ وچ ڈراما کمیڈن لئی ہدایتاں وی دتیاں کسیاں نیں، بیسناں توں لکھاری دی ڈرامے دے فن توں ڈوکھسی جانکاری دا پتہ پند اے۔

نجم حسین سید دا دوجا لکھتی ڈراما ”اک رات راوی دی“ (چھپن ورہا 1983ء) برکے دی وار دے حلق اے۔ ایہ وار لوک صنف ڈھولے وچ لکھی گئی سی تے ایس وچ انگریز افسر برکے تے احمد خان کمرل دے وچکار ہون والی لڑائی نوں نظم کیتا گیا اے۔ احمد خان دی شہادت گھروں مراد خٹیا نے ایہ لڑائی جاری رکھی، پر غداراں پاروں مقامی قبیلے جنگ ہار گئے۔ نجم حسین سید نے ایس سلسلے دیاں روایتاں نوں مکھ رکھ کے تاریخ تے تخیل دے تال میل نال ایہ ڈراما ترتیب دتا اے۔

منو بھائی دا ”جزیرہ“ (چھپن سال 1977ء) ٹی وی توں نشر ہون والا پہلا ڈراما اے، بیہر کتابی صورت وچ سامنے آیا اے۔ ایہ پنجھی پنجھی منٹ دیاں

تیراں تھیں تے مختلف اے تے تن داری فی وی توں نشر ہو چکا اے۔ ایس وچ پینڈو ماحول دکھایا گیا اے۔ بیدے وچ مختلف پیشیاں دے بے انت نوک رہ رہے نیں۔ ایسے ڈراما کریلے تے منصور دے مکالمیاں توں شروع ہوندا اے تے ہولی ہولی دوجے کردار وی رل جانے نیں تے فیر تاں پورا سماج ای بولدا دکھایا ویندا اے۔ ایس ڈرامے وچ کے مجموعی تاثر دی غلطیوں کے کئے وادھیاں راہیں مختلف تاثرات ابھارے نیں۔ اتھے ایسے گل ذکر جوگ اے کہ ایسے نوک اک دوجے دے دکھاں سکھاں دے سانجی نیں۔ اک دوجے دے کم آوندے نیں تے ہمدردی دا درس دیندے نیں۔ بخش تے غلط فہمیاں توں اڈ ڈرامیاں وچ اصل چیز صورت حال ہوندی اے، بیدے راہیں اک عام جیہا فقرہ وی موقع دی مناسبت نال انج بچ جاندا اے کہ گل دا مفہوم ای بدل جاندا اے۔ ایس طرح دا مٹر ڈرامے وچ تھاں تھاں تے سدا اے۔ ایس توں اڈ ڈراما نگار نے مزاح تے کھنگلی دا وی خاص خیال رکھیا اے۔ اوہناں زبان وی ایسی لکھی اے جیڑی عام بول چال دی اے۔ ایس سلسلے وچ لکھاری نے نکیہ کلام توں وی کافی کم لیا اے۔ ”ترشہ“ ڈاکٹر طارق عزیز دانی وی ڈراما سی، بیرہ 1991ء وچ منظر عام تے آیا۔

بانو قدسیہ دے اصلاحی تے اخلاقی ڈرامے عام طور تے گھریلو مسلیں نال تعلق رکھدے نیں، بیسناں وچ سس نہوں دا جھگڑا، جیڑ دے مسئلے، فضول خرچی تے میاں بیوی دے دچکار ہون والی نوک جھونک دے حوالے نال اوہناں جھونکیوں قدریں تے متنی سوچاں دی نفی کیتی گئی اے، بیسٹیاں کے نہ کے حوالے نال سماجی برائیاں دا درجہ اختیار کر چکیاں نیں۔ اوہناں دی کتاب ”آسے پاسے“ (چھپن سال 1987ء) وچ بیرہے ڈرامے پیش کیتے گئے نیں، اوہ ایسے قسم دے نیں۔ جے کر مسلیاں تے پیش کش توں ہٹ کے دیکھیے تاں ہر ڈراما نگار دی مخصوص تکنیک ہوندی اے، بیدے راہیں اوہ مسلیاں نوں تخلیق دے سانچے وچ لیادندا اے۔ بانو قدسیہ دے ڈرامیاں توں تکنیکی نقطہ نظر نال دیکھیے تاں پتہ لگدا اے کہ اصل مسئلہ ڈراما شروع ہون توں کافی دیر گزروں سامنے لیادھیاں نیں۔ اگلے حصے وچ صرف دو کرداروں دے مکالمے آوندے نیں، بیرہے جھجھارت وانگوں آگے ودھدے نیں تے پھیر فیش بیک راہیں اصل وقوعہ سامنے آ جاندا اے۔ دوجے لفظاں وچ ایسے آکھیا جا

کدا اے کہ اینٹاں ڈرامیاں وچ جمل توں مفصل تک دا پندہ فلیش بیک راہیں ہوندا اے۔

ہنڈل وچ لکھتی ڈرامیاں (Closet Play) دیاں بیڑیاں کتاباں لہجیاں نیں، اوہناں وچ منیر نیازی دی کتاب ”قصہ دو بھر لوں دا“ (چھپن سال 1981ء) خصوصی اہمیت دتی حامل اے۔ ایس وچ دو ڈرامے پیش کیتے گئے نیں، بیڑے 1971ء دی جنگ دے بعد پیدا ہون والی صورت حال دے مفکرانہ تجزیے تے مشتمل نیں تے خوف دی ان ویکھی فصاحت تک جانے نیں۔ بنیادی طور تے ایہ علامتی ڈرامے نیں، بیہناں وچ اظہار دا منفرد انداز اختیار کر کے اوہناں کارٹاں دا کھوج لون دا جتن کیتا گیا اے، بیہناں دی پاروں قوم نوں ایہ صدمہ برداشت کرنا پیا۔ نواز دا ڈراما ”سوہنا خواب“ (چھپن سال 1980ء) اصلاحی جذبے دے تحت لکھیا گیا اک ایہنا ڈراما اے، جیس وچ بالان نوں ہمت کوشش تے عمل دی ترغیب دتی گئی اے۔ بابو جاوید گر جاکھی دے ”ست ڈرامے“ دی اصلاحی ڈرامیاں دی کتاب اے، بیہناں دے راہیں بالان نوں اعلیٰ انسانی قدراں، دڈیاں دی عزت تے محب الوطنی دا درس دتا اے۔ اوہناں دی دوجی کتاب ”ساتھلی بیڑی“ اے۔ ”رت رت تیکرہ“ قاسم جلال دے ڈرامیاں دا مجموعہ اے، بیڑے 1992ء وچ چھپا۔

اختر کاشمیری دی کتاب ”مت“ (چھپن سال 1980ء) وچ سلمی برائیاں توں لہجہ لاء کے مثبت راہ وکھاون دی کوشش کیتی گئی اے۔ ایس ڈرامے دا مزاج فلمی ہوتا اے۔ جے اینٹاں دو صیباں وچ دھڑکے دیکھیے تاں پتہ ہندا اے کہ پہلے جس وچ دو کردار نیں۔ اک اوہ بیڑے جہلی طور تے شر دے نمائندے نیں تے ناقابل اصلاح نیں۔ دوجے اوہ بیڑے مجبوریاں توں برے بنے ہوئے نیں۔ ایہ اخیرے کردار خلی توں مثبت قدراں ول رخ موڑیندے نیں۔

بریگیڈئر نذیر علی شاہ دا ڈراما ”پہال“ (چھپن سال 1980ء) اک تاریخی ما اے، جس دے وچ اسلامی تاریخ دے اک باب نوں بنیاد بنا کے سندھ اتے محمد قاسم دے حملے دا پچھوکڑ بیان کیتا گیا اے۔ نذر فاطمہ دے ڈرامیاں دی کتاب ”ت رنگ“ وچ ست ڈرامے پیش کیتے گئے نیں۔ ایہ بنیادی طور تے نیم علامتی اے، کیوں جو اینٹاں وچ کئی تھانویں ظاہری مفہوم دے نال نال دوجے معنے

وی آگھڑ دے نیں۔ مثال د جھوں پہلا ڈراما "ست رنگ" ای و لکھیا جا سکدا اے۔
 ایہہ بنیادی طور تے دو ڈرامے نیں۔ اک اوہ جو لفظاں راہیں سامنے آوندا اے تے
 دوجا ذہناں دی سٹیج تے ہو رہیا ہوندا اے۔ ایہناں ڈرامیاں دی مدھلی خوبی ایہہ
 دے کہ کوئی وی واقعہ کسے وجہ توں ہاں نہیں آوندا سگوں ہر واقعے دی کوئی نہ کوئی
 دلیل ہوندی اے تے عام انسانی سوچ ایہناں توں حقیقت تے سچ سمجھے ہاں نہیں رہ
 سکدی۔ دوجے لفظاں وچ ایہہ وی آکھیا جا سکدا اے کہ لکھارن نے اپنے ڈرامیاں
 نوں حقیقی زندگی دے نیزے رکھن لئی تصوراتی آڈاری دے باوجود عقل تے قیاس
 دیاں حداں دا پورا پورا دھیان رکھیا اے تے اسے پختہ پلاٹ بنائے نیں کہ نیشنل
 دی ہر کڑی دوجی کڑی ٹال جڑی ہوئی اے تے تجتس دا عنصر وی برقرار رہندا اے۔
 منظوم ڈرامیاں دی روایت دا کھوج لایا جاوے تاں ایہیں علاقے وچ "منظوم ڈراما"
 تے "اندر سبھا" دے حوالے ٹال منظوم ڈرامیاں دی مضبوط روایت دے
 باوجود ایہیں پاسے بہت گھٹ توجہ دتی گئی اے۔ پنجابی وچ چھوٹے قصیاں دی شکل وچ
 ایہہ روایت ضرور دکھائی دیندی اے۔ انج باقاعدہ ڈرامے دے حوالے ٹال ایہیں
 صدی دے لمبے دہائیاں وچ لکھے جان والے "راج پر بودہ" تے "جیون پٹا"
 ورگے منظوم ڈرامیاں دا گھوں پاکستان بن گمروں دی انیسیاں کوشش دکھائی دیندی
 نیں۔ جیویں آغا اشرف دا نثری ڈراما "دھرتی تے تارا" (بیرا اوہناں دی کتاب "دھرتی
 دیاں ریکھاں" وچ وی شامل اے) آزاد نظم دی ہیئت وچ لکھیا اک اچھا
 علامتی ڈراما اے جس وچ دھرتی تے تارا توں اڈا تھیاں دا تسلسل قائم رکھن لئی
 کدھرے کدھرے راوی دا کردار وی آجاندا اے سگوں عام ریت موجب ڈرامے
 دا لمبہ وی راوی دے کردار توں بھدا اے۔ اختر ہاشمی دی کتاب "پانی دی وار"
 (چھپن سال 1984ء) وی منظوم ڈراما اے جس وچ راوی دا کردار بنیادی اہمیت
 رکھدا اے۔ ایہیں وچ آزاد نظم دے ٹال ٹال پابند نظم دا وی تجربہ کیتا گیا اے۔
 ریڈیو توں نشر ہون والا ایہہ ڈراما 1973ء دے بڑھ دے متعلق اے جسنے لگ بھگ
 پورے پاکستان نوں اپنی لپیٹ وچ لے لیا سی۔

پنجابی وچ کتابی صورت وچ ترجمہ کیتے جان والیاں ڈرامیاں دیر دا انج اے
 صوفی غلام تبسم نے "دو ٹانگ" ٹال دی کتاب وچ "خطرناک لوک" تے

”سادن رین واسٹنا“ دے نانواں ٹال دو دکھ دکھ ڈرامیاں دے ترجمے کیتے۔ خطرناک
 بوک اسٹیل ڈیو کسن دا ڈراما اے، ”بیرا القرید نوومن دے اک ناول وطن دی محبت
 توں ماخوذ اے تے فلمی صورت وچ دی پیش ہو چکا اے۔ ”سادن رین واسٹنا“
 ٹیکسٹر دے اک ڈرامے دا ترجمہ اے، جس وچ ہندوستانی دیو مالا دی کہانی بیان کیتی
 گئی اے۔

”فریزے مونار“ دے انگریزی ڈرامے LILION توں ماخوذ اکرم بٹ دا
 ترجمہ کیتا ہویا ڈراما ”سجاول“ دی کتابی صورت وچ چھپ چکیا اے۔ اہمہ ڈراما
 تکنیک دے اعتبار ٹال منفرد ڈراما اے۔ شفقت خیر مرزا دی کتاب ”بوہا کوئی نہ“
 (چھپن سال 1980ء) وچ فرانس دے عالی شہرت یانہ فلسفی تے ادیب ڈاں پال
 سارتر دے دو طویل سٹیج ڈرامے ”NO EXIT“ تے ”PROSTITUTE
 RESPECTFUL“ دا ترجمہ پیش کیتا گیا اے۔ اہمہ دوویں ڈرامے انگریزی توں
 پنجابی وچ ترجمے کئے نیں۔ شفقت خیر مرزا دی اک ہور کتاب ”ہو سہاگ“ وچ
 پین وچ رہن والے فیڈرکو گارشا لورکا دے ہسپانوی وچ لکھے گئے تن البے سٹیج
 ڈرامیوں دا پنجابی ترجمہ کیتا گیا اے۔ دلشاد کلانچوی نے ”اقدار دی ہوس“ دے ٹال
 ٹال ٹیکسٹر دے ”سیکھتہ“ دا سرائیکی وچ ترجمہ کیتا۔ ایس توں پہلاں عبدالحق عوی
 ہوراں نے ایہدا ترجمہ پنجابی وچ کیتا سی، ”بیرا ماہنامہ“ پنجاب“ وچ قسط وار چھپیا
 سی۔ غلام نبی تے بشیر صدیقی نے ”بھٹک“ ”ڈنمارک دا شہزادہ“ دے ٹال ٹال
 ”بھٹک“ دا ترجمہ کیتا۔ سیف النجم ڈار نے فراہسی ڈراما نگار مولیئر دے مشہور
 ڈرامے (LE MARRIAGE FORE) دا آزاد ترجمہ اے، ”بیرا ماہنامہ“ ”سٹیج
 دریا“ دے مئی 1965ء دے شمارے وچ چھپا۔

شرقی زبانیں دے ترجمے دے سلسلے وچ نجم حسین سید نے سعید احمد دے
 اک ایکٹ دے بنگالی ڈرامے ”جگل دا راکھا“ دا ترجمہ کیتا۔ احمد سلیم نے شیخ ایاز
 دے دو گیت نامکلاں دا منتخب ترجمہ کیتا۔ ایمناء وچوں پہلا ”رائی کوٹ دے
 دھڑیل“ اک مختصر ڈراما اے جدوں کہ ”بھگت سنگھ دی چٹائی“ قدرے لمبا اے۔
 توفیق اکھیم دے مشہور ڈرامے ”اصحاب کف“ دا ترجمہ غلام حسین سہیل نے کیتا۔
 اسلم قریشی نے ”رستم تے سہراب“ دے ٹال ٹال تے فدائے المرنے ”گودا خواب“

جے دلشاد کلانچوی نے "سچ دکھاں دی سچ پھکلاں دی" دے ناں تال آغا حشر دے
 ڈرامیاں دا سرائیکی وچ ترجمہ کر کے کتابی صورت وچ شائع کیتا۔ دلشاد کلانچوی نے
 امتیاز علی تاج دے ڈرامے "انار کلی" وادی سرائیکی وچ ترجمہ کیتا۔

حوالے

- 1- کالی داس توں پہلاں شری بھاس نے دی کچھ نائک لکھتے۔ دیروے لئی
 دیکھو میری کتاب "پنجابی ڈراما۔" 1986ء
- 2- ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی، پنجابی زبان تے ادب نوں مشنریاں دی دین
 کھوج " 15 / 16.
- 3- عبدالغفور قریشی، ہلاں دی پنڈ، ص 227

پنجابی کہانی ----- اک جائزہ

دس پنجاب کہانی دا گمراہ۔ اتھے دی تواریخ صدیاں نہیں ہزاراں درجے پرانی اے، بیدے آثار قدرت نے اپنے سینے اتے تھیںاں دے روپ وچ سانجھ لے۔ کھدائی راہیں اینساں تھیںاں دے چرے اتوں پردہ ہٹیا تاں پتہ لگا کہ اتھے اوس زمانے وچ وی اک اُچی مچی راتل اپنا سفر طے کر رہی سی جدوں دنیا دے اکثر علاقیاں وچ انسان غاراں وچ وسدا سی۔ ایسے علاقے لوں دنیا دی سبھ توں پہلی کتاب ”برگ وید“ لکھے جاون تے دنیا دی سبھ توں پہلی یونیورسٹی (یکسلا یاں یگشلا) بناون دا شرف وی حاصل اے۔

کہانی آکھنا تے منشا حضرت آدمؑ توں لے کے آج تک انسان دی فطرت رہی اے۔ ایس لئی ”کہانی“ لڑھ توں ای کسے نہ کسے روپ وچ موجود رہی پر اہمہ دی حقیقت اے کہ صنعتی سماج دے جنم لین توں پہلاں کہانی دا لہجہ داستانی تے غیر حقیقی رہیا، جیس وچ غیر فطری پاتراں تے واقعات دی بھرمار ہوندی سی۔ جدید انسانے یاں شارٹ سٹوری دا بانی مغرب والیاں نوں آکھیا جاندا اے۔ خاص کر امریکا دے ایڈگر الین پو یاں روس دے گوگول لوں کہانی دا موڈمی رتھیا جاندا اے۔ بیسویں صدی دیاں کہانی کاراں نے اچیاں تے اڑایا، پر انیسویں صدی دی ویکھدے آں کہ جین واکوں پنجاب وچ وی کہانی دی اک ایسی روایت صدیاں توں پس دی آ رہی اے، جیس وچ داستانی لہجے یاں مافوق الفطرت تے داناں نشان بہت تھوڑا اے جد کہ اہمہ حقیقت دے بہت نیڑے اے۔ اہمہ اے ”بات“ بیسویں صدی اسس علامتی کہانی دا اک مڑوپ وی آکھ سکدے آں۔ ”بات“ وچ عام کر کے دکھو دکھ جنوراں دے پاتراں راہیں انسانی فطرت نوں بیان کیتا جاندا اے۔ اہمہ دے نال نال سماجی ناہواریاں نوں طر دا نشانہ بنایا جاندا اے۔ اہمہ ”باتاں“ آج وی پنجابی پڑاں وچ رائج تے ویلا

رتاون دا بہترین وسیلہ نیں۔ ایس پچھو کڑ دس دا مقصد ایہہ سی کہ پنجاب ورگے سانج
 وچ ”کمانی“ کوئی اوپری یاں بیگانی شے کدی وی نہیں رہی ایہی کارن اے کہ جدوں
 پچھی پر بھادواں دس اتھے اہوکی کی کمانی لکھی گئی تاں اوہ اتھے دے ساہت وچ انج
 رچ دس گئی جیویں اتھے دی ای جم پل ہووے۔

پاک ہند وچ پریس متعارف کران دا سرا انگریز دے سراے۔ انگریزاں
 دوں کتاباں چھاپن دا اک وڈا مقصد عیسائی دھرم دا پرچار سی ایہہ گل وی ریکارڈ
 اتے اے کہ سبھ توں پہلاں عیسائی مشنریاں نے اپنا دھرم کھارن لئی پاک ہند دیاں
 ہور زباناں دے نال نال پنجابی وچ وی کچھ قصے کمانیاں لکھن دی بنا پائی۔ ایس
 دوران پنجابی دی گور کھس لپی وچ ٹائپ تیار ہو چکا سی۔ ایس لئی سکھاں نے وی
 دھارمک کمانیاں لکھیاں جمودہ دتیاں۔ پنجابی کمانی وچ سبھ توں پہلا کمانی کار لال سنگھ
 کھلا اکاں نوں ضیا جندا اے، بیسناس نے 1911ء وچ پنجابی افسانہ لکھتا شروع کیتا جد
 کہ 1913ء وچ گور بخش سنگھ نے وی کی کمانی لکھنی شروع کیتی۔ گور بخش سنگھ دیاں
 ایہہ کمانیاں گوروں ادبناں دے پرائیاں وچ وی شامل ہوئیاں۔ لگ بھگ ایسے سے
 وچ دی بھائی دیر سنگھ (1872ء-1952ء) نے وی پنجابی کمانی لکھی تے بعض لوک
 ادبناں نوں ای پہلا کمانی کار مندے نیں۔

1923-24ء وچ پربندھ پنجابی رسالے ”پریم“ تے ”پھلواڑی“ جاری
 ہوئے، بیسناس وچ اپنے ویلے دے حساب نال سوہیاں کمانیاں لکھیاں گئیاں، ادبناں
 وچ موہن سنگھ وید تے چرن سنگھ شہید دے ناں ذکر جوگ نیں۔ ایہناں کمانیاں دے
 عام موضوع دھارمک تے سانج جمودھارن۔ موہن سنگھ وید دی پہلی کتاب ”ہیرے
 دیاں کنیاں“ دے ناں توں 1927ء وچ چھپی سی۔ گور بخش سنگھ ہوراں اپنی حیاتی دا
 اک لمبا چر امریکا وچ بکزاریا سی تے اوہ سانج واد (سوشلزم) توں متاثر سن۔ لوجوان
 جذباتی تے صاحب دساں سن۔ ادبناں نے ”پریت لڑی“ دے ناں توں اک بڑا
 معیاری رسالہ شروع کیتا تے پنجابی کمانی لوں وی نویاں راہواں دکھایاں۔ ایہناں
 دا مجموعہ ”پریت کمانیاں“ دے ناں توں 1927ء وچ چھپ کے قمر فاضل چھاپیا۔

پنجابی کمانی دے ایہتھوں تیک سفر وچ سانوں زیادہ تر سکھاں دے ناں
 مددے نیں، پر 1928ء وچ جوشوا فضل الدین ہوراں نے لاہور (اجو کا فیصل آباد)

توں ”پنجابی دربار“ دے نال توں اک رسالہ جاری کیتا۔ اتھے ایہہ گل وی ذکر جوگ اے کہ پنجاب وچ لہی دا مسئلہ مذہب دے نال جوڑ دتا گیا اے۔ انگریز وی ایس سازش دی وجہ نال سکھ حضرات گورکھی لہی ورتدے سن جد کہ مسلمان پنجاب زبان لوں فارسی پئی وچ پڑھنا پسند کردے سن۔ جوشوا فضل الدین دا مہینہ وار ”پنجابی دربار“ وی فارسی لہی وچ سی۔ ایس رسالے پاروں کمانی نکسن والیاں وی اک کھپ ساہنے آئی۔ بیہناں وچ اظہر حیدر، فضل شاہ، رشید احمد گہراٹی، میراں بخش منہاس، تاج الدین تاج، محمد رفیع ستم، خواجہ غمور الدین احمد، مولا بخش، ریاض النور، خورشید عالم، پادری جلال الدین، بشیر الدین، فضل الہی قریشی، مولا بخش لون، عابد زہری، چندت شیو لال بھل، ہزارا سنگھ تے مرنگھ سروغیرہ دے نال شامل نیں۔ جوشوا فضل الدین ہوراں نے نہ صرف آپ ای طبع زاد کمائیاں لکھیاں سکوں انگریزی توں ترجمہ دی کیتیاں جو بعد وچ اوہناں دی کتاب وچ شامل ہوئیاں۔ انج 1930ء دے دہاکے پنجابی کمانی اپنی دکھری پہچان بنا چکی سی تے نکسن والیاں وی اک انج دی کھپ وی ساہنے آ چکی سی، جسے بعد وچ پنجابی کمانی لوں لازوال تھئے دتے۔ جالے پچھالے پنجابی ناول کار ناک سنگھ نے وی ایس ای دور وچ ناول دے نال نال کھیاں کمانیاں دی لکھنیں شروع کیتیاں۔

1936ء وچ ترقی پسند تحریک دی بنیاد رکھی گئی۔ بنیادی طور اتے ایس تحریک وچ اردو تے ہندی نکسن والیاں دی گنتی دوہ ری، پر ایہہ وی حقیقت اے کہ برصغیر دیاں دوجیاں دڈیاں زبانیں خاص طور اتے بنگالی تے پنجابی دی کافی متاثر ہوئیاں۔ ترقی پسند تحریک نے فراری اوپ، وست پرستی، کھوکھی رومانیت، نسلی تعصب تے انسانی استحصال دی مخالفت وافرہ لایا تے اوہدے اثر دی وجہ نال پنجابی کمانی نے دی نویں ذائقے تے نویں رویاں توں جان پایا۔

1930ء توں 1940ء دے دہاکے وچ ساہنے آون والے ہتے کمانی کاراں نے مغربی تکنیک لوں ساہنے رکھ کے کمانیاں لکھیاں تے ایسراں پنجابی کمانی داکینوس وصال ہوندا گیا۔ ایسے سے جانی پچھانی پنجابی شاعرہ امرتا پریتم دی شاعری دے نال نال کمانی نکسن لگ پئی۔ اوہدیاں دو کتاباں ”چھٹی ورھے بعد“ تے ”گنجیاں“ 1943ء وچ بھجیاں۔

عجب گل احمد اے کہ 1947ء تیک اکٹھے پنجاب وچ چنگی تے معیاری کمانی کھن والے پاکستانی پنجاب دے وٹیک سن۔ اوہناں وچوں خاص امرتا پریم، کرتار سنگھ، موگل، بلونت سنگھ، گل بخش سنگھ، تے کلونت سنگھ درک وغیرہ نیں۔ احمد سبھ لوک وٹیکروں چر حدے پنجاب چلے گئے۔ پاکستان بن توں بعد واسا اٹھل پھل دا دیا سی۔ ذرا امن ہویا تے ادب دل وی توجہ دتی جان لگ پئی۔ 1948ء وچ روزوار ”آغاز“ نے پنجابی سلیمنٹ شروع کیتا، بیدے وچ سجاد حیدر دی اک کمانی چھپی۔ 1951ء وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں نے ”پنجابی“ دے ناں توں پنجابی بولی وچ اک مینہ وار شروع کیتا۔ فقیر محمد فقیر مرحوم ہوریں پنجابی زبان دے عملی کارکن سن۔ اوہناں نے بہت سارے اردو لکھاریاں نوں پنجابی وچ کھن وچ راضی کیتا تے ایسراں پنجابی وچ کھن والیاں دی اک نویں کھپ ساہنے آئی، بیہناں وچ مولانا ظفر علی خاں، عبدالجید سالک، صوفی تبسم، مجید لہوری تے وقار انہاوی ایہناں نیہ ہور کئی کھن والے شامل نیں۔ بیہناں دی پہچان ای اردو لکھاری دے طور اتے سی۔

رسالہ ”پنجابی“ وچ بیڑے کمانی کاراں دیاں کمانیاں چھپیاں اوہناں وچ جوشوا فضل الدین، اکبر لہوری، چودھری محمد اکبر خاں، سجاد حیدر، صادق قریشی، وقار انہاوی، نظرقاطرہ، رفیق لودھی، سہیل یزدانی، شفیع عقیل، نور کاشمیری وغیرہ دے ناں ذکر جوگ نیں۔ بعد وچ جدوں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں نے رسالہ ”پنجابی“ توں لکھتاں دی اک چون ”لہراں“ دے ناں نال شائع کیتی تے اوہدے وچ ایہناں وچوں کیناں لکھاریاں دیاں کمانیاں شامل کیتیاں۔ 60ء دا دہاکا شروع ہون توں پہلاں پنجابی کمانی وچ ہور وی کئی ناں شامل ہو چکے سن۔ بیہناں وچ مرتضیٰ جیلانی، نظام الدین توکلی، قاصر امرتسری، آغا اشرف تے انور سجاد وغیرہ دے ناں ذکر جوگ نیں۔

1960ء توں 1970ء تیک دے دہاکے وچ پنجابی کمانی وچ روپ ریکھاتے مواد دے حوالے نال کئی تجربے ہوئے۔ ایسے دہاکے دے شروع وچ افضل احسن رندھاوا دا ناں اک اہم کمانی کار دے طور تے ساہنے آیا۔ اوہناں دی کتاب تے بعد وچ چھپی پر اک چنگے کمانی کار دے طور اتے اوہناں نے اپنے آپ لوں بہت پہلے منوالیا۔ ایسے سہ کمانیاں دیاں کئی کتاباں ساہنے آئیاں۔ سبھ توں پہلاں نواز دی کتاب ”دو نگہیاں شماں“ 1960ء وچ چھپی۔ جولائی، اگست 1960ء وچ مینہ وار

”پنجابی ادب“ نے اپنا کمائی نمبر شائع کیا۔ بیسے ویج چھ دے تے لندے پنجاب دے جانے پچھانے لکھن والیاں دیاں 18 کمائیاں شامل سن۔ ایسوں ویج پاکستان توں نواز، شریف سگھائی، اکمل ملٹی، رشید، سلیم سیمیں، ضمیر ملک، نجیب اسلم، گلشنہ پروین، سلیم رفیق، آصف رائے محمد آصف خاں دیاں کمائیاں۔ جد کہ شفقت تنویر مرزا تے راجا رسالو دے ترجمے شامل سن۔ 1962ء ویج ”اجوکی کمائی“ دے ناں توں پنجابی کمائیاں دی اک سوہنی چون سامنے آئی۔ ایس چون ویج 30 دے نیڑے تیزے کمائیاں شامل سن، جیہناں دے چون کار محمد آصف خاں، خالد لوہری، تے شہباز ملک ہوئیں سن۔ ایسے سال ”دل دیاں باریاں“ دے ناں توں عبدالجید بھٹی نے وی اک چنگا انتخاب شائع کیا۔ 1965ء ویج آغا اشرف دی کتاب ”واء وردے“ 1967ء ویج اختر سلیمی دی ”لیاں اڈیاں“ تے راجت دی ”اک اوہری کڑی“ شامل سی۔ 1968ء ویج نسیم اشرف علی دی کتاب ”مکے پڑ“ چھپی۔ 1969ء ویج حنیف چودھری دی کتاب ”کچ دی گڈی“ تے احسن واگھا دی کتاب ”تھل کرن دریا“ چھپی۔ ایسے پنجابی کمائی لئی زرخیز ماسی، بیسے ویج نہ صرف پنجابی دیاں کئی ادبی تنظیمیں دی بنیاد رکھی گئی سکوں پنجابی رسالیاں دی گنتی ویج وادھا ہویا، بیسے ویج کمائی دی سنگ وی ودھی۔ روز وار ”امروز“ 1950ء دہاکے دے شروع توں ای ہفتہ وار پنجابی ادبی صلہ شروع کر چکیا سی، بیسے ویج بہت ای اچیاں پنجابی کمائیاں سامنے آئیاں۔ لکھن والیاں دی ایس لڑی ویج افضل احسن رندھاوا، محمد آصف خاں، سید اکمل ملٹی، انیس ناگی، احمد سلیم، انور سجاد، انور علی، اشفاق احمد، بانو قدسیہ، رشید سلیم سیمیں، کنگشاں ملک، منصور قیصر، سلیم خاں گمی، ستار طاہر، شتام محمود، چودھری محمد رفیق، ریاض بٹاوی، اعجاز حسین رضوی، حسرت جہاں، منظور احمد قریشی، اسلم مرزا، احمد ثار، محمد یونس حسرت، منظور انور، سلیم رفیق، آثم میرزا، محسن رضوی، رشید ثار، اے حمید، ارشد فیروز پوری، رحمان قیوم، عزیز اثری، یونس ادیب، عزیز الرحمان، وقار بن الٹی، اقبال تاشیر، غیم چودھری، رضیہ ناہید رضی، زاہدہ بٹ، سلیمی جبین، حنیف بادا، راجا رسالو، سید الد قریشی، محمود شام، محمد عظیم بھٹی، حسین شاہد، حسین شاد، محمد ادریس چودھری، یونس صابر سرحدی، افضل پرویز، لطیف منہاس، خالد شفقت، شفقت تنویر مرزا، باغ حسین کمال، ماجد صدیقی، فوزیہ نقوی، وحید الطر، شمس

نعمان، شوکت علی چودھری، سلیم چودھری، نسر اللہ خان، مشتاق ہاسٹ، یعقوب ناسک، سید تنویر شمس، قریور رش، عبدالرؤف ملک، سراج نظامی، محفوظ الحسن شاہد نقوی، آغا اشرف، ایم ایس ناز، عبدالحمید امر، امیر ملک، خیر الدین انصاری، شہباز ملک، ہاجرہ منکھور ناصری، نادر جاجوی، شفقت سلطانہ، تنویر بخاری، ڈاکٹر پرویز عالم توں وکھ بہت سارے کہانی کاراں دے ناں شامل نیں۔ اتے دتی گئی فہرست وچوں اکثر ناں روزوار ”امروز“ دے پنجابی ادبی صفحے تے مینہ وار ”پنجابی ادب“ دی دین نیں۔ جد کہ بہت سارے ناں مینہ وار ”پنج دریا“ تے کچھ ناں ”لہراں“ راہیں وی ساہنے آئے نیں۔

۱۹۷۰ء دا دہاکا ملکی تاریخ وچ اک اہم مقام رکھدا اے۔ سماجی قدراں دی ٹٹ بیج تے نویاں قدراں دا جنم، سیاسی بے چینی تے احتجاج، جو اسہ دہاکا شروع ہون توں اک ادب ورھے پہلے ای شروع ہو گیا سی (سکوں بیج بچو تے ایسے ڈانڈے ۱۹۶۵ء دی جنگ نال جا ملدے نیں) ایس دہاکے دے شروع وچ ای عروج تے پہنچا۔ عام آدمی نوں احساس ہویا کہ ادب جن وی خالی ہتھ اے۔ ہندو بانیا گیا تے ایس دی تھاں ”مسلمان بانیا“ آگیا۔ سیاسی تے ثقافتی پدھرا تے تہدیلیاں لیان دیاں کوششاں ہوئیاں۔ ایس دہاکے وچ ای جھگے دیں بنیا۔ بچے ہوئے پاکستان وچ اک ہر جان دا احساس تے اداسی نے جنم لیا۔ پر عجیب گل اے کہ ۱۹۶۵ء تے ۱۹۷۱ء دیوں جنگاں دا اثر کسے حد تک (بھادیں عارضی سی) شاعری اتے ناں ہویا پر نثر، خاص کر کہانی وچ اک ادب لکھاری توں اذ اسہ اثرات کدھرے نظر نہیں آئے۔ ہاں اسہ گل ضرور اے کہ ۱۹۷۰ء توں ۱۹۷۶ء دے شروع ہون والے دہاکے وچ پنجابی زبان اوہدے اپنے دیس وچ جائز تھاں دیوان دیاں کوششاں نویں مرحلے داخل ہوئیاں۔ نویں رسالیاں تے ادبی ثقافتی تنظیمیں بنن توں وکھ پنجاب یونیورسٹی وچ ایم۔ اے پنجابی شروع ہویا۔ جیس توں بعد اینوں بی۔ اے تے ایف۔ اے وچ وی کسے حد تک پڑھایا جان لگا۔ بیدے توں پنجابی کتاباں تے رسالیاں دی ودھوتری وی ہوئی۔ ایسے نال نال لکھاریاں دی گنتی وی ودھی۔ اوہ لوک بیہڑے پنجابی نوں رزاشاعری دی زبان سمجھدے سن۔ اسہ فن لکے کہ ایسے وچ چٹکی تے اُچے پدھر دی نثر وی لکھی جا سکدی اے۔ ایس دور وچ نثر وی چوکے توں چوکھا دھیان

دنا جان لگا۔ ایس دوران 1975ء وچ مہینہ وار ”بچ دریا“ نے اک کمائی نمبر شائع کیتا، بیدے وچ لندے پنجاب دے پنجابی کمائی لکھن والیاں دیاں 35 کمائیاں شامل سن۔ مہینہ وار ”لہراں“ نے جولائی، اگست 1985ء دا اکٹھا شمارہ کمائی نمبر دی صورت وچ کڈھیا، بیدے وچ 30 کمائی کاراں دیاں رچتاواں تے کمائی بارے دو لکھ شامل سن۔ اج دی پنجابی کمائی اپنے پہلے دھاڑے توں اک لمبا پندہ کر چکی اے تے اپنی معمولی وچ کلا دے بت سارے اگلے نمونے رکھدی اے۔ ایس اج دے پنجابی کمائی کاراں توں تن سداں وچ وڈ سکے آں۔ ایسناں وچ پہلی نسل اوہ اے جیہنے پاکستان بن توں پہلاں یاں مجھدے بعد لکھنا شروع کیتا۔ ایسناں وچوں کئی کمائی لکھنا چھڑ چکے نیں۔ کہیاں دیاں دو جیاں مڑجھاں نے ایسناں دے کمائی لکھن توں متاثر کیتا اے، فیروزی ایسناں وچ راکاؤ تاکہ دے کدھر کمائی لکھ کے اپنی ہوند دا ثبوت دیندے نیں۔

پنجابی کمائی کاراں دی دومی نسل اوہ اے، بیڑی 60 تے 70 دی دہائی وچ سائنسے آئی۔ ایسناں وچوں بہت ساریاں دے مجموعے وی چھپ چکے نیں۔ ایس نسل دے کمائی کاراں وچ کوئی اک تہائی اچے ٹیکہ پکے پیریں کمائی لکھ رہے نیں۔ جدوں کہ ہائی اپنیاں دو جیاں مڑجھاں پاروں ایس دے دھیان نہیں دے رہے۔ کئی روٹی دے بھار وچ بدلیں سدھار چکے نیں جیویں حسین شاہ تے اکمل طبعی۔

پنجابی کمائی کاراں دی تریجی نسل اوہ اے، بیڑی 1970ء توں بعد کمائی دے کھیت وچ آئی۔ ایہدے وچ مین چوتھی نسل دا ہجرا لو دی رلدا جا رہیا اے۔ ایس کھیپ دے کمائی کاراں وچ ان گنت ناں شامل نیں۔ صرف اوہناں لکھن والیاں دے ناں دتے جا رہے نیں، بیڑے کسے نہ کسے پکھوں آگزیویں نیں۔ نعمت احمد، شفیع ہدم، راشد جاوید احمد، ناصر بلوچ، پروین ملک، ایم اے علی، بشیر شیخ، غلام مصطفیٰ بسل، اقتدار واجد، ڈاکٹر اسلم رانا، حمید رازی، سید طارق جاوید، نعمت علی، خیر الدین انصاری، حاتم بھٹی، رضی الدین رضی، محمد سلیم بھٹی، راجا محمد احمد، توقیر چغتائی، احمد شہباز خاور، رانا غلام شبیر، ناصر رانا، جمیل احمد پال، کلکشاں کنول، عائشہ اسلم، عذرا امیر، محمد شفیع بلوچ، بشری نور خواجہ، صدیق باہر، الیاس گھمن، شاہ سوار علی ناصر، اقبال ایسر، گوہر سلطانہ، عاشق رحیل، وسیم گوہر، غلام دھگیر ربانی، ارشد چہال، اقبال

صلاح الدین، کلیم شہزاد، پروفیسر شارب، غلام رسول شوق، اخلاق حیدر آبادی، محمد ریاض شاہد، نصیر احمد چیمہ، نزہت گردیزی، زہیر احمد، مقصود ثاقب، اقبال خالد، بھوپری بھٹی، اجی فراہی، کنول مشتاق، اعظم جاوید، راول راشد، آغا علی مدثر، بابو جاوید، گر جاکھی، مرزا حامد بیگ، سید نصیر شاہ، ظفر لاشاری، سجاد حیدر پرویز، فاروق ندیم، ہمرز احسن، جمیل اختر، جاوید بشیر چودھری، نذر حسین جانی، فرزند علی، احمد شفیق پراچہ، دلی محمد انجم، شہزاد سلیم، ظفر اقبال برقی، عزیز الرحمن محمود، شکیل سید، محمد منصور آفاق، محمد انجم ہاشمی، اقبال بانو، افضل راجپوت، جاوید بشیر چودھری، انیل چوہان، ریاض سوہانوی، محمد افضل ساحر، میاں ظفر مقبول، عباس خان، ایس بی جمالیہ، اقبال حسین، محمود احمد قاضی، زہیر رانا، آئی یو ایاز، ونسنٹ ڈیوڈ، محمد حنیف، ندیم بخاری، حبیب اللہ قر، امیر حسین، احمد بھٹی، احمد حسین رانا، مرکاچیلوی، نعیم قریشی، رزاق شاہد، حسن بشیر، سورس ندیم، کشور قدوس پال، غاور جیلانی، فوزیہ طاہرہ، افضل توصیف، عبیدہ اعظم سید، قدسیہ ما، عذرا وقار تے نائلہ صدف۔

اک گویا موجب 1947ء توں بعد جن تیک چھین والے کمائی پر اکیاں دی گنتی ڈیڈہ سودے نیزے نیزے وے۔ ظاہر اہم کوئی وڈی گنتی نہیں پر اسیں پنجابی زبان دے ایڈے اپنے علاقے وچ حالت تے گواہ کرے تے فیر کمائیاں دے پر اکیاں دی ڈیڈہ سو گنتی مایوس کرد نہیں لگدی۔ اتھے پنجابی کمائی دے دکھ دکھ گرجاناں دا ذکر کرنا وی موٹی دا ہووے گا۔ ترویں نظر نال دیکھیں تے پنجابی کمائی وچ اوہ سارے گرجاناں بھدے نیں بہرے اردو کمائی یاں ایس خطے ویاں دوجیاں زباناں دیں کمائیاں وچ نظر آوندے نیں۔ علامتی انداز بہرہ پنجابی دے مدخلے شاعراں بابا فرید تے شاہ حسین توں ای پنجابی ادب دا حصہ بن گیا۔ اوہ پنجابی کمائی وچ وی نظر آندا اے۔ ایس توں اڈ کدھرے کدھرے تجربی تجربے وی ہوئے نیں۔ علامت نگاری وچ جیساں کمائی کاراں نے سونیاں کمائیاں لکھ کے آپا منوایا، ایہناں وچ احمد سلیم، محمد مشتایا، منصور نعیم، حسین شاہد، غلام مصطفیٰ بھٹی، وسیم گوہر، پروین ملک، غلام دھبیر ربانی، رشید ہار، شیماسیال، احسن داگھا، عامر نعیم، انور علی، ناصر بلوچ، شفقت تنویر مرزا، محسن نعمان، اجی فراہی، شفیع بھٹ، رشید امجد، اسماعیل جدانی، راشد جاوید احمد، مرزا حامد بیگ تے ایساں گھن دے ناں ذکر جوگ نیں۔

اجوکی پنجابی کمائی وچ نویں انسان دی ٹٹ بھیج تے ورتے جاون یاں در تہج
 دے عمل توں اڈ اج دے انسان دی فرسٹیشن دکھ 'کرب' دسوں دے جبر' غریبی تے
 مکھ انسان دے ہتھاں دا استحصال' خونی رشتیاں تے دوستیاں دی گھٹ قدری (ڈی
 پلیویشن) تے ایہدی بجائے پیسے دا رشتے دی بنیاد بن جانا' ذہنی سکون توں محرومی'
 لھر دے مالک دا ڈالر پونڈ یاں ریل کمان لئی باہر جانا تے پچھے رہ جان والیاں دیاں
 دکڑاں' شہراں تے پنڈاں دے مسائل وغیرہ سوہری نہیں۔ انسان دوستی' پیار تے
 بیت توں دکھ نفسیاتی تے جنسی موضوعاں نوں تھان دتی گئی اے۔

نواز دیاں کمائیاں وچ رومانویت دے ہولے تھہ جھولے دے نال نال
 کال دے مسئلے دی مددے نہیں۔ جدوں کہ افضل احسن رندھاوا دے پہلے پراگے "
 من تھوار تے گھوڑا" وچ پنجاب دے انھے زور دے نال نال دیس چھڑ جان والیاں
 ناسنا بک ورتارا عالم سدا اے۔ بعد وچ افضل احسن رندھاوا نے علامت دا
 من رلا کے بیڑیاں کمائیاں لکھیاں تے بیڑیاں ایہناں دے دوجے پراگے "مٹاکوہ
 ر" وچ شامل نہیں 'اوہ اوئیاں ای اج کوئی دیاں کمائیاں نہیں۔ محمد آصف خاں دا
 دویں کوئی پراگہ اے تیک نہیں چھپ سکیا تے اوہناں دیاں دوسریاں گرجھاں پاروں
 ایہناں دا کمائی لکھاوی اک پرانی کمائی بن کے رہ گیا اے 'پر اوہناں دیاں دو درجن
 س ددھ کمائیاں وچ (جو دھیریاں ۱۹۷۰ء توں پہلاں لکھیاں گئیاں) اکثر ایہیں
 'بیڑیاں ہر انسان نوں اپنی کمائی لگدیاں نہیں۔ پچھے نیہ البتہ ہاسی کڑھی وچ اہال
 یا تے اوہناں "ٹیٹ" ورگی سوہنی کمائی لکھی' رب کرے ایہ اہال قائم رہوے۔ آغا
 شرف دیاں کمائیاں دا ثورا ترکھا اے تے اخیر چونکا دین والا ہوندا اے 'بیڑیاں پڑھن
 لے نوں جذباتی کر دیندا اے۔ رفعت نے گھریلو حیاتی دے سلیباں نوں موضوع
 یا اے۔ جدوں کہ نسیم اشرف علی دیاں کمائیاں وچ جذباتیت دا اثر چوکھا ڈوگھا
 اے۔ حنیف چودھری 'حنیف باوا' نذر فاطمہ تے حسین شاہد نے وی اپنے موضوع
 م حیاتی توں لے کے جیوندیاں رہن والیاں کمائیاں لکھیاں نہیں۔ سلیم خاں گمی دے
 دار وی عام حیاتی توں لئے گئے ہوندے نہیں۔ گمی نے مغربی کمائی نوں چوکھا پڑھیا
 یا اے تے ایہناں دا رنگ ایہناں کمائیاں وچ اکثر نظر آ جاتا اے۔ انور علی نے
 دالیاں اتاں کالے روڑ" پراگے وچ وسیب اتے کھی چوبھ ماری اے تے بڑے ای

ماہر انداز وچ ایہناں دا دوجا پر اگا "نوری" دے نال نال پنجابی ادبی بورڈ دلو
 چھاپ دتا گیا اے۔ ایس پر اگے وچ اوہ ساریاں لکھتاں شامل نیں جو انور علی ہور
 اپنے پہلے مجموعے گمروں لکھیاں۔ ایس مجموعے وچ انج تاں کئی کہانیاں پڑھن جو
 نہیں پرچ پچھو تاں "نوری" سبھ توں ودھیا کہانی اے جو اپنے اندر اک ناوٹ و
 کہانی رکھدی اے۔ کہانی دے مرکزی کردار نوری دے مسیہیں دے نال نال سا
 دے نظراں نوں دی انور علی ہور اں بڑی صہارت نال چڑیا اے تے بوکاں دی
 عملی نوں پیش کیتا اے۔ انور علی ہور اں دی اک ہور چنگی کہانی "جتازہ" اے۔
 بیدے وچ اوہناں نے دیا اے کہ سماج دا دریا وگدا رہندا اے تے کسے اک
 بندے دے مرن نال ایہدے ویک وچ اکا کوئی فرق نہیں چندا۔ اوہی نوک جو کے
 دے مرن اتے دکھی ہوندے نیں۔ کچھ پل گمروں ای زندگی دے کار ویمار وچ پہلا
 وانگ گرجھ جاندے نیں۔

غلام مصطفیٰ بھل دے پہلے پر اگے "سہیاں سولاں" وچ چھ کہیاں کہانیاں
 روایتی انداز دیاں نیں پر ایس توں گمروں بھل نے کئی چھوٹا دین والیاں کہانیاں
 لکھیاں۔ اوہ روایتی کہانی توں علامت نگاری ول آئے تے "نجدے نقطے" بیسی کہانی
 لکھ کے اپنی لقی ریاضت دا ثبوت دتا۔ ایہناں دا دوجا پر اگا ایسے نال چھاپے چڑ
 رہیا اے۔

اکبر لہوری دا پر اگا "اکبر کہانیاں" کیاں پکھاں توں اہم پر اگا اے۔ ایہناں
 دیاں کہانیاں جتھے حقیقت نگاری دی چنگی مثال نیں اوہنے ایہناں دا اختصار، علامت
 نگاری تے گزرتن بھری سچائی نوں بیان کرن دا ڈھنگ اے۔ ایہناں دے مقام لوں
 اوہ چو کھا اچا کر دیندا اے۔ خالدہ ملک نے "ڈلفاں چھلے چھلے" وچ بے دھڑک لہجہ
 ورتیا اے جدوں کہ عامر نسیم نے "جاگدی اکھ دا خواب" وچ علامت نگاری توں کہ
 لیا اے۔ اقبال صلاح الدین دی "گونج کہانی" پڑھ کے پتہ لگدا اے کہ اوہ کہانی دی
 تکنیک توں چٹے جاؤ نیں تے اپنی کہانی نوں ہر پکھوں مکمل بناون دا پورا جتن کردے
 نیں۔ اسلم قریشی نے "سانولی دھوپ" وچ روہی دے علاقے دی منظر نگاری تے
 مسیہیں نوں اپنا موضوع بنایا اے۔ سجاد حیدر پرویز نوجوان ادیب اے۔ ایہناں دا
 پر اگا "سوجھلا اندھاری رات دا" پڑھ کے احساس ہوندا اے کہ جے اوہ اپنے آپ

نوں کسے اک صنف ادب تیک محدود کر لین تے امہ اوس صنف لئی وی چنگا ہووے گا تے اوہناں دے اپنے واسطے وی۔

”چڑیاں دی موت“ وچ ککشاں ملک نے عام لوکاں دیاں کمزوریاں تے مجبوریاں نوں وی سوہنے ڈھنگ تے کجے انداز نال بیانیا اے۔ بابو جاوید گرجاگی دے پراگے ”بوکاٹا“ تے ”زندہ تصویراں“ پڑھ کے پتہ لگدا اے کہ اوہ زیادہ تر۔ ”آداب عرض“ ٹائپ دے پرچیاں توں متاثر نہیں۔

سوانی کہانی کاراں وچ فرخندہ لودھی، پردین ملک تے افضل توصیف دا ناں کسے طرح وی اکھوں پردے نہیں کیتا جا سکدا۔ ”پنے دے اوسے“ پراگے وچ فرخندہ لودھی نے زیادہ تر شہری لوکاں دے مسئلے نوں بیانیا اے تے سوہنا بیانیا اے۔ ایہناں دا افسانہ ”سکھ سر“ یاد رہن والی شے دے۔ ایسے طرح ”پچھلی پڑھائی“ وی۔ پردین ملک پنجاہ افسانے وچ اک ہور ٹکڑی تے جروانی آواز اے۔ اوہ بڑی بے دھڑک ہو کے لکھدی اے تے اپنے فن توں پڑھن والیاں نوں متاثر کردی اے۔

فرخندہ لودھی دا دو جا پراگا ”ہردے وچ تریڑاں“ جو 1996ء وچ بھپیا۔ ایس پراگے وچ وی اوہناں دا فن اپنے انداز نال موجود اے۔ ایس مجموعے وچ ”اتر کاٹھو میں چڑھاں“ درگیاں کہانیاں وی موجود نہیں جو سیاسی ہچکچوڑ نوں لکھ رکھ کے لکھیاں کہیں نہیں جتے تک سماجی مسئلے نوں پیش کرن دا تعلق اے، اوہ وی ایس کتاب دیاں کہانیاں وچ موجود اے۔

”نابل میرے بڑے“ وچ افضل توصیف اک بھرپور ناہر لکھارت دے طور اتے سامنے آندی اے۔ افضل دے فن دی اک اچھتا امہ اے کہ اوہ کہانی تے مضمون نوں آپو وچ رلا ملا دیندیاں نہیں۔ افضل توصیف کول کڑتن دا عنصر بہت زیادہ اے تے اوہناں دیاں دھیریاں کہانیاں وچ کوڑا لہجہ ملدا اے۔ اقتدار واجد نے وی ”کچے کوٹھے“ وچ چٹکیاں کہانیاں لکھیاں نہیں۔

مرزا حامد بیک چھانچھی لہجے وچ علامتی کہانیاں لکھدے نہیں۔ پر ایہناں دی علامت عام فہم ہون پاروں گل اڑان دا مسئلہ پیدا نہیں کردی۔ اوہناں دی روایتی کہانی وی قاری نوں متاثر کردی اے۔ ”قصہ کہانی“ اک چیتے رکھن والا پراگا اے۔

شفیع بہم دے دو پر اگے ”چائن“ تے ”تصویر گواچ گئی“ چھپ چکے نیں۔ پر ایسناں دی کہانی نظر نہیں آوندی۔ ایسناں دوواں مجموعیاں وچ اک کہانی ”کوکا کو پڑھن والے نوں اپنے دل کھدی اے۔

نعت احمدی پنجابی افسانے وچ اک بلوان آواز سی۔ اوہناں دا پر اگا ”بنتی پنجابی کہانی کاری وچ اک اہم وادھا اے“ جیسے وچ جیوندیاں رہن والیاں کہانیاں شامل نیں۔ اوہناں دے قتل ہون گھروں پنجابی کہانی دا ایسہ بوجھ بند ہو گیا کنول مشتاق ہر فن مولا قسم دا ادیب اے۔ ایسناں دا پر اگا ”میں تے میں“ پنجابی کہانی وچ اک وادھا آکھیا جا سکدا اے۔

ناصر بلوچ دا ”بیتیاں اکھاں والے“ وی اک سوہنا پر اگا اے۔ ناصر دی کہانی اتے بڑی محنتی ہوندی اے۔ فنشیاں نوں اردو کہانی کار دے طور اتے چنگا جاتا جاندا اے۔ اوہناں دے پنجابی پر اگے ”وگدا پانی“ دیاں کہانیاں وچ دی اوہی سبب خوبیاں موجود نیں جو اوہناں دیاں اردو کہانیاں وچ۔ پنجابی کہانی وچ اک ہور وڈا ناں مقصود ثاقب دا اے۔ بیسناں دا پر اگا ”کہانیاں“ کچھ ورے پہلاں بھپے۔ مقصود ثاقب دیاں کہانیاں کلا تے موضوع دوواں لحاظ نال بھرپور تے سوئیاں نیں۔

مقصود ثاقب دے دوجے مجموعے دا ناں ”چٹا رختا تے ہور کہانیاں“ اے۔ اس پر اگے وچ نو کہانیاں شامل نیں، بیسناں وچ ثاقب دا فن عروج اتے اے۔ نو کہانیاں دے ایس پر اگے دا ناں اوہناں دی کہانی ”چٹا رختا“ دے ناں اتے رکھیا گیا اے جو ایس مجموعے دی آخری تے شاہکار کہانی اے۔

الیاس گھمن پنجابی دا اوہ کہانی کار اے جیرا پنڈ دا جم پل ہون پادوسا ایسوں دی حیاتی توں چنگا جائو اے۔ الیاس نے پنڈ دی حیاتی نوں موضوع بنا کے سوئیاں تے بچیاں کہانیاں لکھیاں نیں، جیڑیاں کہ انہو شے نیں۔ الیاس گھمن دیاں کہانیاں عام کر کے طویل ہوندیاں نیں تے اپنے اندر اک ٹاؤٹ ورگی لمیرتا رکھدیاں نیں۔ ایس دی آکڑویں مثال دو کہانیاں دا مجموعہ ”پراٹا پنڈ“ اے جیسے وچ ”پراٹا پنڈ“ تے ”دھرتی و اجاں ماردی“ شامل نیں۔ ایس پر اگا دو ٹاؤٹاں دے پر اگے دے طور اتے چنیں کیتا گیا اے۔ پنڈ دے منھراں تے گئے گواچے سماج نوں مہارت نال پیش کرنا الیاس گھمن دی کہانی دا خاص گھن اے۔

ڈاکٹر اسم رانا وی گئے گزرے دور دے اک چنگے کمائی کار سن۔ پر درسی
مصرفیات پاروں کمائی توں دور ہو گئے۔ کسے زمانے وچ اوہناں نے بہت ساریاں
چنگیاں کمائیاں لکھیاں سن، پر جُن اوہ کمائیاں رسالیاں دیاں فائلاں تے اوہناں دے
ذاتی کاغذات وچ گواچیاں ہیاں نیں۔ اوہناں دی وفات دے نئے وچ ایس گل دا
امکان بہت گھٹ گیا اے کہ کدی ایہ کمائیاں کنہیاں کر کے کتابی صورت وچ بچھپ
سکن گیں۔ جے ایہ ممکن ہو سکے تاں پنجابی ادب وچ کمائیاں دا اک سوہنا پراگا ورہ
سکے گا۔

پنجابی کمائی دے کھیتز وچ میرا پراگا "واپسی دا سفر" 1995ء وچ بھپیا سی۔
ایس مجموعے وچ 21 کمائیاں شامل نیں۔ میری کمائی عام کر کے مختصر ہندی اے تے
کتابی سائز دے ورہ توں ورہ ست اٹھ سٹہیاں وچ مک جاندی اے۔ ایہناں وچوں
زیادہ تر کمائیاں وچ پنجاب پرستی دا مضمون تے کمیاں گواچیاں روایتاں ہارے نا سٹلیا
(Nostalgic) والا رویہ مددا اے۔

آغا علی مدثر دیاں کمائیاں وچ وی اپنے سے دا شعور پوری طرح آگھڑواں
مددا اے۔ اوہناں دیاں کمائیاں دے دو پراگے چھپے نیں پہلے دا ناں "پٹے پیرے
میلے لوک" سی جد کہ دوجے دا ناں "تھکے پیراں دا پندھ" اے۔ آغا علی مدثر توں
عام زندگی دا بڑا نیزیوں تجربہ اے تے ایہ تجربہ ای اوہناں دی کمائی دا ختم مال
اے۔ اوہناں دیاں کمائیاں وچ اپنی دھرتی دیاں چنگیاں روایتاں نوں مڑ کے جیواون
دے احساس دے نال نال اجو کے انسان دے مسئلے تے اوکڑاں دی ڈھیر سدیاں
نیں۔ ایہدی سبھ توں آگھڑویں مثال اوہناں دی کمائی "کیزئی دا آتا" اے۔ کیزئی دا
آتا رُگن والی گل ساڈی جُن دی نسل وچ مُسن وچ نہیں آوندی حالاں جھیلی نسل
تک ایہ رواج سی کہ جدوں کوئی بال ڈگدا تاں اوہنوں رون توں روکن واسطے
وڈے ایہو آکھدے "اوہ دیکھ کیزئی دا آتا ڈگ گیا اے۔" ایس اتے بال اپنا رونا
دھونا جھل کے کیزئی دا ڈگا ہویا آتا لبھن لگ جاندا اے۔ انج آغا ہوراں نوں علامتی
کمائی لکھن وچ وی مہارت حاصل اے تے اوہناں دے دوہاں مجموعیاں وچ کئی
علامتی کمائیاں وی شامل نیں۔

دیسیم گوہر دا پراگا "کھنڈر شہر دی کوک" دسے ناں نال بھپیا سی۔ ایس

پراگے وچ 20 کمائیاں شامل نہیں۔ وسیم گوہر نوں علامتی کمائی لکھن دی بڑی سوہنی جاج اے۔ ایس پراگے وچ شامل کمائیاں ایس گل دی تائید کردیاں وکھالی دیندیاں نہیں۔ اوہناں دیں کمائیاں پڑاں، جوکاں، پچھلے پیر دا خواب، گواچے اکھر بست ودھیا کمائیاں نہیں تے پڑھن ٹال تعلق رکھدیاں نہیں۔ کھنڈر شر دی علامت وسیم ہوراں کول اکھڑدیں اے، بیسوں ورت کے اصلوں اوہ ساڈی قوم دی کتھاپان کرنا چاہندے نہیں جو اک کھنڈر شر واک بے جان اے تے جیدے وچ متحرک زندگی دا احساس نہ ہون دے برابر اے۔

”بکر دے ٹھل“ سید نصیر شاہ دیاں کمائیاں دا پراگا اے۔ نصیر شاہ ہوریں مولوالی ورگے پچھڑے علاقے دے وسٹیک نہیں، پر فیرو دی اوہناں دا مطالعہ تے تجربہ بست امیر اے۔ اوہناں دیاں کمائیاں وچ مقامی منظر تے مقامی لہجہ بست سوہنے انداز ٹال ملدا اے۔ کمائی دی اٹکل وچ دی نصیر شاہ ہوریں بست اگے نہیں۔ اوہناں دیاں کمائیاں دلچسپ وی نہیں تے لوکاں دی نفسیات دی عکاسی کرن والیاں وی۔

کمائیاں دے کچھ ہور پراگے جو پچھلے ورھیاں وچ چھپے اوہناں وچ شاہ سوار علی ناصر دا ”کرات“ ناصر رانا دا ”ریتاں پریتاں“ علی اختر دا ”ہون دا دکھ“ نذیر کوٹ دا ”اخیر لا پنجابی“ عہد الکبیر ہاشمی دا ”لواں سورج“ شمس نعمان دا ”شیشے دی کندہ“ فرزند علی دا ”کنڈ پچھے اکھاں“ بابو جاوید گرجا کھی دا ”سوہنی دستی“ حمید رازی دا ”رکھ ساڈے دیری“ وغیرہ ذکر جوگ نہیں۔ ناصر رانا دی کمائی ساڈے سانج دے منظران دی کامیابی ٹال عکاسی کردی اے، ایسی گل علی اختر دی کتاب ”ہون دا دکھ“ دیاں کمائیاں بارے آکھی جا سکدی اے جد کہ چودھری نذیر کوٹ دی کتاب ”اخیر لا پنجابی“ وچ شامل گل چھ کمائیاں پنجاب پرستی دے جذبے ٹال لکھیاں گئیں نہیں۔ شمس نعمان ہوراں نوں وی کمائی لکھن دا فن چنگی طرح پتا اے۔ اوہ وی اپنیاں کمائیاں وچ علامت دی دھم لا کے اینناں دے سینے وصال کردے نہیں۔ ”شیشے دی کندہ“ وچ شامل ساریاں کمائیاں چنگی کمائی دھم آوندیاں نہیں۔ حمید رازی ہوراں دے پراگے وچ گل چھ کمائیاں شامل نہیں جو علامتی رنگ دیاں نہیں۔

فرزند علی بنیادی طور تے ناول نگار نہیں۔ اوہناں دے تن ناول چھپ کے پڑھناراں کولوں داد کھٹ چکے نہیں۔ اوہناں دیاں کمائیاں دا پراگا جو ”کنڈ پچھے

اکھاں" دے سرناویں نال بھپیا، وچ 17 کہانیاں شامل نیں۔ فرزند علی دا عام جیون دا مشاہدہ ہوا اکھاں اے تے جڑیات ول نہ صرف نظر پاندے نیں سگوں پڑھناں نوں وی دکھاندے نیں۔ انساناں دے اندر دکھ وکھ موتیاں اتے ہودن والے کچھ تان تے نفسیاتی ٹٹ بھیج فرزند علی دا خاص ویشا اے جیویں کہ اوہناں دے پراگے دی پہلی کہانی "تخلیق کار" اے یاں فیر "کنڈر پچھے اکھاں" اے، بیدے وچ اک بندہ اپنی سوالی لوں کرن نال چمڈ کے مجبورن کم اتے کر جاندا اے پر سارا چر ایہی سوچدا رہندا اے کہ مگر خورے کیہ ہون والا اے۔ اوہدا اطمینان ہوندا اے جدوں واپسی تے اوہدی بیوی اوہدے کرن بارے مندے ریمارک دیندی اے۔

پچھلے دینیں جیڑے کہانی کار نے ودھیا کہانیاں دا پورا پورا پرکا لکھ کے ناں کھنیا اے، اوہ نیں میر تمنا یوسفی بیسناں دا پراگا "سورج اگن تائیں" دے سرناویں نال بھپیا۔ ایس پراگے دیاں کہانیاں پڑھ کے احساس ہوندا اے کہ یوسفی ہوراں کول کہانی دے بہت اگے دے امکانات موجود نیں۔ میر تمنا یوسفی دی مجبوری ایہہ اے کہ اوہناں لوں لے چر تک بدلیں رہتا پیا۔ ایدے نال اوہناں دا تجربہ ناں ویشال ہویا اے پر ایدے نئے وچ اوہناں دے ادب نال رابطے کنزور رہے نیں جو دیس وچ بدھندیاں شاید بہتے کچے ہوندے۔ انج اوہناں دا اکو اک پراگا پنجابی کہانی وچ میل چمڑھیا جا سکدا اے۔

بیسناں کہانی کاراں دا ایہجے تک کوئی پراگا نہیں بھپیا اوہناں وچ اقبال قیصر دا ناں اگھڑواں اے۔ اوہناں دی پہلی کہانی "میر" ساڈے سماج وچ کدے کلاشکوف پھر بارے سی۔ بیدے وچ کتاب لے بندوق دے مقابلے وچ کتاب دی شکست دا منظر پڑھن والیاں نوں بہت کچھ سوچن تے مجبور کردا اے۔ اقبال قیصر ہوراں موی کہانی "مردم شاری" ایہی قوم بارے اے جو مردم شماری سے اپنی زبان وڈھ لیندی اے۔

سعید بھٹاک نوجوان کہانی کار نیں، بیسناں دیاں کچھ کہانیاں پنجابی رسالیاں وچ وکھن وکھن آئیاں۔ اوہناں دی کہانی "چڑا" خاص طور اتے اک سوہلی کہانی اے۔ افضل ساحر تے عاشق علی فیصل نے وی اکا دکا چنگیاں کہانیاں لکھیاں نیں۔ ستار طاہر اک ذہین لکھن والے سن، بیسناں دا خاص موضوع کشن سی۔

اوہٹاں نے پنجابی وچ سوہیاں تے نو یکلیاں کمائیاں لکھیاں بیہناں توں دیکھ کے احساس ہوندا سی کہ جے اوہ ایس پاسے پورا دھیان دین تے پنجابی کمائی توں ساریاں گھاٹاں توں کٹ کرا سکدے نیں۔ افسوس اوہٹاں دی اچن بھتی موت نے اسے لکھاری کھو لیا۔ اوہٹاں دیاں پنجابی کمائیاں دا پراگا جے چھپ سکے تاں پنجابی وچ اک واوہا ہووے گا۔

پنجابی کمائی دا ذکر کردے ہویاں اسے دستاوی مناسب ہووے گا کہ پنجابی زبان دے شخصی زبان نہ بنن توں ایہدی ایکٹا نوں نقصان اپڑ رہیا اے تے انج چھاچھی، ماجھی، بندکو، ملتانی، اعوان کاری، دوآبی تے سرائیکی وغیرہ بیہیاں دے بولن والے تھی لکھیار اپنے اسی مادری لہجے وچ کمائیاں لکھن لگ پئے نیں۔ پروین ملک دیں کچھ تے مرزا حامد بیگ دیاں سکے کمائیاں وچ چھاچھی لہجہ ورتیا گیا اے۔ ناصر بلوچ تے سید نصیر شاہ کول لندی دارنگ آگڑواں اے۔ شاہین ملک نے اعوان کاری انداز وچ کمائیاں لکھیاں جدوں کہ سجاد حیدر پرویز، اسلم قریشی، عامر نسیم تے کچھ ہور لکھاریاں ملتانی، بہاولپوری تے سرائیکی لہجے وچ لکھتا چھوہیا ہویا اے۔

میںوں احساس اے کہ ایس جائزے وچ کمائی لکھن والے سارے لوکاں دا گھیرا نہیں کیتا جاسکيا۔ ہو سکدا اے میرے کولوں کچھ گھاٹا یاں لکھاریاں دے تاں رہ گئے ہوں، کیوں کہ ساڈے اتھے اپنی کمائی لکھی جارتی اے کہ ہر کمائی بلکہ ہر پراگے تیک اپڑناوی ہن سوکھا نہیں رہیا۔ اک پوری تصویر دی بجائے سادہ جیہا خاکہ پیش کیتا جاسکيا اے، تاں جے بیہڑے پڑ حصار پنجابی کمائی توں پوری طرح جانو نہیں اوہ ایہدیاں تہ حیلں گلاں توں جانو ہو سکن۔

روون، ہمن والیاں گلاں

”کمانیاں لکھدا رہ۔ اہمہ دنیا کمانیاں نال بھری ہوئی اے۔ اتھے ہر گھر ہر سڑک بازار وچ کمانیاں ای کمانیاں نیں۔ تیرے اندر باہر، آلے دوالے سبھ پاسے کمانیاں نیں۔ ایسناں نوں کولوں دیکھ۔ بہت کول ہوکے، اپنے اندر جماتی پا کے دوجیاں دے دلاں وچ جماتی پا کے دیکھ تے پھیر کمانی لکھ۔“ (شاہکار کمانی)

اہمہ مشورہ اک ڈاکٹر دا اے اک ایسے کمانی کار نوں جیہں کسے دے کہن اتے آہی اپنی کمانی نکسن دی تھاں انگریزی وچ لکھیاں کمانیاں ترجمہ کر کے اپنے ناں نال چھپوائیاں۔ مشہوری ہوئی۔ جیویں اردو وچ اک کتاب چھپی سی۔ ”بکت چہ اراغ وارد“ اہمہ ایک فارسی مصرعے دا ٹوٹا اے، مصرعے دا مطلب سی کہ چور ایذا دینرے کہ چوری دی دیوا بال کے کردا اے۔ جیویں اج کل کوآپریٹو، کسٹمر گٹن والے، ندر و اندر کھائی جاؤ تے اتوں روٹا پائی جاؤ، والا دپار کیتی بیٹھے نیں..... سو اپنے ناں ال دوجیوں دیاں کمانیاں چھپاؤن والا پس گیا، کمانیاں بند تے نکسن وال بیمار... پہلاں کھنگ لگ گئی، فیر کاٹکا تاپ.... اخیر ڈاکٹر کول جانا پیتے ڈاکٹر اوہ صلاح دتی جو مضمون دے موہرے نقل کیتی اے... ڈاکٹر کمانی کار نہیں سی، پر اوہنے رب جانے ایس مشورے نال کنیاں مریضاں نوں کمانی نویں تے شاعر بنا دتا ہونا اے.....

ہاں اک کمانی کار اوس انور علی نوں بنا دتا جو کمانی نکسن توں پہلاں صرف کارٹون بنا دتا سی اپنے ملک دے حال احوال اتے..... اوہ اپنی من مرضی نال لکیراں واہندا تے اوہدیاں لکیراں اوہدے واسطے تے اوہدے اخبار، پاکستان ٹائمز مرحوم، واسطے پورے ملک وچوں واہ واہ دی کھٹی کھنڈیاں.... فیر اک دلا آہا بدوں حکم ہویا کہ انور لکیراں اپنی مرضی نال نہیں اکتیاں دی مرضی نال واہوے گا، حکم جرنیلی سی تے ایس کارن من ہاں کوئی چارا نہیں سی.... فیر انج ہویا کہ مرضی نال کارٹون دی لکیراں

نہ واہ سکن سیوں پہاں کنگ تے فیر تاپ مطلب اے اک ہسٹرنے انور نوں آن گھیرا۔ ایہدے وچوں کیوں نکل کے باقی دے ساہ پورے کیتے جاون؟ ایہ سوال آن پیا۔ ... لکیراں کولوں لفظ واہنے ہور وی اوکھے سن کیوں جو ایہ لفظ ای سن تیناں انور واسطے تے اوہدے سنگیاں، بیلیاں واسطے اوہ دھاڑا لے آندا، جیدے بارے اوس لکھیا

”میرے کارنوں پٹان والے جتھ میرے پچھے بنے گئے سن تے اگے گھپ ہیرا سی۔ جدوں میریاں سوچاں اپنے ہڈی دے حوالات دیاں کندھاں نال سر مار دیاں تے میرے سر وچ جندے کھڑکے تے میں اپنی ماں (پوی) تے نیناں نوں کھدون ڈھن پیندا۔ راناں میریاں جاگدیاں تنگدیاں اوس ڈاکو نوں اڈکدیاں ہیرا میرے جتھ اُچے کرا کے ژگیا سی۔ بن جد تیک حکم نہ ہووے میں جتھ نیویں کیوں کراں۔ اکثر میرے کب توں ایویں ای اوکھا پیا ہوتا میں تے اپنی جند دا آپوں دیری۔ گھوڑیاں اتے شڑاں لان لئی میرے کول پیسے نہیں سن، نہ ای تاش کھینڈن جو گے تے میں کمائیاں لکھنیں شروع کر دیتاں۔“ (ہیرا پھیری)

کتاب ”کالیاں اتان کالے روڑ“ دیاں کمائیاں کیوں چنگیاں تے کیوں بھابی دے اُجڑے ہاگ وچ اک نویں تے بھروں کھار والے گوکھ دی صورت سامنے آئیاں؟ ایناں گلاں دا جواب اُتکیاں سٹراں وچ آگیا انے۔ مہن سوال ایہ ہے کہ ایہ کمائیاں کس مونہ مماندرے تے نسل دیاں نہیں۔ کیدے نال رلا کھاندیاں نہیں تے کیدے نال اجوڑ نہیں۔ کئی تاں ایہ سوال وی چک دجھدے نہیں پئی ایہ کمائیاں ہے وی نہیں کہ نہیں؟ ... ایہ سوال ہر تھاں ہر ویلے ہر بندہ چک سکدا اے کیوں جو ظاہر صورت اتے جاون والے لوں مونہ مماندرے بتائیڑے نظر آوندا اے تے مونہ مماندرے جت قلبوت دے پچھے یاں ایہدے اندر دے حال حقیقت نال ساکا چاری گھٹ ای جوہی اے۔ فیض نے اپنے بے غم ہون دا اعلان حیدر آباد جیل وچ کیتا سی:

سراج لوح و قلم چمن مکی تو کیا غم ہے
کہ خون دل میں ڈبو لی ہیں انگلیاں میں نے

خون دل وچ ڈبیاں انگلیاں جو کچھ وی لکھن گئیاں اوہ لوح و قلم دی رواجی

صورت وچ نہیں ہونے لگا۔ اوہدے توں تھوڑا جیہا ہواں ہووے گا۔ ایس واسطے ہر اوس بندے نوں اوپرا نظر آوے گا جو گل صرف لوح و قلم دے حوالے نال ہی سمجھ سکدا اے۔ دوجے آہریاں ڈھنگ نوں اپنی تھاں توں بیٹھا جانے گا۔ سو انور دیاں کمائیاں بارے دی ایہو واپری کیوں جو اوہ پنجابی وچ اوس توں پسوں لکھیاں جاون والیاں کتاباں توں ڈیرو لکھیاں سن۔ پہلی چیز ایہہ کہ اوہدے کوں جوان منڈے کڑی، اوہناں دی طبقاتی تقسیم، ہر دھڑے والیاں گلاں کوئی نہیں۔ ایہہ سچ اے کہ عشق وچ دی گھر گالنے پیندے نہیں یاں گل جانے نہیں، انور اتے دی ایہو جیتی پر کے ہور رنگ وچ۔ ”ہیرا پھیری“ وچ لکھدا اے۔

”اللہ مغفرت کرے سکندر مرزا ہوراں اوس دن اوہناں پاکستان اتے مارشل لا لاندائی۔ شامیں میرے کواٹھی میوں آواز دلی تے کسں لگا اورا ساڈیاں عماراں تے گل گئیاں۔“

فیر فیض یاد آندا اے جیہیں آکھیا سی ”ہاں ہے اسی رنگ میں لیلائے وطن کو“ اور کوں منڈے کڑی والا عشق نہیں لیلائے وطن والا عشق اے تے ایہہ عشق اوہدیاں سمناں کمائیاں وچوں ہیلیاں ماردا ڈنڈا ڈنڈا پیندا اے..... ایہہ عشق بیٹھے شاہ دے عشق وانگوں ذات کذبات نہیں جھکا۔ ایس لئی اور دی کمائی دی ذات کذبات دی نہ ہی جھپے ناں چنگل گل اے۔ صرف ڈاکٹر دی گل دل دھیمان دتا جاوے۔ ”حیرے اندر باہر“ آل دوالے سکھ پارسے کمائیاں نہیں۔ ایہناں نوں کولوں دیکھ۔ بہت کول ہوکے۔“

بیرے کول ہو کے کمائی نوں نہیں دیکھدے اوہ کمائی اتے حکومت کردے نہیں حکم لگاندے نہیں تے اوہناں اپنی فرضی ٹال ٹرانڈے نہیں..... بھادویں اوہ ٹردی ٹردی پڑھن والے توں کئی کوہ آڑے ایہہ رہ جاوے۔ انور جدوں کمائی دے کول ہوندا اوہناں رنچ لاکے دیکھدا اے، اوہدے ٹال عشق کردا اے تے فیر ایہہ کمائی اوہناں اپنے نال لے ٹردی اے تے ٹردی ٹردی پڑھن والے دے اندر جا وٹدی اے..... جیہیں میدان وچ دریہا ہووے..... زگ زگ ہر موڑ اتے لگدا اے دریہا (کمائی) مک گیا اے، پر کمائی تاں ٹردی جاندی اے..... دل دریہا سمندراں تائیں.....

انور علی دیاں کمائیاں اوس واپری بارے نہیں جو 1947ء گمبوں ایس دھرتی

اقتدر ہوئی، اسے ہونی مڑھ ہوئی، جے 47ء توں پہلاں تائیں جڑھاں جاوَن تان ”
 مڑ دی بھیلی“ اک اجتماعی مثال اے۔ الاٹ منٹ دا مسئلہ اودوں سی تے اج قرضیاں،
 وڈھی تے مل مارن دا ویسار اوہدے وچوں پھلی اکاس ویل اے۔ فیر نہ ہب والی
 حاتی والے جو اودوں کر رہے سن اج وی اوس دا ای روپ آگڑ کے پورے پاکستان
 اتے ہیر کیتی بیٹھا اے۔ ”مڑ دی بھیلی“ دے شروع وچ انور لکھیا۔

”مولوی احمد دین کلانوری محلے دی میت وچ اپنے ساڈھے حیراں نمازیں
 اگے مشرکاں تے قبر پرستاں دی ایسی تھیں پھیر رہیا سی تے موقع محل ایس دھڑ داسی
 سائیں جمالے دا لنگر....“ انور علی دے ہم ضلع احمد دو کردار اپنی اپنی تھاں ودھ دے
 پھلے دے رہے، جمالہ کوڑے شاہ دے مزار دی کھنی پاروں سید جمال الدین بخاری ہو
 گیا جیس کول کانگریس دا صدر سینٹھ چن داس، مسلم لیگ دا صدر خان غیاث الدین
 خاں تے مجلس احرار دا مولانا غلام اللہ حاضری دیندے۔ دو جی وڈی جگہ لے جمالے
 تلی دی سرہیوں نوں سونا بتایا تے اوتھے ای سید جمال الدین بخاری بنیا۔ 1947ء
 مگروں پاکستان آئے اک نوں پورے چنڈ ب گلاب سنگھ دی زمین، اسبلی دی مہری،
 ملاں کارخانے تے اچیاں عہدیاں والیاں دیاں دھیاں دے رشتے ملے تے دو جے
 مولوی احمد دین کلانوری نوں سو مرنے دا باغ مل گیا۔ جمالے وانگ اوہدا ناں وی
 ہن گیا سی۔ اسے ڈی ایس ایم کے نقوی..... تے اوہ جمالے دے چنڈ توں نہیں بارہ
 بجلی توں ہجرت کر کے آیا سی۔

انور دی اپنے مہر نال ہجرت کر کے لوہ آ گیا۔ گڈی وچ اوہنوں اک مائی
 دے بنجرے بند طوطے نوں ہوا کھاون والا کم دی کرنا پیا۔ اوس ویلے بلوچ (رجنٹ
 دے) سپاہی رانگھاں دے کندھے دکھا دکھا کے اوہنوں کندھے ”اوتے طوطے پاؤ
 گڈی تے چڑھ جا جے جان دی خیر چاہیدی اے....“ انور دی کچھ ایسیاں رانگھاں
 دیکھ دیکھ کے اسی گزری اے تے جے اسے کہانی لدھیا نے توں شروع ہو کے لوہ
 پڑی تے ایہدے اندر اک ہوہر مہمن لگ گیا۔

”اسے سائیکل دے فریم دی گل اوہتاں دتاں دی گل اے جدوں سیاست دا
 ناں ہیر پایا ہویا سی تے اوہتاں دی شہ۔ ایتے پولیس تے سول سروس والے ایہناں
 توں ودھ کے من آئیاں کر دے سن تے اے تیکر ساڈے پیارے صدر مملکت قیلاڑ

مارشل محمد ایوب خاں ہواں دا انصاف تے سچائی دا سورج نہیں سی چڑھیا۔
(سائیکل دا فریم)

انور کول موضوع بتاویں نہیں، پر موضوع بارے لکھدیاں اوہ کدھرے نہ
کدھرے اوس پچھو کڑ دی گل کر جاتدا اے جیس اوس توں ”کالیاں اٹاں کالے
روڑ“ لکھوائے جیس بول دا انت اے ”سبہ سادے زور و زور“ سینہ وسدا اے
یاں نہیں، اٹاں روڑ والیاں کمائیاں وچ اوس سوکے دا ذکر ضرور آوند ا رہندا اے،
جسوں انور سوکا نہیں رکھنا چاہندا۔ اپنی کمائی ”چٹھی“ وچ اوہ انج گل نوردا اے ”
اوس چٹھی وچ توں میرے کولوں پاکستان بارے پچھیا سی، جی گل اے پاکستانوں باہر جا
کے بندے نوں پاکستان بڑا ای یاد آوند اے۔“ ایہدے گمروں کوئی دس صفے اپنی
کتھا دے حوالے نال پورے پاکستان دے وگڑے معاشرے تے مناقشات تے
بدعنوانیاں بارے لکھ کے اخیر وچ کندا اے۔

”ہاں جولی توں پچھیا سی کہ پاکستان دا کیہ حال اے۔ دیکھ گل ایویں ای لی
ہو گئی تے میرے کول ہور سکٹاں لئی پیسے نہیں۔ اگلی چٹھی وچ میں ضرور تینوں
پاکستان بارے لکھاں گا۔“ (چٹھی) تے اگلی گل پاکستان بارے۔

”ساڈا ملک ترقی یافتہ نہ سہی، پر دنیا سانوں ترقی پذیر تے ضرور کندی اے
تے ساڈا جی این پل و دھ کے کتوں دا کتے جا اپڑیا اے۔ عید دی شامیں ٹی وی اتے
اک دہائی بہت سارا جی این پل، میرا مطلب اے کہ سیراں مونہ سواتے بڑے ای
منگے کپڑے پائی نیائیاں نوں واری واری اپنے کول بلاندی تے اوہناں کولوں اوہناں
دے ناں جھمدی تے نال ای عیدی دی رقم۔ میری مائی میٹوں ٹی وی والی مائی دے
سہیں دے ناں دس لک پئی تے اوہناں دے گل جھن لگ پئی۔ میں اپنی جوان
دھی دل دیکھیا تے میریاں انگلاں بستوں پچھیاں رہاں ای میری جیب وچ پے ٹیڈی
پیسے گنن لگ رہیاں۔“ (کالیاں اٹاں کالے روڑ)

انور علی دیاں کمائیاں دا اک وڈا موضوع تاں احمد علق اے بھادیں لیلائے
وطن نال کہہ نوو تے بھادیں جیہں بھار نکھیاں عمراں نال .... دوچے موضوع کوئی
اک نہیں، دو جا عشق دی اوچے کیتا۔

”میوں چنگی طرح یاد اے جد میں جوان تے بے وقوف ہوندا سی۔ میوں

اک کڑی ٹال پیار ہو گیا۔ ایسہ سکھ کڑی کالج وچ میرے ٹال پڑھدی سی۔
 ”چنڈ دے جٹ تے سید اپنیاں کرپاں تے تلواریاں لٹکان لگ پئے۔“ کھار
 کور کوئی اکاٹویں واری اپنے چنڈ دی گل منٹا رہی سی۔ ایس گل وچ سکھاں دی اک
 کڑی سیداں دے اک منڈے ٹال تھ جاندی اے۔۔۔۔۔“

ایس توں اگے دی سنواری انور دے سردج گھدی اے تے ٹال اوہدا ہزار
 (اک کھی) اوہدے موند تے تاس اتے بندی تے اڈدی اے۔ اوہ اک پاسے سکھ
 کڑی تے سید منڈے دے عشق دی دکھ دکھ واپری دے سین دیکھدا اے ٹال کھی
 دی حرکت تے اوہدے اتے حملہ کرن دے پینترے۔۔۔۔۔ ”جد اوہ ہزار (کھی) میری
 تک دی لوک اتے اپڑا تے میں چہرہ کڈھ ماری۔ اوہ میرا جھ تک دی لوک توں
 اک میل اوپر دی نگہ آتا تے گھبر کھار کور دی چٹ گئی۔“

سکھ جٹاں دی کڑی تے سیداں دے منڈے دے عشق اتے تلواریاں
 کرپاں تاس نکل ای آئیاں سن سو ایس توں اگے دی گل انور علی تٹاڈے واسطے چنڈ
 دتی۔۔۔۔۔ ایسہ کہہ کے ”کھار کور اپنے ماں پی دی کھی دھی سی۔ ایس طرح کھار کور
 تے اوہدے باپو جی دی بچ سو مریخ زمین میرے ہتھوں نکل گئی۔“

انور علی دے کہانی پادن داکم بڑا دکھری قسم دا اے جیویں ایس چڑی تے
 کاں دی کھجڑ کھاون دی کہانی منڈے ہوندے ساں اپنیاں نائیاں وادیاں کولوں۔ اک
 اک گل، اک حرکت، اک اک شے، دکھ دکھ کھیرٹویں۔ چڑی دے کوڑے
 توں لے کے کاں دی نسل تے اوس پیلے تائیں ہتھوں اوہ روزاڈ کے خوراک پاروں
 شہر نوں جاندا۔۔۔۔۔ فیر چڑی تے کاں دا مکالمہ اپنی تفصیل ٹال جی تفصیل ٹال ساڈے
 اک وزیر خارجہ ظفر اللہ خان اقوام متحدہ وچ کشمیر دے مسئلے نوں اٹھ اٹھ گھنٹے وچ
 پیش کردے ہوندے سن۔۔۔۔۔ فیر چڑی تے کاں دا معاملہ۔۔۔۔۔ فیر اوہٹاں دیاں اپنے اپنے
 کم وچ مرجھاں، فیر چاول دیاں قسماں تے چاول تے وال منڈی وچوں لباون دا قصہ
 ایسہ قصہ اک اوہ گھنٹے وچ تاس نہیں سی کدا۔ پتہ نہیں کدوں جا کے چڑی دا
 پوچھا سزا تے ایس سوئے سوئے آہٹا واپے اٹھ کھلونے۔۔۔۔۔ کہانی دا کلا ٹکس
 ۔۔۔۔۔ جان کڈھ لیندا۔ انور علی دی تفصیل (جزئیات نگاری) دا حال وی ایچ دا اے۔۔۔۔۔
 اوہ بالاب ٹال اے کتے توں گھر لیاندا اے۔ فیر اوو کتا سارے پاراں پلایاں وچ کپڑا

ریختا پاتا دینا اے فیر کیوں اسلامی تنظیمیں دیاں کچھ پارٹیاں ایس کتے اتے بھڑ پیڑیاں
 نہیں۔ ایسوں دینن دا اتنا پکڑا اے ... کتا اپنی عمر پوری کرن گدا اے اک دن اوہ
 اپنی بڑی اتے بیٹا بیٹا پیشاب کردا اے .... اے کم لوہے کدے گھر وچ نہیں سی
 کیتا۔۔۔۔۔ ”تے میرے ہاں کیا موتی اے کہ کیتا موتی اللہ کے باہر چلا گیا تن چار
 گنٹیاں بعد گلے دے منڈیاں سلاے گھر آکے دسیا کہ موتی باہر مڑا گیا اے۔“
 (موتی)

میںوں گلے اپنے دفتر وچ ملے راہیں اطلاع ملی موتی مر گیا اے۔ ”میراں
 اکھاں اتے پانی دا پڑدا بیہوش آتا پر تھن میں دڈا تے جوان سی تے دنیا ایس گل نوں
 چنگا نہیں جاندی ہے سیانے سمجھدار بندے روون ویلے روون تے من ویلے
 من۔“

انور علی دیاں اے کہانیاں اصل وچ ایس انجیٹی گل دے اکا الٹ نہیں ....
 اے اوہناں بے سمجھاں ’بواہیں دیاں گھاں نہیں‘ جو روون ویلے رو پھدے نہیں تے
 من ویلے منوں پار نہیں دھندے۔

رفت دی افسانہ نگاری

کمانی کھن دا کوئی پکا پیڑا اصول تہیں نہیں رستیا جا سکدا تے نہ ای کے کمانی کار توں ایہہ امید لائی جا سکدی ہے کہ اوہ حیاتی نوں اوہے طرح دیکھے تے دکھائے جیویں پارکھ چاہوندے ہن۔ ایسا تقاضا تہیں تنقید دی آمرانہ روایت نال جڑیا ہویا ہے۔ دوسرے پاسے کمانی لکھنا ایہما کم دی نہیں کہ اسیں ایس تے گل نہ کر سکیں۔ اک لکھاری دی کمانی نوں دوسرے نال رکھ کے دیکھ نہ سکیے تے گھٹ گھٹ اوس تھاں تے کھلو کے کمانی دا نکھیر نہ کر سکیے، جتنے اسیں آپوں کھلوتے ہوندے ہاں۔ اصل وچ سچی تنقید تہیں اوہوا ہوندی ہے کہ کمانی کاری دی کمانی نوں اوہناں اصولاں تے ای پرکھیا جاوے، بیرے اوہدی رکت وچوں بھٹدے ہون۔

مُن گوہ گوچری گل ایہہ ہے کہ رلفت ہوراں دی کتاب ”اک اوپری کڑی“ نوں کیناں اصولاں تے پرکھیا جاوے۔ اساڈے خیال موجب ایہہ ایہیں کمانیاں نہیں ہن، بیسناں وچ کمانی کار کمانی بناون دی شعوری کوشش کیتی ہووے۔ ایہہ ایہیں کمانیاں ای نہیں، بیسناں دامتعد تہذیبی تے انقلاب ہوندا ہے۔ ایہہ کمانیاں تے اک حساس انسان دا اوہ فطری اظہار ہن، جو اپنے تے دوجیاں دے دکھ درد نوں محسوس کردا ہے تے اپنی ذمہ داری پوری کرن دی چتا کردا ہے۔

کمانیاں جانیہ انداز وچ لکھیاں کیناں ہن۔ کتے خودکلامی دی صورت وی نظر آوندی ہے تے کتے مکالمے راہیں کمانی اگے ودھدی ہے۔ ایہناں کمانیاں وچ واقعات یاں تے ہوں گھٹ ہن اتے یاں پھیر کمانی دا Impression بیان لئی استعمال کیتے گئے ہن۔ پلاٹ، تکنیک تے ایکشن اتے بہتا زور نہیں دتا گیا۔ جانیہ کمانی وچ کچھ خطرے ہر کمانی کار لئی ہوندے نیں۔ پہلا خطرہ تے ایہہ ہوندا ہے کہ کمانی دا بیان ایہا شاعرانہ نہ ہو جاوے کہ انسانے کسے سستی جذباتیت دا شکار ہو جاوے اتے

نہ ہی ایسا Direct ہووے کہ اخبار دی خبر دا ٹھیکہ چین لگ جاوے۔ رفعت ہوداں نے چنگی پنجابی ورتی ہے تے ایساں ہوداں خطریاں توں اپنے آپ نوں بچلا دی ہے۔ کہانی لکھتا اوہناں دا احساس وی ہے تے اک ذمہ داری وی۔ ”کچ دی ٹوسب“ دیاں اخیر لیاں سطران دیکھو۔

”پر میں کیڑے شیشے تے امہ کہانی لکھاں..... شیشے دی امہ کندہ کون اسارے گا....؟ تے کتے اساری جاوے گی؟
ایس گے زہر وچ کون اقل میوں کے ایس کہانی لوں لکھے گا؟ میں کہہ دیاں ہتھاں وچ نہیں دا میلا پلا پھڑلایا۔

”لیا۔۔۔۔۔ میں تیرے اتھرو پونجھ دیاں۔“

پر اوہنے میلے میلے نال اپنا نمونہ لکالیا۔

”تے میں کہہ دے ہتھاں وچ کانڈ چک کے قلم پھڑلئی۔“

جد رفعت نے قلم پھڑی تے پھیر اپنے وجود نوں دی اپنے توں باہر کھلو کے ویکھن دی ہمت کیتی۔ ”اک اوپری کڑی“ وچ ”اوپری کڑی“ دے سوالاں دے جواب دیندیاں کہانی کار نے اپنے آپ نوں دی حقیقت پسندی نال ویکھن دی کوشش کیتی ہے۔ امہ ایہہ کردار دی کہانی ہے، ”بیر“ انسانیت نال پیار کردا ہے، پر اپنے آپ نال پیار کرن دی اوہنوں ویل نہیں ملدی تے اوہدا اپنا ای وجود اوہدے توں گریسا جا پدا ہے۔ ”جنتری“ دا ”ہا کالا“ تے ”ہا فضاں“ دنیا توں کٹے ہوئے اپنے آپ نوں گرکھاں تے جنوراں نال Identify ایس لئی کردے نظر آوندے نہیں کہ اوہناں کول اپنی تنہائی تے دکھ درد کس تے سنن لئی کوئی انسان نہیں۔ امہ دو کہانیاں دراصل دو ایہہ کردار پیش کردیاں نہیں، ”بیر“ے اکلاپے تے سلامتی بے رخی دا شکار نہیں۔ ”کریاں دی دھوڑ“ اک ہوں نرول افسانہ ہے اتے ایس وچ سارا ورتارا تاثراتی کہانیاں والا ہے۔ کہانی انج مکالی گئی ہے کہ اخیر وچ اوہ اک عجیب جیہی اداسی دی جھون وٹا بندی ہے۔ اکو ویلے اکو زنانی دے دو روپ دکھائے گئے نہیں۔ اک ٹھکرائے جان والا اتے دو جاکھ پالین والا۔ جے اوس زنانی نوں چاہے جان دا نشہ ہے تے ٹھکرائے جان دا غم وی اوہنوں چین نہیں لین دیندا۔ اک تاثر، اک احساس، اک جذبہ تے اوس جذبے دے دو روپ۔ اسٹڈی جاسچے امہ ایس کتاب

دُونگھیاں شاماں

(رومانیت تے حقیقت پسندی دا سنگم)

”دُونگھیاں شاماں“ نواز دیاں تیرھاں کمائیاں دا پر اکا اے۔ پورے مجموعے تے بحث کرن توں پہلاں ایس گل دا تارا ضروری اے کہ کسے اک مُرخان دے حوالے نال کسے وی لکھاری دے پورے مجموعے نوں موضوع نہیں بنایا جاسکدا۔ کیوں جے مجموعہ کئی افسانیاں دا پر اکا ہوندا اے تے ایسے کدے نہیں ہوندا کہ ہر افسانہ دوہرے درگا ای ہودے۔ سگوں ہر افسانہ اپنی تھاں اک مکمل اکائی ہوندا اے۔ کسے افسانے وچ کسے اک گل تے زور دتا گیا ہوندا اے تے کسے دوہرے وچ کسے ہور گل تے۔ افسانے دیاں کئی شکلاں نیں۔ کوئی افسانہ سوچ دی جیڑی اپنے اندر رکھدا اے تے کدھرے خیال ہولی ہولی اگانہ دودھ دے نیں۔ کسے افسانے دا مادہ اہم ہوندا اے تے کسے وچ اخیر۔ کوئی افسانہ حال توں شروع ہو کے ماضی دل ٹریا لگا جاندا اے جد کہ کوئی ماضی توں حال دل سر کردا اے۔ کدھرے نظریاں دی بتر تے زور دتا گیا ہوندا اے تے کدھرے ایس پوری عمارت ای بے ربط عبارت تے کھڑی ہوندی اے۔ کدھرے پاتر اپنی سبھاں آپ کرائے نیں تے کدھرے لکھاری نوں ایس کم آپوں کرنا پیندا اے۔ ایسے افسانے مختلف تنقیدی دبستاناں دے اثر دشاں پرکھے جاسکدے نیں۔ گل کیہ افسانے مختلف نوعیت تے قسماں دے ہوندے نیں تے ہر افسانے وچ کوئی نہ کوئی خاص عنصر ضرور ہوندا اے، ”بیہدی اوہ ترجمانی کردا اے۔ اتھے ایس اوہناں دے افسانیاں دے اگڑویں پکھاں رومانیت“ حقیقت پسندی تے جنس وغیرہ اتے اک تراویں جہات پاوندے آں۔

رومانیت کیہ اے؟ اتھے رومانیت دے لفظ تے بحث کرن دی لوڑ محسوس

نہیں ہونی کیوں جو ساڈا مقصد تہاں نرا اہمہ دیکھتا اے کہ ایس تحریر دنیا دے ادب
 نوں کس حد تیک متاثر کیتا اے۔ رومانیت اصل وچ اک تحریر داناں اے۔ جیہڑی
 کہ کلاسیکیت دے رد عمل پاروں چلی۔ کلاسیکیت زندگی دے کچے تھمے اصول نہیں
 پر اہمہ شیواں بھادیں ادب ہووے یاں سانج، کلاسیکیت دے معنیواں وچ لیاں
 جانداں نہیں۔ اہمہ گل تے مٹی پر مٹی اے کہ جدوں زندگی دے خول کچے کر دتے
 جان تے بندہ قدراں دے پوچھ قھلے دب کے رہ جاندا اے۔ کلاسیکی انسان، دنیا
 ایدہی زندگی تے حسن نوں بیسناں خانیاں وچ دھڑکے تے اصولاں وچ تقسیم کر کے
 مطمئن ہو گیا سی، رومانیت نے ایدے تے اک زور دار ضرب لائی۔ اہمہ تحریر
 محض چند لوکاں دا جذباتی اُبل نہیں سی سکوں اک اقتصادی، سیاسی تے مجلس نظام دا
 نتیجہ سی۔ دراصل اہمہ نظام ایسناں پرانے اصولاں اتے پورنی طرح پایندہ مہین لئی
 تیار نہیں سی تے پھیراجیہا نظام بیسوں لوک دشمن جاگیرداراں نے قبیر کیتا ہووے۔
 اہمہ اٹھارویں صدی دا زمانے سی جدوں واسطے دن رات کم کیتا۔ روسو فرانس دا رہن والا
 سی تے اپنے اصولاں پاروں جلا وطن دی ہویا۔ اوس سے لوکی اپنے جکڑے جا چکے
 سن کہ جذباتی لوں کوئی اہمیت نہیں سی دیدا جذباتی لوں اکوں اوہلے کر کے عقل
 نوں دھیری اہمیت دتی جاندی سی۔ رومانیت پسنداں دا عمل عقل دے خلاف سی۔
 سکوں اوہ اک نویں زمانے دے خواب دیکھدے سن اک نویں دنیا جیہ وچ آزادی
 تے مساوات ہووے۔

رومانی ادیب دے نزدیک عقل محض چیزاں دی ظاہری شکل صورت تے
 ترتیب سمجھن وچ مدد دندی اے، پر ایدہی ماہیت تک نہیں اپڑدی۔ اسالوں
 ایدے وچوں اوس مارواکی حقیقت دا جھلکارا نہیں دکھائی دیدا، جیہڑا ایسناں اندر
 اک نویں تہاکی پیدا کردا اے۔ اوہناں دے نزدیک عقل رستے دے اک چراغ توں
 زیادہ اہم نہیں پر جذبے تے وجدان ای اوہ آگ پیدا کر دے نہیں، جیہڑی کائنات
 نوں اک نویں چانن توں جالو کراندی اے۔ عقل دی پہنچ تاں حقیقت دے زمرے
 اک جزو تک ہونی اے۔ ایس لحاظ بل اوہ ایدے اصول تے ضابطے بناندی
 اے۔ حسن نوں کھدیاں تے زوایاں وچ قید کردی اے تے اصل روح نوں نظر

انداز کر دیتی ہے، پر رومانیت ہر جذبے نوں اوہدی انتہائی شکل وچ دیکھنا پسند کر
دی ہے۔

رومانیت وچ دا غیثت دا خاص عمل دخل اے تہاں کلاسیکیت وچ انتہائی
زندگی اہم سی۔ نطشے دا ”سپر مین“ تے علامہ اقبال دا ”مرد مومن“ ایہہ رومانیت دا
انتہائی تصور اے۔ درؤ زور تھ دیاں رومانی تھماں وچوں ”Lucy Grey“ رومانیت
لئی پیش کیتی جا سکدی اے۔ کورج لے (Biographia Literaria) لکھی۔ اوہنے
تخیل تے بڑی محنت کیتی تے تخیل دے دی درجے رکھے جیویں مشاہدہ، مناسبتاں تے
انسانی نفسیات وغیرہ۔ اوہ آکھدا اے کہ شاعری قلعی ہوندا اے۔ ایہہ عقل تے
جذبیاں دا میل ہوندا اے۔ ایہہ شعور تے لاشعور دا عمل ہوندا اے تے تنقید ادب
وچ استدلال دی سائنس اے۔ رومانیت وچ جذبے تے تخیل دی بے پناہ وسعت
ہوندی اے۔ رومانیت ایہہ وی اے کہ انسان اپنے موجود توں خوش نہیں ہوندا
سکوں اوہ کچھ ہور چاہندا اے۔ اندر کچھ دنیا تے حقیقت توں بہت اگے کل جانا،
ماورائیت دا آجانا وی رومانیت اے۔ رومانیت وچ یاد دا وی بڑا عمل دخل ہوندا
اے۔ ایس بحث توں ایہہ نتیجہ نکلا اے کہ رومانیت روح دی آزادی تے فطرت
دل واپسی دا ناں اے۔ ایہہ انتہائی اتھری دی آئینہ دار اے تے سمجھ توں ودھ کے
فرد دا روایت دے خلاف اعلان جنگ اے۔ رومانیت کسے زمانے یاں وسیب نال
مخصوص نہیں نہ ای کسے انداز یاں نال ایہدا خاص ساٹھا اے۔ ایہجے ای ترک
کیتیاں ہوئیاں شیواں یاں بدعتاں بذات خود رومانی نہیں ہو سکدیاں۔ زرا رواجی
اسلوباں دے خلاف بغاوت نوں وی رومانیت نہیں آکھیا جا سکدا۔ ایہہ اسلوب بیان
دی اک خصوصیت اے تے ایہنوں ایس ہر شے دے حلق اک خاص زاویہ نگاہ
دی کہہ سکے آں۔ جنہوں تیکر رومانیت تے کلاسیکیت دا تعلق اے ایہہ دو بالکل
مختلف چیزاں نیں۔ رومانیت فن دا اک عنصر اے فن نہیں۔ رومانیت خارجی دنیا تے
داخلی دنیا نوں ترجیح دیتی اے۔ کائنات دا نظام بڑا ای سخت تے بے رحم اے۔ قدم
قدم تے انسان دے شوق دے رنگ محل ڈھیندے نیں، پر رومانی ادیب ایہناں
کھستیاں تے وی اپیاں خواہشاں نوں نہیں پھڑدا، اپنے آپ نوں دنیا دے سانچے
وچ اُجالن دی تھانویں ایہناں کھستیاں دا علوی ہو جاندا اے تے اک غیر معمولی

اواسی تے کرب نوں اپنے پیٹے ٹال لایندا اے۔

نواز اصل وچ نرے رومانی انسانہ نگار نہیں سن سگوں اوہ حقیقت تے رومان دوواں نوں ملا کے بندے نہیں تے اپنے حال نوں چنگ بناونا چاہندے نہیں تے متوازن ساج وی گل کر دے نہیں۔ اوہ تاں اپنے Social realism دے افسانیاں وچ وی رومان پا دیندے نہیں تاں جو کمائی بالکل شک نہ رہ جاوے تے پڑھن والے دی دلچسپی قائم رہوے۔ اوہناں حقیقت پسندانہ کرداراں نوں رومانی رنگ دے کے پیش کیتا اے۔ ایہو وجہ اے پئی اوہناں دے افسانے پڑھیاں حیاآں دیاں کڑتیاں تے مٹھاساں دے سارے ای رنگ ساہنے آ جاندے نہیں۔ نواز ایہی انسانہ نگار نہیں، بیسناں اک رخی تے میکاکی سوچ دے الٹ علامتی انداز اپنا کے لفظاں نوں نواں مفہوم دیون دی کوشش وی کیتی، جیدے نتیجے وچ اکو کمائی دیاں کئی کئی پر تاں ساہنے آن لگ گیاں۔ اوپری نظردیکھیاں تاں نواز دے افسانے عام سے لگدے نہیں، پر اوہناں اندر بیڑا نکھاتے سوتا پن موجود اے اوہو ای اوہناں دی خوبصورتی اے۔ اوہ طراپ تے ضرور دیکھدے نہیں، پر حقیقت پسندی ٹال اک اجیہا وسیب دیکھن دے چاہیوان نہیں، جیدے وچ ہر بندہ اک دوسرے دا وردی ہووے۔ معاشرہ طبقاتی کچھ دھرتوں پاک ہووے تے ہر انسان دا دوسرے انساناں ٹال میل ملاپ طبقاتی اونچ نیچ پاروں نہ ہووے سگوں اعلیٰ انسانی رشتیاں پاروں ہووے۔ اوہناں رشتیاں دا بڑے سوہنے تے اچر ج طریقے ٹال احساس دیوایا اے۔ انسان دیاں مجبوریاں اوہ دے مٹنے تے اک عام بندے دے اندر پیدا ہون والیاں خواہشاں توں لے کے ایس ساج دیاں بے انصافیاں تے سکدیاں، زلفدیاں تے رگدیاں حقیقتاں توں دی گھنڈ لہیا اے۔ بندے تے ساج دوواں نوں اوہناں دا اصل چہرہ وی دکھایا اے۔ ایہناں حقیقتاں دا اظہار کدھرے تے اوہناں مکے چھپے انداز ٹال کیتا اے تے کتے اوہناں کھلے ڈھنگ وچ پیش کردتا اے۔ اوہناں دراصل ایسے حقیقت نوں بیان لئی رومانیت دا سہارا لیا اے۔

نواز کول رومانیت توں لڑا اک ہور عنصر بیڑا شدت ٹال پایا جاندا اے اوہ جنس (Sex) اے۔ نواز ہوراں جنس نوں اپنے افسانیاں دا موضوع ضرور بنایا اے، پر اوہ آپ ایہدیاں ٹھیل ٹھیلیاں وچ نہیں گواچے تے نہ ای اپنے قاری نوں گواچن

دیندے تھے۔ اوہناں جنس دے مندے ورتارے نوں معاشرتی کرووہ تے برائی دے طور تے پیش کیتا اے نہ کہ ایسوں دوجے معنیاں وچ ورتتا اے۔ اوہناں اپنے انسانیاں وچ کسے مثبت نتیجے دے حوالے نال جنس دیاں رومانی پکھاں دی چرکاری کھیتی اے تے ایج حقی تجربیاں دے حقی اثر توں مثبت سبق حاصل کرن دے عمل نوں امداد دی کوشش کھیتی اے۔ ایہہ اک مثبت قدم اے۔ اوہناں بلاجواز جنس دا استعمال نہیں کیتا سکوں اوہ تے ایس معاشرے وچ تروے پھردے اوہناں ہزاراں منڈیاں تے کڑیاں دے گل کر دے نہیں، جیرے جنسی جذبیاں ہتھوں مجبور ہو جاندے نہیں تے اپنے جذبیاں تے قابو نہ ہون پادوں راہوں گراہے پے جاندے نہیں تے پھیر اک دن اچھا آوہا اے جدوں اوہناں کول کالک دے سوا ہور کچھ نہیں ہوندا۔ تے ایہہ کالک کڑیاں دے مونہہ تے اوہو ای منظرے مل دیندے نہیں، جیہناں نوں اوہناں کڑیاں نال بڑا ”پیار“ ہوندا اے۔ ایہہ تے اک سماجی دکھ اے جیہنوں نواز ہوراں اپنے انسانیاں دا موضوع بنایا اے تے اوہناں ہزاراں معصوم کڑیاں دیاں انجول دھڑکتاں نوں اک طرح دا ہلا مار کے جگایا اے تے دنا چاہیا اے کہ ایہہ کچھ نہیں تے ایہہ انجام بہت ماڑا اے۔ اوس کڑی نوں نہ تے معاشرہ قبولدا اے تے نہ ای معاشرے دے بھیرے لوی۔

”شام دا پہلا تارا“ ایہی بڑی کچی مثال اے جدوں اوہ بڑے ای کرہب نال ایہہ شہد لکھدے تھیں۔

”سڑکاں تے چانن تے سرکار کر دی اے تے کولھیاں وچ چانن اوہ نوکرانی کرے گی جیہنوں گھر دا مالک پندرہاں روپے مہینہ دیندا ہووے گا۔ اوہ نوکرانی جیہدی اک جوان دھی دی ہووے گی۔ اوہ دھی جیہدا پچ اوہنوں جنم توں دی پتلوں ای چھڑ گیا ہووے گا۔ اوہ پچ جیہدا اوے ای مالک مکان دا پتر ہووے گا۔ اوس نوکرانی دی حیاتی دا اوہ ویلا تے عمراں لئی کھلو جائدا اے جدوں کسے مالک مکان دا پتر پہلی واری اوہدی بھری ہانہ پھڑکے ہوئے جیہ اوہدے کن وچ ایہہ آکھدا اے :
 ”نوری ! توں مینوں بڑی چٹکی لگتی ایں۔“

تے فیر نوری جیہتی نال اپنی ہانہ چھڑا کے تے ساری رات اپنی ہانہ دے اوس جے دل ویکھدی رہندی اے، جیہدا دن دے چانن وچ پکیاں کندھاں اوہلے

کے دو بے دے تھ وچ آیا سی۔ اوہوں اوہ وٹا وی یاد ہوندا اے جدوں اوہ شر توں باہر کے بندہ کوٹھڑی وچ اوہ ہال بندی اے، بیسوں اوہ ساری حیاتی اوہدا پو نہیں دکھا سکدی۔“

ایسناں انسانیاں وچ شام دا ذکر بہت آوندا اے۔ جیویں ایس کتاب ”ڈونکیمیں شاماں“ دا ٹائٹل ای شام ہال منسوب اے۔ ایسے طرح زیر بحث انسانے وچ وی شام دا استعارہ تھاں تھاں ورتا گیا اے۔ گل کچھ انج اے پئی شام اداسی وی علامت اے تے سویرا آس تے امید دی علامت۔ جدوں انسان سارے دن دا تھکيا گنیا کھرا پڑا اے تے اوہوں شاماں پین دے ہال ای سوہاں وی آون لگ جانیاں نہیں تے جے حساس ذہن دا آدمی ہووے گا تے پھیر اوہ اپنی سوچن دی عادت نوں مٹکا نہیں سکے گا۔ ایس انسانے وچ وی انسان دے ادلی اکٹا دی کھائی اے۔ دوجا ایہ انسانہ ترقی پسندانہ سوچ دا مظہر وی اے۔ جدوں نواز اپنے انسانے وچ اک غریب کلرک دی حیاتی دے گڈ لکھے دکھ نوں بیان کر دے نہیں تے انج معاشی بے انسانی تے معاشرتی کج دھرو نوں موضوع بناندے نہیں۔ ایس انسانے وچ بیرونی اکٹا دی کھائی نواز ہوراں سنائی اے، اوہ اوہناں دی اپنی ای گھدی اے۔ جدوں اوہ ایہ جملہ لکھدے نہیں۔ ”میں کیڑے گھروا دیوا ہلاں گا“ تے انتہوں اوہناں دے سارے ای دکھ سانسے آجاتدے نہیں۔ اوہناں آپ اپنی ساری حیاتی اکلیاں گزار دتی تے دیاو نہ کرایا انج اکلیاں رہندیاں ای اوہناں دی حیاتی وی آخری شام دی لکھ گئی پر اوہ اکلے ای رہے۔ ایہ اکلاپے واسپ ای اوہناں نوں اندر واندی ڈنگدا رہندا سی۔

اوہناں دا دوجا انسانہ بیدے وچ جنس دی بہت پرانا بندی اے، اوہ ”جن دی چاننی“ اے۔ ایدے وچ نواز نے بہت وڈی حقیقت توں گھنٹ لایا اے۔ ایسے طرح دا اک ہور انسانہ ”شیریا دے شیریا“ اے۔ بیدے وچ اک پاتر شیرا اے، پیرا کہ تائی ہال اوہوا ای بہت کردا اے بیرونی بہت ”جن دی چاننی“ وچ راجا ر-شماں ہال کردا سی۔ جنسی حوالے ہال نواز ہوراں دے ایسناں انسانیاں وچ اک دکھ درد تے کرب دی موجودگی تے ہے ای ایدے ہال ہال اوہ اپنے پڑ حناں دی سوچ نوں وی سدھے رستے تے لیاوندے نہیں تے راہوں گراہے نہیں پین دیندے۔

نواز دے انسانیاں دا نفسیاتی مطالعہ کیتا جاوے تاں ”سدا ساگن“ دا شیرا اک اگڑواں کردار ہے۔ جیہڑا عجیب قسم دی نفسیاتی کج دھرو دا شکار اے تے حقیقت توں بہت دور اے۔ اوہ اپنے آئیڈیل واسطے رونا چاہندا اے تے اوڑک اپنی قسمت نوں روئیاں اوہ ایس جاناں ٹر گیا۔ دراصل شیرا اوہ بندہ اے، جیہڑا سوچاں وچوں باہر ای نہ آیا تے عملی دنیا وچ پیر ای نہ دھریا۔ اوہ تے سوچاں دے سمندر دا تارو رہیا۔ جے کر اوہ عملی زندگی وچ آندا تے اوہدے سارے ای پلے کئے جاندا تے اوہدی شریٹاں ای اوہنوں ”ہیر“ بن کے دسدی تے انج شیرے نوں اوہدا آئیڈیل مل جاندا۔ امدہ پنڈو ماحول وچ لگی مٹی کمانی اے۔ ایہدے وچ تاریخی تے تلمیحی استعارے درتے گئے ہن تے ایہدا ڈھنگ لوک کمانیاں ورگا اے۔

”پنڈ دا پاؤ“ تے ”پیار دی کھنڈ“ تکنیکی حساب نال اکو پیسے انسانے نیں۔ امدہ انسانے شعور دی رو دے انسانے نیں، جیہناں وچ اکو ای کردار سوچدا اے تے اوہدی سوچ دے حوالے نال اکو ای لہر وچ انسانے لوں مکاتا جاندا اے۔ لوری دے کردار لوں جے پھول کے دیکھیے تاں اندرون نواز ای آپوں بکھلے نیں۔ نواز اپنے ہر کردار وچ آپوں بیٹھے ہوندے نیں تے ایہو کردار اوہناں دی اپنی حیاتی دے مختلف کچھ روشن کردے جاندا تے انج اسیں نواز لوں اندرون پڑھ لینے آں عن نواز دیاں سوچاں کیہ نیں۔ گل کیہ نواز دا اُتیکیا ہویا ہر پار اوہناں دا اپنا ای پرچھانواں اے۔ جیویں ”پیار دی کھنڈ“ دا یوسف جیہڑا شعور دی رو وٹھ کچھ دیر لئی تے کسے نہ کسے دا ساتھ لہہ یندا اے، پر جدوں امدہ لہر گھدی اے اکھاپا اوہنوں آ بھر دا اے۔ ایس انسانے وچ یوسف کون اے اصل وچ ایہو نواز اے۔ اوہ نواز جیہناں ساری حیاتی اکاپے وچ گزار دی تے اوہناں لوں بھیمو نہ لہہ سکی جیہنوں اوہ باقی کڑیاں نالو وکری سمجھدے سن۔ انج اوہ اوس گھردا خواب پورا نہ کر سکے جتھے اوہناں دی بھیمو اوہناں دے گھر اوہناں دی بیوی بن کے رہے گی تے گھردا بھل ہالے گی۔

”دل دا پرچھانواں“ وچ نواز نے اک جوان کڑیاں دیاں سدھراں کتھ ایہو پیسے انداز نال اُتیکیاں نیں کہ اوس کڑی توں اوہدا پیار مل جاندا اے۔ اوہ ”ہیر“ اے تے ”سیدے کھنڈے“ نال دیا ہے جان دی بجائے ”راجھے“ نال ویہی جاندی

اے۔ افسانہ شروع دج تے ایہہ رنگ لئے ہوئے اے، پر آخر تے سکھانت ہو جائدا اے۔ ایس کمانی دج نواز ہووے افسانہ آکھن دی کوشش کیتی اے کہ حیاتی دا عمل انسان دی سوچ وچ اے تے افسانہ عمل سوچ دے دو دھاریاں نال اے جیہناں بارے کمانی کارانج لکھدا اے۔

”اج پہلی وار رضیہ دو دریاواں دچکار کھلوتی سی۔ کدی اوہ چہ حدے دریا دل دیکھدی تے کدی اوس دریا دل بیرہ چپ پر ڈوٹھکاسی۔“

افسانہ حیاتی دے دو ترویہ دھارے میں جیہناں نوں کھاری نے دیا دے دو کنڈھیاں دے ذریعے سمجھاؤں دا جتن کیتا اے۔ ایس کمانی دج انسانی ہنر جیہناں تے رشتیاں ہارے عقلی رویہ اپناؤں دا وسیا گیا اے۔

”دل دا پرچھاواں“ دی اک ہور پرت افسانہ دی کھادی اے کہ کھاری نے کجیل جڑمی نوں نویں جڑمی نال ٹردیاں دکھایا اے۔ ہر لہجیاں اپیاں قدر راں تے سوچن دا انداز ہوندا اے، جیہناں پرانی جڑمی قبول لئی تیار نہیں ہوندی۔ اصل دج سانج دج سکون تے امن لئی ضروری اے کہ پرانی جڑمی دی اپیاں رویاں اندر کچھ پھل پیدا کرے۔ ایہراں بہت ساریاں روکھاں دا دائرو اپنے آپ ای ہو جائدا اے۔ ایس افسانے دج ارسطو دا ”عالم امکانات“ دا نظریہ دی دکھائی دیندا اے۔ اوہنے آکھیا سی کہ ادب داکم نرا ایہو نہیں کہ اوہ ماضی تے حال دج پیٹے نوں اکھراں دا روپ دے دیوے سکوں ادب آئیڈیل حیاتی گزارن دا سبق دی دیندا اے۔ انج نواز نے ایس افسانے دج اک مثالی زندگی دا نمونہ دکھا کے سانج نوں اک نویں راہ دی دکھائی اے۔

”جیون والے“ اک علامتی افسانہ اے۔ علامتی افسانے ہارے جے گل کیتی جاوے تے کیا جاسکدا اے کہ اجو کا دور علامتی تے تجربی افسانے دا اے۔ نواز دے افسانے ”جیون والے“ دج بھانویں کوئی نویں علامت نظر نہیں آئی پر فیروزی افسانے دی مکمل دج علامتی مضمون تے ہے دے تے کدھرے کدھرے افسانہ ایسے مکمل دجوں کل کے اپنا نظارہ دی کرائدا اے۔ علامت نگاری دا افسانہ انداز حتمی اے۔ ایہدے دج نواز ہوراں تھان تے ہل بدل کے بیرہ رانجھے دی کمانی بیان کر دتی اے۔ حاجی دا کردار اتنے باکل اوہو اے بیرہ ”رانجھے“ دج سیدے

کھیزے واسی تے شاید ایسے کارن ایس کردار نوں سیدے کھیزے نال بڑا پیار اے۔
 ایس کردار نوں مکمل طور تے وی سیدا کھیزا نہیں کیا جاسکا۔ بھادویں تیشلی انداز
 اختیار کر دیاں ہویاں لکھاری نے کھیزے دیاں مفتاں ایہدے اندر پادیتاں نہیں پر
 علامتی افسانے دی تکنیک دے حساب نال علامت اپنے اصل نال مکمل طور تے
 مشابہت نہیں رکھدی سکوں کدھرے کدھرے رکھڑوی دی اے تہاں جے پڑھنا
 مقصد توں آسے پاسے نہ ہووے۔ نویں علامتی افسانیاں وچ کچھ ایہویں علامتاں
 دی ورتیاں جاندیاں نہیں۔ جیڑیاں اپنے اصل نال بالکل ای نہیں رلدیاں یاں پھیر
 بہت ساریاں ہور شیواں دی نمائندگی کردیاں نہیں۔ ایس افسانے دا اک اہمہ کچھ دی
 بند اے کہ کزیاں تے منڈیاں دا ویاہ کرن توں پہلاں اوہناں دی مرضی ضرور پہچ
 لینی چاہیدی اے۔

”اک سی تے اک سی بادشاہ“ دی اک علامتی کہانی اے۔ جیڑی بیو تے ہر
 دچکار پندی اے۔ پر ایس کہانی وچ چونکہ سیاسی تے سماجی جبر وچوں گھٹن والا بڑا
 سوڑا ماحول دکھایا گیا اے تے ایسے وجہ توں ای ایس انداز وچ آج دی اوہی اہی کھج
 موجود اے جی کہ پہلوں ہوندی سی۔ کیوں جے ایہدا ماحول ”الف لیل“ یاں ”پنج
 تنز“ نال ملدا جلد اے۔ اہمہ افسانہ اپنے اندر جدت دے نال نال روایت نوں
 وی لے کے اگانہ ٹردا اے۔ گل کہہ نواز گھکویں لفظاں دی چون ’تیشیاں‘
 استعاریاں تے تمثیلاں نال اپنے افسانے لاجواب بنا دیندے نہیں۔ اوہناں دا ہر افسانہ
 اپنے اندر کوئی نہ کوئی سبق لے کے آؤندا اے۔ اہمہ اصل وچ حیاتی دیاں اوہ
 پڑاں نہیں بیناں نوں نواز اکھراں راہیں کاغذ تے لیاؤندے نہیں تے نواز دا اہمہ
 انداز بیان سلاہن جوگ اے۔ آکھدے نہیں عی دھو کا بھادویں مرد دیوے تے بھادویں
 عورت اوہنوں ہمیش منڈنا چاہیدی اے تہاں جے معاشرے دے روگ گھٹن کیوں جے
 ایہویں روگ معاشرے تے لوکاں نوں روگی کر دیندے نہیں۔

”ڈو گھیاں شاماں“ نال دا افسانہ نواز ہوراں دی اپنی حیاتی نال گھوڑھا
 سہندہ رکھدا اے۔ ایہویں افسانہ اے جیہدے اتے اوہناں ساری کتاب داٹاں
 رکھیا اے۔ انج ایس افسانے دی اہمیت ہور وی ودھ جاندی اے۔ ایسے کہانی وچ
 جے عاشق وچہ پیار دی مثال انج دیندے نہیں۔

”سچے پیار دی ایسوی پچان ہوندی اے جو ٹھے پیار دے بدل کبدے ضرور نہیں پر ور حدے نہیں۔“

نواز دے باقی انسانیاں طرح امہ انسانہ دی شام دے استعارے توں خالی نہیں۔ شام تے پھیر ڈو تھی شام دا ذکر بار بار آوندا اے۔ کیوں جے نواز دل دے رخم مٹاون لئی شام نوں سبھ توں دوا مرہم سمجھدے نہیں تے اوہ شام دے ٹھڈے چائن نال پیار کر دے نہیں۔ ایس کمائی دی تمہید ای پست لمبی اے تے دل دیاں ساریاں ای کیفیتاں بیان کر دیتاں نہیں۔ ایس ویج نواز نے کچھ بتیاں ای علامتاں تے تشبیہاں درتیاں نہیں۔ ایہناں وجوں جے ہر اک دی تشریح کسے تیاں بندہ مہمل بھوسے ویج پے جاندا اے۔ انج تے نواز دے سارے ای انسانے اوہناں دی اپنی ذات دے آل دوالے گمہدے نہیں، پر امہ انسانہ اوہناں ساریاں ای انسانیاں دا ست اے تے ساریاں انسانیاں نوں آپس ویج جوڑا جا پدا اے۔ انسانے ویج معاشرے دے ایہہ روگاں دل اشارہ اے، بیہناں ویج منڈے تے کڑیاں جٹا ہو جانداے نہیں تے پھیر مرضی واسا حق نہیں دے چاہ ویج دھوکا کھا جانداے نہیں۔ ایس انسانے ویج نواز دے ڈرامائی انداز دی وجہ توں امہ جُن پتہ نہیں پلدا پئی اوہ کڑی مچی مچی دو باللاں دی ماں ہے سی یاں صرف اپنی شرمندگی تے اندر لی ہار تے شکست نوں ملکان لئی امہ گل آکھ مٹی اے۔ کیوں جے ایس انکشاف توں بعد نواز اوہنوں اپنے زور نال سدا دکھاندے نہیں کہ منڈے نے اپنے کناں تے تھہ رکھ لے سن۔ دوئی پرت امہ دی ہو سکدی اے عی اوہ منڈا تے کڑی نال دلوں محبت کردا اے پر اوہ کڑی پیار کرن ویج ٹھیکے پاؤن ویج تے نت نویں یار سیرن ویج تجربہ کار ہو گئی اے، پر منڈے دا پیار سچا ؟۔ ایسے پاروں اوہنوں حق سچ دا چائن ہو گیا تے اوہ ڈہدا سورج بیسے دل نواز نے اشارہ کیتا اوہ منڈے دے جذبات دی ناکامی واسورج اے، پیرا ڈہدا ڈہدا چک گیا۔ نہیں تے منڈا خورے داغی نہ ہو جاندا تے یاں پھیر ----- اور اصل نواز دی اپنی حیاتی تے ڈو نکمیاں شلماں دا بہت اثر اے۔ بیہنوں کچھ رکھ کے اوہناں کمائیاں اُکیکیں نہیں۔ نواز غم دے پتلاں نوں سچے پیار دی جینکے سمجھدے نہیں تے جے کر پیار دی حوصل دے راہی غماں دی غمگی وجوں لکھ کے کندن نہ بنن تے اوہناں دا پیار سچا نہیں ہوندا۔ اوہناں حقیقت دیاں تصویراں نوں

رومانی انداز نال بیان کیتا اے تاں جو پڑھنار کسے کمائی نوں اوہ وانا ای نہ چھڑ
دیوے۔ اوہناں حقیقت نوں علامت تے رومانیت وچ لھویٹ کے ساڑے ساہنے
کھلاریا اے۔ اہمہ تاں پڑھن والے تے کدی اے عی اوہ رومانیت وچوں حقیقت
نوں لہمنا چاہوئدا اے کہ نہیں۔

”ایویں جیہی کمائی“ اک اجیہی حقیقت تے اُساری اے“ بیدے توں کسے
ذی روح نوں انکار نہیں“ اوہ اے موت۔ کمائی وچ لکھاری تے بہت حد تک ہڈیاں
ٹکاری کولوں کم لیا اے۔ انسانہ پڑھ کے پڑھنار دیاں اکھاں وی رہیج چاندیاں
نہیں۔ انسانے وچ ورتے جان والے مکالمے ای انسانے دی جان نہیں۔ اک حوالے
نال اہمہ وی دیا اے کہ کیویں انساناں تے دکھ واپر دے نہیں تے دوسے لوکی کیویں
گلاں کردے نہیں۔ کسے دے غم وچ کوئی کوئی ای دلوں شریک ہوندا اے ہاتی سارے
تے بس حاضری لواندے نہیں۔

”بھری دی چھاں“ حیاتی دے کندھے کھلوتے اوہناں دو کرداراں دی کھتا
اے بیڑے کچے گڑے تے پار اترن دی خواہش تے رکھدے نہیں پر ساج تے
ایہدیاں دلچسپیاں توں ڈروے وی نہیں۔ ایہو ای بے ہمتے کردار زندگی نوں زیر کرن
دا حوصلہ نہیں رکھدے۔ اوہناں داجی تے کردا اے عی اوہ پیار کرن تے مرضی دا
در لہمن تے اوہنے نال ای رہن پر اوہناں وچ ایہا حوصلہ نہیں ہوندا عی دنیا نال
اپنے پیار لئی مکر لے سکن۔ لواز پڈاں تھاواں دے پیار تے اوتھے دی دسوں دے
چنگے جانو نہیں۔ اوہناں دیاں سوچاں نے شراں دے ماحول نوں وی اپنے دگن وچ لیا
ہویا اے۔ اوہ لوکاں دے خیالاں داس تے کڈھ کے ساڑے ساہنے رکھ دھدے نہیں۔
لواز دے انسانے کھنیک دے حساب نال رومانی ضرور نہیں پر نری رومانیت

ای نہیں جیہی سگوں رومانیت تے حقیقت پسندی دا اُچھا سنگم ہن۔ اوہ نرا ہڈیاں دی
رو وچ ای نہیں بہہ جاندے سگوں اوہناں ہڈیاں راہیں اپنے پڑھنار نوں کچھ نہ
کچھ لوپاں گلاں تے تجربے دھدے نہیں تے ہڈیاں نوں حتی دی بجائے بہت رکھنا
چاہدے نہیں۔ اوہناں دے انسانیاں وچ رومانیت دی لہروے نال نال ہور لہراں وی
ٹردیاں نظریں آوٹیاں نہیں۔ مثلاً“ اوہ شعور وی رویتھ وی انسانے اُیکدے نہیں
تے علامتی انداز وی اپناندے نہیں۔ اوہناں دے پاڑ حقیقی دنیا دے نہیں“ بیہناں

دے دکھاں درداں نوں اوہناں رومان دا پتاوا پوا کے سلاے ساہنے رکھ دتا اے
 تاں جو پڑھنا دی دلچسپی قائم رہوے۔ اوہناں ایسے مستیاں تے قلم پکيا اے
 بیڑے نویں نسل نوں مہر دے نہیں تے کچھ اذلی دکھ نہیں۔ اوہناں پیار تے قریشیں
 دے مضمون وچ فرق واضح کر دتا اے۔ اوہناں دیاں کہانیاں جے جیہی رُحان
 رکھیاں نہیں تے اوہناں جنس نوں حقی رویاں دے حوالیاں نال پیش کر کے اوہدے
 وچوں مثبت نتیجے کڈھے نہیں۔ اوہ حقیقت پسند نہیں تے اوہناں گھریلو تے سماجی مستیاں
 تے گل کہتی اے کوئی چیزیں، جتاں، بھوتاں دی دنیا تے بحث نہیں کیتی تے نہ ای
 اوہناں دے کردار ایہو جیہے فرضی ہن۔ اوہ تے بس نسل نال رنگ برنگیاں دن
 سونیاں تصویراں بناندے جاندے نہیں۔ ہُن ایہہ تے پڑھنا تے مضمون اے جیہی اوہ
 اوہناں نوں کس رنگ وچ پیدا اے۔ اوہ ایہے کہانی کار نہیں جیتاں اپنے انسانیاں
 وچ علامتاں تے تشبیہاں نوں تھاں سرورت کے اوہدا ودھ توں ودھ اُتر پیدا کیتا
 اے۔ اوہ قلم نال جیہڑی صورت بناندے نہیں اوہ سلاہن جوگ اے۔ کیوں جے
 اوہناں دے الساجے پڑھناں قاری اوہناں دی دنیا وچ ای گواچ جاندا اے تے مڑ
 اوہ آپ ائی بندے توں کھل بھلیاں وچوں کڈھ لیاوندے نہیں۔ اوہ کرداراں دی
 حقیقت توں اپنے چالو نہیں کہ چاہا اے کہ کوئی بہت وڈے نفسیات دان ہون۔
 اوہناں بیڑے کردار چنے نہیں اوہناں نوں جیس طبعے دا دکھایا اے، اوہناں دی زبان
 دی اوہ طبعے والی رکھی اے۔ کیوں جے اوہناں دیاں کہانیاں حقیقت دے بیڑے
 تاں ای گک سکدیاں نہیں جدوں اوہناں دے کردار دی حقیقی جانپن گے۔ اوہ
 کرداراں دے مستیاں نوں ایہے سوچنے طریقے نال حل کر دے نہیں جیہی پڑھنا
 دے ذہن تے کوئی حقی سوچ نہیں اُبھردی۔ اوہناں دے الساجے تجسس نال بھرے
 پے نہیں۔ جدوں تک قاری آخری لائن نہیں پڑھ لیندا اوہ کھل طور تے نتیجے توں
 بے خبر ہوتا اے۔

نواز دے افسانیاں وچ شام دایمت ذکر اے جے کرگوہ کیتا جاوے تے
 رومانی لکھاریاں دے دلاں وچ ایہو جیہی شام ای اُتری ہوندی اے۔ گل صرف اپنی
 اے جیہی کوئی ناں لے لیندا اے تے کوئی نہیں لیندا۔ ایہہ لوک بدھے ہوئے ہوندے
 نہیں ایہہ سناج دے دکھاں درداں نوں تاں بیان کردے نہیں تے ایہناں دکھاں نوں

بیان لئی ہے اوہ کتا ای بندہ پھر طریقہ اختیار کر لیں تے اوہناں دیاں کمائیاں تے
 زریاں مہریاں خبراں ہی رہ جاون' بیسناں وچ صرف معاشرے دے کولہ تے زریاں
 کڑتیاں ای ہوں۔ کمائیاں وچ دلچسپی تے اوہناں زہری حقیقتاں نوں بیان لئی
 اوہناں نوں کسے بھانے پیہ لگانے دی چکیلی جیسی ہیکنگ وچ بند کرنا پیدا اے تاں
 جے کمائی پڑھن والا خوشی نال پڑے۔ نواز دے افسانیاں وچ ایس حیات دا کج
 لٹکارے پیا ماردا اے۔ نفسیاتی حوالے نال کسے وی لکھاری دیاں لکھتاں اوہدی
 اندر لی شخصیت دا آئینہ ہونداں نیں۔ نواز آپوں وی دکھاں دے مارے ہوئے نیں
 تے اوہناں دیاں لکھتاں وچ وی اوہو ای دکھ نیں۔ اوہ آپ وی اکھاپے دا شکار سن
 تے اوہناں دیاں کمائیاں وی انسان دی ازلی نرا سی تے اکلا بیان کردیاں نیں۔
 اوہناں دیاں کمائیاں کدھرے جگہ جی توں پڑ جی دل تے کدھرے پڑ جی توں جگہ
 جی دل سر کر دیاں نیں۔

کدی گل ایہ کہ نواز اج دے لکھاریاں وچوں اک ایہناں اے جیہاں
 پنجابی کمائی نوں اک نواں موڑ عطا کیتا اے تے نواں رنگ ڈھنگ بخشیا اے۔ اوہ
 ایہہ کمائی کار نیں بیسناں پنجابی کمائی دیاں کندھاں نوں ایسی چترکاری نال شکھاریا
 عی اوہدا کوئی وی رنگ پھکا نہیں چین دتا۔ نواز اک انٹک تے مھنتی لکھاری سن تے
 اوہناں اک ایہناں دیوا بالیا اے بیدی نو وچ پچھے آون والے لکھاریاں نوں رست
 بسن تے منزل تیکر اپن وچ اوکھائی نہیں ہووے گی تے اوہ نواز دے رستے تے
 گردیاں گردیاں پنجابی کمائی نوں نویں توں نویں جماناں نال روشناس کران دے نلی نال
 نویں جمان آباد کر دے چلے جان گے۔

جٹ دی کرتوت

میراں بخش مناس دا ناول اک سدھی پدھری کہانی اے۔ ناول اینوں کہیا جا سکدا اے کیوں جے ایہ کہانی (Short Story) ناولو لیرا اے۔ ایہ ناول ایٹا سادہ اے پئی اینوں بے رنگا کہیا جا سکدا سی پر ایہدے وچ کجھ رہتل تے ویسے دے ایہہ رنگ ہن، بیڑے ہو رکئی ٹھہرا ٹھیکیاں ناولاں وچ نہیں۔ ڈاکٹر باقر ہوراں دے ”ہن“، ارشد چٹاں دے ”چیزھاں دی چھاں“، سجاد حیدر ہوراں دے ”ہیتر ہاغ“ تے حسین شاہ دے ”ڈراکل“ وچ دی پنڈاں دی رہتل دا ذکر اے پر ایناں سارے ناولاں وچ نہ پنڈاں دا محاورہ اے نہ پنڈاں دی اصل رہتل دا کوئی نقش مہمند را۔

پر نری زبان یاں رہتل دے سگوں نقشے، دانی نیچی، رسم رواج تے واہ ورتن دے کھاتے نال ناول تے نہیں بن ویدا۔ بھاویں فلم ہووے تے بھاویں کہانی، گل رمز ہاں نہیں پکدی۔ اکھری سدھی گل پچی بھی ہووے تاں اوس وچ دور سیانپ تے بیان تے علامتاں دے رنگ پایاں ہاں ہانڈی نہیں بندی۔ ناول دی سے رنگ دیاں ہانڈیاں ہن، بیسناں وچ کئی مصالحے درتے جانے ہن۔ ہاسے دی گل وچ رون دا ٹون تے روون وچ ہاسے دا گنڈھا پایاں ہاں تے ہاسا تے روتا بھی نہیں بند۔ ایہ گل بیڑی پروفسر آصف خاں ہوراں ناول دے پنجابی ادبی بورڈ والے ایڈیشن وچ لکھی اے۔ ”ایہ پنجابی ناول دا ٹول کر کے اک مڑ خلا بھرواں ناول اے تے ایس دے لکھے ہاں سیکوں دے نویں ناول نہ لکھے جا سکے۔“ اک بھولی گل گدی اے۔ ڈھائی سو ورھے پہلوں وارث شاہ ہو ریں بھی تے جٹاں دیاں کرتوتاں تے حیاتی بارے لکھ رہے ہن، پر اوہ گلاں تے رمزاں تے رنگاں نال بھریاں نہیں ہن۔ ایہ ناول ایس طرح ضرور پڑھیا جا سکدا اے پئی موجودہ پاکستان دے علقے

دج ناول نگاری دا پچھو کز کیہ اے؟ پر ایس کھنے پچھو کز کارن اہجے نیکر پاکستان دج کوئی چنگا ناول میں لکھیا گیا۔ انج سہی ہوندا اے پئی چنگا سوچن تے کھن والے ہور زبانیں تے کس دے آہرے لگے ہن۔ پنجابی کھن ول تے پڑھن دل کسے دھیان نہیں کیتا تے پنجابی دج ہر "لنڈی رن پردھان" بنی پھردی اے۔

ایہہ کہانی اک سدھا جیہا "دیہات سدھار" دا وعدہ سہی ہوندا اے۔ نواب خان اپنی دھمی برکت دے ویاہ تے اپنے دس توں ودھیرا خرچہ کردا اے۔ ساہوکار مٹھو رام قرضے دا کھانا لکھدیاں بھی داء لاوند اے تے مڑ لوکے دے اک ہور زیویں دار بہاول ٹال رل کے بہاول توں زیویں خریدن دا سوانگ رھاوند اے۔ دھوے کر کے مٹھو رام زیویں قرق کردا ایندا۔ نواب دین دا گمراہ جیہا۔ گوہروں دھمی برکت لوں سوہریاں خوار کر کے گھروں کڈھ دتا۔ بڑے دکھان دج سکے تنک بیماری دج اک ٹکا پتر تے نواب دی دھمی دولت مروہدی اے۔ مڑ اوہ اپنے اک جہن پھولا سکھ دی مدد ٹال وریام سکھ کول لائل پور جا کے اوہدی زیویں داہندا اے تے سدھی راہ پوندا اے۔ محنت کردا اے تے بچت کر کے کچھ ورھیاں بعد مڑ کے اپنے پنڈ پرتا اے۔ اپنی زیویں بندھنوں مچھندا اے۔ اوہدے کڑم بھی پچھتاوندے ہن تے برکت مڑ کے سدھی اے۔

ایس ناول دج چھوٹے چھوٹے گنڈھ تے پاتر انج دے ہن پئی سلیمہ شہر دی اک کڑی پنڈ دے ویاہ تے نواب دے کرتوتاں دا ڈراما ویکھدی اے۔ مڑ اک "دیہات سدھار" دا کیپ ٹکا اے، بیڑے قلم دے ذریعے گھاں صفائی تے زری قرضے لین دے بارے دکھاندے ہن۔ ٹالے عبرت واسطے نواب دین دی گل مناندے ہن۔ ایہہ بھی پرانے ٹانک وایک کمزری والے پاتر ہن۔ جیویں تنکدے مگھتے ہیرو، ہیروئن ٹال جتی گل دا گاون گاوندے ہن یاں اک پاگل پاتر سیانیاں گھاں کر کے کہانی دے پرت دکھاند اسی۔ ایہہ تے نواب دین دے اجڑن دے بعد سنورن دے ٹال اوہدے کڑیاں دا تے دھوکھا دین والے بہاول دا اجڑن بھی ناول دی سادگی دی نشانی ہن۔ جیون نہ ایڈا سدھاتے نہ ایڈا نیاں کار (منصف) اے۔

جیویں اسیں پہلوں کہیا اے پئی "جٹ دی کرتوت" پنجابی دج ناول کھن دی تاریخ دی اک حنزل دے طور تے ویکھیا جا سکدا اے۔ پر ایہہ ناں ہووے

جے ناول پاکستان ویج اگنسٹ ٹریا ہووے۔ جیڑے اپنے حسابیں نویں تے علامتی ناول
 بھی لکھے گئے ہن اوہ بھی کھینے ہن۔ سگوں میراں بخش ہو راں دی زبان اوہناں نالوں
 کہہ ول اے تے پنڈ دی رہل بارے اوہناں دی چنگی جانکاری اے۔

رساں رواجاں تے دکھاوے تے چو کھا خرچہ میراں بخش ہو راں زندیا اے
 پر امہ گل بھی اک ہو زانوے توں اج کل ویکھی جا سکدی اے۔ اساڈی ریت
 روایت جیڑے بارے اسیں جچن کہ نہیں جاندے اوہدے کہہ رنگ ”جٹ دی
 کر توت“ ویج نظر آوندے ہن۔ امہ پئی بیور دو کپڑیاں دا جوڑا، لک دا تے گلے دا۔
 تے تیوریاں کپڑیاں دا۔ لک دا، گلے دا تے سرے دا آہے، ہن گھٹ لوکاں نوں خبر
 اے۔ مائیاں دی رسم ماڑی موٹی ہے، پر بیڑو گھوڑی کھڈاون جیہیں ویج کھڈوانیاں نال
 گھورتیاں بنا کے کڑیاں لاڑھے دے گھر دیاں رشناں گاوندیاں من، ہن نہیں کھیڈی
 جاندی۔ جے پڑھن والے اینساں سہ لفظاں گلاں دی کھوج لان تے ایس کتاب دے
 اندر زبان تے محاورے دے رنگ ڈھیر سمجھدے ہن۔

پنجابی ناول دی تاریخی پڑچول بھی ایس ناول راہیں تداوی ہو سکدی اے
 جے اسیں ایس ناول نوں دو جے پنجابی ناول نال رکھ کے ویکھیے۔۔۔۔۔ اک امہ بھی
 گل بھان والی اے پئی اج کل نویں علم تے نویاں گلاں، اخبار، ٹی وی ریڈیو راہیں
 دیکھ کے امہ ناول ہور سادہ سہی (جاپا) ہوندا اے۔ امہ گل یاد رکھنی جہاںیدی
 اے پئی رسم نوں سادے لوک رنگ مانن یاں کھیڈن واسطے نہیں کردے۔ اوہ
 اینساں مذہب بنا کے گل پائندے ہن۔ داج دیتا تے داج دی لوبھ اک اجیہا پواڑا
 اے۔ اجے بھی سوک امہ گل اپنے گل پالندے پئے ہن پئی فلائے کڑی نوں ٹی۔ دی
 تے فریج دتا، تے فلائے کڑی نوں ایناں زیور پوایا۔ کیاں کڑیاں دیاں زندگیاں داج
 نہ ہون پاروں اُجڑ دیاں ہن تے کئی گھروس توں ودھ خرچ کر کے اُجڑدے ہن۔ پر
 وڈا سبق پنجابی زبان تے رہل دے تاریخ دان لئی داج دی کتری اے۔

”راستی مچے ترپور“ راکھیں کئیں والیاں لاچیاں نال تے اسٹیم اکی روپے
 بیڑیاں دے، اکی سچے بیور تے اکی روپے بیڑیاں دے۔ اکی سروپا، لاڑھے دا سر توں
 جیہاں تیک جھپٹا ریشمی جوڑا۔ سونے دا کتھا، ناما تے چھاپ لاڑھے دی۔ بی بی دی تھ
 بلک لونگ جزاؤ تے جھکیاں دا ہار۔ ناما، پھل آرسی، پنہیاں تے چھاپاں، نوٹومباں

سوئے دیاں ، بوٹے ، بانٹاں تے توڑے ، تن ٹومباں چاندی دیاں ، یاراں ٹوکریاں
 پکوان ، دو پنگ ، دو پیڑھے ، دو مٹائیاں ، دو رضائیاں ، دو سرہانے ، دو دریاں ، دو
 کھیں ، اک چرخہ ، کوتر سو بھاڑے ٹال ، ایس ویروے ٹال دیگ سنے ست دنگے ،
 دیکھیاں سنے ڈھکناں تے کڑھیاں ست پراتاں ، یاراں تھالیاں ، یاراں تھال ، یاراں
 کٹورے ، یاراں گلاس ، پنج کڑاہیاں ، ست نوٹے ، پنج توڑے تے لوہاں ، پنج چاگراں ، تن
 طشتریاں ، پنج گڈوے ، ولھوٹیاں ، دو صندوق ، ست نجھیں بیسناں دے متھے نکلے ،
 یاراں گاواں ، ست گھوڑیاں سنے صیلاں ، تن ڈاچیاں ، دو جوگاں داند سنے ہلاں
 پنجالیاں ، تن سو روپیہ روک۔"

ایس سٹ وچ بھی ڈمگر ودھیرے پر سنبیاں بستے تھوڑے ہن۔ ڈمگراں
 دے حساب ٹال تے سو بستے ، رضائیاں ، مٹائیاں ، چادراں کھساں ، سرہانیاں سنے
 اتے چالھی سنبیاں وہ پنگ نواری وہ پنگ سوتری وہ پنگ / کڑتی دے ہونے چاہیدے
 آہے۔

پر امہ گل نہیں جھٹکتی چاہیدی پئی اساوی پڑھنی اک پڑھے کھسے خیری پڑھن
 والے دی اے۔ پنڈ دے لوکاں واسطے امہ سادی تے سدھی کمائی خبرے ودھیری
 سوہنی ہودے۔ پنڈ دے لوکی وی سادے تے نہیں۔ اوہناں بھی ہیر پڑھی اے تے
 سے رمزاں جاندے ہن۔ آخر پنجابی زبان پڑھن دا آہر بھی تے لوکاں ٹال رلن
 اے۔ اوس پھر تے امہ ٹاول خبرے جستانہ ہودے۔ ایذا جیترا تے آہر اے
 سدھار تے لوکائی دی پیڑ والا ہے۔ امہ اکثر نویں تے پرانے کپیاں تے سکینیاں
 ٹاولاں توں چنگا پر اخیر اک سدھاسادہ جیٹا ٹاول اے ، بیدار پڑھنا پنجابی ٹاول دی پرکھ
 واسطے ضروری اے۔ ٹاول دی بریک پڑھنی بھی ضروری اے۔ نواب دین پھولا سنگھ
 راہیں دریام سنگھ کول جاندا اے اوچھے میراں بخش امہ گل لکھدا اے پئی دریام سنگھ
 دی سبھ مذہباں ٹال اک ورتن اے۔ وسہ دی دہائی وچ امہ آہر وچ اوس دپلے
 ٹال جڑیا ہویا اے۔ انجے ایس کمائی دی ستر زبان تے جلاساں بنوں بھی بھگن دی لڑ
 اے۔ پئی میراں بخش منہاس ہوراں انج کیوں لکھیا۔ جتھے ٹاول لکھن لئی 1926ء وچ
 یعنی آج توں ستر درمے پہلوں ہور کئی اوکڑاں سن اوچھے امہ بھی سی پئی سرکاری
 مازمت پاروں آپ اپنے ، ٹال لکھ دی نہیں سن سکدے۔ اوہناں "عبدالرحمن

منہاس "دے ناں تھلے ائمہ ناول چھوایا۔ سرکاری ملازمت کر کے آپ سیاسی گل اکا نہیں من لکھ سکدے۔ انتھالی وچار سیاسی جاگ جیہڑی اوس ویلے سارے پنجاب وچ آہی اوس دی سرت جے آپ نوں آہی تے آپ اوس طرح لکھ نہیں سکدے من ' پر سکدی گل ائمہ ہے پئی جیون وی اک تمبیر سیاست اے۔ ناول اک ویلے دی کمائی بھی ہوندا اے تے ویلے دی کمائی ویلے دی سیاست دی سرت ہٹاں لکھی نہیں جا سکدی۔ اج کل وا ناول پاکستانی پنجابی ناول تے اردو ناول بھی ایس گلوں بدیتا اے پئی لکھن والیاں وچ تاریخ تے سیاست دی سرت نہیں۔ میراں بخش منہاس ہوراں وا آہر تے اک سرکاری ناول دا خبرے ہودے ' پر سرکار دی صفت کوئی کیتی نہیں گئی سوائے دیہات سدھار دے کیمپ دے ذکر دے۔ ناول دی اصولوں پر یک پڑ مت نال ائمہ تے کئی ہور گلاں سمجھ آوندیاں ہن جیہڑاں تے وچار تے بحث دی لوڑ اے۔

جے اسیں ”جٹ دی کرتوت“ توں گل چھوہیے تے اوہ پنڈ دے بہوں سادہ
 بندیاں دے سادیاں پواڑیاں دی کمائی آئی۔ ڈاکٹر باقر ہوراں ناول دے ہیرو لورہ ہر
 شے دچوں لنگھاون دا آہر کیتا اے۔ پنڈ، شہر، غریبی، امیری، کیاں دا گھر، امیراں دا
 گھر تے راجے دا گھر، دو چار چھ کڑیاں نال ہیرو دا، ٹاکرا۔ سٹریٹ لورہ تے لندن پڑھنا
 ملک دا ہزارا، پاکستان بناتے محزٹ مار دیکھ کے ہیرو ڈاکٹر کے پنڈ دے فقیر دی مچھلی
 دل ٹر پٹا۔ جیویں کدے کدے غلاماں وچ آہدے ہن سٹریٹ ڈبے سورج وچ وڑ
 گیا۔ ”He walked away into sunset“۔ پر ایڈے وڈے گھیرے دا مطلب
 ایہہ نہیں پئی اٹھ کوئی وڈا یاں چنگا ناول قسی گیا اے۔ ایہہ لکھت (ادب) دی پدمر
 تے ماڑی زبان تے اک بے فکی کمائی پاروں ”جٹ دی کرتوت“ نالوں بہوں بیتلا
 ناول اے۔

پرانے تے ماڈرن (اجوکے) ناول وچ ایہہ بھی فرق دسدے ہن پئی پرانے
 ناول وچ اک ماحول بندا اے۔ بچہ وڈا ہوندا اے۔ آل دوال نال ادبی شخصیت
 اک خاص ڈھنگ دی بندی اے۔ سگوں ہور ناول دے پتر اپنے حالات دی پیداوار
 ہوندے ہن تے کمائی راہیں ہیرو نال بچر دے، بچر دے تے وچھردے ہن۔ ایہو کے
 ناول وچ ہیرو بنیا بنایا پتر اے تے ہر قسم دے ماحول، حالات تے شہراں پوچھ ادھا
 اک بے دسا سزا اے۔ ایہہ ماڈرن ناول آج دے ماحول تے پرانیاں قدراں موی ٹٹ
 بھج، اک نئی سبھی علامتی تے اجوڑ کمائی راہیں دکھاندا اے۔ آگوں چل سو چل۔
 لوکاں کدھرے بے تانویں تے کدھرے تھانویں بندے دی کمائی پائی اے۔ کدھرے
 بھٹک رات وچ کمائی ٹھکدی اے تے کدھرے قراۃ الصبح حیدر دے ”آگ کا دریا“
 دے آگوں تے ہر من ہی (Herman Hesse) دی ”سدھارتھا“ دا آگوں ہزاراں

ورحیاں دا سفر اے۔۔۔ اپنے حساب نال فخر زمان نے بھی اجوکا ناول لکھن دا جتن کیتا اے، پر ڈاکٹر باقر ہوراں دا بنجے فخر زمان دا ناول اکو سطح دے کمزور ناول بن۔

اک پد مرتے امہ ناول نکلاں جن گم لکھیاں سمیاں ناولاں تے منیاں ہوئیاں گلاں دیاں۔ پر نقل تے اصل بندی نہیں۔ کمائی وچ زور تے ہڈ ورتی دے سچے تے مجھے بیان نال آوند اے۔ ہر بشر دی کمائی اک ناول اے۔ جے اوہ سگوں بیان ہووے تے ج نال لکھی جائے۔ ڈاکٹر باقر ہوراں دیاں گلاں منیاں منائیاں لکھیاں بن ہڈ ورتی نہیں۔ ہو بھی نہیں سکدی۔ گل بیشہ اجوڑ ہوندی اے تے کہہ مرے مرے چڑھدی ای نہیں۔

اجوکے ناول دا آہر بھی نہیں کیوں جے کمائی کافی حد تاں نہیں روایتی اے۔ احما غریب گھر دا چھوہر اپنی محنت نال پنڈوں شر تے لموروں لندن جاوند اے۔ ایہناں گلاں دیاں کڑیاں بھی نہیں میڑ دیاں پئی جیڑی ماں وزیر آباد نہیں سی لور سکدی اوس لمور کینج ٹوریا۔ وینیاں نال تے گزارہ نہیں ہوند تے لندن اپڑنا ہو رہی انہونا سسی (مطلوم) ہوند اے۔ دوست بھی پنڈ آئے فقیر چھوہر دے علاوہ حیاتی وچ ہیرو دا بند اکوئی نہیں۔ امہ پاتر ضروری ایس لئی جن پئی امہ ای ہیرو دی حیاتی دی ستر بندے بن۔ ماں پو شروع وچ آوندے بن تے مڑیاں دلی کہہ دن جاوندی اے۔ تے رہندے ناول وچ ماپے غائب بن۔ آخر پنڈ دا چھوہر، اودھی شخصیت، خیالات، اودے مایاں تے لہر قیلے ہاں نہیں بندے۔ استادواں دا بھی ایسا حال اے۔ اک پنڈ دے نمائے فشی دا دیا امہ انہونا اکمان پئی ”حیاتی گزارن لئی وڈا بگرا چاہیدا اے“ سہا وچ صبر تے حوصلہ نہ ہووے تے گل نہیں بندی۔“ امہ تے ایویں ای ہے پئی آندیاں لئی نکلیاں لوڑیاں بن، پر ایس دے علاوہ ہیرو دے پٹے کہہ بدھا نہیں گیا کوئی مضمون، علم، گیان، تجربہ جیس ناک اودھی شخصیت بنے۔

ہیرو دی حیاتی دی چھاپ بن دی عمر تے اک کوٹھڑی وچ اک جوان کڑی نال اک منجی تے سوئیاں گزر جاندی اے۔ اچھی (صفحہ 49) تے کندی اے ایہدیاں منگاں جن ہوں لیاں ہوئیں نہیں۔ ایہنوں دکھرا سواؤ۔ جوان کڑی۔ جوان ہوند اچھوہر تے کہہ کے مورو کہہ اکٹھے نہیں سوائے بھادیں گھر وچ اک منجی

ہوئے۔ اہمہ ڈاکٹر صاحب دا بھوہن اے۔ کیوں جے اوہناں اکثر گلاں مٹنیاں مٹنیاں ہی لکھیاں ہن۔ ایس لئی گل ہمیشہ رہن توں ہوں ڈراڈی تے انہونی ہوندی اے۔ آزادی دی تحریک جیس وچ شامل شر دا بدماش لیڈر اے تے مڑ انگریز آکے سکول دیاں چھوہراں نوں سزا دیدے ہن، اک جعلی قلمی گل اے۔ آزادی دے پاتر تے اکثر ہوں پڑھے لکھے انقلابی سن جیویں بھگت سنگھ وغیرہ۔

کہانی وچ کدھرے کدھرے کوئی ٹانکا اصلی بھی لاون تے اوہ اوہا گلد اے کیوں جے رہندی کہانی ٹال اوس دا جوڑ نہیں ہوندا۔ مثلاً اے دا اک کنور صاحب دے گھر جانا، جیس دے بعد کنور صاحب مڑ گواچ جانے ہن۔ اور اخبار آلے مولیٰ صاحب بیڑے کجری نوں واپسی دا کرایہ بھی نہیں دیدے (ص 91) تے اے نوں ہسیاں دی امید نہیں رہندی۔ پر فیر مولیٰ صاحب اخبار والے سبھ پاتراں طرح ماڑی جیسی بھائی دے کے گواچ دیدے ہن۔

عورتاں دے سارے پاتر منظر تے قلمی سہی ہوندے ہن۔ رحمت بی بی کنور دی بھین، کنور وچ انگریزاں وانگ بولدی اڑلا، رائے صاحب دی دھی پڑلا، پڑلا دی بھین سبھ دوروں ڈھے ایویں گزے ہوئے پاتر ہن۔ کوئی بھی کڑی کہانی وچ ٹال نہیں ٹردی۔ ٹردا تے ٹال کوئی پاتر بھی نہیں پر عورتاں ٹال باقر صاحب دا اک ہوں دور دا رشتہ سہی ہوندا اے۔ دکھانے ہن عورت دا نرم پنڈا تے چٹا رنگ۔ اہمہ اک عجب پنڈو منڈے دا مٹھنا سہی ہوندا اے۔ جتھے اڑلا ٹال پڑھن یاں رائے صاحب دی دھی نوں ترائی سکھان دی گل اے اوہ بھی اودھوری جیسی گل رہ جاندی اے۔ کوئی نفی ٹی اڑپکا ڈاکٹر صاحب دے ذہن وچ سہی ہوندا اے عورت دے بارے۔ گلاں آگیا انجان تے جیتیاں ہونیاں ہن۔ اے دی ماں تے بڑھی بھی جیوندے پاتر نہیں بندے۔

اے نوں انگلستان تے مڑ ملک دے بزارے تے ہندوستان لیاون وچ اہمہ گل تے سمجھ آویندی اے پئی ڈاکٹر صاحب اک (Panoramic) وڈے گھیر دا ناول لکھنا چاہوندے ہن۔ پر ناول دے پاتر نوں پھیریاں تے نہ انگلستان دی تصویر بندی اے تے نہ ای پاکستان دی۔ اک سکھنا پھیرا تے ناول دا گھیر نہیں ودھا سکدا۔ پاکستان دی لٹ مار تے پہلوں انگریز پروفیسر دا پی ایچ۔ ڈی دے تھیس وچ انگریزاں

دے خلاف لکھن توں روکنا بھی ہوں انہوں نے ہن۔ جاؤ لوکاں توں پچھ اے پئی انگلستان دیاں یونیورسٹیاں وچ آزادی ہی نہیں سکوں اک انتہائی ماحول سی۔ ایسہ کیوں رستہ کے اے تے پابندی گل، سمجھ نہیں آوندی۔ پاکستان دی گٹ مار شروع دتاں وچ ہوں سی پر پی ایچ۔ ڈی دا ایسا بھولا ہون بھی اصلی نہیں گدا تے مڑ اپنی مایوسی پئی اوہ پنڈ دے فقیر چھوہر کول مٹز کے جانا چاہوئدا اے۔ مایوسی دا چوکھا ودھا اے۔ بے ڈاکٹر صاحب دا جھن اے ہے پئی چوکھا سیاہ رنگ بھرن ٹال تصویر وچ اثر پیدا ہوئی تے اے بھی درست نہیں۔ رمزدی گل اشارے ٹال تے ہاریک لائنیں ٹال گھدی اے۔ ٹاول ”سٹہ“ وچ لہان تے ہور کمزوریاں دے علاوہ (Subtle) یاں بریک نہ ہوں ایہدی وڈی کمزوری اے۔ ہر پھرن لوں ڈاکٹر باقر صاحب ہتھوڑے ٹال مار دے ہن تے ہر پھل لوں ایڈا دور رکھ دے ہن پئی اخیر کوئی رنگ ڈھنگ کمائی دا بند نہیں۔ ٹاول پڑھن ویلے یاں پڑھن دے بعد پڑھیار اوہ دے وچ نہیں، وڈا۔ ٹاول دا کوئی اثر ماڑا یاں چنگا ذہن تے نہیں ابھردا۔ ایسا ٹاول دے بے جان ہون دی وڈی نشانی اے۔

زبان وچ محاورے یاں لہجے دا کوئی رنگ یاں جس نظر میں آوندی۔ کافی جگہ ’اکثر صاحب ہندی دے لفظ ورت کے “سکھی پنجابی” بیان یاں ٹاول توں جڑ دے پنجاب دیسا یونیورسٹیاں وچ پچان دا آہر کیتا اے۔ ایسہ نہ تے ایہ مردی پنجابی اے تے نہ اردھردی۔ فیر جیہیں ویلے پاکستان جن دے مضمون دل پرندے ہن تے اخوت، مساوات توں لے کے ہور ٹایاب مرتھے وق کرن، ہجوم، دستک دین، عام لفظ ہن، پر سب ملا کے اک اردو ٹال رلی ملی زبان بندی اے، جیہدی ورتوں جن عام اے۔ پنجابی دا ٹاول یاں کوئی شے لڑچک دے طور لکھی جائے تے زبان دا بھی آہر ہونا چاہیدا اے۔ سبہ زبانیں جد پوئی (Oral) توں لکھت (Literary) دی پوڑی تے اپڑدیاں ہن تے چٹکیاں کتاباں ٹال ہی زبان دا زور بند اے۔ ایسا جیہی کوئی گل ایس کتاب وچ سہی نہیں ہوندی۔ افضل احسن رندھاوے دے شروع دے ٹاول چنگی کمائی دے علاوہ زبان دی چاشنی تے محاورے دے زور تے چنگے گدے ہن۔ چنگی زبان دا ابو کا نمونہ نذر حسین جانی دا ٹاول ”سنجان“ اے۔ ٹاول تے درمیانہ اے پر زبان ہوں پچھ تے زور والی اے۔ زبان لکھدیاں پڑھدیاں پچھ لکھدیاں

ایسہ گل پڑھن لکھن والے دی سمجھ دہج ہونی چاہیدی اے۔ دنیا دی کوئی زبان پڑھے سکے ہاں نہیں آوندی۔ پنجابی بھی سکھیاں ہی آسکدی اے۔ زبان دا کوئی آہر ڈاکٹر صاحب نے نہیں کیتا۔

آخر تے ایسہ بھی دیکھنا چاہیدا اے پئی لکھت چٹکل یاں ٹکڑی کیوں ہوندی اے۔ لکھت اک رشتہ اے لکھن تے پڑھن والے دچکار۔ جے لکھن والا ایسہ سمجھے پئی پڑھن والا بیوقوف اے تے لکھت بھی بیوقوف بن ویدی اے۔ ڈاکٹر صاحب دا اک عام پنجابی پڑھن والے ہارے خبرے ایسا خیال سی تے ایسہ خیال عام اے پئی پنجابی دہج گھل کھانا اے جو لکھو کم سر جاندا اے۔ ایس سوچ نے لکھن تے پڑھن والیاں دہج رشتہ بن نہیں دتا۔ استاد بھی رستیاں رتیاں گلاں پڑھاوندے ہن۔ اوہ بھی لکھاری ہار پڑھن والے لوں انجان سمجھدے ہن۔ ایسہ وڈا ٹھیکہ اے تے ماڑی لکھت تے ماڑے علم دا مول۔ ٹالے چٹکی کمائی تاں پڑ ورتی اے تے اوہ بندہ تہ دسدا اے جد اوہ پڑھن والے ٹال پیار کرے۔

”چیترباغ“ ہڈ بیتی کہ جگ بیتی

جدید پنجابی ادب دج تخلیقی نثر دے حوالے نال سجاد حیدر اک بڑا ہی معتبر ناں اے۔ خاص طور تے پنجابی ڈرامے نوں اوہناں دیاں اُچیاں تے ”چیترباغ“ تحریراں لکھالا مال کر دتا اے تے پنجابی ادب دی تاریخ نوں اک روشن باب عطا کیتا اے۔ اوہناں دے ڈرامے بھادویں فکریاتی ڈرامے نیں پر جدوں اوہ ”ہوا دے ہوکے“، ”سورج کھی“، ”بول مٹی دیا باویا“ تے ”کالا تچن“ دی شکل دج مجموعیاں دے حوالے نال ساڈے سامنے آوندے نیں تے اوہ کمائی، واقعات، کردار، زبان، بیان تے اسلوب دی دج نال اپنا بھرواں تاثر قاری دے ذہن تے روح اتے چھڑدے نیں کہ اوہ سجاد حیدر دے فکر تے فن دے منتر ہتھوں جیویں کیلیا گیا ہووے۔ اوہناں دیاں کچھ کھیاں کمائیاں وی سامنے آئیاں نیں اتھے وی اوہناں دی تحریر دی کولتا، زبان دی محاس تے بیان دی روانی تے سبھ توں ودھ موضوعاں دج مٹی دی منک پڑھن والے دل تے دماغ نوں مکا دیتی اے۔

ہن اوہ تخلیقی نثر دی سبھ توں اُچّی تے مٹی منصف ناول ول آئے نیں۔ ”چیترباغ“ اوہناں دا پہلا ناول اے۔ جدوں اسیں ”چیترباغ“ نوں پڑھنے آں تے پہلا تاثر ایہہ اُبھر دتا اے کہ ”چیترباغ“ وقت، واقعات تے کرداراں دے حوالے نال اک چھوٹا جیہا ناول اے۔ سچے اسیں پہچاننہ ماضی ول دھیان مارے تے ایہہ ناول ایس جاری صدی دے لُٹ دے چالھی منہجہ درحیاں دی فضا تے ماحول نوں سامنے لیا کھلار دتا اے۔ کرداراں ول دیکھیے تے ایہہ اکو خاندان دے احوال پیش کردے نیں۔ علی گوہر دے والد تے چاچے ہووے تے صرف اک بھات پا کے رخصت ہو جانے نیں۔ دادے ہووے صرف اکو داری تے اوہ دی گستاخانہ دچوں بولدے نیں۔ علی گوہر دا پرچھانواں سارے ناول اتے کھلایا ہویا نظریں آوند اے۔

پر ایس پر چھانویں دے دیشاں بیڑے کردار ناول دے حالات تے واقعات دا تانا بانا بن دے نہیں اوہ علی گوہر دا پتر مراد اے ' اوہ دے مامے دا پتر تے سالا سلطان اے۔ اوہا یار حسن تے دو کڑیاں نہیں ٹمرتے سمن۔ سمن حسن دی بھین اے۔ دوہی کڑی صرف ٹمراے تے اوہ ایس لحاظ نال وی اوہی اے کہ اوہ پنڈی دی رہن والی نہیں تے ایس ضمن وچ وڈی گل ایہہ اے کہ اوہی ماں انگریزی اے۔ ایہہ نال نال علی گوہر دے دو یار نہیں دھوا نکل دے چودھری فتح محمد گوندل تے دوہے ڈیرہ غازی خاں دے سردار طاہر حسن بیڑے حسن دے والد نہیں ' پر ایہناں بھے کردار اں دی کہانی مکمل کرن واسطے مانگ ' فٹنی د گلیہ ' بابا فضل تے روشی ضروری سن۔ حویلی دے اندر بے جی تے اوہناں دی نونہ اے بیڑی اوہناں دی سترکی وی اے تے ماں بھاگ بھری اے۔ دو بڑے آپتے تے سچے کردار ہور دی نہیں ' مولوی سچہ اللہ تے پروفیسر منہ وی تے ایہناں دے نال ای ہر ستر صاحب نوں وی شامل کر نو پر ایہہ خود کوئی کردار نہیں اے صرف اک قدر دی علامت اے۔ واقعات دی ستر وچ ایس کردار دا کوئی دخل نہیں۔

اصل وچ کردار خورے "پتر بالغ" وچ کوئی خاص اہمیت وی نہیں رکھدے۔ ایہہ ناول تے اوس معاشرے دی اک جیوندی جاگدی تصویر اے ' بیڑا' اج توں بنگاہ ستھ درہے پہلاں بھدے دیوے دی لو دا گوب اپنی اخیرلی چمک دکھا رہیا سی۔ ایس معاشرے وچ سبھ توں وڈی قدر اک ایہنا سمجھو سی بیڑی وجہ نال ایس معاشرے دا ہر فرد اپنی تھاں اتے اہم نال جڑ جما کے کھلوتا ہویا سی تے دوہے معاشرے دے رہن والے اوس فرد دے پیراں دیشوں مٹی پولی کر کے اوہنوں تھلے ڈبک دی کوشش نہیں کردے سن۔

سبھ توں پہلاں بیڑا واقعہ ساڈے سامنے آندا اے اوہ اک نکلے منہ شیشن اتے گڈی کھلارن دا واقعہ اے۔ ایہہ واسطے کوئی لی چوڑی سازش یاں ہیرا پھیری نہیں کرنی پندی۔ نوکر شاہی تے عوام (یاں خواص) وچ اک خاموش معاہدہ اے۔ بیڑی وجہ نال نوکر شاہی دیاں ضرورتاں پوریاں ہوندیاں رہندیاں نہیں تے عوام یاں خواص دی اک معصوم تے مکی بھی ضرورت یاں خواہش پوری ہو جاندی اے ' پر ایہناں رشوت نہیں سی۔ ایہہ اک باعزت سمجھو سی بیڑے نال

دو قریباں وا خورے مان وودا سی۔

اگانہ جیلے تے اوس کے دے حوای اعتقادات سامنے آوندے نہیں۔ میں
عل گوہر تے سردار طاہر حسن وا جدی پشتی اچھا گھرانہ ہووے یاں چاہے گوندل دا
کاروباری ویسا۔ خلی سرور دے دربار وچ سارے اکو رنگ وچ رنگے نظر آوندے
نہیں۔ ایس زمانے وچ راج تے اتھے اگمریزا سی پر انج گدا اے سیالکوٹ، پنڈی
بھٹیاں توں اگے دولو والہ، ہر سہ، شیخ، چنیوٹ، بھوانہ تے جھنگ تے ڈیرہ غازی خان
تیکر تے اگانہ جیلے تے تائیں راج اصل وچ خلی سرور دا تے پنجاب احاطے توں
اگانہ نکل جاوے تے مزلال شہباز دی مجھ شروع ہو جاندی اے۔ خلی سرور تے شہباز
قلندر انج گدا اے جیویں اوس معاشرے دی روح سن۔ اوس معاشرے دی ایکٹا دا
راڈ سن۔ اصل وچ لوکی اوہناں دی جیویں نر دے سن تے اینہاں دی کھنکھیں سڑدے
سن۔ اصل گل ہے تیس سنا چاہندے او تے پھیر سجاد حیدر ہوراں دی زبانی سنو۔

”ہزاراں بندیاں دے انج اک تال اتے دھال پان نے مینوں اپنا مغلوب
کیتا پئی میریاں اکھاں وچوں اتھرو نکل پئے۔ انج پھیر او سے مستی دی بے خودی
میرے چارچہ پھیرے کھڑی ہوئی سی تے میں پیا سوچدا ساں۔ ایس اتناں دی مستی دا
لگ کتھے اے؟“

ایس پنجاب دے گھرو دی اتھری رت دا اچھالا اے کہ اینہاں خاک دے
پتلیاں دے اندر کے دسوں ودھ اڑی جذبے دی چٹنگ آئی اے۔ جیسے ہتھوں
ایس اپنے آپ وچ نہیں پنے میوندے۔ میں دوالے دے سیک تال بھجن لگ پیا۔
مینوں انج لگا جیویں میرے کولوں دی کھیر کے گنگن والا اک ملک میرے کن وچ
چھوک گیا اے:

مجھ دے پوٹریں دے میا نہیں تے میں مر گیاں تیرے عشق پھیا کر تھیا تھیا
پھر مینوں کے موڑیاں توں ہیز کے آکھیا: ”نجن گلیاں جیری عزت نہ
گھنڈی۔“ میں حیران ہو کے سامنے دیکھیا تے اک لال بائے والا فقیر میرے دل
مونہ کر کے پھنکس جیویں پھدا جاندا سی۔ اوہنے اپنے جیواں نوں گھنگھرو بدھے ہوئے
سن تے ہانہ کھلی کر کے بیٹھس ہوئی آواز وچ پیا گاوندا سی۔

سٹہ پئی تیری جٹی جادو، چنگی فقیراں دی لولی

درگاہِ وحی مساکینِ سوائی • جو کُل کُل نچ کھلوی
کے حسین فقیر سائیں دا • تاں در لیس ڈھوئی

میں تیز قدم چک کے اوہدے سنگ رلنا چاہندا ساں۔ پر اوسے ویلے اوہنے
میرے دل کنڈ کر لئی تے خلقت دے جگل وحی غائب ہو گیا۔ میں پتہ نہیں کنا چے کے
دے چریں رُدا رہیا۔ کے دی لکھیں سڑا رہیا۔ پھیر آپے مینوں آگوں راہ ملدا
گیا.....“

اج دا معاشرہ ایس کیفیت توں محروم ہو گیا اے۔ جُن میلے نہیں گلدے نری
بھیز اکھی ہو جاندی اے یعنی جھوم تے بہت ہوندا اے پر رونق نہیں ہوندی۔ میلے
وحی سمناں دے چر اکھے اٹھدے ہوندے سن۔ ساریاں دا موند اک مہمارا ہوندا
پر بھیز وحی کوئی کے ٹال قدم رلا کے رُن دا روادار نہیں۔ ایسے گواچی ہوئی کیفیت
نوں بھدیاں بھدیاں سجاد حیدر ہو ریں اپنے قول مطابق 45 - 40 ورے گوا دتے پر
جے غائب کولوں پچھو تے ایس کیفیت نے سجاد حیدر نوں اظہار دا وسیلہ بنایا اے :

شعر خود خواہش آں کرد کہ گرد و فن ما

اوہتاں نوں آپوں دی ایس حقیقت دا اعتراف اے ۔

”حرف اپنا جن منگدے نہیں“ پر اوہ جتھ کھار کے سوال نہیں کردے۔ ایسے
کر کے اوہتاں دے اصلے نوں • اوہتاں دی حقیقت نوں پہچان کے اوہتاں دا لیکھا دینا
پیندا اے • بیڑے اصل نہیں • اوہتاں توں رلا دکھ رکھنا پیندا اے۔ بیڑے تترے
ہوئے نہیں • اوہتاں دوالیوں دھوڑ گھٹا بھاڑنا پیندا اے تے بیڑے مجلساں اندر گھنڈ
کڈھ کے اکل وانجے ہو بندے نہیں • اوہتاں دی پردہ داری کئی پیندی اے۔ نہیں
تے اوہو کہہ ہوندا اے جو ملا مجلسی ٹال شہنشاہ جاتگیر دے دربار وحی ہویا سی۔ اوس
صاحبِ حال درویشِ امیر خسرو دی ”من قبلہ راست کردم بر طرف کج کلاہے“ والی
عزل دا اندرونہ کھول کے بادشاہ نوں دکھان دا چارہ کیتا تے بھرے دربار وحی اوس
صوفی شاعر دا سینہ شق چا کیتو سو۔ ایسی دھک گئی جے سار نہ سکیا تے اپنی جان ٹال
اک مصرعے دا مل تار گیا۔“

”حرف پچیاں ہار جینے وحی بدلے نہیں تے کئی کئی ورے اوہتاں نوں زبان
نہیں گدی۔ میں پینتی (45) ورے حرف اُسار اُسار ڈراے لکھدا رہیا پر حرفاں دا

اک دکھرا بھکا میرے اندر اک گرے بیٹھا باہروں کے اشارے دی اڈیک کر رہیا اے۔ خورے اچے دی اینناں ایانیاں دی گھروں باہروں بھات پان دی عمر آئی سی کہ نہیں، پر میں اپنی مردی دھپ گھڑی لوں دیکھ کے اینناں نوں انگل لا کے باہر لے آندا۔

تھاڑے ذہن وچ لازمی اہم سوال پیدا ہویا ہووے گا کہ ”ہیتر باغ“ دی کہانی کیا اے۔ اہم کہانی تے سائوں دی یاد نہیں رہی۔ سائوں تے بس ایسا پتہ اے کہ کدھ جے تے میں خلی سرور دے سنگ بھردا رہیا اوہناں دے پیراں دے نشاناں اتے اپنے پیر دھرن دی کوشش کردا رہیا۔ اوہناں دے چولے دے رنگاں نال اپنی روح لوں رگدا رہیا تے خلی سرور دے مزار دے احاطے دی اک گر وچ بیٹھا رہناں تے رہتاں دے دھنک رنگ مٹھراں نال اپنیاں اکھاں ٹھاردا رہیا۔ پھیر وچالے ای مانک دھرتاں پیر پنہاں دیاں حسن تے عشق وچ رنگیاں لہراں نال رقص کردا کدی کچے تے کدی کچے اتے ٹردا پیار پریت دیاں کیلیاں لہدا لہدا وپے دے جبر دے مگر بچھ دی لوتھ دی موڑھے اتے پکٹی پے گئی۔ مولوی سچ ہوراں نوں اوہناں دے پترے تیویں نال رل کے لہدا رہیا۔ پھیر پروفیسر خدوی دے نال اپنے پنڈ آگیا، اپنی گواہی شناخت لوں لیمن کارن۔ اپنے نانکے پنڈ دی اک واری گیا تے اوتھے مانک تے سلطان لالے دی حویلی وچ رکھے ہوئے اوس وٹے دا بالا کڈھ کے لوکاں لوں حیران کر چھڑیا، بیسوں جوان جتھ لانکے پنچانہ ہٹ جانے سن۔ پروفیسر صاحب، حسن، سن تے ٹرنے پنڈ وچ اوہ روٹھاں لائیاں کہ کہانی دا سر پیر ای ہتھوں نکل گیا۔

انج ناول دی کہانی ایس طرح بندی اے کہ پنہاں دی کدھی اتے آباد اک کتے پیہ پنڈ وچ بیس اشراف داکتہ وسدا اے۔ جین تے اہم تھکے ہٹ پر نماز روزے دی پبندی دی وجہ نال بیس اکھوائے نیں۔ اوس بے میاں کوئی عزت والا لفظ نہیں سمجھیا جاندا سی۔ پنڈ دی میت دے امام نوں وہی لوکی میاں آکھدے ہوندے سن تے پڑاری دے کانڈواں وچ اوہنے امام مسجد لوں ”کی“ دکھایا ہوندا سی۔ غیر زمینداراں دی اوس حمد وچ کوئی عزت نہیں سی۔ نہ پنڈ وچ تے نہ ای سرکارے دربارے۔ بیس ہوریں اللہ لوک سن تے ذیلداری بھراوے نال نکھوا

چھڑی سی۔ اوہناں دا اک پتر سی علی گوہر۔ اوہنے بی۔ اسے پاس کیتا تے تحصیل دار
تے پھیرا فرمال ہو گیا۔ آگوں اوہدا وی اکو پتر اے۔ مراد مائی تے کمائی نوں مراد
مائی اوہدا یار حسن، حسن دی بھین سمجھ تے اوہناں دی ہم جماعت شمر کھل کر دے
نیں۔ کوئی لے چوڑے ہفت خواں ایہناں نوں ملے نہیں کرتے پندے۔ بس آپس
دوج ہمدے ہمدے کمائی نوں اگانہ ٹوری رکھدے نہیں۔ پنشن لین توں بعد علی گوہر
ہوریں اپنے پنڈ دوج رہن لگ پئے تے کدی کدی لوہر وی کچھ دتاں واسطے اپنی
کوٹھی دوج اکلیاں جا رہندے۔ ملازمت دے دوران تے بال بچیاں نوں نال رکھدے
سن۔ پر جی نون پنڈ ای چھڈ جانے سن۔ ایہناں دا امہہ لوہر دوج اکلیاں
رہتا، کمائی نوں اک ایسے موڑ ول لے جاندا اے۔ لالہ سلطان مراد توں بہتا وڈا تے
نیں پر چھوٹی عمرے اوہنوں اپنی جاگیر سنبھالنی پے گئی۔ اوہ بڑا کائیاں اے۔ سادھاں
نال سادھ تے بد معاشاں نال بد معاش۔ اوہ کسے طرح بیسیں علی گوہر ہوریں دے لوہر
دوج اکلیاں رہن دے بھیت دی ٹوہ یندا اے۔ اوہ اپنے بھمبر دے ساہنے کھلو دی
نیں سکدا پر امہہ وی نہیں جر سکدا کہ چنے جھانے اوہدی ٹپسی نوں اک ایسی اوکڑ
آن پوے، 'بیدا ساری حیاتی اوہنوں دھیان دی نہیں سی۔ اوہ اپنی ٹپسی دے چائے
اپنے بھنویے دا شریک ہدا وی نہیں سی برداشت کر سکدا۔ تے پھیراوس لے اوہ
ڈراما رچایا، 'بیدے دوج بیسیں ہوریں جان دے دتی پر اوہناں دی آل اولاد اتے
پری خانم دا منوس سایہ نہ پے سکیا۔ (جیس راتیں بیسیں ہوریں پری نال ویاہ کرن دا
بندوبست کیتا سی اوس راتیں لالہ سلطان اوہنوں زبردستی اغوا کر یندا اے)۔ اصل
سمجھو تے کمائی بس اپنی اے بیہوشی سلطان لالے دے آلے دوالے گھدی اے۔
'جس آکھو گے کہ امہہ تے کوئی اچرچ کمائی نہ ہوئی۔ امہہ تے کسے ظم
ورگی رواجی کمائی جا پدی اے۔ پر گل اصل دوج انج اے کہ کمائی دی تے ناول دوج
کوئی خاص اہمیت ای نہیں ہوندی۔ ناول تے اک حمد دی پوری معاشرت دا نقشہ
پیش کردا اے تے کمائی تے انج ہوندی اے جیویں جنگل دے دوج اک پگڈنڈی۔
ایس پگڈنڈی اتے پلداں پلداں آلے دوالے جھاتیاں بین نال کچھ کچھ جنگل دے
منظر ساہنے آ جانے نہیں، پر پورا جنگل تے پگڈنڈی اتوں تھلے لہ کے تے خود جنگل
دوج گواچ کے ساہنے آندا اے۔ جلو حیدر نے ایس جنگل نوں چاہے اوہنوں انساناں

دا جنگل آٹھ لود ایس روایتی پگڈنڈی توں لہ کے دیکھیا اے۔ بھاویں تئیں اوہنوں مراد مانی سمجھ نوو، پر مراد مانی دی صورت تے تہے اسی مکمل ہوندى اے جے اوہدے جے کجے مانک تے خشی ہون تے پچھانہ دور تیکر پس منظر وچ میاں اشرف دا درویشی پاتا۔ میاں خنی احمد دا خلوص، میاں علی گوہر دا رکھ رکھا، بے جی دا گڑھا سمجھاتے میاں علی گوہر دے نال نال چاچا گوندل تے سردار طاہر حسن کھلوتے ہون۔

ناول دا پلاٹ بڑا بھرواں تے گتھیا ہویا اے۔ مرکزی کہانی دے نال نال کئی کہیاں کہیاں کہانیاں ایس انداز نال مرکزی کہانی دے نال نال گڑیاں نہیں جیویں اک وڈے دریا (پنسل) وچ ایڈھروں اودھروں کتے کتے ندی پالے آ آ کے ڈگدے نہیں۔ مثال دے طور تے مانک دا دریائی سفر، خنی سرور دے سنگ دا سفر، نائب تحصیلدار آغادی کہانی، شردی کتھا، روشی تے دگبہ دی داستان وغیرہ۔ مانک دا سفر پلاٹ واسطے ایس کارن ضروری سی کہ دریا دی کدھی دے وسیب دا اک رخ سامنے آوندا اے۔ نالے میاں اشرف احمد دے قبیلے دی تصویر دی ایہدے بغیر مکمل نہیں ہوندى۔ مانک دے کردار دی گھائی لیاقت دے اوجھے پن نوں ظاہر کرن واسطے ضروری سی۔ گھوڑ دوڑ دی کہانی اک پاسے تے اک روایتی معاشرتی خصلت نوں پیش کردی اے، پر دوجے پاسے ایہدے وچ اک گھبی رمز ہو رہی اے کہ جیس دھیری دی وجہ نال ایس گھوڑ دوڑ دا سر بندہ کیتا جاندا اے اوہدے اتے دوغلی ہون دا شک اے تے دوغلی پن نوں چودھریاں دا گھرانہ کسے طرح دی برداشت نہیں کر سدا۔ خنی سرور دا سنگ تے نائب تحصیل دار دا کردار ایس معاشرے دے مذہبی رویاں نوں گھمن سمجھون واسطے ضروری اے۔ اینناں متصوفانہ عقیدتاں دے مقابلے وچ مولوی سمیع اللہ صحیح تے شرعی اسلامی قدراں دا نمونہ اے۔ شرتے روشی زمی دے روایتی کردار نوں پوری طرح باہر لیاوندیاں نہیں۔ شراوس نویں اہدویں آزاد معاشرے دی ذاتیت دی علامت اے، جیہڑی ہولی ہولی پرانے خاندانی، معاشرتی تے اخلاقی قدراں تے رویاں دی تھاں مل رہی اے۔ پلاٹ دی خوبی ایہہ اے کہ ایہہ کتے کتے قسے انج دے نہیں جاوے جیویں ناول نوں طوالت دین واسطے پلاٹ دا پیٹ بھرن واسطے Stuff کیتے گئے ہون۔

چو پہلاں پہل میاں اشرف احمد تے میاں خنی احمد کول چلے آں۔ دودیں

بھرا اک دوجے دے دل دے جانی۔ اوہناں دے رشتے وچ کوئی دل فریب نہیں،
 بھرا سکیاں بھراواں نوں شریک بنا دیندا اے۔ پھر عام لوکاں نال اوہناں دا در تارا:
 ”میں اشرف احمد خاندان دے سربراہ سن تے اپنے علاقے وچ بڑی
 حیثیت دے مالک وی سن، پر اوہناں دی طبیعت وچ درویشی رنگ بہت سی۔ اوہ
 کدی کسے کول اپنی غرض واسطے رُکے نہیں سن گئے تے سرکاری اہل کاراں نال دی
 کدی اوہناں واسطے نہیں سی رکھیا۔ ایسے کر کے اوہناں ذیلداری دی اپنے کئے بھرا
 میاں علی احمد دے نال کرا چھڑی سی۔ انج میاں اشرف احمد دی نیکی تے میاں علی
 احمد دی تابعداری دی وجہ نال بھراواں دا آپس وچ ایسا جوڑ سی پئی اوہناں اپنی حیاتی
 وچ جدی جائیداد دا اک بتلاوی دکھ نہیں کیتا تے اخیر تائیں اک حویلی وچ رہندے
 رہے۔ پھر جدوں میاں علی احمد بے اولاد فوت ہو گئے تے اوہناں دیاں دوویں گھر
 دایاں، اک اوہناں دی حیاتی وچ تے دومی اوہناں توں پچھے انتقال کر گئیں، تہ
 سارا بھکا تے ساری ملکیت انجے دی انجے میاں علی گوہرنوں وراثت وچ مل گئی۔
 پچھپے پنڈ جدوں لوک اپنے کماں کاجاں واسطے میانیاں کول آوندے سن تے ایہو
 آکھدے سن۔ ایسے علی اشرف دے ڈیرے چلے آں۔ لوکی میاں اشرف احمد دی
 جدوں دودھ سقاوت پاروں دی اوہناں نوں علی اشرف آہندے سن۔ اوہناں دے
 ڈیرے اتے خلقت دی بھیڑ لگی رہندی سی تے اوہ ہر کسے دی غرض پوری کرن دا
 چارہ کردے سن۔ مہنیا اے پئی علی اشرف دے ڈیرے اتے ہر ڈنگ سو بندہ گھر
 کھاندا سی۔“

پت نہیں زمینداراں تے اینناں حالات دے ہوندیاں ہویاں ساڈے
 دانشوراں نوں جاگیرداراں وچ رزے عیب ای کیوں نظرں آوندے نیں۔ پر خورے
 ایہہ جاگیر داری انج دی تے نہیں جیویں دی جنوبی پنجاب تے سندھ اندر اک
 پورے نظام دے حوالے نال قائم اے تے ایس نظام دیاں قبائلاں نے کئے وڈے
 مرکزی پنجاب یاں شمالی پنجاب دے زمینداراں دے اشرافی رویاں نوں دی بدنام
 کردتا اے۔ خورے ساڈے معروضی تے سائنسی تجزیہ نگار دانشوراں نے پنڈاں وچ
 پیروی نہ پایا ہووے تے پنجاب دے پنڈاں دی رہتل، وسیب تے قدراں نوں اپنیاں
 اکھاں نال نہ کیا ہووے تے یاں پھر مغرب توں ادھار لیٹے ہوئے نظریاں نے

ہاوندے۔

”کچھ چہ تھروں چاچا گوندل باہر نکلیا۔ اوہنے مانک دے ساہنے کھلو کے اوہدے موڑھے اتے ہتھ رکھیا تے بڑی نری نال آکھیا۔ ”سوہیا۔ میرا پتر کوئی نہیں میں جدوں تینوں دیکھتاں تے آکھتاں خورے جے رب مینوں پتر دیندا تے اوہ وی مانک جیسا ہوندا۔ پر میرے جیساں دے تیرے مٹے پتر نہیں ہوندے دھیاں ہوندیاں نہیں۔ خود شید بیہیاں۔ بیہناں نوں نیاقت تے کم اصلاں نال ٹور دئی دا اے تے آگوں جیہڑا جواب مانک دیندا اے اوہدے توں اوہدے کردار دی جی تے جی تصویر ساہنے آجاندی اے۔

”میرا دی کوئی اصلا ہوندا چودھری جی تے تھڈے ڈیرے تے میرا کوئی گٹ کے قیدہ وی بنا چھڑدا تے میں اُچا ساہ نہ لیندا۔ میں اک گل توں تک کھا کے تھڈی مجلس وراں کردی، پر تیس پھیر دی مینوں پتر پڑ پئے آکھدے او۔ چلو مینوں اپنے جوائی کول لے چلو۔ میں اوہدے کولوں معافی منگ لیناں۔“

اسد قصہ یاں واقعہ رزے مانک دے کردار دا عکس ای نہیں دکھاند ا سگوں اوس دے معاشرے دیاں اچیاں تے پیاں قدراں وی ساہنے لے آوند اے۔ بابا فضل ریٹارڈ فوجی اے تے فوج دی رواجی تربیت دا رنگ اوہدے اتے اپنا کو چڑھیا ہویا اے کہ :-

”بابا فضل سابق فوجی سی تے ایہو تھیں پھل اگریزی دے حرف اوہ کدی کدی ہسان واسطے ورتدا ہوندا سی۔ ایہناں حرفاں دی ورتوں توں ای پتہ لگدا سی پئی بابا فضل کیدے نال دوست بن کے رہتا چاہندا اے، نہیں تے اوہ عام لوکاں نال بہتی گل کرنا پسند نہیں سی کردا۔ ایہناں عام لوکاں وچ میاں علی گوہر وی شامل سن، بیہناں دے ساہنے کدی کسے اوہوں مسکراہٹیاں نہیں سی دیکھیا۔ انج اپنی ڈیوٹی دا اوہ بڑا پکاسی۔“

فشی و گیارہ وا دی ایہو حال اے۔ شعر و شاعری دا شوق اک پاسے، اوہوں جدوں مراد انجیاں دیکھتاں واکم سانئیں واسطے آکھدا اے تے اوہ اک لمحہ دی سوچن وچ نہیں سی لاوند۔ پئی سیکاری نوکری چھڑ کے جتہ بندہ کے کھلو چاہندا اے۔ تے نالے اسد وی آکھدا اے کہ فضل دی بکری وچ اوہدے لئی جیہڑا بچ لکھد کشن رکھیا

گیا اے اوہ گھٹ وی کر دتا جاوے تے اوہوں مٹھور اے۔

ایس ناول دے اندر قہے تے ہو وی کئی نہیں، پر بیڑے ایس معاشرے دی تصویر دی تکمیل کردے نہیں اوہناں دچوں مولوی سیج اللہ تے پروفیسر مخدوی دے کرداراں دا ذکر وی ضروری اے۔ مولوی ہو ریں ظاہری طور تے ویکھن دچ اک کئی جیسی گل اتے گھر بار چھڑ دیدے نہیں۔ گل کئی ایس پاروں اے کہ اوہناں دی گھر والی اوہناں دے گھر دچ کم کرن والی کلائی نوں اپنی جیب دچ ہسپتال سٹے جاون دی اجازت نہیں دیدی کیوں سچے اوہوں شک اے کہ کڑی نقد فریب لا رہی اے تے اوہناں دے منڈے ٹال لے جانا چاہندی اے پر حقیقت اصل دچ انج اے کہ اوہ کڑی سچ سچ بیمار سی تے اوہے راتیں مرجاندی اے۔ مولوی ہو ریں خورے اپنی بیوی دی ضد یاں اک محسوم جان دے دیاں اتوں اپنے دل برداشتہ ہوندے نہیں کہ گھر بار چھڑ کے میاں ملی گوہر دے پنڈ جا کے میت سنبھال لیندے نہیں۔ تے کچھوں ہدوں اوہناں دے ہتر تے تہیں اوہناں نوں بھدیاں بھدیاں ایس پنڈ آوندے نہیں تے مولوی ہو ریں کک والی کوٹھڑی دچ ساری رات کک رہندے نہیں۔ پر مولوی ہو ریاں دا اصل روپ ہو ر ای اے۔ اک ککے جیسے پنڈ دچ بیٹھے ہوئے دن رات علم دے سمندر داں نالوں ڈوٹکھے دل وریا دچ غوطے مار دے رہندے نہیں تے بیڑے ہیرے موتی ایس دوران اوہناں دے اتھیں لگدے اوہناں دی مرضیائی ٹال اپنے آلے دوالے دسدی لوکاں دے دلاں، ذہناں تے روحاں نوں منور کردے رہندے۔ اوہناں دے علم دا عالم اہمہ اے کہ پروفیسر مخدوی ورگے ظلفے دے استاد وی اوہناں کول شاگرداں وانگوں ہرے کے انمول گلاں منڈے ہوندے سن۔

مولوی صاحب آکھیا: اہمہ اسلامی فکر دے سوے نہیں، تہاںو ایہناں دچ ظلفے دے دس دے دس مضمون مل جان گے۔ پروفیسر صاحب پچھیا: ”ظلفے دے کیہڑے دس مضمون مولوی صاحب؟“

مولوی ہو ریاں آکھیا: ”میں تہاںوں مرگن کے دستاں، ہستی دی حقیقت، انسان دی فطرت، علم الاطلاق دے اصول، زندگی دے ماخذ، انسانی ارادے دی انتہا، حسن دے مضمرات، جذبیات دی تہ نشینی، دلیل دی صفت بندی، اکتسابی علم دیاں حدیں

تے خدا دی تلاش - ایہو قلمی دے لمہ ملے مضمون نہیں۔

پروفیسر صاحب آکھیا: ”معلوم ہوتا اے تہاں افلاطون دی کتاب Republic توں استفادہ کیتا اے۔“ مولوی صاحب جواب دتا: ”میں حکیم افلاطون نوں انگارابی راہیں پڑھیا اے۔ تہاں الفارابی دی افلاطون تے ارسطو دے قلمی دی سانجھ ہارے تصنیف تے دیکھی ہووے گی۔“

پروفیسر صاحب آکھیا: ”میوں افسوس اے جے میں الفارابی نوں صرف حوالیاں راہیں انگریزی وچ ای پڑھیا اے۔ ایسے کر کے کئی ضروری نکتے میری پہنچ توں باہر رہے نہیں۔ مثلاً“ امام غزالی نے کدھرے انسان دیاں دکھیاں غصتاں والا نکتہ اٹھایا اے۔ اوہ میں تفصیل مال نہیں دیکھ سکيا۔“

مولوی صاحب دیا: ”میں سمجھتاں۔ امام غزالی دا اصول اہم دے پٹی انسان بیدیاں لمہ ملیاں حساں اوہو نہیں جیڑیاں دوجیاں جانداراں وچ موجود نہیں۔ دو سنتاں وچ باقی مخلوق تالوں وکرا اے۔ اک علم وچ تے دوجے اختیار وچ۔“
پروفیسر صاحب آگوں گل فوری! ”ہاں علم، عام اصول وضع کرن دی قابلیت، خیال دے اور اک تے عقلی سچائیاں دی دریافت نوں کیا جاندا اے۔“

اہم گل اہے ہور اگاندہ ہلدی اے مولوی ہوراں دا علم کوئی اچھ یاں مہانے دی گل دی نہیں۔ ایسے علاقے وچ کنہا دے کسے کھوہ تے کسے مرکہ دی چھانویں بہہ کے غنیمت کنہاں نے فارسی شاعری دی بزم وچ عظمت دے اوہ چراغ روشن کیتے کہ ایرانیوں دی خنیا پاک ”ملا غنیمت ہم غنیمت است“ تے سیانیاں نے ایسے علاقے نوں پنجاب دا خطہ یونان دا خطاب دتا۔ مولوی سچ اللہ عالم، فاضل تے صاحب دل بزرگ نہیں۔ پر اوہناں وچ کٹھ غایت نہیں۔ اوہ کٹ جتی تے فتوے جاری کرن والے مولوی نہیں۔ اوہ جی سرور دے عرس وچ شامل ہوندے نہیں۔ اہم وکری گل اے کہ مزار تے دھالاں پاؤں دی تھانں روزہ رکھدے نہیں تے شری طریقے دے مطابق فاتحہ درود مزار تے جا کے عرض کردے نہیں۔

”چتر باغ“ وچ زمینداراں دیاں تن نسلاں دا تجزیہ کچھ انج ہوتا اے کہ میاں اشرف احمد تے میاں جی احمد تے علامتی کردار نہیں۔ علی گوہر تے چاچا گوہر والی نسل نوں اپنی اکیس ویکھیا تے اوہناں دیاں اشرافی قدراں دا رنگ ایہناں اتے

ذرا گورڈھا نظریں آؤندا اے۔ میاں علی گوہر سرکاری افسر نہیں۔ سوہنے وی نہیں تے کچھ رتکین مزاج وی نہیں، پر ملازمت دے دوران اوہ اپنے آپ نوں بڑا سانبھ کے رکھدے نہیں۔ اپنے نمبر نوں اپنے نال رکھدے نہیں۔ آخری عروج پر اک ٹیڈا ضرور کھا گئے نہیں، پر اک پاسے جے عین ویلے سرچودھری فرخ سلطان ایس گھرانے دی آبرو بچاؤن واسطے اپنا سب کچھ دا اُتے لا دیندا اے تے دوجے پاسے بیٹھیں ہو راں نوں وی اپنی خاندانی عظمت تے آن نوں اپنے نفس دی آسودگی اتے قربان کرن دا اندر و اندر بڑا دکھ اے :-

”مجھے احساس ہے کہ میرے متواتر سغلی جذبات کی رو میں بہہ کر خلاف اخلاق عمل کرنے سے میری اس دنیا میں بے آبروئی اور اگلی دنیا میں عاقبت برباد ہو گی۔ نیز میرے عزیز و اقارب کو بھی صدمہ ہو گا اور ذلت اٹھانی پڑے گی۔ چنانچہ میں نے یہ ارادہ کر لیا ہے کہ اب اس زندگی ہی کو ختم کر دوں، جس میں میرے لیے ذلت و رسوائی کے سوا کچھ باقی نہیں رہا۔ میں اپنی بیوی، اپنے بیٹے اور اپنی ہوسے اس برے انجام کے لیے معافی کا طواستگار ہوں۔ وہ میرے حق میں دعا کریں تو شاید اللہ تعالیٰ بھی میرے گناہ بخش دے۔

لاہور۔ بمورخہ 21 اگست 1961ء خطا کار (میاں) علی گوہر (ریٹائرڈ) پی۔ سی۔ ایس۔“

ایس ایم اقبال دے اخیر اتے میاں علی گوہر دے ”ریٹائرڈ پی۔ سی۔ ایس“ دے اکھر گوہر گوجرے نہیں۔ ایہناں اکھراں دے اوپے اوہناں دی خاندانی شرافت تے سلامتی مرستے دا پس پوری طرح جھٹک رہیا اے۔ علی گوہر وگڑ سکدا اے، ٹیڈا کھا سکدا اے تے غیر اخلاقی سلج اتے آ سکدا اے پر میاں علی گوہر تے ریٹائرڈ پی۔ سی۔ ایس افسر اوہدے ضمیر نوں مرن نہیں دیندے۔ چاچا گوندل پتی یاری، ظلم، وقاتے ڈونگے ایہار دی علامت اے۔

جی نسل وچ مراد بھٹی، سردار حسن ظاہر تے اوہناں توں تھوڑا جیہا ڈوڑا ذمیدار چودھری فرخ سلطان اے۔ مراد تے حسن پڑھے، نو جوان نیں۔ اوہناں دی کثرت وچ خاندانی کڑ رچیا ہویا اے۔ پر ایس اثر توں دودھ ریخیں تھوڑی ہونئی۔ تربیت نویں سے دیاں ساریاں ترغیباں کولوں اوہناں توں پچائی رکھدا اے۔ پروفیسر

مخدومی دا کردار کسے نامح دا کردار نہیں کہ اوہ کدھرے دغظ فصیحت کردے نظر آون۔ خورے اوہ اک Ideal دی صورت دتج اوہناں دی رہبری کردے رہندے نہیں۔ ایہناں دے جوان دلاں، المعزے بے شمار جذبیاں تے آپ گھار سدھراں دی مخدومی ہوویں اقبال دے قول مطابق پاسان عقل بن کے نگہداری کردے رہے نہیں۔

بہنوں نیکر ٹول اندر موجود سوانیاں دے کردار میں تے اوہناں دتج اک نسل اماں بھاگ بھری تے بے جی دی اے تے دوجی نسل دتج دجی، شمر، سن تے روشی شامل نہیں۔ بے جی دا کردار بڑا رنگھا، ڈوگھاتے سنجیدہ اے۔ عورت مرد دے تعلقات دے متعلق اوہناں دا شعور بڑا سچا تے پختہ اے۔ اتوں بڑے سکھالے تے مطمئن نظرین آون والی بے جی دا بحیث کدی نہ گھدا ہے اوہناں دے مومنوں روشی نوں دیاہ دی رمز بھاوندیاں ہویاں اسے فقرے نہ نکل جاندے۔

”سن نی کڑیے، میرا وی میاں صاحب ٹال بتالی ورے دیاہ رہیا اے تے اساں وی آگوں مراد دی مرضی پچھیاں بغیر ایہا زہب ٹال دیاہ کر دتا اے۔ پر پہلوں اسیں تے ہن اسے اپنے نہیں جیویں دو ڈنگر اکو کھری اتے بدھے ہون۔ دیاہ تے ہوندا ای اوہ اے بیدے دتج کے نوں اپنے سنگ دا چاہ ہودے، اوہی دسک ہودے۔ توں تے بڑے خسیاں والی اسیں بیدار کج کج پیا دیاہ ہوندا اے تے ٹالے میں تینوں ایس گھروں ٹورنا وی نہیں، عمراں دے اخیر تک اپنے ٹال رکھاں گی۔“

”دیاہ تے ہوندا ای اوہ اے بیدے دتج کے نوں اپنے سنگ دا چاہ ہودے۔“ ایس فقرے دتج اک ایہی آداسی حسرت تے یاس لگی ہوئی اے بیہوشی قلبیت نوں بھادیں کہہ نہ آکھے اندروں روح نوں جیتی جیتی کر چھڑ دی اے۔ پر بے جی مرہور دے راشد چودھری سلطان احمد تارڑ تے آنریری مجسٹریٹ دی اکو اک بھین اُچے بیڑھے توں تھلے لسن دا سوچ دی نہیں سکدی۔ انج جاپدا اے کہ اوہناں نوں میں جی دی رگیلی طبیعت دا اندازہ سی پر اوہناں نے ساری حیاتی ایس گل دا محسوس نہ کڈھیا تے کلیجہ تے روح دھواں دھواں کر لئی۔ اپنے پتر تے نونہ دے سالنے اوہ اپنی بیڑھی نوں لچ لگن والی گل اپنے مومنوں کیویں گڈھ سکدے سن۔ پر اک واری روشی نوں مت دیدیاں ہویاں تے دوجی واری پتر نوں لبور ٹوردیاں

ہو یاں اوہناں دے من دا بھیت کُجھ نہ کُجھ کھل جاندا اے۔

”لوہر دا ناں سندیاں ای بے جی دا تراء نکل گیا۔ اوہ رون لگ پئے۔ میں اوہناں دے ناں بہہ کے سمجھایا اپنی شر بندے کھاتے نہیں ہوندے۔ اوہ تے بندے پلدے نیں۔ بندہ کدی اپنی غلطی توں تے کدی کسے دوجے بندے دی غلطی توں نقصان اٹھاندا اے۔ بندہ ای بندے دا دیری ہوندا اے۔ پھیر میں اوہناں دے سر دی سونہ کھادی پٹی میں لوہر دیاں گندیاں گھیاں تے ٹالیاں کولوں اپنی ماں دے والاں دا گھر چٹے کپڑے گنج کے لٹکھاں گا۔ تہں جے اوہناں لوں کوئی داغ نہ لگ جائے۔ پھیر میں مسکرا کے اوہناں دل و دیکھیا تے آکھیا! بے جی تھانے ہوندیاں میں کُراہے نہیں پے سکدا۔ اوہناں اُٹے اُٹے فسے نال جواب دتا تے میرے سونیاں مکوں ای میری قبر شرمندی کرنی آ۔“

بے جی ہوراں لوں اُج دنیا دے کم کالج تے ورتارے دی بڑی سوجھ بوجھ اے تے اپنے قبیلے دا بھرم قائم رکھن واسطے۔

”بے جی تہاں میاں صاحب دی پک کیوں مٹھوائی اے؟“ اوہناں آکھیا: پتر کل چنے دے سارے زمینداراں ملائے گھر آونا اے۔ اوہناں دے سامنے تھری دستار بندی کرنی اے اپنی توں اپنے باپ دی گدی اُٹے بہہ کے اوہناں دا کم سنبھال۔ میں آکھیا: ”اے پک میرے سر اُٹے کون رکھے گا؟ لالے لوں ای نہ آکھجے۔“ بے جی جواب دتا۔ ”فرخ سلطان دی جیوے جاگے پیا وڈی مالکی والا زمیندار اے۔ پر ریت ایو ای اے اپنی اوسے ملائے دا کوئی والا سچی پک والا وڈیرا زمیندار دستار بندی کردا اے۔ فرخ سلطان سونیاں توں چودھری جی محمد گوندل لوں آکھیں۔“ لالے سر نیواں کر کے آکھیا: ”اچھا پھر بھی جی۔“

زمی بے جی دی بھینجی اے پر اسے ”اُچھے پڑھے“ توں قصے سن دا سوچ نہیں سکدی۔ شرمو دے پاں روشنی اوہ نہ صرف اوہناں توں خار کھاندی اے سگوں اوہناں لوں برداشت نہیں کر سکدی۔ ایہدے دج تریا ڈاہ دے نال نال اپنے اُچھے ہیکے خاندان دا غرور شامل اے۔

”پھیر میں اوہناں دیاں سچے اسیں روشنی دا ویاہ عشق د گلیو نال کرن دا پئے سوچدے آں۔ اوہ تک سکڑ کے جھپ طرح مسکرائی پر مونہوں کچھ نہ بولی۔ میں

پچھیا: حیرا کیہ خیال اے؟ آکھن گلی! ٹھیک اے۔ دودیس اکو تول ٹکی جان گے۔ اکو
 نکل قبیلہ اے کسے نوں کوئی ہول بھار نہیں۔" میں آکھیا: "زہی توں تے بندیاں دی
 دی انجے گل کرنی ایں جیویں منڈی بنساں دی کری دی اے۔"

رہ گیاں سن تے ثمر۔ سن اچے میٹرک وچ پڑھدی اے تے اوہدی ناول
 وچ صرف اپنی پہچان کرائی گئی اے کہ اوہ سردار حسن طاہر دی بھین اے۔ انج
 دیکھیتے تے ایہہ ٹکی جیسی گل وی بڑے وڈے معنی رکھدی اے۔ ڈیرہ غازی خان
 دے اک سردار دی دھی تے اک ہون والے سردار دی بھین اے۔ اگانہہ چل کے
 اوس نے وی اُچے پڑھے ملنے نہیں۔

ثمر بڑھے گئے ڈلھے مزاج دی کڑی اے۔ اوہ گوشت پوست دے رشتیاں
 دی قائل اے۔ پر پتہ نہیں کیوں اوہ اکوئی بھر کو راہیا نہیں پیا۔ ماں ولایت ٹیٹھی
 اے۔ ہیر ستر سلطان دلوں اوہوں پوری آزادی اے تے پھیر پروفیسر مخدومی دی
 اوہوں کدی روک ٹوک کردے نظر نہیں آوندے۔ انج لگدا اے کہ اوہ دے دس
 وچ کوئی چور نہیں نکلیا ہویا۔ اوہ اندروں باہروں اکو جیسی اے۔ ایس واسطے کوئی گمراہ
 کرن والی نفسیاتی گھنڈی اوہ دے ذہن تے اوہ دے کردار نوں گمراہ تے داغ دار نہیں
 کر سکدی۔ اوہ دے کردار۔ اک ہور خوبی ایہہ اے کہ اوہ دے کردار وچ کوئی
 Inhibition نظر نہیں آوندی۔ اوہدی صاف شفاف ذہنیت تے کسے "چوری" دا
 پرچھانواں نہیں پیا۔ مراد کولوں دواغ ہونڈے ہوياں اوہ دے نال ہتھ ملاون دی
 خواہش دے مقابلے وچ بیڑی وچ مانگ دے کول بہہ جاتا تے اوہ دے ٹٹھے نال اپنا
 جڈ لا دینا معصوم جیسی حرکت چاڈی اے تے جے مانگ اوہوں ایہہ کہہ کے
 ٹھاکہ کہ "بی بی جی اپنے بھار ہو کے بہو۔" تے خورے ثمر نوں احساس دی نہ ہونڈے
 کہ اوہ اکوئی انگ مانگ دے جسم نوں چھو رہیا اے۔ ایہہ ایسے طرح دی
 اختیار تے غیر شعوری حرکت اے جیویں دو ہال نال ہال کے بہہ جانڈے نیمہ یا
 جیویں روشنی بے جی وانگوں مراد نال گل دکڑی پا کے ملنا چاہندی اے پر ماں جی کولوں
 جھک جاندی اے۔ ایس ذہنی توازن قابل زہی نال کردہ بیڑی کدی وی اوہ دے
 نال ہس کے نہیں بولدی تے گمراہ روشنی دا وی اوہ دے نال ہس کے بولنا
 رداشت نہیں کر سکدی۔ ایہہ خورے اُچے خاندان دا تاثر اے ہاں مراد اے۔

تے شرعی حقوق دی ملکیت دا احساس اے۔

مراد نوں مراد مائی آکھدیاں ہویاں دی ثمر نوں کسے کولوں جھاکا نہیں آوند۔ اوہ مانگ نوں دیکھدیاں سار ای ساریاں دے سائے بے اختیار بول چندی اے۔

Who is that greek God Oh Heavens

پھر اک دوجے موقع اتے اوہی تصویر جیویں سجاد حیدر نے پیش کیتی اے انج دی بندی اے۔

”روشن اندرون ثمر نوں بلا لپائی۔ اوہنے فشی تے مانگ دوداں نوں دکھو دکھ سلام کیتا تے پھر مانگ دل مونہ کر کے بولی۔ میں جی کل داک پروگرام تہاڑے نال مانا چاہندی ساں۔ مانگ حیران ہو کے پچھیا۔ ”میرے نال بی بی جی؟“ ثمر نے ہس کے اپنے بے تکلف انداز نال آکھیا، ”میں تہاڑے کولوں اپنی دڈی آں جے تیسر میوں بی بی جی آکھدے او؟“ مانگ پچھیا! ”تے ہو رکیہ آکھاں؟“ ثمر بری اپنائیت نال آکھیا۔ ”میرا ناں ثمر اے۔ تیس میرا ناں بلاؤ نا۔“ مانگ گل مکاوندیاں ہویں کہیا۔ ”جی تیس گل کرن لگے ساڈ۔“ ثمر آکھیا! ”میری خواہش اے کہ کل تیسر سانوں کشتی وچ دریا دی سیر کراؤ۔“ مانگ آکھیا! ”جی بسم اللہ۔ کس ویلے آؤ گے“ ثمر میرے دل وکھ کے پچھیا، ”مراد کیڑا ویلا ٹھیک رہے گا؟“ میں کجی رمز ناں جواب دتا! ”شام نوں جیجے ناں جے دریا وچ سورج ڈبن دا نظارہ وی وکھ یکھے۔“ ثمر ہس پئی تے بولی۔ ”بڑی روحانی طبیعت لی اے مراد مائی نوں ماشاء اللہ۔“

اوہ مراد نال اپنے والد تے اپنی انگریز ماں دا ذکر کھل کے کردی اے۔ اوہ مراد تے زیب دی Commitment تے وی کھل کے بحث کردی اے۔ پروفیسر مہدوی نوں دس کے اوہناں دی موٹر چھڈ کے اوہ مراد دی جیب وچ کلی اوہدے نال اگلی سیٹ اتے بسہ جاندی اے۔ اوہ مراد نال سارے جہان دیاں گھاں کردی اے، پر کتے وی اوہدے من اندر میل نہیں آوند۔

”ایدا مطلب ایہ ہویا پئی تیرے نال صرف ذہنی رفاقت ممکن اے۔ ایہوں دودھ کوئی شدید جذبہ لیکر ٹپن والی گل ہووے گی، بیسنوں توں اخلاق دے دائرے توں باہر سمجھتاں۔“

”اس سوال میں نہیں بتائے۔ اسے صدیاں دی سیانف دات نہیں۔“
 ”پر میں افلاطونی محبت وچ یقین نہیں رکھدی۔ اسے تصور آدمی دی بنیادی
 فطرت دے خلاف اے۔“

میں کوئی جواب نہ دتا تے کچھ میلاں دا سفر خاموشی وچ لنگھ گیا۔ پھیر ٹر
 نوں مانگ چیتے آگیا۔

”مراد مائی تیرا دوست مانگ Woman Hater اے؟“

”کیوں؟ تیں کیوں خیال آیا؟“

”جدوں اسیں کشتی وچ بیٹھے ساں تے اوہ اپنے باپ دا قصہ سنا رہیا سی۔
 میں جھل جھلکے اوہدے نال لگ کے بیٹھ گئی۔ اوہ بڑے رکھے لہجے نال مینوں
 آکھیا۔ ”ٹری بی اپنے بھار ہو کے جیٹو۔ میں ایسو کجھی پئی ایڈا مضبوط مرد روایت
 دے بھار تھلے تے آ نہیں سکدا۔ اسے ضرور اپنے روسیے وچ Woman Hater
 ہووے گا۔“

مراد واسطے ایس جذبے دا اظہار اک ہو رہاں تے کھل کے سامنے آوندا
 اے۔ ٹرنے جدوں اگلیں جادو دا فیصلہ کر لیا تے اوہ مراد کول الوداعی ملاقات کرن
 لئی آوندا اے۔

”مراد! اسے اکو اسی دکھ دی گھڑی اے۔ میں تے شاید کدی وی تیرے توں
 جدا نہ ہو سکاں۔ پر کوئی تھاں چھڑن توں پہلے خدا حافظ تے کہنا ای پیندا اے۔“ پھیر
 اوہ میرے دل بڑیاں عجیب نظراں نال دیکھدی رہی۔ اوہ بڑیاں شوخ اکھاں اج اداس
 سن۔ اوہنے میرا ہتھ اپنے ہتھ وچ پھڑپھڑا آکھیا۔ ”ہتھ ملان نال تے کچھ نہیں وگڑدا
 نا؟“ میں اپنا ہتھ اوہدے ہتھ وچ رہن دتا پر میرے اندروں دی اک جھوک اُٹھی۔
 میں اندروں کھب گیا۔ اوہ پہلوں باہر نکلی تے اسیں چپ چاپ بندے ہوئے جیر ٹر
 صاحب دی موٹر کول آ گئے۔“

ایسے طرح دی اک خواہش روشنی دے دل وچ مراد واسطے جھنگدی اے۔
 جدوں بے جی مراد نوں اپنے سینے لاوندے نہیں تے کول کھلوتی ہوئی روشنی دا جی وی
 کروا اے کہ اوہ وی مراد ناں انجے ای طے۔ پر روشنی دے سر اُتے بے جی دا سایہ
 اے تے ٹرنے دی اکو داری بے جی کوں چادر لے کے اپنے سر اُتے لے لئی سی

تے اہمہ وی آکھیا سی جُن میں اہمہ چادر واپس نہیں کرنی۔ اوہ چادر اچے وی اوہدے سرائوں نہیں تھی۔

جُن رہ گئی اہمہ گل کہ ”جیترباغ“ ہڈ جیتی اے یاں جگ جیتی۔ ایس بارے میں اپنے دلوں کوئی رائے قائم کرن توں پہلاں اک اندرلی شہادت ناول دے مصنف سجاد حیدر ہوراں کولوں حاصل کراں گے۔

”حرف پچیاں ہار پینے وچ ہندے نہیں تے کئی کئی ورے اوہناں نوں زبان نہیں لگدی۔ میں ہینتلی (45) ورے حرف اُسار اُسار ڈرائے لکھدا رہیا پر حرفاں دا اک وکھرا تنگہ میرے اندر اک کمرے بیٹھا باہروں کے اشارے دی اڈیک کر رہیا اے۔ خورے اچے وی اینناں ایانیاں دی گھروں باہروں جھات پان دی عمر آئی سی کہ نہیں، پر میں اپنی عمر دی دُھپ گھڑی نوں دیکھ کے اینناں نوں انگلی لا کے باہر لے آندا۔“

سجاد حیدر دی ایس جگی پیدی شہادت توں سالوں انکار نہیں۔ پر حرف جدوں مومنوں یاں قلم راہیں باہر نکل جاون تے اوہ صرف اپنے ای نہیں رہندے اوہ دوجیاں پڑھن دایاں دی ملکیت دی بن جاندے نہیں تے اوہ آپوں اوہناں اندروں صداقتاں تلاش کر رہندے نہیں۔ سالوں سجاد حیدر دی گواہی، اوہدی شہادت تے اوہدے آئندہ دے اینناں سیانے ایانیاں دی سیانف دا یقین اے کہ ایس ناول دا ہیرو مراد نامی سجاد حیدر آپ اے۔ اکوں رب جانے کہ عارف رومی دا قول اے۔

خوشتر آں باشد کہ سر دلہراں

گفتہ آید در حدیث دیگران

”جیترباغ“ نوں ڈاکٹر محمد باقر دے ناول ”بٹھ“ دا اکوں اک سوانحی ناول آکھ سکے آں۔ اینناں دوواں ناولاں وچ اک سانجھ ہوو وی اے کہ اینناں دا ماحول، فضا، علاقہ تے دور وی اکو ای اے۔ پر سجاد حیدر کیوں جے اک اُچے ڈراما نگار نہیں ایس کارن کرداراں، واقعات تے Situations نوں پیش کرن دا انداز چنگی طرح جاندے نہیں۔ ناول وچ مرکزی کہانی تے اکو ہوندی اے، پر اوس کہانی اوہدے کرداراں تے واقعات نوں اکٹھے ددھاون تے غذا فراہم کرن وچ ضمنی کہانیاں تے کردار خاص محرک دا کردار ادا کردے نہیں۔ مراد نامی تے شراصل وچ ایس ناول

دے بہتے فعال ، مقررکے مرکزی کردار نہیں۔ باقی دے ذیلی کردار سوائے میاں علی گوہر دے اینہاں دوواں کردار اں نوں حیات بخش دے نہیں۔

سجاد حیدر ہوراں نے ”پیتر باغ“ وچ صرف ممکن چیت دیاں ہماراں ای نہیں دکھائیاں سکوں جیہہ ہاڑ دی تپش ، سون بھادوں دی رکن من تے ہنسر تے پوہ ماگھ دے پالے ٹال دی اپنے قاری نوں جانو کروایا اے کہ حیاتی سروی گری تے ہمار خزاں دا ای ناں اے ، دکھ سکھ تے خوشیاں غمیاں انسانی فطرت دا لازمہ نہیں۔

”پیتر باغ“ نوں صرف ایک سوانحی ناول قرار دین ٹال ای گل نہیں

ہندی۔ ایہدے وچ تن نسلاں دی کہانی اے۔ اک پورا اجد سہوایا اے تے اس جد

دی ککھ ککھ شہری تے بہتی پینڈو معاشرتی حیاتی دیاں رنگ برنگیاں تصویراں ، اپنے

پورے مضمون ٹال موجود نہیں۔ ”پیر ہنساں“ دی کدھی دا وسیب تے راتل راتل

پورے ناول دی لغات تے کلمے ہوئے نہیں۔ گہرات تے ہنساں حسن تے عشق

دیاں زندہ جاوید علامتاں نہیں تے علم و فن دے حوالے ٹال پنجاب دا خطہ یونان

نہیں۔ ایہدے دستیک وفاق ، دوستی ، عشق ، محبت دے ٹال ٹال دشمنی دا اظہار کھل کے

کروے نہیں۔ سجاد حیدر دے کردار اں وچ اہم سارے وصف موجود نہیں۔ جے ایس

ناول دے واقعات اپنے اندر حقیقت دے انٹ نقش سیٹے ہوئے نہیں تے ایہدے

کردار جیوندے جاگدے تے گوشت پوست دے انسان نہیں۔ بیڑے یاریاں

بھوندے نہیں ، اک دوجے دے واسطے قربانیاں دیندے نہیں۔ بہال تے وفا شعار

نہیں۔ ملوک جذبیاں ، الغز خواہشاں ، اکڑ بھیاں تے انٹ سچائیاں دے علمبردار نہیں۔

سجاد حیدر نے اہم ناول حیاتی دے گورھے تجربے تے دوتھے مشاہدے دے حوالے

ٹال لکھیا اے۔ ہنساں دی کدھی دے دستیکوں دی دسوں دے اک اک پہلو نوں

بڑی فنی بصیرت ٹال اُیک اے۔ ایسے کارن ”پیتر باغ“ وچ جے اک پاسے ملی دی

منک ، ہنساں دے حیات پرور پانی دی مٹھاں اپنے مٹھے مٹھے اتے کھلاری ساڈے

شعور دیاں واگیاں اپنے جتھ وچ پھڑیندا اے تے دوجے پاسے ایس حسن پرور تے

عشق بخش علاقے دے دستیک اپنے قد کاٹھ دے حوالے ٹال ویسی کھاو دے گنیاں

واگھر جیلے تے ریلے نہیں تے اینہاں دے رنگاں روپاں وچ دودھ ملائی وچ شہد ،

سندور تے گلاب دیاں ہنکھڑیاں نے وچ جے کے ”پیتر باغ“ دے کردار اں نوں ازلی

تے ابدی حسن دے یونانی دیوتاں وانگر دایاوتا اے۔

ناول دی زبان بڑی صاف ستھری ، سچل تے منجھی ہوئی اے۔ حرف تار حرف تے لفظ تال لفظ جڑے ہوئے نیں۔ نہ ایہدے وچ مقامی محاورے دے ذریعے قاری نوں مچھلیں پان دی کوشش کیتی گئی اے تے نہ ای عربی یاں فارسی دے بھاری بھرکم اکھراں دا رعب پاؤن دی کوشش کیتی گئی اے۔ کدھرے کدھرے پنہاں دے کنڈھے دا مقامی بھج موجود اے پر اوہ کئے خاص کردار دی مناسبت دے حوالے تال ظاہر ہویا اے۔ ایسے طرح ایہدے وچ چڑھدے ول دے پنجاب دے لکھاریاں دے ہندی تے سنسکرت زدہ لہجے دی "فیشن" دے طور تے پیروی نہیں کیتی گئی اے۔ ناول دا لہجہ بڑا ہلکا پھلکا تے نرم اے۔ جیویں آج دے پڑھے لکھے آپس وچ پنجابی زبان وچ گل کتہہ کردے نیں۔ امہر علمی یاں کتابی پنجابی نہیں۔ جیوندے جاگدے لہجے دی سچل ڈالھی زبان اے بیہڑی ہر مضمون تے موضوع لوں بیان کر سکدی اے۔ مانک ، بابا فضل ، بے بی ، روشی ، پنجابی شاعری دا رسیا فشی د کگیر ، پڑھے لکھے جدید علماں دے جاکو منڈے کڑیاں ، پروفیسر منڈوی (فلسنے دے استاد) تے مولوی سچ اندھ (غزالی ، ابن عربی تے الفارابی علماں دے ماہر) اکو زبان وچ گل کردے نیں۔ سجاد حیدر دی دانش وی داؤد دینی پندی اے کہ اوہناں نے اپنے ناول لوں ذرا سے وی پر شکوہ زبان توں بچا کے ناول نوں حقیقی رنگ وچ رنگ دتا اے۔

نجم حسین سید دے ڈارے

لکھن والے دی سنبھان دے ڈھب انج تے ہوو دی ہتھیرے نہیں، پر اوہدی
 سبھ توں وڈی سنبھاپ اہمہ دے پئی اوہ دنیا بھر دے انساناں دا وفادار رکنا گو دے۔
 ویریاں تے بیہیاں دھکار کنا کو نکمیرا کر سکدا ہے تے سبھ توں اگانہ دی گل اہمہ
 کہ اپنی سنبھان کر کے لوکاں نوں وی اوہناں دی سنبھان کس جی نال کرواندا ہے۔ سچا
 تے سچا لکھاری اوہ ہے جیرا عالم نوں ڈھکیاں کھلاں دواون دے چارے کرے،
 اچھے چاریاں دی دس پاوے تے اوہناں دے دن دیھاڑ ویزے دارے تے کم کار
 دیاں تھاہراں دج خوشی فہاری تے سوہنپ اُکھیرا سکدا ہے۔ کون اوہناں نوں دھروہ
 توں بچا سکدا ہے۔ ادیب اوہ وی ہے جیرا اہمہ وی سُوہ لاوے پئی لوکاں نوں ہاندیاں
 بر دے کون بناوندا ہے۔ گندا گھندا کون ہے، لوکاں نوں گند خرابے دج کون جاعندا
 ہے۔ کون غریب غریبے دی فری تے اوہناں دیاں لوڑاں تھوڑاں تے گھٹکے نک تے
 لایہ چکدا ہے۔ کینڑے بن جیراے کر فریب دے زور دھگانے اپنا دپار تے اپنا کارا
 لکائی گئے جاندے نہیں۔

ادیب اوہو ہے جیرا پیار پریت، مہر محبت، کھل آزادی، جمہوریت تے
 بندے دے حق حقوق دا بھار ہووے تے، خدائی کرے، نالے حیاتی دے پڑ دج
 بندے دے وسیب اندر ایہناں ای اچیاں قدراں دے رکھار پھلار دے پر بندہ اپنے
 دھاراں تے اپنے اکھراں دی زور طاقت نال کروا رہے۔ ادیب دا بُوتا اوس جنے دے
 نصیب دج لاون ہوندا ہے، جیرا اندر دی اچو وائی دا شکار ہو ونجے۔ ایہا اندر دی
 اچو وائی ادیب نوں ہمتال، چیمار تے انسانی پریتاں دا پالن کرن والا بناوندا ہے۔ سچا
 ادیب اوہو ای ہے جیرا اپنے ہی لکھن آئینن والے اندر یقین اعتماد دی پکیائی دے
 جم دا باعث بن سکے۔

مجم حسین سید پنجابی دے اوہناں ادبیاں لکھاریاں وچوں ہے جسے لڑھوں لاء
ادب دی روح تے لکھاری دے تھاں تھاہر نوں پنجاب کے نظم ، تنقید تے
ڈراما لکسیا۔ اپنے ادبی منصب نوں سمجھ لین توں پچھے اوہ جتنے جم کے آکھلتا سی 'اج
دی اوہ تے ای کھڑا ہے۔ حیاتی دیاں اوازاں موہرے دیکھ کے وی حیاتی کولوں
اوازاری تے روپے بھادی منافقت نہ اوس آپ کہتی ہے تے نہ اپنے فن دا حصہ
بٹایا ہے۔ مجم حسین سید دی ون سونی فنکاری اتے اوہدی ڈرامے کاری کچھ دی
چٹاں مل ہے۔ ٹھماں وچ دی ڈرامے دی رنگن ڈھیر ہے اتے واراں ہن ای ادھیاں
ڈراما۔ تنقید وچ اوہدے کڈھے ہوئے جتے آج دی ڈرامائی درجہ رکھدے نیں۔ ڈراما
لکھن والا اصل وچ کے کھوج وچ پینڈے کردا ہے۔ اوہ کوئی کھڑا نہیں نکھدا ہے
اوہ دی ڈرامے راہیں حیاتی نال اوڈی ہی گودھی سکتے بناویدا ہے جویں کوئی دی
دوجا فن لطف دی تحقیق کرن والا فنکار۔ مجم حسین سید پنجابی دا اوہ ڈراما کار ہے
جس جہدوں دی ڈراما اُیکیا اپنے وجود دے اوس حصے نوں بیرا آپ تشریح ہوندا
ہے اپنے ہی وجود دے اوس کچھ نال جوڑ دتا۔ انج اوہ اپنے ڈرامیاں دا اک زوراور
کردار آپ دی بن جاندا اے۔ اپنے ڈرامیاں دے بعض کرداراں واسطے اوس
کوشش کہتی ہے پئی اوہناں دی باہر دی دیکھی تے اندر دی واپری اک یک ہو
جاوے۔ پر ایہہ گل اوہدے سارے کرداراں دا سچا نہیں بن سکی۔ انج ڈراما کار وی
اپنی دیکھی واپری اینناں ڈرامیاں اندر اک ہو جاندی ہے۔ ایہہ کم اصل وچ ایڈا
سوکھا وی نہیں۔ ڈراما اپنی ذات وجود تے اپنے وسیب دا نواں پاون ہے۔ مجم حسین
سید نے ایسے گل لوں اپنے فن دا مشن بنایا تے مڑ ساری حیاتی اوہدے نال جڑ کے
رہیا۔ ذات وجود نال 'فن نال' لوکاں نال 'آسے پاسے نال تے اپنے پچھے دے
حوالیوں اپنے رہت وسیب نال گودھے واسطیاں دا اکتھار اوہدے ڈرامیاں دا خاص
وصف ہے۔ اینناں گلاں نال اوس اپنی فنی وفاداری توڑ بھائی ہے۔ انسان واسطے
حیرت تے خوشی دا خیال بیرا اوس لڑھوں اپنے فن دے ویزے وچ چندن گڑھ
وانگوں گڈیا سی اوس توں کوئی دھروہ کوئی لاہجہ کوئی مصلحت اوہنوں پرانہ نہیں
کر سکے۔ اوس اپنے فن اندر اپنی دیکھی واپری نال کوئی جھ نہیں کیتا۔ اپنی ملک
تاریخ دے کسے موڑ اتے کسے موقع پرستی دا مظاہرہ نہیں کیتا۔ کسے دھن منڈی وچ

اپنا فن تے نظریہ وچن نہیں لایا۔ کسے واسے دس نہیں آیا۔

نجم حسین سید پنجابی دے اوہناں ادبیاں وچوں تک ہے جیڑے ہتھاں دیوں انگلاں اُتے رچے جا سکے نہیں پئی اوہناں اپنی دھرتی تے لوکاں نال ہمیشہ جی سنگت کیتی کوئی کاروباری تے منافع والا دشت نہیں رکھیا اوہنے تن ڈرامے اُلکے ”جنگل دا راکھ“ بیڑا اوس سعید احمد دے بنگالی انگریزی ڈرامے توں اُتھیا۔ پر انج جے پنجابی وچ ایسہ ڈراما اصل روپ دے برابر آ گیا۔ حالاں کہ ترجمے وچ اصل نقل دے فرق کدی نہیں سکدے۔ صرف اودوں جدوں کسے دی نظم نٹروں اُتھن والا پھساں آپ اوہدے اندر دی ڈونگہ تیک اُترے۔ جنگل دے جانور دے مومنوں بیڑی زور دار پتھر انسانی سانی روایاں اُپر سعید احمد نے بنگال دے سیاسی حال احوال نوں ساہنے رکھ کے کردائی سی نجم حسین سید نے اوس رمز تے ہیئت نوں اپنے فن دے خون خیر تے قلم دیاں رگاں وچ اُتار لیا، اوس ڈراما پنجابی وچ اُتھیا نہیں۔ تن انگلاں دے ایس علامتی ڈرامے وچ کھوتا، گدڑ، شیر، لومڑی، گھڑیاں تے دوچے سارے پاتر انسانی وسیب دے جنگل وچ جدوں انسان دی زبان بولدے ہیرا پھیریاں، ریاکاریاں تے کرودھ مناقشاں کردے ساہنے آوندے نہیں تے سالوں جالور بے زبان جھل جاندے نہیں اپنا تنگ تے کوہڑ ساہنے آوندا جا پدا اے۔ نجم حسین سید نے سعید احمد دے ایس بنگالی علامتی ٹانک نوں ڈمیر سوچ وچار پچھوں اپنے فن دی رگھ وچ اُتاریاں تے جدوں اوہنوں پنجابی روپ وچ باہر آندا تے خالص نروے نویر لو پنجابی روسیہ نال لے کے اپنے نویں جنم روپ وچ پیش کرن وچ کھل ہویا۔

بے اعتباریاں، کمر فریب، مناقشاں کرودھ تے ظلم دھروہ دیاں بیڑیاں جھاکیاں نجم حسین سید نے سعید احمد دے ذاتی معاشرتی حوالے توں لے کے پنجابی وچ اتاریاں نہیں اوہ نرا سلائی دھرتی دا ہی مسئلہ نہیں سگوں پوری دنیا دیاں ماریاں کیاں قوماں دا مسئلہ ہے۔ اج دی غریبی تے ڈری سہی دنیا دے انساناں دے وسیب دا سانجھا مسئلہ ہے۔ جیس توں اک سچا ادیب تے فن کار وانجھا نہیں رہ سکدا۔

سانجھ ہٹاں ہے وانجھ میاں مردانیا

من دی ڈونگہ وچ اتاریاں سہی ہوندا اے پئی ٹانک جنگل دا ڈراما اپنی اصل وچ نرا کوئی جنور تماشا نہیں۔ چنگا بھلا انسانی تماشا ہے۔ (HUMAN COMEDY)

نجم حسین سید دیاں داراں 'نکماں' تنقید تے ٹانگ پڑھیاں پتہ لگدا اے پئی لوک ریت نال سبندھ اوہدے فن دی اُتھتی بنیاد ہے۔ ساڈی لوک ریت وچ کچھو پچھو تے چڑی جنور عام طور اتے بندے دی بولی بولدے بھدے نہیں۔ اج دے لوں سے کھدا پیا ہے پئی لوک لڑیچ دی ائمہ رمزیت بے تصوی فضول تے ان ہونی نہیں سی۔ بے شمار پنجابی لوک کہانیاں اندر پچھو گلاں کردے نہیں سکوں انساناں وانگوں کم کار وچ وی حصہ بندے نہیں۔ لوک کہانیاں وچ جنور اپنے ہیرو یاں ہیروئن دی مدد سائتا واسطے شکت کردے سن۔ "جنگل دا راکھا" وچ انسانی رویاں دا سوانگ جانور بھردے نہیں۔ کہانیاں دی روایت مطابق ست جگ دے نیک سے وچ ہر شے سارس دی گلاں کر سکدے سن۔ اج کل جگ وچ جدوں انسان گل کرن دی ہمت حوصلہ اپنے اندر نہ پاوے تے اوہ جانوراں دے مومنوں علامتی رنگ وچ اپنیاں گلاں اکھاون اتے مجبور ہے۔ (Sir Richard Temple) نے اپنی (Of Punjhb Legends) دی ترکیبی جلد دے دباچے وچ لکھیا ہے۔

"انسانی وصف رکھن والے جانور توں اسیں نامعلوم طور تے انسانی وصف رکھن والیاں چیزاں ول مڑ آوندے آں۔ جدوں اک واری غیر انسانی چیزاں وچ مٹرت احساس سمجھن و رکھن دی عادت پے جاوے پھیر اوہنوں جان داراں یاں بے جان چیزاں بارے استعمال کرن وچ کوئی روک نہیں رہ جاندی۔"

"AESOP'S TALES" تے "چنگ تتر" دیاں کہانیاں ایسے دی مثال

نہیں۔ لوں انگریزی ادب وچ GEORGE ORWELL نے دی FARM ANIMAL وچ ایو حربہ درتیا ہے۔ جوں لوک کہانیاں وچ بندے نے دل دی گل جُکھی ست مار کے آکھن دا ڈھب چڑی جنوراں دے مومنوں اپنایا سی۔ اج دے سوز سے وچ جی گل دی دھوکہ کڈھنی دی اوکھی ہو گئی ہے۔ لوک کہانیاں دے ایس ڈھب دے اپناون دا تھوہ ہو رکھل گیا ہے۔

نجم حسین سید سچے "جنگل دا راکھا" پنجابی روپ وچ پیش نہ کردا تے شاید اوہدے اتے ڈراے دی سینت رمز تے ٹانگ دے ہیئت اسرار چنگی طرح کھلن وچ دیر لگدی۔ ڈراے "جنگل دا راکھا" نے اک ادبی ہتھیار بین کے اپنی رمز سینت اوہدے ذہن دی پھر اتے کشف کیتی ہے جے اوہ ایہہ ترجمہ نہ کردا تے بھادیں

اگلے دو بھروسے ڈرامے "تخت لور" تے "اک رات راوی دی" کدے وی نہ
 آئیکدا۔ اوہ دو مضمون ای رہ جانے جیرے اوس ساراں وچ بھاجڑ "تخت لور"
 تے "دے وی کمائی" دے سرٹانویاں بیٹھ لکھے سن۔ "جنگل وا راکھا" توں نجم حسین
 سید لوں ڈرامے دی راہ لکھی۔ اوہنے سمجھ لیا پئی کسے وی وسیب وچ کردار دے اندر
 دی سمجھ دھروہ تے بیچ ٹٹ تے کرداراں دے آپو وچ دے باہر دے ٹاکرے ڈرامے
 دے روپ وچ لکھڑے کاری تیر چلاون واسطے ایہہ اختیار وی بنا کے ورتے جا
 سکدے نیں۔ جیرے ماضی دی کمانوں نکل کے حال دے مٹے وچ پڑتے جاون تے
 بھلے بھروسے مکھ لوں اوہدی رشتیاں کرا دیون۔ موجود تے قدیم زندگی نوں جر جذب
 کے مگن رستہ کے وسیب واسطے اک نویں حیاتی دا تھوہ پتہ لاون ڈرامے راہیں دی
 اصل وچ اگلے ای ہوندا ہے۔ جیویں بہت سارے دوہے Arts راہیں۔ نجم حسین
 سید نے ایہناں دو ڈرامیاں راہیں آون والی بھلک دے جنگل امکانات دی خبر دتی
 ہے۔ ایہہ وڈے ڈرامے کار دا نرا اپنا CATHARSIS ای ضیں اوہدے پنجابی
 وسیب دا بڑا ڈکھدا تے چتے کڈھن والا CATHARSIS وی نہیں۔ ایہہ وڈے
 ڈرامے اصل وچ اک سوچ سنگل دیاں دو کڑیاں نیں، ہیمنس وچ اک مقصد والی ریل
 مغل موجود ہے۔ ایہہ مقصداں والی ریل مغل 'خوف' 'تردہ' 'غم' 'فکر' 'دکھ' 'سکھ' 'دیر'
 'شریکے' 'سوڑاں' 'نظرناں' 'کھدک' 'خوشیاں' 'پیار' 'پریتاں' 'بھن ترٹ تے بھو ہاسے' مغل
 کیہ پئی بندے دے ہر ملے ملے روپے نوں ٹال لے کے ہوندی ہے۔ دوہاں ڈرامیاں
 دا اخیر وچ رجوع بڑی کامیابی ٹال اپنے مقصد ول ہو جاندا ہے۔ نجم حسین سید نے
 تاریخی صورت حال وچ کرداراں دی مقصد والی ریل مغل کمال درجے دی دلچسپی پیدا
 کر دتی ہے۔ ایہہ ڈرامے مکانات یاں شہجڑی دے حوالے ٹال کھار سس دی مثال
 نہیں سگوں ٹریجک رومیے EPIC دے حوالے ٹال فنی کھار سس دی مثال نہیں۔
 ایہناں دو ڈرامیاں وچ پنجاب دے پنڈاں دے دن دہاڑ دیاں تصویراں دی نہیں
 تے لوکاں دی زندگی وچ پیش آون والیاں گتھنیاں وی نہیں، سگوں اک لحاظ ٹال
 مسئلہاں دے حل ول اشارے دی ملدے نیں۔ نجم حسین سید نے پنجاب دھرتی دی
 تاریخی سچ اُتے کھلے کھلے مواد پوٹوں آج سے دے لوکاں دیاں لوڑاں تھوڑاں
 دا احساس کر کے اک فنی طریقے ٹال کتھن دا چارہ آیتا ہے تے پھیر ایہناں ڈرامیاں

وچ اوہناں جی دار ہتالاں دی جی واری دے رزمیے لکھے نیں۔ بیہناں دا وجود ماضی
 وچ بچ سی، حال وچ دی بچ ہے تے مستقبل وچ دی بچ ای رہی۔ راٹھاں نے
 بیڑے اصل وچ تے روایتی راٹھا چاری نظام وچوں ہی سن اپنے دشمن لوں بہمن
 توں بکھوں انسان نوں انسانی پدھراتے بھگن سکھاؤن دی کوشش کیتی ہے۔ ایناں
 ڈرامیاں دی سچ اتے بھیاں تے کھلاں وچوں دے تے احمد خان دی راٹھا چاری
 دے معنی ای ہور نیں۔ ایناں اندر انسانی برابری تے دھرتی نال محبت دا اظہار
 ہے۔ ایناں وچ کرداراں دی ریل ریل آپ اک بھرواں حقیقی رویہ بن کے سامنے
 آندی ہے۔ اتھے مرکزی تے ضمنی سارے کرداراں دے اندر دو چوندہ نوں چھڑ
 کے دھرتی نال ات دی محبت دے سارے بھڑے نظر آوندے نیں۔ بندے نال
 بندے دی محبت دی جی ریت دے راہ روشن ہوندے جا پدے نیں۔ ڈلا بھٹی مراد
 نبیانہ، احمد خان کھل، امہ سارے لڑھلے کردار دھرتی نال محبت کرن دے طور
 سکھاؤن والے کردار ہن، بیہناں وچوں ڈیر سچ اتے سامنے آوندے نیں تے کج
 سچ توں اوہلے نیں پر ریل ریل تے حرکت دواں قسم دے کرداراں دی نالو نال ہے۔
 "تخت لہور" وچ کردار دے طور تے دلا کدھرے دی نہیں پر سچ اتے دوسرے
 کرداراں دی گل کتھ وچ کتاب دے ورتے ورتے اوہلے اوہلے دا کردار پیا بولدا
 ہے۔ "تخت لہور" ایس لحاظ نال اک دکھری داہ دا ڈراما ہے پئی جیہیں دے لڑھلے
 کردار وا قعوہ لڑھ توں اخیر تائیں رہندا ہے پر اوہ سچ اتے ڈرامے وچ (وار نوں
 چھڑ کے) کدھرے دی نہیں یاں بیڑہ کردار کہانی وچ پورا تے مکمل ہے اوہ ڈرامے
 وچ کدھرے دی نہیں۔ ہومر HOMER ورگافن کار دی ادب دی تاریخ وچ کج
 ایو جیہا ہتھ ای کر گیا ہے۔ ایس طریقے نال شاید کردار دیاں حسیاں محض گھاٹاں
 نوں پوریاں کیتا جا سکدا ہے۔ کیوں جے ڈلا تے اصلوں آپ وی اپنی رعیت تے
 اپنے کیاں دی جدی ہشتی فوج اتے زور اور زمیندار وی سی۔ امہ دکھری گل ہے پئی
 پختیاں دے فرید تے ساندل اتے حدوں باہر لے ظلم نے اوہوں اندروں بدل کے
 رکھ دتا سی۔ بھادویں تے "تخت لہور" دی بھاڑ دی ایو اندر دا انقلاب سی۔ ایسے
 گل نے دتے نوں اندوں نابربنا گیتیاں تاپیوں اوہ بھٹیوڑ تے بار دی راٹھا چاری
 دی قدیمی روایت توں اتے نکل کے مظلوم تے کشمی ہوئی لوکاں دی راکھی دی راہ

اُتے پے گیا سی۔ جوتے تے لدھی نوں تخت لبور دے سنج توں وکھریاں کر کے ڈراما کار نے بیڑا اوہلا دتا ہے اوس تال بڑے کھ فنی تے نظریاتی لایہ دی چکے نیں۔ جوتے دی اپنی حیاتی دے کئی پاڑے میلے نیں۔ نجم حسین سید نے جوتے نوں اکھوں اوہلے کر کے ڈرامے وچ اک نہ کن نہ مشن والی علامت بنا دتا ہے۔ حد ایسہ دے پئی ڈلا ڈرامے اندر کدھرے مردا دی نہیں بنیا گیا۔ اوہدی موت نہ دکھانا اوہدے وجود نوں ہمیش واسطے جیون تے جگاؤن والی علامت بناؤن کارن سی۔ جوتے "تخت لبور" دا اوہ اندر لا کردار ہے بیڑا جیون رہندی دنیا تائیں شاید پنجابیاں دے تخت نوں ایسا نہ بلونے جتا اوہناں دے وجود دے اندر دے تخت وچ تمز قحلی پائی رکھے۔ جوتے دے قدیم روایتی راجا چاری۔ پچھے توں دلا کے نجم حسین سید نے اوہدا تیل وچوں ذکر توریہ ہے تے انج اوہدے پچھلے روایتی معنی کردار دے سارے ڈمکن ڈھک لے نیں۔ جیون ساڈے ساہنے ڈرامیاں وچ ایسناں کرداراں دی حیاتی دے بیڑے جھے آوندے نیں اوہناں وچ انسان دے خلاف دھروہ دے ورودھ ٹاہری اوہناں دے ایمان دا حصہ ہے۔ اپنی نجات دی سکیل ہے۔ ایس گل دا اعلان ہے پئی جسم قربان ہو جائدے نیں پر رومال نوں ہمیش دی حیاتی نصیب ہو جائدی ہے۔ ایسے کر کے ایسہ ڈرامے ٹیچڑی نہیں رزیے نیں۔ لوکاں دی اوس بل جمل دے رزیے جیڑی کوڑھ کرودھ تے قریب دھروہ دے خلاف ہوندی ہے۔ ایسناں دوسرے ڈرامیاں وچ کرداراں دی گل بات پنجابی ڈرامے دی روایت وچ اک نویں نیند ہے۔

نجم حسین سید دے ایسناں ڈرامیاں دے کرداراں دی زبان تے بگاردے چونہ صدیاں دے پچھے تے دتھ نوں چھ کروڑ انساناں دے حال تال جوڑ دتا ہے۔ ایسناں دے کردار ایسے نیں بیڑے اصولاں پچھے جیوندے تے اصولاں مگر جان دے ویدے نیں۔ ایسہ کردار کسے دے دا بے دشاں نہیں۔ ایسناں دا پوٹا پوٹا پور جیویں ایسناں دا اپنا ہے۔ انجے ایسہ دوسرے انساناں دے ضمیر تے وجود تے دھرتی نوں آزاو و۔ لیکن دے چاہیوان نہیں۔ ایسناں دے ہمار دی سانجھ اج دے پورے پنجاب دی سانجھ بن سکں دی قوت اپنے اندر رکھدی ہے۔

دوقہ کوئی دی ہووے، دو پاسیوں اپنے اثر پاندہا ہے۔ رمدھا ساہواں دی تے اندر و اندر دی۔ جوتے بھنی نے احمد خان کھرل دی عزت۔ مست تے اکبر بادشاہ

یاں چند سرکار تے برکے کپتان یاں گورا شاہی دے بوہے دی بھنے تے گیتاں،
 ڈھولیاں تے شاہ حسین دیاں بولاں راہیں عامیاں دے کنوں ہو کے دلاں وچ اتر گئے۔
 امیر کردار ایسے پاروں دھرتی تے دل دی پدھراتے آکھلون دے نیں۔ نجم حسین سید
 دے ڈرامیاں دے کردار باہر ڈھیر نظر رکھدے نیں، پر اپنے اندر گھٹ جھاتی
 باردے نیں۔ اپنے اندر دی سُرتی اینناں ساریاں کرداراں وچوں صرف حسین شاعر
 وچ ای ہے۔ باقی بڑا کچھ نیں پر اپنی آپ سجاپ دے عمل توں کچھ دوسرے ای
 جاپدے نیں۔ امیر گل مشہور امریکی ماہر نفسیات DR. JOLIAN JANES نے
 اپنی کتاب

THE ORIGIN OF CONSCIOUSNESS IN THE BREAKDOWN OF BIOCHEMICAL MIND

وچ آگئی ہے تے پوری دنیا وچ اک علمی پواڑا پادتا ہے پئی تورات جہلمش دی
 کمائی تے ہومردیاں دوہاں لیاں عمل دے کردار اپنی سُرتی آپ کر سکن دی صفت
 توں داچھے نیں۔ اوس لکھیا ہے کہ اینناں دی سُرتی دا رخ باہر ول سی اپنے اندر
 د۔ کھن دے اوہ اہل ای نہیں سن۔ اوہ دے اپنے لفظ انج نیں۔

”ہومردے کردار انج سن پئی اوہناں تیک اپڑن واسطے اوہناں لوں بھن
 واسطے اوہناں دیاں لال انگیارا اکھاں دے پچھے کے سُرتی واسطے تھاں بھن دی بوڑ
 ای کوئی نہیں۔“

رہیجے دے کرداراں دی امیر نفسیات کچھ غلط دی نہیں۔ ILIAD دے
 کرداراں دی اندرلی پدھرانج نہیں سی جیویں اج ساڈی ہے۔ اوہناں لوں دنیاوی
 سُرتی بارے کوئی سُرتی نہیں سی۔ نہ اوہناں دے ذہن دا اینٹاریٹ پئی اپنی جان سنبھان
 دا کھیڈ کھیڈ سکن۔ نجم حسین سید دے ڈرامیاں وچ دی اپنی جان سنبھان دا کھیڈ
 صرف شاہ حسین کھیڈا ہے باقیوں دے مسئلے باہر دے مسئلے سن اندر دے مسئلے
 نہیں۔ اندر دی سُرتی دا تصور تے اپنیاں اینناں کرداراں لوں نجم حسین سید آپ
 دیندا ہے جیویں مروت پستی دے موضوعوں یاں پھیر امیر پاڑے شاہ حسین شاعر میدا ہے
 اپنی سیانف بھری دانی گل بات نال، جیڑی پورے ڈرامے دی ہوا دا حصہ ہے۔

امیر گل کھولن وچ نجم حسین سید پورا پورا کامیاب رہیا ہے۔ پئی جدوں

کوئی سماجی کردار حوامی پدھر پر آ کے عزت آور تے پریم دا نقطہ بن جاندا ہے تاں پھیراوس دا وجود سوچ سمجھ وچ آ کے وی تے بن سوچیاں آوندیاں کئی نسلاں تاں دلاں دی دنیا وچ سفر کردا رہندا ہے۔ مادی دنیا وچ لوک مردہ دے نیں۔ دلاں دی دنیا وچ اجیہا کوئی راتھ کدی نہیں مریا۔ دلاتے احمد خان کھ اتیہ وجود وی بن گئے ہن، ڈرامے کار نے "تخت لور" تے "اک رات راوی دی" وچ اتیہ کردار تاریخ کوں بنے بنائے لے لئے نیں کچھ تھوڑی بلبل رنگن اپنی مرضی دی چاڑھی ہے۔ ایہہ رزے چڑے اوہدے اپنے گھرے ہوئے کردار نہیں آپ اوہنے اینناں ڈرامیاں وچ کچھ ضمنی کردار ڈھالے نیں جیہڑے رزے چڑے تے کھرے اوہدے اپنے نیں۔ ایہہ کردار ہر شک ڈرامے نوں ڈراما بناون وچ ڈھیر ڈھکدے ڈھب وچ آئے نیں، پر تاریخ دے دتے ہوئے مرکزی کردار اینناں نوں آگھڑن نہیں دیندے۔ تاریخی کرداراں نوں نجم حسین سید نے مکمل کر دتا ہے۔ ایتھوں تیک اپنی اینناں تاریخی کرداراں دے ناں اچے وی آگھڑی، پر ضمنی کردار سارے رل مل کے اک رویہ بناون دا باعث بندے نیں۔ خاص طور اتے پیشہ ور کامیاں دی سوچ وی ٹاہری دا رویہ، دانش وری تے سیانف دا رویہ، دھروہ توں نجات پاؤن دے جتن سوچن دا رویہ۔ تاریخ ہر حال دوہاں ڈرامیاں دے پلاٹ اتے چڑھل کر کے آ جاندی ہے۔ اینناں دچوں بٹیاں کرداراں دے مرداویں جگہ اپناں دوہاں ڈرامیاں دی چند جان نیں۔

دسیب دی پدھر اتے انسان دے مسئلے، پنجاب پورے تے بھادیں کوئی ہور دھرتی، سانجھے ہی رہن گے پر و۔ لیکن والی گل ایہہ ہوندی ہے اپنی ایہہ مسئلے جدوں فن کاریاں لکھاری دے ہتھے چڑھے تے اوہ ٹاکرے نوں دسیب دیاں کیٹریاں تھراں دے پچھوڑ وچ دکھاندا ہے۔ اتھے ڈراما نگار دی کامیابی اک اندرلی بلبل وچل دا روپ دھار کے اک قوت بن جاندی ہے۔ نجم حسین سید دے ایہہ دوویں ڈرامے ایسے قوت دے انکھاری ویلے نیں۔ گل ایہہ دے اپنی ڈراما دکھانت ہووے تے بھادیں رزمیہ یاں کامیڈی شرط والی گل ایہہ ہوندی ہے اپنی اک اچھے تاریخی سرٹالوں یاں دسیب کھنکھاتے ہارے سوچدیاں اوہنوں کے دسیب دی یاں رمت بہت دی آگواں، ضرور کرنی چاہیدی ہے۔ اوہنوں راہے ضرور پاؤنا چاہیدا ہے۔ انج اپنی ڈراما دسیب

دیاں جھانکیاں تال تھلتی دا پنڈا کھدا نظر آوے۔ بے انج نہیں تے حق کل ہے پھیر
کھ وی نہیں۔ نجم حسین سید نے تاریخ نوں اپنے ڈرامیاں دی پھر اتے انجے سر
کرا ہے۔ اہمہ دڑے ڈرامے ساڈے وسیب دا ورثہ وی نہیں تے اہمہ ضمیر دی
اُساری وی کردے نہیں۔

نجم حسین سید دے ایناں دوہاں ڈرامیاں نوں پنجابی زبان وچ پنجاب
دھرتی دے THE ILIAD تے THE ODYSSEY وی اکھیا جا سکدا ہے۔ یونان
واسطے اہمہ دوویں لیاں ڈرامائی ظماں ہومر دلوں اک مضبوط تے خوبصورت تاریخی
بنیاد دی حیثیت رکھدیاں نہیں۔ دوویں اکو لڑی دیاں ظماں نہیں دوویں اکو تاریخی
سطحے وچ پرتیاں ہوئیاں نہیں۔ THE ODYSSEY دا اک ڈائیلاگ ہے۔
”میں ہر قسم دیاں اوکڑاں کٹ سکتاں کیوں بے میرے کج وچ اک مضبوط
دل ہے“ بیر“ ہر پہاڑ لوں التا کے رکھ دیوت دی ہمت اپنے اندر رکھدا ہے۔“
نجم حسین سید دے سائے ”دلے یعنی دی وار“ دے بول سن جویں۔

میں دلا وچ ہار دے میری من مرضی میری حد
بد نامیں تخت لور ہے میوں ہور نہ کھ وی سد
میں مٹے شیناں نوں تھاڑا دیاں جگے جڈ ہار
بد نامیں تخت لور ہے میں وچ راوی کاک
میں دل نصیلاں برجیاں میں حشر دھاڑ دی باگ

نجم حسین سید نے اپنے دوہاں ڈرامیاں دی TREATMENT تے
اُسارٹی واسطے بھادیں تے ہومر کولوں اوہدی TREATMENT دلوں ڈیر سکھیا
ہے۔ اوہدے ذہن وچ ہومر دیاں دوئے ظماں دا تاریخی سجا، کرداراں دی بنیادی
موجہ مدد ڈرامے دیاں لوڑاں تے عمل تے اوہناں دی رمزیت دا تصور ضرور موجود
سی۔ ہومر دے فن توں تاں پورے یورپ دا ادب اثر لیوں مٹاں نہ رہ سکیا۔ نویں
ادب دے کئی کردار تے کئی ظکراں دے فن پارے پڑھدیاں ساڈے ذہن اندر
چپ چپچپتیاں ہومر آدڑا ہے۔ اہمہ گل فنی پوسی پی ہتالاں تے جی داراں ساری
دنیا دیاں داستان تے کہانیاں وچ مٹھلے کرداراں اتے قدیم کہانی ODYSSEY دا
پوکھا پرچھاواں ضرور پیدا ہے جیوں ILIAD اُپر اک حیرت توڑ نامیں تاریخی

۔ ہدی ہے جس میں ڈرامے دی اصل روح بولدی ہے تے ڈرامے دا پلاٹ پاسے پرتا ہے۔ ایہو SUSPENSE اک طرح نال نجم حسین سید دے ڈرامیاں وچ دی خاص طور اتے ”تخت لور“ وچ دی موجود ہے۔ ILIAD دیاں ڈھیر ساریاں گھاں ہو مر یونانیاں دیاں ذہناں وچ پہلاں توں موجود سمجھ کے جنگ دے دسویں ورے توں اپنے ڈرامے یاں نظم دا منہ بخدا اے۔ نجم حسین سید نے ایس توں ہو طرح دا فائدہ لے کے ڈرامے نوں دتے بھئی دے جیل جادو دے سے توں گل توری ہے۔ ہو مردے کردار عذر دلیز ہستال تے زور اور نہیں ہارن جانے ای نہیں۔ نجم حسین سید دے بنیادی کردار دی اُنجے ہار کے توں گھٹ نہیں تے ہاسا نخل دی ہو مردانگوں نال نال موجود ہے۔ ILIAD وچ ایچ دا کردار دور آئیں کدے نہیں وسدا پر پلاٹ وچ ایچ نالو نال ہے۔ ”تخت لور“ وچ دلا کدھرے نہیں پر ہر کردار دے کول تے ڈراما پڑھیاں ذہن وچ برابر موجود ہے۔ اکبر شاہی تے گورا شاہی اوہ پولی نمس نہیں، بیسناں نوں دلا بھئی تے احمد خان کھل انہیں کرن دے جتن کر دے نہیں۔ ILIAD تے ODYSSEY دے کردار یونانیاں دے عقیدیاں دا حصہ بن گئے۔ ڈھولیاں تے داراں دے شاعراں نے دتے بھئی تے احمد خان کھل دے کردار نوں پنجابیاں دے سیاسی تے سماجی عقیدیاں دا حصہ بناون دی کوشش کیتی۔ نجم حسین سید نے ویسویں صدی وچ ایس کوشش نوں ہو راکے ”تخت لور“ تے ”اک رات راوی دی“ لکھ کے توریہ۔ ہو مر نے اپنیاں ڈرامے رتھیاں نلماں وچ عامان دے دن دہاڑ دے سوچے نقشے کچے نہیں۔ اوہناں دے مل درقن نوں پڑائیڑوں جا کے دیکھیا ہے۔ اوہنے اوہناں لوکاں دے دکھ تکلیف تے اوکڑاں مسیتاں دے نظارے کیتے نہیں، بیرے زندگی دی گڈ توردیاں توردیاں راہ وچ ای پتھر بن جانے نہیں۔ کئی کارے تے پیشہ ور لوہار ترکھان تے وائی وان مزدوریں پیشہ وراں دی ہڈ بھن دیون والی زندگی وچوں تصویراں لے کے اوہناں سنج آپڑ تروہاں پھیردیاں دکھایا ہے۔ ہو مردانگوں نجم حسین سید نے وی انسان نال بطور انسان دے محبت کیتی تے دکھائی ہے۔ بھئی، کھل، قریشی، تھیانے، موچی، لوہار، ترکھان، راکھ سارے اوہدے ساہنے اک نہیں۔ اوہدے بھانے اک دوسرے دے ساک نہیں۔ دلا بھئی اپنا قرض گلبنے لوہار دے حوالے کر دیدا ہے، کسے بھئی دے

حوالے نہیں کروا۔ انج ڈرامے دج ویب دی اچ نوان مک چاندی ہے۔ بھٹی، رائٹ
زمیندار تے لوہار کالے اک ہو جاندے نہیں۔ فرق صرف ایہ دے پئی ہو مریو نانیاں
واسطے اپنے فن دے بل اتے آپ طاقت تے زور دا SYMBOL بن جاندی ہے۔
نجم حسین سید آپ تاں ایہ کہہ نہیں بندا پر چونکہ اوہدے ڈرامے ہو مردانگوں کسے
سرکار نے صدیاں بھر ہر عہد دج آپ سچ نہیں کرائے، پر اوہ اچ دے پنجابی ادب
دی ریکھرا تے ضرور جا کھلوتا ہے تے اوہدے کردار نویں پنجاب نوں اک بہادر دھرتی
تے ہتال قوم بتاوتے تے ایہ دراشی اصلے اکیرمن واکم ضرور پئے کروے نہیں۔ نجم
حسین سید نے ایس کم دا لکھ انج سینت نال بدھا ہے پئی ”تخت لہور“ نوں باہر توں
ودھیر شاہ حسین تے مرو پستی دے کرداراں دے اندر دکھایا ہے تے ”اک رات
راوی دی“ دج کرداراں دے اندر توں زیادہ اوہتاں دے باہر بل جل دکھائی ہے۔
دانا مرو پستی آہندا اے۔

کیتے تخت لہور نوں کھیرا

اوہدی مجھ دی کل ہے

اوہ ہے ساڈے اندر

پنجاب دی دھرتی نے لگ بھگ چار ہزار درہے تاریخ دے جبر سے۔ پنجاب
پنیاں دی ایس دھرتی اتے نل پے گئے پر جبر تے دھروہ دے ہر پڑا اتے ایس دھرتی
نے ہتال جے، بیٹناں دے دے کھے حیرانیاں پکاں اتے مٹھے۔ دھاڑ دیاں
نوں لکھاریا۔ اوہتاں دی چڑھل نوں نکلن دے بے پرواہ بھن کیتے، پر ایسے دھرتی
دی جاگیردارانہ رائٹا چاری نے ایہناں ہتالاں دا پی مارن دیاں کوشاں کیتیاں۔
دھاڑ دیاں نال رل کے تاریخ دے ور قیاں وچوں اپنے دلاوراں دے ناں مین دی
کوشش کیتی۔ چختیاں تے گوریاں کولوں جاگیراں تے خطاب ملھے۔ ایس لٹ گھسٹ
دج ساڈیاں نساں اپنے جی داراں دے ناں امی بھل کہیاں، پر دلاوراں دے ایہ
ناں دی بڑے زوراور سن۔ ساڈیاں دلاں دے پتالاں دج اندر د اندری پنڈے پئے
کندے سن تاریخ دے اچھے سے دج اخیر ادب تے سیاست دوہاں پھراں اتے باہر
کل کے سچ کھوتے نہیں۔ نجم حسین سید نے دے نوں کسے ڈاکو نہیں سگوں سورے
دے روپ دج پیش کر دتا۔ چار صدیاں پہلے دی ساندل بار دا سورما مغل بادشاہی

دے درودہ وای وائاں دا تاہر آگو دلا تے فرید مغل دربار دے خلاف لوکاں دلوں
 نابری دے نشان بن کے اگڑے۔ نجم حسین سید نے تاریخ وائسہ رخ روپ سانوں
 "تخت لور" دی شکل وچ موڑیا اے۔

پنجابیاں نے نہ درباری واسے نوں غیا نہ طوائیاں دے دھروہ نوں۔ پنجیاں
 نے پنجاب دے کھیت اُجاڑ دتے۔ وانے کھو لئے، پانی بند دتے، مچکے ساڑ دتے۔ پھیر
 جدوں دے دی وار آئی تاں اوہدی سد دھرتی نوں سد سی۔ مچر کراڑاں دے سرابہ
 گئے۔ مغل فوجاں دیاں چکریاں بھوں گیاں۔ وچوں کئی جاگیردار دربار دے ماسے بن
 پیٹھے سن، پر دھرتی دا ضمیر دلا بھی بی رہیا یاں پھیر اگانہ جا کے احمد خان کھل
 پنجاب دا ضمیر بنیا۔ شریکا اتھے وی کھینڈ کھینڈیوں رہتاں نہ رہ سکیا۔ فوجی دے دی
 ماں بھین نوں بند کے لے گئے۔ مرزے غلام دین دے مکر فریب نے ساری نابری لہر
 دے رخ موڑ دتے تے پھیر دھوکے نال گھیرا کھت کے دلا بندی وان کر لیا تے آ
 لور وچ پچا ہے چاڑھیا۔ اوہنوں پچا ہے لگدیاں مست است فقیر شاہ حسین نے وی ڈنھا
 سی۔ تہوں اوس آکھیا: کوئی پنجابی ماں دالال اپنی مٹی نہ دے پچی۔ پھیر اوہے بار وچ
 احمد خان کھل آکھلوتا۔ دھرتی اوہو سی پر پنجہ شای بدل کے گورا شای آگئی سی۔
 دلی دا تخت اُجڑیا تے انگریز آپے۔ گورے شای دی چڑھ بج گئی۔ تخت لور توں
 اگانہ راوی دے رانگیاں دی رات دا منظر سی تے وچالے سولہویں توں اٹھویں
 صدی دے پاڑے۔ ایہو پاڑے نجم حسین سید نے اپنے ڈراماں وچ میل چھڈے
 نیں۔ 1849ء توں 1857ء تائیں پنجاب نے دیکھے آن دڑے انگریز دا جبرو دیکھیا۔
 پھیر دلاور ساہویں ہو کھلوتے۔ جیلاں جٹاں نال بھر گیاں۔ برکے ورگے حاکم بوتل
 گئے۔ جٹ بھوتہ کھلوتے پر دھاڑ دیاں دے مچر مقامی ماسے اچے وی اندر موجود
 سن۔ جالگیاں نے جیلاں توڑ دتیاں۔ مراد تے احمد خان دے ناں کھپنی دے کامیاں
 واسطے خوف تے دہشت دا نشان بن گئے۔ جیس قبیلے وچ احمد خان جیسا تاہر جیسا اوتھے
 سرفراز جیسا چٹو دی موجود سی۔ شریکے نے غداری غلامی قبول کر لئی تے ہمتال راٹھ
 دا ساتھ نہ دتا۔ سورمیاں نے برکلی نوں مار مچکا کے ساہ لیا۔ انگریز دربار وچ تھڑھلی
 پے گئی۔ پنجابی مجاہدیاں نے اپنے سردار دی شہادت دا بھانگ لے لیا۔ نابری دے
 سہارے آگو زمین توں جھک کے لوکاں دے دلاں وچ اُتر گئے۔ ڈھولیاں دی سہلے تے

گُوک وچ آگئے۔ ڈرامے ”اک رات راوی دی“ دے مرکزی کردار بن کے ایس تاٹک دی ہند جان گئے۔

نجم حسین سید دے ایسناں ڈرامیاں دی روح بے شک ORIGINAL نہیں پر ایس گواچی ہوئی روح نوں کھوج کھوتر کے اوس اک ORIGINAL قہوت وچ ضرور پیش کیتا ہے۔ ایسے ڈرامے چند شاہی تے گورا شاہی دے سے دی پنجاب دی دھرتی وچ ہتلاں دی ٹہری دے رز یہ نہیں، ایسے نہیں بن دتا اہنے ضمنی واقعات نوں ڈرامیاں دے اصل FRAME WORK وچ بڑے اُچھا نال دیکھے وچ لیا ہے۔ اپنی مہارت نال پئی اوہناں اتے یقین ساڈے ذہن تے ساڈی مُرت دا حصہ بن جاندا ہے۔ اوہنے بڑے مُتھرے سہا نال ڈرامے دے OF ATTACK POINT اپنے کلاوے وچ لے کے پلاٹ نوں اگانہ توڑیا ہے۔ اوہ خاص گل جیہں نوں ڈرامے دے فن دے سیانے OF DRAMATIC ACTION

ORGANIZATION

آکھدے نہیں یاں پھیر ”MAJOR DRAMATIC QUEST“ جسدے آلے دوالے سارا ڈراما گھمدا ہے۔ ایسناں دوہاں ڈرامیاں اندر رچ کے موجود ہے۔ ایسناں وچ سورمیاں دے کردار کنگروڈ دی ہڈی وانگ نہیں۔ ایسے کر کے ایسناں وچ کدھرے دی ہڑک کوئی نہیں۔ اجن چیت دے ٹاکرے دی ٹھیک ٹھاک نہیں، جتے ACTION دا ریت سوڑا ہو کے SUSPENSE نوں اُکھیردا ہے تے مقصد دے امکان رکھر آوندے نہیں۔ ایسے سوڑ نجم حسین سید دے ڈرامیاں وچ QUEST MAJOR DRAMATIC دا جواب بن جاندا ہے جسے CRISIS آکھندا اے۔ اُکھدے مکالے ایسناں ڈرامیاں دے کرداراں دی متانت نال اوہناں دے سہا اُکھیردے نہیں تے اک نوں دوجے نالوں رکھڑ کے سنج اتے ساڈے حاطے دا حصہ بنانچے نہیں۔ کردار اک سنتے نہیں کئی سنتے نہیں تے بعض باہر دی پدھرتوں اندر باہر دوہاں پدھراں توں بولن والا کردار شاید صرف شاہ حسین دا ہی ہے۔ اوہنوں کوئی دی دوجا کردار نہیں اپڑدا بھادیں گولتا ہودے تے بھادیں احمد خان کھل تے بھادیں کوئی ہو۔ البتہ بعض کرداراں وچ اک درجہ وار نفسیاتی پدھردا تھوہ ضرور لگدا ہے۔ نجم حسین سید دے کرداراں دی اک اخلاقیات دی ساڈے سامنے آوندی

’اکھڑی رہندی ہے۔ شاہ حسین دی اخلاقیات تے ساڈے اندر اُتردی جا پدی ہے۔‘
 تاریخی ہون پاروں ایہناں ڈرامیاں دے کردار TYPE بن سکدے سن
 پر ڈراما نگار کیوں جے ایہناں دے اندر اُتر گیا ہے ایس کر کے کوئی کردار وی
 TYPE نہیں گدا۔ ہر کردار دا دکھرا پن آپے بولدا ہے۔ نجم حسین سید نوں اپنے
 ڈرامیاں دی دھچلی گل دی ڈاڈھی مٹرت سی ایس پاروں واراں تے واقعات دا
 COMBINATION تھاں تھاں پکا پڑھا ہے۔ کوئی ڈراما وی جے تھوڑا نہیں ہویا۔
 ہر کردار وی زبان لے اوس کردار نوں اک TYPICAL DICTON دتی ہے۔
 نجم حسین سید دی ایس ساری CRAFT نے پنجابی ادب نوں اچھے ڈرامے بخش دتے
 نیں، ’بہارے جے سنج نہ وی ہو سکے تاں وی ورھیاں یاد رہن تے جے کدی سنج
 ہو گئے تے آون والے ادب واسطے ایہناں دی حیثیت کلاسیک دی ہو جاسی۔ ایہناں
 دے اندر اوہ گڑھج موجود ہے، جیڑی کسے ادب پارے نوں کلاسیکی بنا سکدی ہے۔‘

”ٹاہلی دے تھلے“ اک ویروا

”ٹاہلی دے تھلے“ اشفاق احمد دے ڈرامیاں دا مجموعہ اے، ’بیدے دج‘ مکمل چھ ڈرامے نیں۔ ایس دی پڑچول کیتیاں پتہ لگدا اے، ’جے اشفاق پنڈ دی دسوں دے بتے نیرے جاپے نیں تے اوہ اوہدے اکا نیرے ہو کے گل کردے نیں۔‘ کتب دا سربالواں ای دیکھو ”ٹاہلی دے تھلے“۔ ٹاہلی، کسے پنڈ، تھاں، گراں یاں دسوں دے دج مرکزی نقطہ دی حامل ہوندی اے۔ جتھے ایس پنڈاں تھالواں دی زندگی نوں رچیا پیا دیکھ سکدے آں تے انج سربالواں پڑھن نال پنڈاں دی دسوں دے دج جاکھوندے آں، جتھے ٹاہلی اک پنڈ دی پوری تاریخ دسدی اے۔ ایسہ پنڈ دی تہذیب وی اے تے پنڈ دی تہذیب دی راکھی وی، ’بیدی رگھسی تے رگھسی چھل سارے پنڈ سنی آرام تے سکھ دی جھولی اے۔‘ دوپہراں ویلے اتھے چوپال سجدی اے، جتھے ”ہیر وارث شاہ“ تے ”سیف الملوک“ دے بول مٹھاں تے تھرکدے نیں۔ ایسہ چھاں تھلے برہ کے باراں مٹھیاں تے کوڈیاں کھنڈیاں جاندیاں ہن۔ گجرو دینیاں پھڑدے ہن۔ دھپ دے چلے تے جنوراں دے اکے ہوئے ڈانگری جھٹ مٹھان لئی ایسہ تھلے آجندے نیں۔ ایسہ تھلے پنڈ، شردیاں سگوں سارے جھان دیاں گلاں میلیاں ٹھنڈیاں دیاں گلاں، سیاست دیاں گلاں، مکھ مکھ دیاں گلاں، پیراں فقیراں دیاں گلاں، دوروں آون والے تھکے مکھ پاندھی وی اتھے جھٹ کو سادھ لین لئی تے جتھے دا سونا لان لئی برہ جاندے نیں تے انج ایسہ ٹاہلی پنڈ دی جتھ دی پاہر ہوندی اے۔

ایسے ٹاہلی دے تھلے سانوں اشفاق احمد ہوریں تھوڑے چر لئی بٹھاندے نیں تے پنڈاں دے ویسے، رہت بہت وادھارہ دکھا دیندے نیں۔ اک پنڈ دا ماحول اے۔ دسوں سادہ تے بکھری جی اے۔ ساری فضا سادہ تے خلوص نال رچی جی نالے ویر

بھری ہے۔ جتنے سانوں تیلیاں نوں شہتیر تے کھمب نوں ڈار ہٹاون دیاں گلاں
سہدیاں میں تے سادگی۔ سادگی اللہ دتا دے روپ وچ یوقونی دی حد تیکر اپڑی ہوئی
سدی اے تے انج پنڈ دی جی تصویر ساڈیاں اکھاں اگے منہم جاندی اے۔ اشفاق
نے پنڈ دی دسوں تے سوہنی جھات پائی اے۔ اوس نے پنڈاں تھانواں دے رہن
بن نوں جیویں دیکھیا اودیں ای چک کے اپنے ڈرامیاں وچ رکھ دتا تے شہراں دی
ہٹاونی بھوئی تہذیب تے پنڈ دے سدھے سادے پیار محبت دے ماحول دا نکھیرا کر
کے رکھ دتا۔ اتھے اک ہور مکل کرنی ضروری اے اوہ اہمہ پئی پنڈاں تھانواں دے
وچ تے بہت گم ہوندا اے پر اشفاق نے پنڈاں وچ خیر دے جذبے نوں اُیکیا
اے۔

اشفاق احمد ہوریں آپے ای سدے نہیں ”اہمہ ڈرامے پلاٹ دے ڈرامے
نہیں۔ پھوئی پھوئی کیریکٹر سٹڈیاں نہیں۔ ڈرامے نہیں ڈرامیاں نہیں۔ اک مقام اک
تھاں تے رنگ رنگ دے لوک تے آپو اپنی سوچ دے بندے مل بندے نہیں۔ یاں
اشفاق مل جاندے نہیں۔ اوہناں دے جذبات سوچاں، محبتاں تے نفرتاں تے خوفناں
دے ٹاکرے ہوندے نہیں۔ تے فیر اوہ آپو آپ دی راہ تے نہر جاندے نہیں۔ اہمہ
لوک نہ پیغمبر نہیں نہ اولیاء نہ بادشاہ نہ بادشاہ زادے نہ صدر نہ سفیر نہ پڑھا کو نہ
ہلا کو۔ بس سدھے سادے لوک نہیں تے چھوٹیاں چھوٹیاں گلاں نوں جھولی پائی پھر دے
نہیں۔ جھٹ کو اہمناں وچ اپنی اپنی جھولیاں دی وڈیاکی بارے تکرار ہوندی اے تے
فیر ٹال دیوں دے دی آواز کندی اے ”تسیں سارے جھڑے جے“ تسیں سارے
بھڑے جے“ تسیں اچے جے بھائی کیوں جو تسیں بندے ہو ہوئے“ ہن جاؤ شوا شے
دیر پئی ہوندی اے۔“

اشفاق ہوراں کدی وی اپنے پاتراں دی جان پہچان نہیں کردائی۔ اہمہ
نہیں دیا پئی اوہ کردار کیہ کم کردا اے۔ بس آپوں اپنیاں گلاں ٹال ای اوہناں دے
کردار سنبھالنے جاندے نہیں۔ اشفاق ہوراں دے جذبے وچ پہچانی اے۔ اوہناں
دے کردار ایہو تے نہیں جیڑے ساڈے آل دوالے، سدھے کھڈوے روندے تے
گلاں کردے نظریں آوندے نہیں تے اوس تھاں دا سارا تک نقشہ گھڑا چلا جاندا
اے۔ اوہناں دے ڈرامیوں دا ماحول، فضاں کردار اوپرے نہیں۔ اوہ گلاں کردے

نہیں تے مہن ہار اوہناں کرداراں دیاں کمزوریاں برائیاں تے اچھائیاں دے نال نال
 اوہناں دے سارے ماحول نوں وی جان جاند اے۔ پہلا ڈراما ای دیکھو جسدے وچ
 پنڈ دے لگے اک ٹاہلی سٹماں ساہ لین لئی اک زنانی دوہی نوں بدو بدی ڈک بندہ
 اے۔

مہراں : کریمو۔ فی کریمو۔ بھیڑیے کھلو تے سی۔ توہ تے بس اکو داری
 بندہ بن جانی ایں۔

کریمو : بھیتی کر اڑیے کوہلا ہوندا اے۔

مہراں : جھٹ کو تے ٹھہر جا۔

کریمو : فیر امہ پنڈ کون چکاوے گا۔

تے انج سانوں آپے ای پنڈ لگ جاند اے پئی دو زنانیاں اپنے سراں تے
 ٹٹھڑیاں رکھی گھروں جاندیاں نہیں تے اتوں شام وی بہن آلی اے۔ اشفاق نے اپنے
 کردار خوب چنے نہیں تے فیر اوہناں نوں اپنی اپنی سوچ تے زبان دتی اے۔ کردار
 جسدے جاگدے نہیں۔ سانوں نت اوہناں نال داہ پنڈ اے۔ اسیں اوہناں نوں روز
 سدے آں۔ امہ سجے کردار سادے تے خلوص وچ کھنٹے ہوئے نہیں۔ ونو ون دے
 بندے تے دکھریں دکھریاں سوچاں تے نو یکلیں گھاں راہیں اشفاق سانوں سوچیں پ
 کے اپنی کمیڈ کھتی جاند اے۔ اوہ ساڈیاں جڈیاں نال کمیڈا ہدا لگا جاند اے۔
 اوس نے گلیں نکلیں گھاں راہیں حیاتی دے وڈے وڈے مسئلے حل کر چھڑے نہیں۔
 اوہدے امہ ڈراے اک ایہا شیشہ نہیں جسدے وچ اسیں اپنے معاشرے دا مونہ
 سماندرا اپنی اصل شکل وچ دیکھ سکے ہاں۔ انج لگدا اے جیویں ڈراما پڑھن آلیاں
 نوں اشفاق ہو ریں پنڈ وچ لے گئے نہیں۔ تے اوہنوں کسں پئی اتھے کھو اپنی اکھیں
 دیکھ تے اپنے کناں نال سن کے اپنے سامنے سارا کجھ دیکھ تے جد کوئی پڑھا کو
 ڈرامیوں نوں پڑھ بندہ اے تے اوہنوں انج لگدا اے جیویں ہن ای سارا کجھ اپنی
 اکھیں دیکھ کے پنڈوں مڑ آیا اے تے حالی تیکہ سارے کردار اوہدی اکھاں سامنے
 پھردے نہیں۔ جیویں حالی تیکہ اوہدے کن پے وجدے ہون۔ اشفاق نے اپنے دوس
 کجھ وادھ نہیں کیتا۔ لوکاں دیاں کیتیاں ہونیاں گھاں فیر مڑ کے اوہناں نوں ای ہٹنا
 دیونیاں ایہو اشفاق ہوراں دا کمال اے۔

اشفاق دے کردار اپنی اپنی سوچ، ذہنیت، شعور تے احساس دی اُکھاری دا
 اظہار پڑھن آلے تے آپ ای کردے نیں تے انج اک دکھری دکھری تصویر بندی
 جاندی اے تے اخیر تے اک وڈی ساری تصویر اکھاں دے سامنے آجاندی اے۔
 بہدے وچ دکھو دکھ رنگاں تے شکلاں والیاں بہت ساریاں سوئیاں سوئیاں تے ون
 سوئیاں تھورتاں دل کے اک من موہنی ہنسی مورت بنا لیندیاں نیں۔ بیسوں مڑ مڑ
 کے دیکھن تے دل کردا اے تے انج ٹٹلی دے تھلے بمن آلے سارے ای کردار
 بڑے ای سوہنے تے کدی نہ وسرن والے نیں۔ اوہناں جوے سارے کردار نروں
 تے بھرے نیں۔ اپنے اصلی رنگ وچ اصلی ہانے تے اصلی تک نقشے وچ۔ پہلے
 ڈراے وچ اسیں ”مہراں“ تے ”کریمو“ دیکھدے آں، بیہوشی مٹنی سٹائی گل تے
 یقین کر کے اوہنوں اگے دوہیندیاں نیں۔ ”باگو“ مددا اے، ”بیرا“ اپنیاں سدھراں
 دے لاناں کڈھدے لبو ٹال ”نوری“ تے ”ظفل“ دے دامن نوں ساڑنا چاہندا
 اے۔ ”صوبے“ رنگے چچے وی نظریں پیندے نیں تے ”کنندر“ دی مددا اے،
 ”بیرا“ اپنے آپ نوں سارے پنڈ دی عزت دا راکھا جاندا اے تے انج اوہناں دیاں
 آپوں اپنیاں سوچاں دا اک نواں رنگ گھنکدا اے۔ عورتاں دی عادت ہندی اے
 جے کسے نویں گل یں واقعہ دی نوہ وچ رہندیاں نیں تے جد کسے گل دی اوہناں
 دے کناں وچ پھٹک پے جاوے اوہنوں اپنی عادت موجب پہلے نہہ لیندیاں نیں فیر
 اوہناں دی سوچ صرف چسکے لین تک ای ہندی اے۔ بھادیں امدہ چسکے تندور تے
 روٹیاں بواون گئیں لیکن تے بھادیں ترنجاں وچ بیٹھیں چرٹے دی گھوکر دے
 وچ پر جد گل آدمیاں تائیں اپڑ دی اے تے اوہناں دی سوچ عمل دا عنصر شامل ہو
 جاندا اے تے اوہ کزیاں وانگوں گل نوں آئی گئی کرن دی تھوں اوہنوں نیزن دا جتن
 کردے نیں۔

دو جا ڈراما عملیاں دی زندگی بارے اے پئی اوہ کیوں ہوائی قلعے ہتھوندے
 نیں۔ پنڈاں دی وفادار زنانی دی اک اُچھی مثال اوس ویلے دی اے، جد اک
 عورت دوجی دے ختم تے امدہ الزام لاوندی اے پئی اوہدے خاوند نوں وی بوئی دا
 عادی بنا دتا اے۔ ایس تے دوجی اوہو الزام پہلی تے لاوندی اے۔ ایسے جذبے
 دی اک ہوہر سوہنی مثال بچپن ڈراے وچ مددی اے۔ ”مولو“ اک بڑھا کھوسٹ

اے 'بیرا' کے بال وانگ ولادیاں اے تے اوہ اپنی وویٹی نوں گاہلاں مندے کڈھدا
رہندا اے 'پر جیس ویلے "مولو" گھروں گرس کے باہر چلا جاندا اے تاں اوہدی زنانی
وفا دی دیوی سسی وانگوں اپنے پنوں نوں بھالن نکھدی اے تے انج سوہاں وچ ڈب
جاندا اے۔

"خبرے کدھر چلا گیا اے۔ میں تے ایس بندے دے روج دیہڑے دے
روسیاں توں عاجت آگئی آں۔ اتوں رات پے گئی اے۔ خبرے کتے ٹیڈے کھاندا
پھردا ہووے گا۔ اوہوں تے دینیں دی نہیں دسد۔ آپے ای جاداں۔ بھان
کدھرے۔ اینناں منڈیاں تے کش نہیں کرتا۔ بس لڑائیاں کرنیں ای جاندا
نیں۔"

ایمناں دو چونسہ (چار) فھریاں وچ ہڈیاں دا ہڑھ شوک رہیا اے۔
مشہدے دی اپنی گمرائی تے خیال دی ایہہ ڈونگیائی اشفاق دا ای حصہ اے۔ منظر
نگاری تے چتر کاری ایسے نوں آکھدے نیں۔

فیر سانوں "اللہ دتا" بعدا اے بیسوں غریبی دا روگ اے تے ہر کوئی
اوہوں اپنا مطلب کڈھن واسطے استعمال کردا اے تے "اللہ دتا" دا ایہہ کردار اج
دی اساڈے معاشرے وچ موجود اے۔ اشفاق دی ایہہ طرزِ ڈاھی بیکھی تے نکھیاں
شاں لاوَن آلی اے۔ اخلاقِ قدراں دا ٹکرا کردیاں ہویاں اشفاق ہوراں ڈاڈھے
سوہنے رنگ بھرے نیں۔ شر دی مشینی زندگی انسان دی سوچ تے پہرے بٹھا دے
نیں 'پر دیہاتی لوک غلوں بھرے تے پیار محبت دے ویسے دے وسنیک نیں۔ شر
دی دسوں والے اپنی ہر گل نوں نفع نقصان تے روپے پیسے دی کسوتی تے پرکھدے
نیں۔ چوتھے ڈر اے وچ ایہہ گل ہووے کھڑے کے سامنے آ جاندا اے۔ پنڈ دے لاگے
شہر دے اک منڈے تے کڑیاں دی کار خراب ہو جاندا اے۔ کار دے پیسے وچ ہوا
بھرن لئی اوہ پنڈ دے اک ساوے سے بندے "اللہ دتا" نوں اک چوٹی دیون دا اکھ
کے ہوا بھرن لئی کندے نیں۔ پیسے چھ وچ پنڈ دا چودھری "چاچا کھیرا" آجاندا
اے۔ اوہ کڑیاں نوں کھوٹا وکھنے اوہناں نوں اپنیاں دھنیاں جانڈیاں ہویاں اوہناں
دی قدر کردا اے تے اوہناں دے بیٹھن واسطے اپنی پگڑی دھچھوڑا اے تے اٹے
اوہناں نوں بہن واسطے کندا اے۔ اتھے ایہہ گل ذہن وچ رکھن آلی اے جے

گہری نون پنڈاں ویچ اپنی عزت بھگیا جاندا اے تے اپنی پک لاء کے دھماوائی ایس
توں دودھ ہور عزت کیٹری ہو سکدی اے۔ پر شہراں دی ماوی زندگی دا نمونہ تاہید
جواب دیندی اے۔

تاہید : ساڈے کول موٹر جو ہے ضرورت ہوئی تے اسیں اندر بیٹھ جاواں
گیاں۔

کھیرا : کید ہو گیا پتر۔ بہہ جاؤ۔ دھیاں ساڈیاں پگاں تے پیر رکھن تے مان
دودھ جاندا اے۔ بہہ جاؤ۔

رضیہ : ایساں دیہاتیاں دے سوچن دا انداز اپنا ای ہوندا اے۔

تاہید : ہائے کئی مکی گہری اے۔

کھیرا : بہہ جاؤ پتر۔ تے ٹالے امہ دسو کہ لسی پیو گے کہ دودھ۔

اودھ کڑیاں اپنے دلوں "اللہ دتے" نون ہوا بھرن دی مزدوری دیدیاں نہیں
تے اودھ وی اکو چوانی۔ تے فیر "جیل" کنہا اے پئی حالی نہ دیو متاں موٹر نون دھکا
لاوٹا پے جاوے۔ تے فیر اخیر تے جان گئیاں اودھ "دتے" نون چوانی دین لگدے نہیں
'پر "دتے" نے غلوں تے انسان دے انسان دے کم آون دے جذبے نال ہوا
بھری سی۔ اودھ امہ بھیک نہیں لیندا۔ میں اتھے اک گل تے زور دیواں گا پئی کڑیاں
دا مزدوری ویچ چوانی دیوٹا بظاہر اک مکی جیسی گل اے۔ پر اشفاق دسدا اے جے
دیہات دی زندگی نون Cathy Living دس آلے تے مٹلاں ویچ رہن آلے تے
کاراں تے سفر کرن آلے اک چوانی ای دے سکدے نہیں۔

"دتے" دا کردار تیاں ڈرامیاں ویچ آیا اے تے اپنی بے وقوفی دی حد تیکر
اپڑی ہوئی سادگی موجب اسیں اوہنوں رحم دی نگاہ نال ویکھن لگ پندے آں۔
ڈرامے دا فن 'مکالے تے بول چال دا فن ہوندا اے جیکر مکالے کامیاب نہیں تے
ڈراما چنگا کامیاب اے تے کدی نہ مٹھن آلا ہووے گا۔ کتے کتے تے چست مکالے
ڈرامے ویچ جان پا دیندے نہیں۔ اشفاق دا لہجہ پیتراہ دی گھپ واکوں رنگا دھما تے
من کھواں اے جے ایس جہاس فنکار نون اسیں داو دیون تے مجبور ہو جاندا اے۔
سوچنے تے مرثیے پھرپے، رنگیاں رنگیاں مگوراں تے لکھیاں شاں صرف اشفاق ای

لا سکدا اے۔

رہتے، تیرا میاں کئے روپے چھڈ کے مرے۔

وتا: میاں چھڈ کے مرے 'روپے' شینت میںوں تاں۔

شادو: جھوٹھ نہ ماریں۔

رہتے: ساڈے نال جی جی گل کریں۔

وتا: نہیں میں تے شینت گل کرن ای لگا ساں۔ روپے تے میںوں۔ شینت

اللہ جائے۔

تے انج کئے کئے آپو ای بولدے جالڈے ایہہ فقرے اشفاق دا ای حصہ
نہیں۔ بیسناں وچ، "شادو" تے "رہتے" دی سوچ دی گھنڈی گل کے ساڈے سائے
آجاندی اے۔ اوہناں دا نفسیاتی تجزیہ ای نہیں کردے سکوں معاشرے تے تنقید تے
طرز دے کجے حیراں دے نظریے دی لاندے نہیں۔ اشفاق ہوراں نوں پنجابی لکھاریاں
وچ جبرئی شے اچھا مرتبہ دیدی اے اوہ اوہناں دے ڈرامیاں دے کرداراں دی
اپنی اپنی سوچ نال اوہناں دی زبان دی اے۔ اوہ اوہناں نوں اپنی سوچ یاں زبان
نہیں دیدے سکوں اوہناں دی زبان وچ گل کراندے نہیں تے پاتراں توں گلاں
کران کلبیاں پنڈ تے شر دی زبان تے اوہ دے لہجے دا فرق دی سائے رکھدے
نہیں۔

رضیہ: تینوں جوانی طے گی۔

وتا: بھاجی شینت تے فیر میں جوانی نال کیہ کراں گا جی۔

ناہید: کرنا کرنا کچھ نہیں بس تینوں تیری محنت طے گی۔

ایسناں آتلیاں تاں مکالیاں وچ شر تے کراں دی بولی وچکار فرق آپے ای
چیکاں ماردا اے۔ کج تے کجہ جوانی تے چونی تے ایس توں دکھ سبھ توں وڈی گل
ایہہ پی لہجے دا فرق صاف سمجھدا اے تے انج پاتراں دی آپو اپنی سوچ نال اپنی
زبان جہ پیاں دی ڈوا کھپائی وچ خلوص نال دھوئی زبان۔ ایہہ اوہناں دا اک اچھا سہا
اے۔ اشفاق دے کردار جہ وی کوئی مذاق دی گل کردے نہیں، اوہ ڈالاجی صاف
پتھری ہو جی اے۔

رضیہ: آف توپ! اٹھ تے پیاں موٹیاں موٹیاں کھیاں ایں ناہید۔

وتا: پتلیاں کھیاں دی ہے گیاں۔ پر جی او شینت پنڈ وچ ہون گیاں ایس

وہیلے۔

اشفاق ہوراں آپے لکھیا اے۔ "میںوں مٹا چھپ کے تے پنجابی وچ لُخ
(لکھ) کے بڑا سواد آندا اے۔" تے سائوں انج گدا اے جیویں اشفاق ہو ریں کسے
تھاں لکھ چھپ کے بہر جانے نہیں تے اوس مڑکھ تلے آکے گھاں کرن والیاں دیاں
گھاں مٹن مٹن کے لکھی گئے نیو۔ کسے واقعے دا تک نقشہ انج کچھدے نہیں جیویں اوہ
اوس ویلے اوہناں دی اکھیں سامنے پیا ہوندا ہووے۔ اخیر لے ڈراے وچ ٹاہلی دے
وڈھن واسطے جد بیلدار آوندے نہیں تے او تھوں دے لوک بیسناں وچ گلو، دتا تے
ضابطے خاں وی نہیں، دا آکھ ہوندا اے تے سارے لوکی ٹاہلی نوں وڈھن نہیں
دیندے۔ اوہناں دی بھج نس توں گدا اے پئی جیویں جند جاوے تے جاوے پر ٹاہلی
نہ وڈھیے۔ کیوں جو ایہدے ٹال ٹال ای اوہناں دیاں سدھراں پردان چڑھیاں
ہوندیاں نہیں۔ اوہدی شنیاں تے اوہناں نکیاں ہوندیاں جینکوں پائیاں ہوندیاں نہیں
تے انج جینکوں تے جھوڑیاں جھوڑیاں ای امہ چھوکرے جوانی دل قدم ودھاندے
رہے سن۔ چودھری ہوراں نوں امہ ٹاہلی آپ دی ڈاڑھی پیاری اے کیوں جے
ایس ٹاہلی نوں اوس دی ودھائی نے اپنے ہتھاں ٹال لایا سی تے انج اوہدے پیار دی
نشانی اے جیس اتے اوس کے پیچے پنڈ دی پوری تاریخ لکھی ہوئی اے۔ چھوکریاں
تے ہائیاں ایہدی چھاں تھلے کھینڈ دیاں عمراں لکھائیاں نہیں۔ ایس واسطے اوہ سارے
اوہوں وڈھن نہ دیوں تے لکھ بنھی بیٹھے نہیں۔ کوئی کہندا اے امہ ساڈی چھ دی
ساتھی اے۔ کوئی ایسوں ماں ورگا سمجھدا اے۔

دتا: دیکھیں ٹال عن۔ امہ ٹاہلی ساڈے ٹال جی تے ودھدی رہی تے فیر
شینت ایہدا پھیر ایٹاں ودھیا پئی امہ بہن نہ رہی۔ تے سائوں ماں بیسی گلن لکھ
پئی۔

گلو: پنڈ دیاں کڑیاں اتھے جینکوں پائیاں۔ مٹھیاں مٹھیاں، پڑھیاں
جڑیاں تے بڑھیاں ٹیٹے کیٹے۔

دتا: ایسی مرجانا شینت چودھری پر کسے نوں ایہدے دل و یکھن نہیں دیوتا
تے فیر تالے۔ میں کوئی شینت پاؤی تے نہیں ماردا۔ پر جے تھے ایس ٹاہلی نوں چھ
لایا تے میری لوتھ توں لکھ کے لاوے گا۔

گلو : چاہا ہے کہ مرے توں وی ساڈی طرح ایس ٹاپلی دے تھلے کھنڈیا
ہوندوں تے انج کھلو نہ جانوں۔

ایسہ گلاں کر کے اوہ چودھری دے جیوں بچھلی حیاتی دے دکھ پھول دیندے
نہیں۔ بیسناں دچ اوہدیاں ہڈیاں د مکھیاں، بیسناں بن۔ ساریاں گلاں سندا اے پر
چودھری چپ اے۔ اوہ ایس دی چپ نوں غلط رنگ دیندے نہیں تہ ای تے آکھدے
نہیں۔

گلو : گل کر چاہا۔ ایویں چپ وٹ کے کھلو گیا ایں۔

دنا تینوں ایس ٹاپلی نال شینت ساڈے ورگا پیار نہیں رہیا۔ جے شینت چاہا
کہ مرے تیریں سدھراں وی ایس ٹاپلی نال بنھیاں ہونڈیاں۔ چاہا تے توں گل
ضرور کردا۔

ضابطہ : او فکر نہیں چاہا بڑھا ہو رہیا اے۔ ایس کو کسی گل کے ساتھ محبت
نہیں رہی۔ کاشن دینے میں دیر کر رہیا اے۔

اوہناں نوں کہہ پتہ جے چاہا کیڑے دیناں دچ پے گیا اے۔ اوہ تے ہر
لکھ مگزیا جا رہیا سی۔ بڑھیاں بندیاں دا دل تے انج ای ہرگزری ہوئی شے دچ انکھ
رہندا اے۔ اوہناں دیاں اکھاں تے سر دے پچھلے پاسے لکھیاں ہونڈیاں نہیں
بہرپاں مگزے ویلیاں دل ناڈ لائی رکھیاں نہیں تے فیر ایس تے چودھری دی ودائی
نوری اپنے ہنسی لائی سی۔ آپ ایسا بالن سی چودھرائی۔ ایسے لاڈ پیار سن
کھنڈن تے ہر ہر ٹاہن دچ اوہناں دے پیار نے آٹھے پائے ہوئے سن۔ ایس لئی کلی
درداں بھٹی آواز اے چودھری دی جھوں اوہ کنڈا اے۔

چودھری : تے ایسہ ٹاپلی اوسے لائی سی۔ آہندی ہونڈی سی میرے نمروں
ایس دی چھان دشاں بھیا کریں گا چودھریا تے میوں یاد کریا کریں گا۔ اوس کرناں والی
وسے بچھوں میں آوندا رہیا۔ ایس دی چھان دشاں بنے کے دکھ سکھ وی کردا رہیا۔
تھاؤں ایس وسے دتھ سدیاں دیکھ کے پاگو باگ ہوندا رہیا۔ تھیں ہڑے۔ تے ہے
گناں آہندے سبے میوں ایس ٹاپلی نال پیار نہیں سڑھیا تے جیواں سدھراں ایسے۔
نال بنھیاں نہیں تے فیر تھادی سی ہڑے ہوئے۔ جو آکھوچ اے۔

انج گدا اے جیویں چاہا کینناں ڈو نکھیاں دشاں جسے دچ رڑھیا جاندا

ہو دے تے اوہنوں اپنے آپ تے دس نہ رہیا ہووے۔ چودھری چاچے دی وانج گلدی اے جیویں کسے کھوہ وچوں پئی آندی اے، بیدرا اثر ایسہ ہوندا اے جے دلں تے چھری جیسی چل جاندی اے تے بیلدار دی آہندے نیں پئی بھاویں اوہ لوکریوں لہ جاوے، پر ایس تالی نوں ہتھ نیں لاوے گے۔ تے انج فضا کو واری پورے طور بدل جاندی اے تے ایسہ نفسیاتی تجربے دی ڈاؤمی سوہنی مثال اے، جیہڑی اشفاق نے پیش کیتی اے۔

اک پاسے پنڈ دے لوکاں دیاں سدھراں نیں تے دوجے پاسے پنڈ دا تے فصلاں دا نقصان اے تے اتھے چودھری دی سوچ کئی نوکیل تے دکھری اے تے ایسہ کردار کنا سچا، نرول، ظلم، اپنائیت، قربانی تے ایمار دے ہڈ بے ٹال کجھا ہویا اے پئی جے ایس تالی دے کھلوتے رہن پاروں فصلاں یاں پنڈ نوں نقصان دا ڈر ہووے تاں پہلاں پنڈ تے ہچکچوں اوہ۔ ساریاں دا مفاد پہلے تے چودھری دیاں سدھراں بعد وچ۔ پہلاں پنڈ تے ہچکچوں کجھ ہووے۔ چلیاں تے فصلاں پہلاں تے سدھراں بعد وچ۔ ایس لئی جے ایس مرکھ ٹال پنڈ نوں نقصان ہووے تے ایسہ کیوں رہوے تے تہ ای نہ دتے دی فرمائش منی جاندی اے نہ اوہدے بدھے ہتھاں ول دیکھیا جاند اے۔ چودھری آہندا اے۔

چودھری دتیا! میں سمجھاں گا تھانہی چاہی اودوں نہیں انج مری اے تے ہتر اگے پچھے سب تے سنا ای پنڈا اے۔ لو یعنی بسم اللہ کرو۔

آپ ای تالی نوں دڑھن لگ پیندا اے پر انج گلد اے، جیویں تالی نیں لئی ساڑے اپنے وجود وچ، کُٹ بھیج گیا اے۔ اسیں سارے وجود وچ اک ریڑھ محسوس کر دے آں تے دل کردا اے ڈھاواں مار کے روپے۔ انج تالی دے دڑھن ٹال بھ کجھ حکم جاند اے۔ تے اتھے ”ضابطہ خان“ دے کاشن ہس ہسا کے ڈھڈ ریڑھ کر چھڑ دے نہیں تے ٹال ای ”دے“ دیاں بھولیاں گھاں، نیں دسر دیاں۔ ضابطہ دی محبت، گلو دا تالی ٹال پیار۔ دتے دا پہلوں اوہنوں بھیجن تے ہچکچوں ہاں آکھنا ایسہ ساریاں گھاں اپنی تھاں تے سوہیاں نیں، پر چودھری دی کہانی ساڑے ہاسیاں نوں ہوکیاں وچ بدل دیدی اے تے ایسہ ڈراما جذبات نگاری دا اک اچھا نمونہ بن کے سڈھنے آندا اے۔ اشفاق ہوراں جو لکھیا اے خوب لکھیا اے، پر اک دو

تھانواں تے راہ توں تھمڑک وی گئے نہیں۔ جیویں چوتھے ڈرامے وچ جدوں کار خراب ہوندی اے تے کڑیاں کار توں باہر نکل کھلونیاں نہیں تے لاگے دے پنڈ نوں دیکھ کے کہندیاں نہیں جے اتھے تے بڑی Cathy Living اے تے لوک وچارے کسڑے کے دہندے نہیں۔ اتھے مینوں ایس گل دی سمجھ نہیں آوندی کہ اشفاق صاحب اوہناں نوں کیڑے پنڈ دے لاگے لے گئے سن جے چک دی گھلی ڈوٹھی فضا وی Cathy Living دی تے کڑیاں نوں دہاتیاں تے رحم آیا۔ جے کر سکھاں دے ویلے دے بعض پنڈاں دی گل ہووے تے بھادیں من لپے پر میں آپ اک پنڈو آں تے دعوے نال کہہ سکدا واں جے چک بیسی گھلی پاک تے صاف فضا تے خلوص بھریا ماحول دا شہراں وچ تصور وی نہیں کیتا جا سکدا۔

بھیریں ڈرامے وچ اشفاق ہوراں صوبیدار ضابطے خاں نوں بیڑا کردار دتا اے اوہ اپنی جگہ پر بیڑی ایس کردار نوں سوچ تے زبان دتی گئی اے اوہ کچھ پھدی نہیں تے میں آکھاں گا جے ساڑے دیس دے راکھے پنجاب دے ایس انگھی گھرو نال انصاف نہیں کیتا گیا۔ اک فوجی جوان بھرتی ہون لکیریں بالغ ہوندا اے۔ کچھ پڑھیا لکھیا دی ضرور ہوندا اے۔ تے فیر تھاؤں تھاؤں بدلی ہون پاروں اوہ ہر تھاں دا پانی پنڈا اے۔ جہان تے اوہنوں بندیاں نال واہ پوندا اے تے ایسہ تجربہ اوہنوں بست کچھ سکھا چھڑدا اے۔ اشفاق ہوراں ”ضابطے خاں“ کولوں گھاں کروا کے انج لگدا اے جیویں اک فوجی جوان تے پرانے ویلے دے سدھے سادے ان پڑھ دیہاتی وچکار کوئی فرق نہیں رکھیا تے اوہناں صوبیدار نوں انج پیش کیتا اے جیویں اوہ کچھ جاندا ای نہیں۔ مثال دے طور تے:

بیلدار، ویکس نال صوبیدار۔

ضابطہ خاں، تم سمجھ کر نہ ایس ٹاہل نوں ہسپتال میں داخل کروانے لئے جا رہے ہو۔ ایہو جیسی گل تے اوہ بندہ ای آکھ سکدا اے جیسے ہسپتال دا ٹاں ای فٹنیا ہووے پئی اوہ جگہ جتھے بیماریاں ول ہو جاندیاں تھیں تے اوہنوں ایہ پتہ نہ ہووے پئی ہسپتال وچ بندے یاں جانور جاندے نہیں، کچھ نہیں تے نالے اک فوجی جوان sick report نوں تے جان سکدا اے پر اوس وچارے نوں ایہ پتہ نہیں لگدا پئی مڑکھاں نوں وڈھ کے کدی ہسپتال وچ وی لے گئے نہیں۔ اوہ فوجی جوان کوئی سپاہی

دی نہیں اک صوبیدار اے تے ایہو بیسیاں گلاں تے کوئی اُجڈ دیہاتی وی نہیں کر
 سکدا 'جیہڑیاں اوہناں صوبیدار ضابطے خاں کولوں اکھوائیاں-نیں- ایس توں اڈ اک
 ہور گل جیہڑی ذہن وچ کھسکدی اے اوہ اے "ضابطے خاں" نوں دتی گئی زبان-
 اشفاق ہو راں ایس کردار نوں ایہو جیہڑی زبان دتی اے جیوں کوئی نوں نوں آیا ہویا
 پٹھان پنجاب وچ بولدا پیا ہووے- پنجابی تے اردو نوں بھاویں حالی تیکر پوری طرح
 سمجھ یاں بول نہیں سکدا 'پر اک پنجاب دار ہن والا تے اوہ وی پنڈاں دا وسٹیک تے
 فیر اپنی ماں بولی پنجابی نوں انج بولے جیویں پٹھان بولدے نہیں- اسہ گل دل نوں
 گدھی نہیں- پتہ نہیں اشفاق ہو راں پنجاب دے کیٹرے پنڈے تے کیٹرے
 دہانے دا فوجی تے اوہ وی صوبیدار کنڈھ لیاند اے 'اسہ گل سمجھ نہیں آئی- کدی
 گل کرپے اسہ اک دو جھول پیندے نہیں- نہیں تے اسہ گل غنی پیندی اے پئی
 اشفاق اگل حساس فنکار اے 'بیسدے اُلکے ہوئے اسہ رنگ پنجاب دی مٹی توں
 دکھرے نہیں- اوہناں دی سوچ مشرقیت دے جذبے نال تھی ہوئی اے تے کدھرے
 دی اوہ اپنی سوچ نوں پرانے اثر رشتاں نہیں آن دیندے- اشفاق کول مشاہدے دی
 حیراکھ تے خیال دی ڈونگھیاکی اے- اوہناں دنی زبان دی محاسن 'لہجے دا سجاتے
 نوں یکٹے بیان پاروں اوہناں دا پنجابی ادب وچ خاص مقام اے 'ہیرا ہر کسے نوں نہیں
 مل جاند تے پنجابی زبان تے ادب توں اپنے ایس فنکار تے کھاری تے پورا پورا مان
 اے-

ادب کیہ اے؟

سیاسیات دے علم دی بحث ہو رہی ہووے تے بھادیں عمرانیات وی ' فلسفے دیاں گلاں ٹرچین تے بھادیں شعر و شاعری تے ادب دیاں ' ساڈیاں نظراں قدیم یونان دل آٹھ چاندیاں نہیں۔ ون سونے علماں تے فلاں دے ابتدائی اصولاں دا لٹھ یونان توں ای ٹردا اے ' تے ساریاں علماں دی راجدھانی وچ یونان دا سکھ ای پیدا اے۔ قدیم یونان دے ذکر توں پہلاں ساریاں گلاں ٹرکیاں رکھیاں تے اوموریاں لگدیاں نہیں۔ سوچن تے بھگن دا اہمہ و طیرہ اسان یورپ والیاں توں رکھیا اے۔ ایس گل وچ رتی بھردی شک نہیں ' پئی یورپ سکوں ساری مغربی دنیا وچ علماں تے فلاں دے جنے وی سوتے پُچھے نہیں ' یونان اوہناں دا منبع اے۔ جدوں وی کسے علم دی کھوج کڈھن لئی علمی کھوجیاں نے کراں کیاں تے وائیاں ملیاں نہیں ' اوہناں دے سفر دا لٹھ یونان توں ای شروع ہوندا اے۔ ڈاڈھے افسوس والی گل اہمہ اے پئی اسان مشرق دے دینیکاں نے وی یونان نوں ای علم تے ودیا دا ' قبلہ تے کعبہ من لیا اے۔ ساڈھے سریر وی ایسے دوارے تے نوندے تے ساڈھے شمسے وی ایسے درگاہ اگے منجھکدے نہیں۔ علم تے فن دے بہت گھٹ کھوجی ایہو جیہہ ملن گے ' بیسناں نے ایس پاسے دل دھیان کیتا ہووے پئی ایس دھرتی دے گولے اتے یونان توں دکھ وی بہت تھاں نہیں ' بیرسے اپنی اولیت تے قدامت دے لحاظ نال یونان توں بہت زیادہ قدیم تے علم تے ادب دیاں بھٹاں وچ بہت زیادہ توجہ دے قابل نہیں۔

اہمہ مغربی پاکستان دی مقدس سر زمین ای اے جتھے پہلوں پہل شعر و شاعری ' نثر تے نظم دیاں داستاناں ' ناچ ' گانے تے ڈرامے دی زین رکھی گئی سی۔ ایس ملک وچ ایسناں فلاں دی قدامت دا اندازہ ایس گل توں ہو سکدا اے کہ حضرت مسیح دے جنم توں گھٹ گھٹ چھ سو ورھے پہلاں اتجھے غیر مذہبی ادبیات وچ

ڈراما مثلاً "شیشو کرمدیہ" گاتھا کھاتے مہا بھارت جیہیاں اصول چیزاں تحریر دیج آئیاں۔ ایسے زمانے دیج نٹ سوتراں مثلاً "کڑشاشو" تے شیلالین "دیج ڈرامے دے اصول تے قاعدے وضع کیتے گئے۔ ایہوں مگروں انک دے نیزے اک پرانے شعر "شائر" دیج پانی نے بیج ورھے قبل مسیح دیج صرف نھوتے علم بیان دے متعلق اک مستند تصنیف "شہد اشاس" پیش کیتی۔ ایہوں ہچھوں بھرت منی نے کوئی تن سو ورھے (ق۔م) دیج علم عروض، شعر و شاعری تے ڈرامے دے اصول مرتب کیتے۔ مغربی پاکستان دے شمال دیج ڈاؤمی پرانی گندھارا دی راجدھانی دے مشرقی علاقیاں دا راج گھاٹ ٹیکسلا صدیاں توں آریہ ورت دے خاص خاص لوکاں تے راجیاں دی تعلیم تے تدریس دا مرکز بنیا رہیا۔ گندھارا حکومت دے مغربی علاقیاں دا پایہ تخت "ننگراوٹی" جیسے آثار پشاور دے نیزے چار سدھ دے ٹیپاں دیج دکن نیں۔ آریہ تہذیب تے قدیم علماء دا ہنگوڑا بنیا رہیا۔ "مہا بھارت" ورگی لائٹنی تصنیف سہ توں پہلے ٹیکسلا دیج ای پڑھ کے سنائی گئی سی۔ مغربی پاکستان دیج ای ایس برصغیر دے قدیم رسم الخط۔۔۔ خود شتی تے برہمی لپی دیاں یادگاراں دستیاب ہوئیاں نیں۔ زبان دے کھوجیاں دا اک نظریہ ایہہ وی اے پئی برہمی لپی سندھ دی وادی دے قدیم رسم الخط توں ای لٹی گئی سی تے ایہہ گل سارے مندے نیں پئی ایس رسم الخط توں نہ صرف ہندوستان سکوں براتے لکا دے بہت سارے رسم الخط پیدا ہوئے۔

آریہ قوم دا برہما ورت (یعنی موجودہ مغربی پاکستان) توں گنگا جمن دیاں وادیاں دل تے پھیر ایہوں ہور مشرق تے جنوب دل اگنہ ددھن دی وجہ توں عم تے فن دے ایہہ چشمے آریہ ورت (موجودہ بھارت) توں سیراب کرن لگے۔ ویداں دے شاہکاراں توں مسلماناں دیاں یلغاراں تائیں گھنوگھٹ ساڈھے تن ہزار ورھیاں دی مدت دیج ایس برصغیر دیج مذہبی تے غیر مذہبی ادبیات دا ایڈھ ضخیم مجموعہ موجود سی، جیسوی مثال دنیا دا کوئی ملک پیش نہیں کر سکدا۔ یورپ سکوں مغربی دنیا دے اوس زمانے دے سارے ادبی خزائیاں نوں اک تھاں جمع کر لیے تاں پھیر دی ایس دی نظیر نہیں مل سکدی۔

ایہناں طویل زمانیاں ویاں خالص ادبی تحریراں جیہڑیاں شعر و شاعری، استعارے تے ڈراماں دی صورت کافذاں دی زینت بنیاں، اوہناں دا مطالعہ رکھن

والے ایسے گل نون چنگی طرح جانے نہیں، پئی جے ادب دیاں ایناں وکھو دکھ
 سنڈاں دا تنقیدی جائزہ لیا جاوے تے ادب دے متعلق اک ایسہ جیسا نقطہ نظر تھ
 آوند اے، جیرا ادبی دنیا وچ قدامت دے لحاظ نال اولیت دی رکھدا اے تے جدید
 ترین نظریات دی بنیاد وی قرار دتا جا سکدا اے۔ ایناں تخلیقات وچ دو عناصر اک
 دوسرے دے دوش بدوش ملدے نیں۔ نثر ہووے بھاویں نظم، بیانیہ اسلوب ہووے
 تے، بھاویں ڈرامائی، ادب دی ہر صنف وچ مزاج رکھیا، تفریح تے استفادہ دے
 عناصر ہمیشہ گھلے ملے تے رہے جے ہوئے نظر آوندے نیں۔ ہر شے وچ ایناں
 دوہاں پہلوواں دی فن کارانہ آمیزش انج مدی اسے جیویں گڈھاں وچ شد گھویا
 ہووے۔ ”رگ وید“ دیاں زمانیاں توں لے کے آج تاں ایسے ادب تے فن وچ
 لطف اندوزی دے نال نال تعلیم تے تربیت، اخلاق تے سیرت بتاون دل خاص طور
 تے توجہ دتی جاندی رہی اے۔ رتھ دیوتا تے کرشن جی مہاراج لوں ہندو دیو مالا ناچ
 تے راگ رنگ دیاں نساں وچ اوہو ای حیثیت رہی اے، جیرا یونانی اساطیر تے
 حرکت تے آواز دیاں لمبھی رساں توں جھلن تے بھلن والے نساں وچ یونانی
 دیوتاواں Deonysus تے Heracles نوں حاصل سی۔ ہند دے ایناں دیوتاواں
 دے حضور جسم دے بیچ غم دے مشاہدے ہون بھاویں حرف تے صوت دے زیرو
 بم دے مظاہرے ”رگ وید“ دے بھجن ہون بھاویں سوتراں دے اشلوک، سنگ
 تراشی دے نمونے ہون، بھاویں اہتا دیاں رنگ تے روغن دیاں مورتاں،
 ”ڈرامائن“ تے ”مہا بھارت“ دے بہادرانہ رومان ہون بھاویں بھاسا تے کالیداس
 دے ڈرامے، مادی گل امہ پئی ہر تھاں تے ہر شے وچ فن تے افادیت دا پہلو
 ساہنے رہیا اے۔ Horace Hayman Wilson لکھدا اے، ”ڈرامائی تحقیق وچ
 دی ایناں مقصداں نوں پیش نظر رکھیا جاندا اے، جیرا عام طور تے منظوم
 داستان وچ ویکھن وچ آوندے نیں۔ ایناں (فکراں) داکم تفریح دے ذریعے
 تعلیم تے تربیت اے۔ ایس پاروں ایناں لئی لازم اے پئی اوہ اپنے ظاہر کہتے ہوئے
 رس نال تماشاخیاں دے ذہناں نوں متاثر کرن۔“

ایس بھومی دے قدیم دودھاناں دیاں تخلیقات وچ تفریح تے استفادہ دا امہ
 امتزاج، عذ آفرینی تے افادیت دی امہ فنی تحلیل بجا طور تے آج کل دے ادبی

نظریاں دائرہ اسے تے عہد جدید دے ادبی قصورات دا پلو ایسے نقطہ نظر نال بنھیا ہوا ہے۔

’جن ذرا مشرق توں مغرب ول کھ موڑ کے دیکھو‘ سہ توں پہلا یونان وچ علم تے ادب دے ایہو نیسے روشنی دے منارے اُسارے گئے، جیساں دیاں روشنیاں صدیاں بیتن توں گھروں اج وی ساڈیاں علی تے ادبی عنڈن لوں چمکار دیندیاں نیں۔ یونان وچ شاعری تے ادب دے بارے سہ توں قدیم خیالاں تے نظریاں دا بیج ماخذاں توں پتہ ہندا اے۔

ا۔ ادب دے بارے اک مشہور نحوی (Theophrastus) دے کج اقتباس۔

ب۔ یونانی ڈراما نگاراں خاص طور تے Euripides Aeschylus تے Aristophanes دے خیالات جیساں توں ’تھیکرے‘ طریقہ نگار نے اپنے ڈرامے (Frogs) وچ پیش کیتا اے۔

ج۔ ایساں زانیاں دے ڈرامیاں اتے کج گناہ لوکاں دے حاشیے تے تبصرے۔

د۔ Dionysys تے Simylus دیاں عام نوعیت دیاں تحریراں۔

س۔ افلاطون تے ارسطو دے نظریے۔

ایساں وچوں افلاطون (347-427 ق۔م) سہ توں پہلا شخص اے جیہنے ادب۔۔۔۔۔ بارے اپنا خاص نظریہ پیش کیتا اے۔ افلاطون نے ادب وچ سہ توں ودھ اہمیت مواد نوں دتی اے تے اخلاق نوں ایہدا ضروری وصف قرار دتا اے۔ افلاطون دے نزدیک سارے فن محض اخلاقی صداقتاں دے اظہار دا ذریعہ نیں۔ ایس کمونی اتے اوہنے اپنے زمانے دیاں شاعراں ہومر تے Pindar تے ایتھنز دے ڈراما نگاراں دیاں تخلیقاں نوں جاچیا اے۔ ”ریپبلک“ وچ لکھدا اے۔

”خیال دا حسن‘ ہم آہنگی تے عصب‘ ہیئت تے اسلوب دی عذرت‘ موزونیت تے روانی۔ احمد سہ چیزاں سیرت دی خوبی تے خصلت دی برتری اتے منحصر نیں۔۔۔ سیرت دا اثر مناع دے سہ کماں اتے نمایاں ہوندا اے۔ سہ فناں وچ ہیئت عصب تے موزونیت دا نقص خیال تے سیرت دے نقص دا نتیجہ ہوندا اے تے ایساں سہ چیزاں دا حسن اخلاقی برتری تے خوبی دا پتہ دیندا اے۔“

افلاطون توں مکروں ارسطو (332 - 384 ق۔م) یونان کیہ یورپ دی پہلی شخصیت اے، سینیے فن لوں خالص جمالیاتی نقطہ نظر تال جاپیا تے پرکھا اے تے جمالیاتی بنیاداں اتے اوہدے اصول متعین کیتے نیں۔ ارسطو نے ادب لوں اخلاقیات دے چنگل توں چھڑا کے خالص جمالیاتی مطالعہ دی بند رکھی۔ اوہ اپنی کتاب ”پوینٹا“ (Poetics) وچ لکھدا اے :

”ہر فن پارہ بھادیں اوہ تصویر ہووے تے بھادیں نظم اک مرقع جمال اے۔“ ایہر ”اوہ (فن پارہ) اپنی صنف دے اعتبار توں اک خاص طرح دا عکس پیدا کردا اے۔“

ادب بارے افلاطون تے ارسطو دیاں دکھ دکھ نظریاں لوں اک مشہور رومن شاعر تے نقاد ہورلیس (Horac) (20 - 24 ق۔م) نے اک تھاں کھا کیتا تے ادب بارے تفریح تے استفادہ Pleasure And Profit دا نظریہ پیش کیتا۔ ادبی عقیدہ وچ ایہہ ادھو ای منزل اے، ہتھوں ساڈے ملک دے دودان صدیاں پسے لگھ چکے سن۔

لکھ قدیم توں اج تائیں یورپ دے دکرے دکرے مکاں مثلاً ”اٹلی“ جرمنی، فرانس تے انگلستان وچ ادب دے بارے دکھو دکھ نظریے افلاطون، ارسطو تے ہورلیس دیاں رکھیاں یئناں تے کھڑے نیں تے ایئناں یئناں اتے ادب دے ڈاڈھے اچے تے شاندار محل کھلوتے نیں۔ ایئناں مکاں دیاں سرکڑھ ادبیاں تے نقاداں دیاں ادب بارے راواں دا بیان اک ڈاڈھا لکھ اے۔ مہاکن آکھدا اے قدرت نے انساناں وچ بیہریاں سردی چیزاں لوں ودیعت کیتا اے۔ ایئناں دے اظہار لوں ادب لطیف آکھدے نیں۔“ ڈبلجو بی ایٹس لکھدا اے۔ ”ادب وچ زبان لوں زبان دی حیثیت تال ملحوظ نہیں رکھیا جائدا سکوں فن لطیف دی حیثیت تال تے فن لطیف ہمدے اظہار دا ذریعہ زبان ہووے اوس لوں ادب آکھدے نیں۔“

بروک نے اپنی تصنیف English Literature وچ لکھیا اے۔ ”لاکن مرداں تے عورتاں دے لکھے ہوئے احساسات تے خیالات لوں ایس طریقے تال ترتیب دینا عی پڑھن والیاں لوں لطف تے مسرت حاصل ہووے ادب اے۔“

مشہور نقاد نیوٹن (Idea of University) وچ لکھدا اے۔ ”ادب توں

مراد اے زبان دے ذریعے خیال دا اظہار کرنا اے۔ اتھے خیال توں میری مراد احساسات، تخیل، رائے، استدلال، تے دماغ دے ہور شعبیاں توں اے۔ ”جان فورلے نے (On the Study of Litt) ویج لکھیا اے ”ادب ویج اوہ ساریاں کتاباں داخل نہیں، جیہناں ویج اخلاقی صداقتاں تے انسانی جذبات اتے دل تے نظر دیوں وسعتاں سنجیدگی تے طرز بیان دی جاذبیت نال بحث کیتی ہووے۔

پوسٹ (Comparative Literature) ویج لکھدا اے ”پئی ادب اوہناں کارنامیاں اتے مشتمل ہوندا اے جیڑے تخیل دی پیداوار ہون تے قوم دی ودھ توں ودھ تعداد اتے عملی اثر پاون تے تربیت دیون نالوں ودھ خوش رکھدے تے خاص خاص دی نسبت عام معلومات دل متوجہ ہوندے نہیں۔“

امرسن دا دھار اے :

”ادب انسان دی ایو جی کوشش اے جیڈے نال اوہ اپنی حالت دیاں غلطیاں دی طمانی کروا اے۔“

ایچ کورساں نے (Literary Study) ویج آکھیا اے۔ ”ادبیات خاص طور تے شعر تے ڈرامے دا ادب لوکاں دے روحانی تے ذہنی میل جول نوں حرفاں دے ذریعے ظاہر کرن نوں آکھدے ہیں۔“

”آگسٹائن جیل اپنے اک مضمون ”The Office of Literature“ ویج بیان کردا اے۔ ”ادب مسرت بخش تے انساناں دی زندگی دا بھار ہولا کرن لئی وجود ویج آوندا اے۔ ایہہ کجھ عرصے لئی لوکاں دے فکاں تے مصیبتاں، اوہناں دے گناہاں، اوہناں دے اجاڑ گھراں، اوہناں دیاں نامراد آساں تے ناگھٹاں اوہناں دے دکھاں بھرے تے ہیرے مستقبل نوں بھلا دیدا اے۔“

اڈرا پونڈ نے ”How to Read“ ویج لکھیا اے۔ ”عظیم تے اچے درجے دا ادب زبان نوں انتہائی درجے تائیں مطالب نوں متحمل بناوندا اے۔“ رابیکا ویٹ دا ”Ending in Earnest“ ویج بیان اے۔ ”ادب مشاہدیاں دا تجزیہ تے پھیر اوہناں دا اک وحدت ویج استخراج اے۔“

الفاظون دے زمانے توں آج تائیں ادبی تنقید دا جائزہ لیا جاوے تے اہر دتیاں ہوئیاں تقریباں نوں غور نال دیکھیا جاوے تے دو گلاں گھنڈیاں نہیں۔ پسلاں

اسی پئی ہر ملک تے ہر زبان دے ادب وچ وکھرے وکھرے زمانیاں وچ ادب دے
تن پہلو۔۔۔ (1) موضوع تے مواد۔ (2) ہیئت تے صورت۔ (3) طے آفرینی۔۔۔ نوں
اجاگر کیتا جاندا رہیا اے۔ کدی تے خاص خاص خیالاں تے مضموناں نوں ای ادب
دا سبھ کچھ سمجھ لیا گیا۔ کدے خاص صورت شکل تے ہیئت رکھن والیاں تخلیقاں نوں
ای ادب وچ شمار کیتا جاندا رہیا تے باقی ساریاں چیزاں نوں مکروہ تے مردود قرار
دے دتا۔ کدے ادب دا مقصد تے دعا محض تفریح طبع نوں ای من لیا تے بیہوشی
شے طے آفرینی تے لطف اندوزی دی بکھری تے پوری نہ اتری اوہنوں ادب دے
مال وچوں کڈھ دتا گیا۔

دوجے اسی پئی ایسناں تیں دیاں بنیاداں اتے کچھ نقاداں نے ادب نوں ایسا
گٹھا ڈھاکر دتا پئی ادب دی جمولی وچ علم قانون دینیات طب تے ہور سبھ علم
نوں شامل۔ کچھ لوکاں نے چارلس لمب دی طرح ادب دے تصور نوں ایذا سوزا کر
دتا پئی ہوم (Hume) تے کین (Gibbon) ورگے لکھاری وی ایس گزار وچ کوئی
تھاں نہ پاسکے۔ ایس داوے تے گھائے نوں سامنے رکھیے تاں اسے سوال پیدا ہوندا
اے پئی ایسناں دو انتہائی خفیاں دے وچکارا تھاں کیڑا اے؟ ادب دے متعلق
کیڑا تصور قرن تیس اے؟ بیہوشی کافی وسیع دی ہووے تے چوکھا درست وی؟ بہت
ساریاں ادبیاں نے نقاداں جے ایسناں کنگھلاں نوں کھولن دی کوشش کیتی اے۔
ساڈے خیال وچ ایس شخص نوں سنوارن لئی (Thomas De Quency) نے بیہوشی
راہ اختیار کیتی اے اوہ افلاطون دیاں خطریاں توں اک حد تاں محفوظ وی اے تے
کچھ حقیقت حال وی۔ ڈی کوئنسی نے اپنی اک تحریر وچ لکھیا اے :

”اوہ ساریاں چیزاں بیہوشیاں ادب دے زمرے وچ آوندیاں نیں قوت
تے توانائی بخندیاں نیں تے اوہ سبھ چیزاں بیہوشیاں دا شمار غیر ادب وچ ہوندا اے علم
توں بہرہ ور کردیاں نیں۔“

ایس نظریے دی وضاحت کردے ہوئے اوہ اپنی کتاب ”on Poets
Essays“ وچ مشہور شاعر Alexander pope دے بیان وچ لکھدا اے۔ ”اک
ادب تیں علی حیثیت رکھدا اے تے دوجا ادب قوت تے توانائی بخنددا اے۔ پہلے دا
کم تعلیم تے تدریس اے تے دوجے دا کم متاثر کرنا اے۔“

ایس نظر سے دی وضاحت کروے ہوئے ایس عمدے اک مشہور نقاد (R. A. Scott James) نے پہلی قسم وچ اوہ سبہ کتاباں شامل کیتیاں میں جیڑیاں فلسفے 'مذہب' 'سائنس' 'محاشیات' 'تاریخ' 'سوانح' 'سیاحت' 'تاسے' 'سیاسیات' تے اخلاقیات وغیرہ تے شامل نیں۔ ایہناں دا مدعا استدلال کرنا، نتیجے کڈھنا، واقعات نوں محفوظ کرنا تے پڑھن والیاں نوں کسے خاص خیال، رائے تے نقطہ نظر اتے متاوانا اے۔ دوجی قسم فنون لیفہ دا حصہ اے مثلاً 'شاعری' 'ڈراما' 'ناول' وغیرہ جیہناں نوں اصلاحی ادب دی طرح غلط تے صحیح ثابت نہیں کیتا جا سکدا۔ علم منطق نال ایہناں دا کوئی واسطہ نہیں۔ ایہناں دے دکھو دکھ اصول تے قاعدے نہیں، جیہناں نوں عقلیت دی کسوٹی اتے پرکھا نہیں جا سکدا۔ سگوں ایہناں نوں وجدان، تخیل تے جمالیاتی حسن نال جانچیا جا سکدا اے۔ ایہناں دواں قسماں دے ادباں دا تعلق صداقت نال ہوندا اے پر ایہہ دکھو دکھ راہواں قناعیں اتھے اپڑدے نیں۔

ساڈے خیال دے وچ ایہو نتیجہ سوالاں دا جواب دیون لئی پئی ادب کہہ اے؟ ایہدیاں حداں کہہ نہیں؟ ساڈے لئی ایہہ دیکھنا ناگزیر ہو جاندا اے 'پئی ادب دی پیدائش کیوں ہوئی اے؟' ایہدے ودھن مچل دے اسباب کہہ نہیں؟ ایہے پاروں نفسیات دا علم بہت حد تائیں ساڈی رہنمائی کردا تے ساڈا مدگار ہو سکدا اے۔ خیالاں نوں معین آوازاں تے لفظاں دیاں کیتیاں وچ پیش کرن دا ذریعہ جد توں ساڈے جھ آیا اے، 'اوس توں پہلاں دی لوک سوچدے سن' محسوس کردے سن۔ اوہناں دے دلاں اتے وی کئی وٹ سونیاں کیفیتاں وارد ہوندیاں سن، آوازاں دے ذریعے دلاں دیاں واراواتاں تے نظراں دے مشاہدیاں دا اظہار قدیم زمانیاں وچ وی ہوندا سی۔ جدوں آوازاں نوں رسم الخط دے ذریعے ضبط کرن دا مرحلہ آیا تے مشاہدات، محسوسات تے خیالات تے تصویری خط (Hieroglyph) توں لے کے ہن تائیں نویں نویں پیمیاں وچ ڈھلے رہے۔ یاں انج آکھ لوہ پئی اظہار دیاں طریقیاں نے نویں نویں پیکر ضرور تراشے پر اظہار دی انسانی فطرت، بیرونی پہلاں سی ادھری نینر مہن دی ادھوا سی اے۔

ادبی اظہار دیاں محرکاں تے ادب دیاں ماخذاں دا کھوج کڈھیا جاوے تاں پہلاں ایہہ گل کھدی اے پئی فطری طور تے ہر انسان وچ ذاتی اظہار دی انگ

موہاں ماردی اے۔ اوہ جو کچھ وی دیکھدا اے دو جیاں لوکاں نوں دکھاتا چاہندا اے۔ جو کچھ محسوس کردا اے اوس احساس وچ ہورناں لوکاں نوں وی شریک کرن دا مقصدی ہوتا اے۔ اوہ اپنا دکھ تے سکھ، رنج تے راحت، غم تے مسرت دا اظہار کر کے نفسیاتی طور تے اک طرح دی لذت، سکون تے اطمینان حاصل کردا اے۔ اوہ جو کچھ سوچدا اے لوکاں نوں جتنا کہ داد لوڑدا اے۔

انسان دی عمرانیت دا اک تقاضا اے وی اے پئی اوہ ہورناں لوکاں وچ دلچسپی رکھدا اے۔ لوکاں دے قولان تے فعلان نوں مہسنن تے دیکھن دی اوہدے دل وچ رغبت ہندی اے، کسے اتے کوئی اوکھا ویلا آ جاوے تاں اوہ اوس نوں سہپ وی محسوس کردا اے تاں اوہدے بیان نال دو جیاں نوں وی احساس دلاوندا اے۔ لوکاں وچ ساڈی دلچسپی ادب دا دوجا محرک اے تے بیہزیاں تحریراں اوہدے اظہار پاروں کانڈ اتے آئیکیاں جانڈیاں نیں اوہ ادب دا عزیز ترین سرمایہ قرار پا سکدیاں نیں۔

ایہہ حقیقی دنیا بیدے وچ انسان اپنی زندگی بسر کردا تے اپنے دن تے راتاں گزاردا اے۔ ایہدے وچ انسان دے چار چونیہے قدم قدم تے مناظر قدرت تے مظاہر فطرت رکھدے ہوئے نیں۔ ایہہ انسان نوں مشاہدے تے مطالعے دی دعوت دیندے نیں۔ انسان اینناں قدرت دیاں نظاریاں نوں دیکھدا اے تے سواد پیندا اے۔ سرکھی دا نور، چڑھدے ہوئے سورج دیاں سنہریاں کرناں دا نظاواں وچ وچھیا ہویا جاں، ڈبے ہوئے سورج ویلے افق اتے شفق دیاں جھیلیاں ہونیاں، رنگینیاں، رات دے تیرے وچ اسماں دی نیلی چادر اتے جڑے ہوئے موتیاں دے لشکارے، چانچیاں راتاں نوں ہواواں وچ نور دے سمندر دیاں چھلاں، اسماں نال گلاں کردے ہوئے زمرہ دے پہاڑ، ہرے بھرے جنگلاں دے نظارے، میداناں وچ ہری گماہ دے وچھے ہوئے قلعی وچھونے، کدی زوراں وچ دگدے تے شوکدے تاں کدی مٹھی نیندر میٹھتے ہوئے دریا، بیاں تے نالے، اُہالے کھاندے تے شور مچاوندے ہوئے چشمیاں دیاں بہاراں، ہر ویلے ولاں نوں کچھدیاں تے چند جان موہندیاں نیں۔ اینناں نوں اپنے جادو بھرے قلم دی نوک نال عدم توں وجود وچ لیاوندے رہندے آں۔ ایہہ حقیقت تے خیالاں دے جہان ہمیشہ انسانی دلچسپی دے مرکز بنے

رہے ہیں۔ اہمہ حقیقت تے فحیل دے عالم ساڈے ادبی اظہار دے ویلے تے محرک
نہیں۔

لحد قدیم توں وجود وچ آون والیاں ادب دیاں صنفیاں دکھو دکھ صورتاں
تے شکلاں وچ پیش ہوندىاں رہیاں نہیں۔ ادب تے نیت واکش چچاں جوڑ رہیا
اے۔ آج دی جے اسیں دور دراڈے پنڈاں وچ نکل جاسیے تے اوس ادب دا مطالعہ
کسے بیرو لوک گیتاں دی صورت لوکاں دیاں سینیاں وچ پیار وانگوں وسدا ہے
دہانیاں توں شد وانگوں رسدا اے اوہناں وچ صورت تے شکل دے دکھو دکھ
انداز ترتیب تے تنظیم دے مختلف چرائے نظر آوندے ہیں۔ ایس گل دی شہادت
اوہناں مکاں دیاں ادباں وچ بخوبی مدی اے جتھے تحریر دا رواج ہوئے ڈیروہناں
پیدا۔ قدیم ہندوستان وچ دی لمہی تے غیر مذہبی ادباں دا کثیر سراپہ ہزاراں سالوں
تائیں محض لوکاں دیاں ذہناں وچ محفوظ رہیا تے عیسوی دور دیاں پہلیاں صدیاں
توں تحریر وچ آون لگا۔ اینہاں ادباں دا جائزہ لیا جاوے تے ادب دیاں دکھیاں
دکھیاں صورتاں نال انسان دا لگاؤ گھلا گھلا لہدا اے۔ ایس پاروں نیت نال انسانی
لگاؤ تے اوہدے توں جنم لین والی ہ آفرینی توں وی ادب دے ماخذ تے محرکاں
وچ شامل کیتا جا سکدا اے۔

جے اسان ادب دے ماخذ تے محرکاں دیاں اینہاں چار قسماں اتے
ڈو نکھیاں سوچاں سوچے ناں دیکھاں گے پئی اہمہ محرکات کھ ادب دی پیدائش دے
موجب ای نہیں سکوں ادب دیاں دکھ صنفیاں دی اینہاں محرکاں توں صورت
پذیر ہوندىاں نہیں۔ ادب دے موضوعاں دی گونا گونی تے نوع‘ ادب دیاں دکھ
دکھ صنفیاں دیاں جڑھاں دی اینہاں محرکاں دی زمین وچ ڈو نکھیاں جڑیاں ہوياں
وسدیاں نہیں۔ مثال دے طور تے محرکاں دی فہرست وچ نہیں آتے ذاتی اظہار دی
خواہش اے۔ اسان جو کجھ سوچدے تے محسوس کردے آں دوجیاں تائیں اپڑان دی
انگیت اک فطری جذبہ اے۔ ذاتی تے باطنی اظہار دے ادب وچ لوک گیتاں تے
غزلاں درگیاں قسماں دی شاعری شامل ہوندى اے۔ اوہدے وچ ایہو پیہہ مضمون
دی جگہ پاوندے نہیں بیروئے ذاتی نقطہ نظر نال تحریر کیتے جاوندے ہیں۔ ایس لحاظ
نال ایس ادب وچ فنی تے ادبی تنقید دا ادب وی شامل ہوندا اے‘ دوہجے ہور ناں

لوکاں دیاں کماں تے عملاں نال ساڈی دلچسپی تے اوہدے اظہار توں ایہو جیہا ادب جنم یئد اے، 'بیرہ' عام زندگی نال تعلق رکھدا اے۔ اوہدے وچ اوہناں چیزاں دا بیان ہوندا اے، 'بیریاں' ذاتی تے محض حد اداں چوں نکل کے پوری نوع انسانی نال وابستہ ہون۔ ایہہ ادب عمرانی تے سماجی دنیا تے ایہدے بے شمار مسئلے توں پیدا ہوندا تے دودھ چھلدا اے۔ ایس ادب وچ لکھاری اپنے من وچ جمات مار دے تے دل دے دریا وچ ٹھیکیاں مارن دی تھاں باہر دی دنیا وچ قدم رکھدا اے۔ ایس گلوں ایس ادب وچ منہم قہے تے کہانیاں، تروچ داستانیں تے رومان، افسانہ، ناول تے ڈراما وغیرہ دکھو دکھ منہاں دا اڈب شامل ہوندا اے۔ تیجے ساڈے آسے پاسے پھیلی ہوئی حقیقی دنیا نال ساڈی وابستگی توں ایہو جیہا ادب تکمیل پاووندا اے، 'بیرہ' قدرت دیاں نظارےاں تے فطرت دیاں مظہراں نوں اپنا موضوع بناووندا اے۔ ایہہ مظہر کشی تے وصف نگاری دا ادب اے۔

ادب دے ماخذ اں تے عمرکاں، ایس توں جنم لین والے موضوعاں تے ادب دیاں منہاں دے ایس سرسری تے اوپرے بیہ ذکر توں ایس گل دا نکیر ہوندا اے پئی ادب نال ساڈی رغبت تے دلچسپی ایس دی گہری تے دوامی انسانی اہمیت پاروں ہوندی اے۔ جیویں دھرتی وچ پیجے ہوئے دانے وچوں کوئل کو پھلاں بھنڈیاں نہیں۔ ایہن دے پڑھن توں زندگی نال ساڈے وسیع ڈولتھے تے سمجھنے رابطے استوار ہوندے نہیں۔ ادب زندگی دے بارے وچ انسانی مشاہدے تے تجربے، انسانی احساس تے تصویر دی اک اہم دستاویز اے، 'ادب' اساسی طور تے زبان دے وسیلے نال زندگی دا اظہار کردا اے۔ ایس اظہار نوں ادبی فن دے دکرے دکرے تے قسماں قسماں دیاں پیکراں وچ ڈھالیا جاتا اے۔ ادب زندگی دے سارے زندہ رہندا اے۔ جیدے توں ایس دا خیر اٹھایا جاتا اے۔ ادب دا فیشن محل انسانی فطرت دے رازاں گاریاں نال اُساریا جاتا اے۔

انسانی نفسیات وچ ادب دے عمرکاں تے ماخذ اں دا ڈولتھی نظر تے گہری سوچ تے فکر نال جائزہ لیا جاوے تاں ایس ایہناں نتیجیاں تے اپڑدے آں، پئی ادب پارہ دو جیاں عملاں دیاں تحریراں توں اک تاں ایس لحاظ نال دکھ ہوندا اے پئی اوہ کسے اک خاص علاقے تے طبقے دیاں پڑھن والیاں نوں ای متاثر نہیں کردا

سکوں وقت تے مقام دیاں سرحدیں تے غلیچاں نوں ٹپ کے عام انساناں، عام مردوں تے عورتاں دی دلچسپی، رغبت تے ولی کھج دا موجب ہوندا اے۔ دوہے اوہ آپ وی متاثر ہوندا اے تے اپنے بیاناں نال دوجیاں نوں وی اوہناں کیفیتاں توں متاثر کردا اے۔ پر ایس گل توں دکھ غیر ادبی اظہاراں توں بھاویں ایسناں دا براہ راست تعلق علم دے ایسناں شعیاں نال ہودے بیہرے انسانی نفسیت نوں زیر بحث لیاوندے نہیں، نہ گلشن والے تے کوئی کیفیت تے جذبہ طاری ہوندا اے تے نہ ایہدے بیان توں دوجیاں دے جذبات وچ کوئی حرکت بھجان تے مل چل چدی اے۔ ایہہ تاثر تے عدم تاثر دا فرق ادبی تے غیر ادبی اظہاراں دا طرہ امتیاز اے، ایہہ اک دوہے توں ممتاز ہوندے نہیں۔ نیچے ادب دی آبیاری انسانی فطرت دے مذہم قدیمی تے کدی نہ بدلن والے عناصر نال ہوندی اے۔ اک ادبی شاہکار اپنی نوعیت دے اعتبار نال اک تکمیلی تے اتمہ حیثیت دا حامل ہوندا اے تے اوہی مقبولیت تے سلف اندوزی تھاں تے ویلے دیاں حد بندیوں توں دراڑی ہوندی اے۔ پر اوہدے مقابل غیر ادبی کارنامیوں وچ مقامی مرجحان تے زمانے دی رفتار دے نال نال ارتقاء پذیر تصورات تے نظریات پھیررت نویاں دریافتیں تے انکشافاں پاروں کتر بیونت تے گھائے وارے لئی تھاں رہندی اے۔ چوتھے ایہہ پئی ادبی اظہاراں وچ ہیئت تے صورت نال انسانی محبت تے لگاؤ پاروں ادبی مواد اپنی نوعیت دے اعتبار نال وکھو دکھ پھیاں وچ ڈھالے جاوےں دا تقاضا کردا اے تے اپنے موضوع تے ماہیت دی مناسبت نال اپنے لئی نویں نویں پیکر تراشدا رہندا اے۔ پنجویں گل ایہہ پئی ادبی تے غیر ادبی کوششیں تے کاوشاں دا قدراں (Values) دیاں دکھریاں دکھریاں راجد حائیاں نال تعلق ہوندا اے۔ کسے ادبی فن پارے دی مرغوبیت تے قدر و قیمت نفسیاتی لگاؤ تے جذباتی وابستگی پاروں متعین ہوندی اے۔ پھیر ادب دی قلمرو توں باہر قدراں دی جانچ پڑتال دے بیانے دکھ تے ناپ تول دیاں نکڑیاں جدا ہوندیاں نہیں۔ پھیویں تے آخری گل ایہہ پئی جتھے دوجیاں علماں دا مقصد تے مدعا محض علم توں بہرہ ور کرنا ہوندا اے، اوتھے اک ادبی شاہکار دی غرض و عاقبت بھاویں علم دا ابلاغ ہووے، یاں نہ، پر مواد تے موضوع دا چناؤ تے پھیر اسلوب وچ اوہدا متہائے نظر جمالیاتی طمانیت تے خط آفرینی ہوندا اے۔

ادب زندگی دا ترجمان اے، پر اچھے تے وڈے ادب لئی کچھ شرطیں ہور
 وی نہیں۔ زندگی وی ترجمانی کردے ہوئے خط آفرینی توں دکھ ایہدے کچھ فرض ہور
 وی نہیں۔ ادب کھ زندگی دا ترجمان ای نہیں، میتھیو آرنلڈ دے اکھاں وانگوں سکوں
 ”حیات وی تنقید“ وی اے، ادب واکم زندگی اتے تنقید کرتا اے۔ زندگی نوں پرکھن
 تے جاچتا اے۔ اوہدیاں خوبیاں تے خامیاں نوں اجاگر کرتا اے۔ حیات دے چنگے تے
 بھیرے، پہلوواں نوں نمایاں کرتا اے تے ایہدے نال غال زندگی دے گھٹیا کوجھے
 عناصر نوں دور کرتا اے۔ اوہناں دی اصلاح، درستی تے تطہیر وی ترغیب دینا اے۔
 زندگی دے سیر، گھپ گوشیاں نوں روشنی نال منور کرتا اے۔

اتے دتے ہوئے پیاں نوں طوط رکھیا جائے تے سالوں ادب دے متعلق
 اک ایہو جیہا تصور مل جائدا اے، سیرا کافی گھلا ڈلھا اے تے بہت حد تاہیں درست
 وی، ایناں بنیاداں تے ادب دے دتے ہوئے تھلے چار عناصر قرار دتے جا سکدے
 نہیں۔

(الف) ادب واکم تے مل انسانی زندگی توں ہوندا اے۔

(ب) ادب اپنے موضوع تے ماہیت دے اعتبار نال لوکاں دی سمجھ تے لطف
 اندوزی دا باعث ہوندا اے۔

(ج) ادب دی ہیئت تے صورت دے وکھو دکھ اسلوب جمائیا تے خط آفرینی
 دے موجب ہوندے نہیں۔

(د) ادب اپنیاں فنی تقاضیاں نوں پورا کردے ہوئے زندگی دی تہذیب تے
 تطہیر، بھلائی تے اصلاح دا ضامن وی اے۔

انگریزی تنقید دا ارتقا

یورپ وچ تنقید دے نمونے افلاطون دی "مثالی جمہوریہ" توں دی پہلاں مدے نئیں۔ سانوں کئی قسماں دے مقالیاں وچ تنقیدی خیالات دی موجودگی دا احساس ہوندا اے۔ مختلف شاعراں دی شاعری وچ وی تنقیدی اشاریاں دی جھلک اے۔ ایس توں علاوہ ڈراما نگاری دے فن تے کئی مقالیاں وچ واضح تنقیدی بصیرت دا احساس ہوندا اے ' پر ایس بے باقاعدہ تنقید دے باوجود ارسطو اوہ پہلا نقاد اے ' جینے تنقید تے شاعری لوں مائنس تے فن دا درجہ دے دتا۔ ایس لئی ایسی یورپ وچ ارسطو لوں ای پہلا باقاعدہ نقاد تسلیم کردے نئیں ' پر حقیقت ایہہ دے کہ افلاطون دا اصل مسئلہ شاعری یاں تنقید نہیں سی۔ اوہدا اصل مسئلہ سیاست سی کیوں کہ سیاست اوس ویلے دے سارے علماں تے چھائی ہوئی سی۔ ایسی دیکھنے آں کہ افلاطون دی تصنیف "مثالی جمہوریہ" وچ جدوں شاعراں دا ذکر چھڑدا اے تے اوہ شاعراں لوں ریاست توں باہر کڈھ دیندا اے۔ افلاطون شاعری دے سخت خلاف سی کیوں کہ اوہ دے نزدیک شاعری ریاست وچ خلل پیدا کرن دا ذریعہ اے۔ دراصل افلاطون شاعری تے دو بے فاناں توں ترتیبی درجے دی نقل سمجھدا اے۔ اوہ دے خیال مطابق ہر چیز دی اصل عالم مثال وچ موجود اے جتے دنیا دی ہر شے گھوڑا، کرسی، میز اپنی مثال دی نقل نہیں۔ ایس طرح شاعری نقل دی نقل اے تے ایس لئی حقیقت توں ہوں دور اے۔ دو جا اوہ دے نزدیک شاعری جذبات لوں اُبھارن دا کم کردی اے تے جذبے عقل د فکر دے خلاف نئیں تے منحصر دی نئیں۔ ایس لئی نظم و ضبط نہیں رہ سکدا۔

ایہناں اعتراضاں دے تحت اوہنے شاعراں لوں "مثالیہ جمہوریہ" توں باہر کڈھ دتا۔ ایہناں ساریاں گلاں دے باوجود افلاطون شاعری لوں خوب سمجھدا سی۔

کیونکہ ارسطو نے اوہدیاں مختلف آراء توں ای قائمہ اٹھایا تے تنقید نوں مکمل فن تے
سائنس دے درجے تے پہنچایا۔ چنانچہ فن تنقید دی باقاعدہ ابتدا ارسطو توں ہوندی
اے۔ اوہنے شاعری تے تنقید نوں فلسفہ، اخلاقیات تے سیاست توں اک علیحدہ
ہد اگانہ حیثیت دئی۔ ارسطو بھادیس افلاطون دا شاگرد سی، پر اوہدی سوچ مختلف سی۔

ارسطو 348 ق م وچ اٹاکیری دے مقام یونان وچ پیدا ہویا۔ اوہا بچہ شاهی
طیب سی۔ اوہ دس سال تک افلاطون دی اکیڈمی وچ تعلیم حاصل کردا رہیا۔ پئی
توں تے اگلیاں وچ ہر وچے اگولیاں پان والا ارسطو تنگ پر بڑا ذہین سی۔ اوہ دے
چہرے تے طویہ مسکراہٹ ہر وچے رہندی۔ ارسطو دی افلاطون دی طرح فن نوں
زندگی دی نقل قرار دھدا اے، پر ارسطو کس نوں زندگی توں وی زیادہ مکمل تے
غریبورت نقل قرار دھدا اے۔ ایس نوں اہہ MEMISIS کہندا اے۔ دوہا اوہدا
مشہور نظریہ کٹھارسس KATHARSIS دا اے۔ اوہدا مطلب اہہ دے کہ ادب
وچ جیڑی جذبے دی عکاسی ہوندی اے، اوہ دے راہیں ہڈیاں دی تشکیل کیتی
جائے کیوں کہ اوہا بچہ حکیم سی۔ ایس لئی اوہنے طب دا نقطہ کٹھارسس استعمال کیتا،
جیڑا مطلب اے ”مثالی یاں طالب“۔ جیڑیں غم دا اثر بڑا تکلیف دہ ہوندا اے، پر
بدوں کوئی چکا شاعر غم دا شعر کہندا اے تے پڑھن والے نوں بڑا قلبی سکون مددا
اے۔ مثال دے طور تے مہاں محمد صاحب دا شعر۔

آئی جان قہقہے اندر جیوں ولین وچ گنا

رودہ نوں کہہ کن رہو محمدؐ جی رہوے تہاں مہاں

زندگی وچ کے قسم داوی غم بڑا تکلیف دہ ہوندا اے، پر اہہ شعر سن کے
غم کٹھا ہو جائدا اے۔ جیجی اوہدی مشہور بحث المانوی ادب وچ پلاٹ دی بنیادی
اہیت توں متعلق اے۔ ارسطو جی بحث توں اہہ پتہ چلدا اے کہ اوہنے پہلاں تے
اعلیٰ شاعری دے اصول قائم کیتے۔ فیر وڈے وڈے یونانی شاعراں دی شاعری توں
اصول مرتب کیتے، فیر سارے تنقیدی اصولاں نوں جمع کر کے اک لوہیں اندازِ نال
پیش کیتا۔ ایہ دے نال ارسطو نے علم بیان، علم دلچ، فصاحت، بلاغت تے زبان
دی کاریگری داوی ذکر کیتا اے۔ ارسطو دے بعد روم دے زیادہ نقاداں ارسطو دی
زبان تے بیان دے حقائق بٹھاں توں بڑا اثر قبول کیتا تے اوہناں دے نزدیک تنقید

دا علم محض زبان تے بیان دے محاسن تے مطابق دا علم ہو کے رہ گیا۔ ہور سس، سیرو تے کوانٹین مشہور رومی نقاد سن، 'ہیمنان یونانی تے رومی تنقید وچ نرا زبان ویاں خوبیاں دی بحث تک تنقید نوں محدود رکھیا۔ ایس طرح تقریباً چھ صدیاں تک یونانی تے رومی تنقید نگار ڈیونٹی سس (DEONESIS) لوسین، سیرو علم بدیع تے بیان وچ ای پھے رہے تے مواد، خیال یاں CONTENT نوں بالکل نظر انداز کر دتا گیا۔

ارسطو توں چھ صدیاں بعد یونان وچ فیراک اعلیٰ پائے دا نقاد پیدا ہویا، جسنے فن تنقید نوں فیراک واری چکایا۔ اوہ رومانی نقاد لان جانتس (LONGINUS) سی۔ اللاطون نے اخلاقی تے علمیاتی انداز ناں شاعری نوں برا کیا۔ ارسطو نے شاعری نوں اعلیٰ انسانی سنتاں دا اظہار قرار دتا، پر اوہ انداز اک منطقی فلسفی واسی۔ اوہنے ادب دے سرست انگیز تے رومانی طرب انگیز دے عنصر دل زیادہ دھیان نہ دتا۔ لان جانتس اوہ نقاد اے، جسنے ادب دی سرست بخش تاثیرت تے زیادہ زور دتا۔ لان جانتس ادب دے الہامی کیف تے زیادہ زور دیتا اے۔ ایس طرح ارسطو دے زمانے دی تقلیدی تنقید رومانی تنقید دے دور وچ داخل ہو جاندی اے۔ اوہنے ادب دی سمجھ توں وڈی خوبی SUBLIMITY قرار دتی۔ SUBLIMITY دے معنی کچھ غیر واضح طور تے سمجھے گئے نیں۔ جیویں کچھ نے جلال تے جلیل دے معنیں وچ لیا اے، پر لان جانتس دے نزدیک (SUBLIMITY) ترفع، رعلت یاں ELEVATION دے معنیں وچ استعمال ہویا اے۔ لان جانتس دا زیادہ زور خیالات دے شکوہ تے جذبات دی شدت تے سی۔ اوہ کہندا اے کہ ادب الہام تے کیف دا سیلاب اے، میرا ساری چیزاں نوں روڑھ دیتا اے۔ کلاسیکیت وچ شکست تے خارجی صورت تے زور دتا جاندا اے تے رومانیت وچ موضوع نوں اہم قرار دتا جاندا اے۔ لان جانتس پہلا رومانی نقاد اے پر اوہنے کلاسیکیت دی افادیت توں انحراف نہیں کیتا۔ ادب دی تخلیقی آزادی تے لان جانتس نے زیادہ توں زیادہ زور دتا۔ ایس لئی اوہ قواعد تے ضوابط دی پابندی نوں چنگا نہیں سمجھدا۔ لان جانتس کہندا اے کہ جذبے دی شدت استعاریاں دی صورت وچ ظاہر ہوندی اے۔ استعارے دی زبان نری ادب عالیہ دی زبان نہیں سکوں عام بندے دی جذبیاں دے

ہر وہ دج ایو زبان استعمال کردے ہیں ، فرق صرف اسے ہوندا اے کہ عام ہندے
تے فنکار دج محفل دی بندی وا فرق پے جاندا اے۔ اگھار دے سلسلے دج لان
جانسن ، صنائع بدائع ، لفظاں دے صحیح استعمال تے عملیاں دی موثر ترتیب نوں شاعر
دیاں تن اکتسابی خوبیاں مکن دا اے۔

لان جانسن توں بعد قرون وسطی دج مذہب ہر شے تے حاوی رہیا۔ ایس
دور دج تنقید تے ادب دی ترقی رکی رہی۔ ایس دور دج اٹلی دے شاعر دانٹے دا
روز مرہ بول چال تے ، رسالہ ، ای ساری کائنات اے ، بیدے دج اوہدے شاعر
تے شاعری ہارے مختلف خیالات ملدے نیں۔ اوہ کنڈا اے کہ شاعر نوں مذہب
زبان استعمال کرنی چاہیدی اے۔ دہائی زبان دے اوہ بالکل خلاف اے۔ شاعری دج
محبت تے اخلاقی مضموں دا ذکر زیادہ ہودے تے ڈوٹھے خیالات دی شاعری دج بڑی
ضرورت ہوندی اے۔ DEEP THOUGHT عمہ شاعری دی سمجھ توں وڈی
خصوصیت اے۔ زبان پر شکوہ تے شان و شوکت والے لفظاں توں مزین ہوئی چاہیدی
اے۔ قرون وسطی توں بعد مختلف علماں دی ترقی ہوئی تے اک داری فیر کلاسیکی تنقید
نے جنم لیا۔ ارسطو دے نظریاں دی تقلید شروع ہوئی پر ایس زمانے دے نقاد قرون
وسطی دے نقاداں دی طرح تقلید نہیں کردے سن۔ قلم سڈنی تے بن جانسن جیہ
نقاد پیدا ہوئے ، بیرے یونانی تنقید توں متاثر سن۔ دوداں دے نظریات مختلف سن۔
سڈنی شاعری دی تنقید دج بالکل پرانے تنقید نگاراں دی طرح اے۔ جے کوئی چیز
تھوڑی جیسی دکھری اے تاں اوہ اسے کہ اوہ شاعری دی سمجھ توں وڈی خصوصیت تے
لطف اندوزی تے بہت زور دیندا اے۔ اوہنے پرانے اصولاں دی پیروی دے جوش
دج ہم عصر ادب نوں چنگا نہ جانیا۔ بن جانسن دے اوہدے مقابلے کچھ خیالات ایو
جیہ سن۔ سچا نقاد اوہو ہو سکدا اے ، بیرے شاعری ہودے۔ اوہ اخلاق تے شاعری
نوں اکو سمجھدا اے۔ اوہ کنڈا اے کہ شعر دج زبان تے خیال ، جسم تے روح دی
طرح مربوط ہوندے نیں۔

سر قلم سڈنی تے بن جانسن دے تنقیدی اثرات ستارھویں صدی دے
نقاداں تے مسلط نیں۔ ستارھویں صدی دج زیادہ تر تنقیدی کم فرانس دج ہویا۔ بولیو
' رسیں ، لاسیو ، کورسین ایس ضمن دج مشہور۔ انہاں دے وچوں وی بولیو

زیادہ مشہور ہے۔ یولیو فونی افسری۔ اوہنے ادب وچ وی قواعد تے ضابطے بنائے۔
 اوہ چاہندا سی کہ ہر صنف وچ یونانی نقادوں دے ضابطے طوط رکھے جان تے اوہناں
 توں ذرا وی انحراف نہ کیتا جائے۔ ایسے سے انگلستان وچ ڈرائیڈن نے جنم لیا۔
 جیر ۲ پرانیاں کامدیاں نوں ضروری سمجھدا سی، پر اوہنے اپنی غیر معمولی قابلیت دی
 وجہ نال تنقید وچ اک نویں راہ کڈی۔ عام طور تے لوک اوہنوں تنقید دا ہائی وی
 شمار کردے نیں۔ ڈرائیڈن کنہدا اے کہ ارسطو دے قانون ادب یونان واسطے سن۔
 اسانوں اپنے حالات، مزاج، ماحول مطابق قانون بنانے چاہیدے نیں۔ ادب نوں اوہ
 اک جاری رہن والی قوت سمجھدا اے۔

ڈرائیڈن دا عہد یولیو کولوں بڑا متاثر سی۔ اوہ یولیو دے عہد نوں لغویات
 قرار دیندا اے۔ ڈرائیڈن کنہدا اے کہ شاعری دا مقصد وجدانی کیفیت طاری کرنا
 اے۔ اوہ شاعری دی نقش نوں اصل توں زیادہ خوبصورت سمجھدا اے۔ اوہ تخیل
 نوں شاعری دی اصل قوت قرار دیندا اے۔ ڈرائیڈن نے ارسطو، لان جانتس تے
 سڈنی دے افکار وچ کچھ ہور دودھ کر کے تنقید دے میدان وچ اک نویں راہ
 کڈی جیویں ارسطو لئی ڈراما وچ سبھ توں ضروری عنصر پلاٹ اے۔ ڈرائیڈن نے
 پلاٹ نوں ضروری عنصر کیا، پر سبھ توں دوا عنصر فن توں عاری اے۔ لان جانتس
 نے شاعری وچ ترفیع نوں سبھ توں ضروری شے قرار دتا اے، پر ڈرائیڈن ترفیع دی
 قانونیں حسرت دا لفظ دیتا اے۔ سڈنی کنہدا اے کہ شاعر نقش نہیں کردا سگوں
 تخلیق کردا اے۔ شاعر اک مثالی دنیا تخلیق کردا اے، بیدے نال اخلاق دی اصلاح
 دی ہوندی اے۔ ڈرائیڈن نوں مثالی دنیا نال کوئی دلچسپی نہیں سی۔ اوہ کنہدا اے کہ
 شاعر حقیقی دنیا دی حقیقی تصویر پیش کردا اے۔ شاعر فطرت دی حقیقی عکاسی فنکارانہ
 حسن کاری نال کردا اے، بیدے نال بندیاں نوں اپنی شناخت دی ہوندی اے،
 مسرت دی ہندی اے تے کسے حد تک کچھ نہ کچھ سبق دی حاصل ہوندا اے۔
 ڈرائیڈن پہلا نقاد اے، جینے یونانی، اطالوی تنقید دے اصول نظر انداز کر کے
 انگریزی ادب دی حمایت کیتی۔ اوہدا خیال سی کہ انگریزی ادب ای اوہدے زمانے
 اوہدے لوکاں دا صحیح ترجمان ہو سکدا اے۔ ایس طرح فن تنقید اک نویں دور وچ
 قدم رکھدی اے۔ ڈرائیڈن نے شاعری دی مسرت بخشی تے زیادہ زور دتا اے تے

اوپدی اخلاقی حیثیت نوں جالوی قرار دیدا اے۔ ڈرائیڈن توں بعد پوپ ' ایڈسن ہرک ' ڈاکٹر جاسن اوسے طرح دے نظریات نوں کہے نہ کہے شکل دہرائدے رہے۔ ایڈسن نے انگریزی شاعری نوں ڈرائیڈن دے اصولاں دے تحت پرکھیا نالے اوہنے تخلیقی تخیل تے زور دتا۔ ڈاکٹر جاسن نے مذہبی اصولاں دی طرح ڈرائیڈن دے اصولاں دی پیروی کیتی۔ رومانی غلام ڈاکٹر جاسن نوں نوکلاسیکی غلام دی قرار دیدے نیں کیونکہ جاسن نے عقل پسندی تے استعارہ دی شدید مخالفت کیتی۔ جاسن کہے نہ کہے مدد تیک متعصب غلام سی تے اوہدے خیالات ویج دتیانوسی خیالات دیاں جھلکیاں صاف نظر آندیاں نیں۔ اوہ اخلاقی قدراں تے ضرورت توں زیادہ زور دیدا اے۔ ڈاکٹر جاسن توں بعد تنقید دا اک نواں دور شروع ہوندا اے ' بیسنوں اسیں تنقید دا رومانی دور کہہ سکتے آں تے ایس دور دا آغاز گج طور تے جرمنی ویج ہویا کیونکہ جرمنی ویج دی انگلستان تے فرانس دی طرح تقلیدی تنقید دا زور سی۔ میکملن (MECMILLEN) اوہ پہلا شخص اے ' بیسنے ڈرائیڈن دی طرح ایہہ کہیا کہ جسم دی بجائے روح دی تقلید ہونی چاہیدی اے تے ایہہ کہہ کے اوہنے روحانی تنقید دی بنیاد رکھی۔

اوپدے بعد جرمنی ویج دوجا اہم غلام یٹک اے ' بیسنے کہیا اے کہ فکار مٹھن حسین چیزاں نوں خوبصورت بنا کے نہ پیش کرے سکوں فکار بد نما چیزاں نوں دی فن دے ذریعے حسین بنا کے پیش کر سکا اے۔ اوہ کہندا اے فن نوں حقیقت تے جلی ہونا چاہیدا اے ' پراثر ہونا چاہیدا اے تے انداز نگارش نمایاں ہونا چاہیدا اے۔ اوس زمانے دے مشہور جرمنی فلسفیاں نے وی تنقید ویج حصہ لیا تے اپنے نظریے پیش کیتے۔ چنانچہ شیکل کانٹ نے شاعری نوں الہام قرار دتا تے ایہہ وی کہیا کہ شاعر پیغمبر درجہ رکھدے نیں۔

ایس دے علاوہ ایس دور دے رومانی شاعراں وی رومانی تنقید ویج بڑے اثنا تے کہتے۔ مثلاً ' جرمنی ویج گوئٹے تے انگلستان ویج ورڈز ورثہ نے رومانی تنقید ویج حصہ لیا۔ ولیم بلیک پہلا شاعر سی ' بیسنے انگریزی شاعری دے پرانے اصولاں توں انحراف کرن دا نعرہ لایا۔ گوئٹے تے ورڈز ورثہ نے رومانی تنقید نوں ایس انتہا تک پہنچایا کہ شاعر نوں پیغمبر دا ہم رتبہ قرار دتا۔ ولیم بلیک نے پہلی وار کہیا سی کہ سانوں

باقاعدہ علم کے سائنس بنایا گیا۔ اجمہ دور وی سائنس دا اے۔ مذہب دی گرفت مکن
گئی تے سائنس دے رجحان ہر علم وچ نظر آون لگ پئے۔

فرانس دا مشہور نقاد سانت ہیو پہلا نقاد اے جینے تنقید نوں سائنس دا درجہ
دیا۔ اوہ کہندا اے مصنف نوں سمجھن واسطے سائنسی تجزیہ تے تحلیل ضروری اے۔
سو نقاد واکم مصنف دی سوانح نوں پڑھنا تے اوہدی شخصیت دا تجزیہ کرنا اے تے غیر
اوہدی تخلیقی خود بخود واضح ہو جائے دی۔ سانت ہیو نے تے ایہوں تک کہیا اے۔
”اک دن آئے دا جدوں اخلاقی کرشمیاں دی سائنس دی مرتب ہو جاوے
گی تے جدوں انسانی ذہن دیاں قسماں ہو جان دیاں۔“

حقیقت وچ سانت ہیو تے یتیمو آرنلڈ ایس دور دے مدخلے نقاد نہیں
ہیں ان نقاد وی اصلیت تے اہمیت تے غور کیتا۔ اجمہ شاعر دی طرح نقاد لوں خداداد
صلاحیتاں دا مالک سمجھدے نہیں۔ شاعر واکم انسانی فطرت تے عبور حاصل کرنا اے
تے نقاد واکم انسانی فطرت تے شاعری دے فن تے عبور حاصل کرنا اے۔ ایہدے
نال ای فرانس وچ اک ہور نقاد اٹھیا، اوہ اپنا ناں ٹین (Taine) سی۔ اوہنے اجمہ
کہیا کہ ہر مصنف اپنے طبقے، قوم تے دور دی پیداوار ہوندا اے۔ ایس لئی کہ
مصنف نوں جانن لئی اوہدے معاشرتی حالات، طبقہ، دور، قوم نوں سمجھنا سبھ توں
ضروری اے۔ سو اوس دے ایس نظریے نال تنقید سوشل سائنس دا اک شعبہ بن
گئی۔ ٹین کہندا اے کہ تنقید شاعر دی کائنات تے شاعر دی فکری شخصیت نوں نویں
سرے توں دریافت کرن دا ناں اے۔ قوت تنقید تے علم نال ای اوہ چنگا نقاد شاعر
دی دنیا نوں دوبارہ دریافت کر سکدا اے۔

مغرب وچ انیسویں صدی دا اک ہور وڈا نقاد یتیمو آرنلڈ اے۔ یتیمو
آرنلڈ نے روایتی تنقید دے برعکس کلاسیکی تنقید دا موقف اختیار کیتا۔ یتیمو آرنلڈ
سانت ہیو توں وی متاثر سی تے یونان دے اصولاں نوں وی حد توں زیادہ اہم سمجھدا
سی۔ عام طور تے لوک یتیمو آرنلڈ نوں یورپ دا وڈا نقاد سمجھدے نہیں۔ دراصل
یتیمو آرنلڈ نے تنقید دے علم نوں ہر صورت وچ کھل کرن دی کوشش کیتی۔ اوہ
ارسطو توں لے کے اپنے زمانے تک ساریاں نقاداں تے عبور رکھدا اے۔ اوہنے
سارے مغربی نقاداں دے اصول لے کے اپنے نویں اصول مرتب کیتے تے اوہناں

اصولاً لوں مد نظر رکھ کے دو بے شاعراں نے تنقید دی تھی۔ اوہدی تنقید دے دے دو حصے نہیں۔ اک شاعری دے ضمن وچ 'اک تنقید دے ضمن وچ' - آرٹڈ نقاد لوں بڑی اہمیت دیندا اے کیوں جو اوہ کہندا اے نقاد واکم شاعری لوں سمجھاتا وی اے تے لوکاں دا مذاق درست کرنا وی اے۔ اوہ تقریباً "نقاد لوں پیغمبر دے درجے تے لے آوندا اے" جیسا کہ تہذیب تے تمدن لوں ترقی وی دینا اے تے انساناں لوں کمال انسانیت تک پہنچاتا وی اے۔ پیٹریو آرٹڈ حقیقت وچ سکول ماسٹری۔ ایس لنی اوہدے کول اصلاحی رجحان زیادہ ملدا اے۔ ایس گل مشہور اے کہ اوس زمانے وچ جدوں تنقید دے ضمن وچ ایسہ کہیا جاندا سی کہ: "اسطو نے ایسہ کہیا۔ آرٹڈ دے زمانے وچ ایسہ کہیا جاندا سی کہ آرٹڈ نے ایسہ کہیا۔ آرٹڈ کہندا اے اوپ تنقید حیات اے۔ اوپ تے زندگی دے رشتے لوں آرٹڈ نے سمجھ توں واضح پیش کیتا۔ آرٹڈ دا نقطہ نظر عموماً "اخلاقی رہندا اے کیوں جو اوپ لوں تنقید حیات کندیاں وی اوہ معاشرے دی تہذیب تے ترقی دی گل کردا اے۔ ایسے بعد آرٹڈ کہندا اے نقاد واکم ایسہ وے کہ نقاد اعلیٰ خیالات تے افکار معاشرے وچ رائج کرے سواتھے نقاد لوں فلسفی دے درجے تے لے آوندا اے۔ شاعری وچ اوہ ارفع جمیدگی (HIGH SERIOUSNESS) لوں ضروری سمجھدا اے۔ صحیح فن اوہدے نزدیک اوہو اے "بیر" زیادہ توں زیادہ مسرت بیم پہنچائے۔

ڈیوڈ ڈیشیز لکھدا اے کہ آرٹڈ اوپ نوں محاصر ثقافت دے پس منظر وچ دیکھدا اے۔ آرٹڈ معیار تے قدراں دا ذکر کردا اے۔ آرٹڈ نقاد وی اے تے فعال مبلغ وی۔ آرٹڈ نے اعلیٰ شاعری دی روح نوں ہومر، ڈانٹے، شکسپیئر، ملٹن دے شعراں دی مثالیں نال واضح کیتا۔ ایسے بعد یورپ وچ تنقید دے ضمن وچ دو فرقے بن گئے۔ اک فن اخلاق دا فرقہ تے دوجا فن تنقید دا فرقہ۔ فن اخلاق دے وچ رسکن، تے ٹالسٹائی آندے نہیں، بیرے کہندے نہیں کہ مذہب تے اخلاق فن اکو چیز اے تے فن لوں مذہب دے سمت قریب کر دیندے نہیں۔ دوجے فرقے وچ صرف اک نقاد مشہور اے تے اوہا ہل بیر (PEIRE) اے۔ اوہ فن لوں طرز ادا دی وجہ نال مذہبی تے اخلاقی تاثرات نالوں زیادہ موثر ثابت کردا اے۔ رسکن تے الماطون دوویں اوپ وچ اخلاقی بلندی دے کاکل سن پ، دوویں دے خیالات وچ تضاد

دی موجود ہے۔ افلاطون ادب کو محض الاخلاق کہتا ہے۔ رسکن مصلح اخلاق ثابت کرتا ہے۔ افلاطون ادب کو قریب حواس قرار دیتا ہے جسے رسکن تخیل کی کرشمہ سازی کے تخیل کو کبریائی روح کہتا ہے۔

موجودہ دور دج تنقید اپنی انتہائی بلندیوں کو چھو چکی ہے۔ دکھو دکھ رہائیں دے نقاد عروج کے نظر آتے ہیں۔ مغرب دج اعلیٰ و اعلیٰ کر رہے اور کلا نقاد اے! جیسے ایس دوروں کو اپنے تنقیدی خیالات میں بڑا متاثر کرتا ہے وڈے نقاد ادبی تحریروں کو مرعوب ہوئے۔ کروچ فن کو الہامی کرشمہ قرار دیتا ہے۔ کروچ دا زمانہ مختلف تحریروں دا زمانہ ہے جسے مختلف ازم دریافت ہو گئے ہیں۔ ایس دور حقیقت دج ادبی افرا تفری دا زمانہ ہے۔ ایس دور دج والٹر پیٹر دی اپنے تنقیدی نظریوں دی وجہ مال کافی مشہور ہے۔ والٹر پیٹر نے فن برائے فن دا نظریہ پیش کیا۔ ادبے خیالات رسکن دے بالکل الٹ ہیں۔ والٹر پیٹر فن کو اخلاق دا غلام نہیں سکوں آقا سمجھتا ہے۔ اوہ کہتا ہے کہ بہترین اخلاق ایس دے کہ فنکار دی طرح زندگی گزاری جاوے۔ ادبے نزدیک حسن سچائی دج بھیا ہے جسے ایس اظہار ہے۔ شاعر حقیقت کو فوٹو گرافی دی طرح پیش نہیں کرتا سکوں شاعر حقیقت بارے اپنا مخصوص وژن (VISION) پیش کرتا ہے۔ اوہ فن برائے فن دے نظریے دا قائل ہے ایس لئی اوہ کہتا ہے کہ فنون لطیفہ دا اصل مقصد مادی احتیاج یاں فائدہ تلاش کرنا نہیں سکوں فن دا مقصد اولین مسرت بہم پہنچانا ہے جسے مسرت ذوق جمال دی تسکین دا ناں ہے۔ ایسے برعکس کروچ کہتا ہے کہ فن اظہار ذات دی اک صورت ہے۔ اصل فن فلسفہ جمال دے مطابق فنکار دے ذہن دج حقیقی ہوتا ہے۔ ادبی کھل صورت ذہن دے اندر رہندی ہے جسے ایس داللی اظہار کو خارجی صورت دین دج فنکار تارک ضرور ہوتا ہے۔ ہر صورتی اظہار دی ناکامی دا ناں ہے جسے حسن اظہار دا دوجا ناں ہے۔

جدید دور دج روبرٹسن، آئی اے رچرڈز، سی ڈی لیوس، شیون پنڈز، ہرٹ ریڈ، لی ایس ایلیٹ نمایندہ تنقید نگار ہیں جنہاں اپنے خیالات میں تنقید دج پیش با اضافے کیتے۔ روبرٹسن دی تحریروں کو چھ ہندا ہے کہ اوہ تنقید کے نفسیات کو لازم لحوم سمجھتا ہے۔ آئی اے رچرڈز دی تنقید دی دو نظریاں تے

مٹی ہے۔ قدراں تے ابلاغ شاعری اوہ کامیاب ہے ، بیسوں پڑھ کے قاری شاعر دے ذہن نوں پڑھ سکے۔ ایسے نوں اوہ ابلاغ دا تہاں دیندا ہے۔ نظم اوہ بہتر ہے ، جیڑی شدت نال ایس نظر پے دی عکاسی کرے۔ قدراں دے بارے اوہدی گل بات کافی جھلک ہے تے قدراں دی بحث وچ اوہ نفسیات تے تنقید دوواں نوں ملا جلا دیندے نیں۔ اوہ کہندا ہے ذہن اعصاب دا حال ہے ، ایہدے وچ جھنسن دا جوہر ہے جیڑی چیز ایس جھنسن نوں تسکین دے اوہ قابل قدر چیز ہے۔ رچرڈز دے کول اہام ملدا ہے۔ بعض اوقات تہاں اوہدیاں بھٹاں سمجھ نہیں آوندیاں۔ رچرڈز اوپ نوں نفسیات دی شلخ دی کہندا ہے۔ ٹی ایس ایلیٹ دی تنقید تے علم نفسیات دے اثرات نمایاں نظر آوندے نیں۔ ٹی ایس ایلیٹ ایس دور وچ فکری تضادات دے باوجود تنقید دے لحاظ نال فکری بلوغت تے نظر آوندے ہے۔

ایلیٹ کہندا ہے کہ نقاد واسطے سمجھ توں ضروری چیز نقاد دا موقف بالکل واضح ہونا چاہیدا ہے۔ دوجا تنقید دا مقصد اوپ دا مطالعہ کر کے تنقیدی اصولاں دی دریافت ہے۔ تہاں اوہ تقابلی تنقید دی اہمیت نوں بڑے پرزور انداز نال تسلیم کردا ہے۔ اوہ کہندا ہے کہ سارا اوپ اک کھل نظام ہے۔ تنقید تے تخلیق دے رشتے بارے اوہ کہندا ہے۔

Criticism is akin to creation

اوہ کہندا ہے کہ بہترین تنقید اوہ انسان کر سکدا ہے ، جیڑا خود وی فنکار ہووے۔ تنقید واسطے ضروری ہے کہ اصل فن پاریاں نوں پڑھیا جاوے۔ فن پاریاں دی تشریح کیتی جاوے تے لوکاں دے ذوق دی اصلاح ہو جائے۔ نقاد واسطے ضروری ہے کہ اوہ تھب توں ہالا رہوے تے فراموش شدہ فنکاراں نوں فیر زندہ کرے۔ ایلیٹ روایت دی اہمیت تے بڑا زور دیندا ہے۔ سی ڈی لیوس ، وین ڈورین ، سی ایس لیوس تے سٹیفن سپنڈر دور جدید دے شاعر نقاد نیں ، بیسناں دی تنقید اعلیٰ تنقید دامنوت ہے۔

تنقید دے ارتقاء وچ مغربی نقاداں تے مفکراں نے جیڑے تنقیدی اصول دریافت کتے نیں تے جیڑی عملی تے نظری تنقید دے ترقی پڑے چھڈے نیں۔ ایس اوہناں دی نسل تے آؤنا والی نسلاں واسطے سامان ہدایت ہے ، جیڑا ذوق دی

راہنمائی دی کر رہیا اے تے جیدے اتے ہور سوچ وچار ناں زندگی تے ادب دے
 گم شدہ گوشے دریافت ہون دے۔ اہم سرمایہ ماضی، حال تے مستقبل واسطے سرمایہ
 افتخار اے۔ شعر جے کالرج دی زبان وچ مسرت دا سرچشمہ اے تے تنقید اوس
 مسرت دے سرچشمے دی دریافت دا ناں اے۔

اک ویروا: دو تذکرے

عبدالمظہور قریشی پنجابی دے آئیکم تذکرہ نویس نہیں۔ پنجابی ماسک پتراں (ادبی رسالیاں) وچ لکھن توں دکھ اوہناں ”پنجابی زبان و ادب دی تاریخ“ تے ”پنجابی ادب دی کہانی“ دو کتاباں وی رچیاں نہیں۔ بیدے توں پنجابی زبان تے ادب دے پڑھناراں نوں ہوں جانکاری مدی اے۔ ایہہ دو کتاباں ادب نہیں، بیہناں توں اوہناں دی پرکھ ’پڑچول‘ کاڈھ تے کھوج دے طور طریقے رتر کے سامنے آوندے نہیں۔ اوہناں دے لکھت ڈھنگ دے ویروے دے سونہر نمائندے دا وی بھلی بھانت پتہ چل جاندا اے۔

”پنجابی ادب دی کہانی“ اوہناں دی اتلی کتاب اے۔ لمبوں ایہہ اک تذکرہ اے۔ بیدے کل صفحے 646 نہیں۔ ایہی کتاب دے پہلے 168 صفحاں وچ اوہناں پنجابی زبان دی ثور بارے گل کہتی اے۔ اوس دے دکھ دکھ انگاں دا ویروا کیتا اے۔ صفحہ 169 توں لے کے صفحہ 186 تیک اوہناں پہلے چھپے پنجابی ادبی تذکریاں اتے پرکھ دی بھات گھنڈیاں ہویاں اوہناں دے ادبی تھاں نوں گھوٹکھا اے تے اپنی پرکھ دے نئے کڈھے نہیں۔ اتے صفحہ 169 توں اوہناں دا اپنا رچیا تذکرہ شروع ہو جاندا اے۔

قریشی ہوراں ”پرکھ پڑچول تے کھوج“ داندھہ سندیاں ہویاں ”پریم کہانی“ توں لے کے پنجاب یونیورسٹی لمور ولوں جھپی ”تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند“ تیک کے بارے گھٹ تے کے بارے ددھ گل کہتی اے۔ اوہناں دی پرکھ دے ایہی حصے دا سنا تے روپ زیکھا انج آگڑوی اے۔ پریم کہانی بارے اوہناں لکھیا اے کہ ”پریم کہانی دی زبان ہندی رلی پنجابی اے۔ ایہی وچ شک نہیں کہ پاوا ہووے کئی جھانسیں شاعراں دے ناں تھاں تے سے بارے تھلکے کھا گئے نہیں پھیر دی ایہہ

کتاب پنجابی تاریخاں دی بنیادی رات واکم دیندی اے۔“ (ص - 170)

”پریم کمانی“ بارے اوہناں دے ایس پٹے بارے دو راواں نہیں ہن کہ ایہ پنجابی تذکریاں وچوں بنیادی رات دی تھاں رکھدی اے“ پر باوا بدھ سنگھ دی نرول تے سرل پنجابی نوں ہندی رلی آکھنا زیادتی اے۔ کیوں جو ہندی رلی پنجابی دا رواج تے اوہناں دے چلانا کر جادوں دے گھٹو گھٹ دسہ بائی ورھے پچھوں شروع ہویا اے۔

عبد الغفور قریشی ہوراں ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ جی دی کتاب ”پنجابی زبان دی مختصر تاریخ“ آپت دی پرکھ دا چاننا گھنن دی کھپل کیتی اے“ پر ایس جے وچ اوہ کتاب بارے گھٹ گل کردے ہن تے ڈاکٹر دیوانہ بارے زیادہ۔ اوہناں دا لکھنا اے کہ: ”اوہناں پنجابی ادب دی کھوج پڑتال بارے واہ واہ مگر کم کیتا تے انگریزی وچ دی پنجابی ادب دی تاریخ لکھی۔“ (ص - 171)

پر بیرہی گل کرن والی سی کہ ایس کتاب وچ کیہ اے تے کیہ نہیں؟ ایس پاسے اوہناں گوہ کرن دی کھپل نہیں کیتی۔ حالانکہ کسے تذکرے نوں گھوگھن دے ایہہ مدخلے اصول ہن۔ پر اوہناں دے جن تھاں تے جن سال بارے ضرور لکھیا“ پر ”پنجابی ادب دی تاریخ“ ناں دیاں کتاباں بارے کوئی تنقیدی جھات گھنن دی لوڑ محسوس نہیں کیتی۔ حالانکہ اوہ دوویں ایس کیتر وچ میل پھر دی حیثیت رکھدیاں نیں۔

”پنجاب میں اردو“ دا ذکر وی ”پنجابی ادب دی کمانی“ وچ موجود اے۔ پر ایس وچ وی اوہناں ”پنجاب میں اردو“ بارے گل کرن دی تھاں ایس دے لکھیاں حافظ محمود شیرانی بارے ای گل کیتی اے“ بیرہی پوریاں اٹھائی سطران اے پھیلی ہوئی ہے۔ پر اوہناں ”پنجاب میں اردو“ بارے صرف دو سطران لکھ کے اپنا فرض پورا کر دتا اے۔ حالانکہ ایس کتاب دے اوس پچھوڑ نوں بھانن دی لوڑ سی“ جیسے وچ 1904-5ء دے لاگے پنجاب یونیورسٹی لیور وچ پنجابی وچ پڑھائی دی تجویز دی بھرپور مخالفت ہوئی سی تے امرتسر وچ اک اکھ وچ ایس دے خلاف تے اردو دے حق وچ متا پاس کیتا گیا۔ ”مخزن“ تے کچھ مذہبی رسالیاں تے اخباراں وچ ڈھیر لکھیا گیا۔ و۔ لیکن دی لوڑ تاں ایہہ سی کہ کیتے اوس تحریک نوں محظا کرن واسطے تے ایہہ کتاب

نہیں لکھوائی تھی سی، پر ایس بارے عبد الغفور قریشی نے دھیان دیون دی کوشش نہیں کیتی۔ حالانکہ آج کوئی دے ادب دے کھوجی ڈاکٹر اکرام چٹائی پنجابی دے خلاف ایس سازش بارے اپنی کھوج سامنے پیش کر کے پنجابیاں لوں ڈھیر آگاہی بخشی اے۔

پروفیسر محمد سرور تے اوہناں دی اردو کتاب ”پنجابی ادب“ بارے دی اوہناں اپرا رویہ ای رکھیا اے۔ کتاب بارے اک تعریفی سطر اے، پر سرور صاحب دا پورا اگا پچھا دین دا جتن ضرور کیتا گیا اے۔ حالانکہ تذکریاں آپر جہات گنتن والے دی اہمہ لمحل ڈے داری اے کہ اوہ کسے کتاب دا ویر دا کردیاں ہوياں تذکرہ لکھن دے اصولاں لوں اکھوں اوہلے ہون نہ دیوے۔

”مکدے پھل“ ہاں دا کا جیسا تذکرہ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر مرحوم نے رچیا سی۔ ”پنجابی ادب دی کمانی“ وج ”مکدے پھل“ بارے لمیری گل پھوسی اے، پر ایس دے باوجود ایس کتاب دی تھاں نہیں جتھدے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر بارے چلا دیں گل کر کے آگے لکھ گئے ہن۔

ایدا مطلب اہمہ نہیں کہ اوہناں لمیری گل کیتی ای نہیں۔ اوہناں لی گل کیتی اے تے اپنی لی اے جیہدی لوڑ نہیں سی۔ جیں کتاب بارے اوہناں بھرپور ویر دا دین دی کھپل کیتی اے، ”لوہ میاں مولا بخش گشتہ مرحوم امرتسری دی کتاب“ پنجابی شاعراں دا تذکرہ“ اے، ”میاں مولا بخش گشتہ ہوراں دی بولی بارے اوہ انصاف کردے نیں کہ:

”اہمہ کتاب زبان (دی پکھوں) اردو، ہندی لکھوہ جیہی بن گئے اے۔“
(ص 176) ”گشتہ جی دی..... بولی وج اردو“ قاری، ہندی دا ودھیرے اثر اے۔
(ص 424)

”پنجابی شاعراں دا تذکرہ“ پنجابی زبان دے ادب دی کھوج تے پرکھ وج اپنی نو یکلی تھاں رکھدا اے۔ اپنی جاسے پنجاب دا کوئی لکھیا دی گشتہ جی دی ریکھر لوں حالے چھوہ دی نہیں سکیا۔ ایس کتاب وج گشتہ جی نے پرکھ، پنچول تے کھوج دی جیہڑی نیند رکھی، ”اوس لوں کوئی چھڑیا مار کے آلا گھ نہیں سکدا۔ سارے ہی اوہناں دی بولی ہوئی یہ آپر چلن دی کوشش کر رہے نیں۔

ایس گل دی اہمیت اوہوں ہور ودھ چاہدی اے، جیہوں اہمہ پچہ چلا اے

کہ اوہاں امہ کم اودوں سرے چاڑھیا جدوں اوہاں دے نیناں دا چانن جاندا رہیا سی۔ اپنی یادداشت دی نیاد اوپر اپنے پتر محمد افضل خان نوں لکھواندے گئے تے محمد افضل خان لکھدے گئے۔ امہ کم اپریل 1955ء وچ کھل تھی گیا تے کچھ ہنٹیاں گھروں گشتہ جی 19 جون 1955ء نوں چلا کر گئے۔ اوہاں دی امہ پرکھ تے کھوج بھرپور کتاب انج جنوری 1960ء وچ جا کے چھاپے چڑھی۔ اپریل 1955ء توں لے کے جنوری 1960ء تک پنجابی ادب بارے کوئی ذکر یوگ گل واپری تے محمد افضل خان نے ایس تذکرے وچ اس بارے وادھا ضرور کیتا اے۔

گشتہ جی دی ایس گھانا دا کارن اے کہ ایس دے پچھوں جدوں دی کسے پنجابی نے کوئی تذکرہ مرتب کیتا، اس نے گشتہ جی دی پوری پوری پوری کیتی۔ اوہ لکھن ہار لہندے پنجاب دا ہودے یاں چڑھدے دا۔ عبدالغفور قریشی ہوراں دی ایس کتاب توں پو، 'ماہیہ العبابا' اے تے ایس بارے اپنی رائے دی دتی جیویں کہ ایس لکھ آئے 'ن' بیہڑی کہ اک ہکھی اے۔ عبدالغفور قریشی بڑی دلیری نال لکھدے نیں۔

"520 سفیاں دے ایس تذکرے وچ 32 سفیاں دا دیباچہ مرتب ولوں اے۔ باقی سفیاں اتے قریباً 242 ہندو، سکھ، مسلمان عیسائی شاعراں دے حال درج نیں۔ ایہناں وچوں دی ہتے ایہہ نیں، ہیناں نوں کوئی جاندا پچھاندا نیں۔ پر امہ گل ضرور اے کہ اوہ گشتہ مرحوم دے مومنہ ملاحظے والے لوک سن تے اوہاں کول آوندے جاوندے پچیاں لئی مانتی لیاوندے سن۔" (ص 176)

"تذکرہ تحقیق دے پچھوں ناقص تے ناکارہ اے۔ تاریخی مین چھان نہیں کیتی گئی۔ شاعراں دے حالات بارے ایویں گویا ای لیا گیا اے۔ کچھ حالات پرانیاں تاریخاں وچوں بغیر حوالہ لے کے گنڈھ ترپ کے جوڑ دتے گئے نیں۔ امہ تروپے بڑے غلط تے کوئی جیسے لکھدے نیں۔" (ص 176)

"کتاب دی زبان اردو ہندی دا لمفہ بیسی بن گئی اے۔ امہ امرتسر، لہور دے مٹی کشتہ جاں چودھری افضل ہوراں دی نہیں جا پدی۔" (پنجابی ادب دی کہانی، ص 176)

عبدالغفور قریشی ہوراں دا کہنا امہ اے کہ اوہاں دے تذکرے وچ ہتے

ایہہ شاعر نہیں، جیناں لوں کوئی نہیں جاندا۔ گویا کشتہ جی مرحوم نے 121 توں ودھ شاعراں دا اپنی کتاب وچ ایویں ای وادھا کر دتا اے۔ ایہہ شاعراں نوں اوہناں دے تذکرے وچ ایس واسطے تھاں مل گئی اے کہ اوہ کشتہ جی دے پچیاں واسطے جتنی سیایا کردے سن۔

قریشی جی نے کشتہ جی دے ”پنجابی شاعراں دا تذکرہ“ وچوں پورے پنجاب فیصدی شاعراں دے حالات، ان بن ادبی لکھے بن جو کشتہ جی دے تذکرہ وچ بن تے بیڑے شاعراں دے ویروے نوں عبدالغفور قریشی ہوراں اپنی کتاب وچ درج نہیں کیتا، پر اوہ پنجابی تذکرے وچ موجود بن۔ اوہناں دی کئی جیسی فہرست ہے۔ بھائی گورداس، مولوی غلام علی الدین قصوری، میاں جان محمد، حافظ محمد، شاہی کبوتر، طلحہ، مسند داس، آرام، مولوی روشن دین، محمد حسین، عبدالرحمن غلڈی، غلام حیدر، نذر، محرم علی چشتی، بھراں دتا، ترگڑ، گوری ناتھ، لہورا سنگھ، مشتق، اسماعیل مشتاق، ہاکے دیاں، راقب قصوری، کھنسی رام، گیانی بھرا سنگھ، درد، ایس ایس چرن سنگھ، رمضان وزیر آبادی، ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ (بے حیثیت شاعر)، آزاد، ندرلال نور پوری، کرتار سنگھ، لیکن، جسونت رائے، دیوندر ستیا رتنی، پریم سنگھ، سفیر، سید ممتاز علی وغیرہ۔ حالانکہ ایہناں توں ہاں پنجابی زبان دے شاعراں دا تذکرہ، تذکرہ کہلان دا حقدار ای نہیں۔ ایہناں وچوں ہر شاعر ”سوا لکھا“ اے۔ ہر شاعر اپنی شاعری دی پکھوں میل چھردی حیثیت رکھدا اے۔ پر عبدالغفور قریشی نے ”ریختی“ داسارا لے کے اپنی کھوج توں تھوٹھا کر لیا اے۔ ایہہ گل ذہن وچ رہنی چاہیدی اے کہ ایہناں وچوں کئی شاعر کشتہ جی دے جن توں دی پہلاں چلانا کر چکے سن۔ مثلاً ”بھائی گورداس، حافظ محمد، کھنسی، عبدالرحمن غلڈی وغیرہ وغیرہ۔“

اصل گل تے ایہہ اے کہ کشتہ مرحوم پرکھ دی اوس سوجھ دا وارث سی، نہری احمد یار مرالوی توں ہوندی میاں محمد بخش تیک بٹی۔ اوس سوجھ تے ادبی دیانت دا ایہہ تقاضا سی کہ ایہہ ناں کشتہ مرحوم دے تذکرے دی زینت ودھاندے۔

قریشی ہوراں نے کشتہ دی رچنا توں تحقیق دے پکھوں ناکارہ کتاب دی نقص کر کے پوریا اے، پر حوالے بکتے نہیں دتے نہ ای کامے (Commas) پائے بن۔ اپنی ایس کتاب وچ عبدالغفور قریشی نے احمد حسین احمد قلعہ ادبی لوں دی

رکھ لایا اے تے انج اپنے قہشتی بزرگ نوں وی محاف نہیں کیتا۔ تذکرہ نگاری دا
مذہب اصول اہمہ ہے کہ بندیاں دی ترتیب سے وار ہووے۔ سدھارن ٹاپریاں وچ
بندیاں دیاں تاریخاں لکھن دا رواج نہیں سی۔ کوئی بندہ جے کسے سبب مشہور ہو گیا
تے اوس دا ذکر کتاباں تے تاریخاں دا حصہ بن گیا تے اوس دی مرن تاریخ یقیناً
تاریخ دے صفحاں اتے محفوظ ہو گئی۔ ایس واسطے تذکرہ لکھن والے شاعراں دی
ترتیب اوہناں دی مرن تاریخ نوں مکھ رکھ کے دیندے سن۔ یاں پھیر کے سیاسی
مذہبی یاں تہذیبی عہد دی وٹھ نوں سامنے رکھ کے ترتیب بتائی جاندی سی۔ کسے
تذکرے دی جان 'مرن جیون دیاں تاریخاں نوں ای قرار دتا جاندا اے۔ کیوں جو ہر
فرد اپنے سے دے بھیر چنگ نوں ضرور قبولدا اے۔ انج تاریخاں دی وجہ کر کے
اوس دیاں رچناواں دی گنتا کرن وچ آسانی رہندی اے۔

تذکرہ لکھن والے دی اہمہ وی ذمہ داری ہوندی اے کہ جیسی شخص
پڑنے جانکاری دے رہیا ہووے اوس بارے ہر گل تاریخی ترتیب نال دتی جاوے
تے اوس دے کسے کم جاں رچنا نوں وی تاریخ دی لڑی وچ پرووے۔

تذکرے وچ کسے خاص عہد دی سُرَت تے سوجھ دا دیر دا وی لوڑیدی گل
اے کہ کس خاص عہد نے سکھ (انسان) اتے کیہ اثر گتیا تے کس خاص زمانے نے
کس کس فن جاں کلا اُپر اپنا اثر کیوں چھڈیا؟ ایہناں اصولاں نوں مکھ رکھ کے
دیکھیے تاں "پنجابی ادب دی کہانی" وچ ایہناں اصولاں دی پرواہ نہیں کیتی گئی تے
جیسی نیم نال سوچاں دی پردھاگی وچ بندیاں دی کلا یاں فن توں یاں گھوگھن دی
لوڑ سی، نہیں تولیا، گھوگھیا گیا۔

پہلے تذکریاں وچ بیہڑی دی گل سی، اوس نوں کسوٹی تے مھساوَن توں ہٹاں
انج ای درج کر لیا گیا اے جیویں کسے تذکرے وچ کوئی گل درج سی۔ تاریخی
ترتیب نوں برقرار رکھن تے وی قہشتی صاحب خاصے بے نیاز چاہدے نہیں۔ جنہوں
کوئی جانکاری لئی اے اوس دا ذکر کرن ضروری سمجھیا وی نہیں، پر تنقید "پنجابی
شاعراں دا تذکرہ" اتے کہتی اے تے اوس نوں سراہتا نہیں دتی، جیہدا کہ اہمہ تذکرہ
حقدار سی سکوں بڑی دیدہ دلیری نال لکھن دی جرات کردے نہیں کہ:
"مکمل حالات پُر انہاں تاریخاں وچوں بغیر حوالہ لے کے گٹھ جوڑپ کے جڑ

دے گئے تھے۔"

قریشی صاحب جیساں توں ان پچھاتے، ان جانے شاعراں دا درجہ دیندے
نیں، اوہ پرانیاں تاریخاں دے سنیاں وچ کدیں درج ہو گئے۔

جیویں آپ لکھ آئے ہاں کہ قریشی ہوراں کشتہ مرحوم دی نقل ہاں حوالہ
دین توں کہتی، "بیدا ثبوت اوہ غلطیاں یاں کوتاہیاں نہیں، بیہیاں کشتہ جی کولوں سرزد
ہو گیاں۔ جے عبدالغفور قریشی جی ذرا دی کھوج توں کم بندے تاں اوہناں توں
سودھیا جا سکدا سی۔ ایس واسطے صحیح طور تے کیسا گیا اے نقل لئی عقل دی لوڑ
ہوندی اے۔" پنجابی ادب دی کہانی" چوں ایہیاں کوتاہیاں دی لمی فرست دلی جا
سکدی اے۔ چند مثالاں ایہہ نہیں۔ حامد شاہ عباسی 1161ھ بمطابق 1744ء وچ جے۔

ہاشم شاہ 1166ھ بمطابق 1752ء وچ پیدا ہوئے۔ بگل سرمست دا جنم سال 1153ھ
بمطابق 1740ء ای اے، پ قریشی صاحب نے بگل سرمست دے کوائف حامد تے ہاشم
شاہ توں پہلاں دیون دی تھاں اوہناں توں بچوں درج کیتے ہن۔ ایہہ ترتیب انج
ہوئی جاہیدی سی۔ بگل سرمست، حامد تے ہاشم، کتھ ایہیاں کیاں ایس کتاب وچ
تھاں تھاں راہ روک کھلوانیاں نہیں۔ مولا بخش کشتہ نے امام بخش، سیانوالہ دا مرن
سال 1863ء دتا اے۔ قریشی صاحب نے وی نقل کردیاں عقل توں کم لینا ضروری
نہیں جانیا۔ نہ ای اوس وی ساری رچنا توں گھوگھن دی کچھل کہتی، "بیدے توں
ہاں اوہ ایتنا سر دی نہیں سکدا۔ امام بخش نے 1863ء وچ چلاٹا نہیں کیتا۔ اوہ تے
ایس دے تن سال بچوں دی نہ صرف جیوندے رہے سکوں اوہناں اپنی صان رچنا "

واستان امیر حمزہ" دی رہی سی۔ اوس دے لکھن دے مطابق :

یاراں سو تراسیاں سن نبی دا جان

ہوئی شتم کتاب جاں جان خاص حوام

1138ء دے تل دا عیسوی سال 1866-67ء بندا اے۔ 1863ء وچ مرن

والا 1866-67ء وچ تن جلدیاں وچ کتاب کیوں رچ سکدا اے، پ جد کھی آپ کھی
مارن توں ای کتھ رکھیا ونجے تے ایہے شے تاں نکلنے سن۔

وارث شاہ دا جنم سال "پنجابی ادب دی کہانی" وچ 1722ء دتا اے۔ ایہو

سن، تاریخ ادبیات مسلماناں پاک و ہند، وچ درج اے جیڑی کہ "پنجابی ادب دی

کمانی" توں پہلاں چھپی سی پر قریشی ہوراں امہ من لکھن گکیاں اوس کتاب دا حوالہ دینا ضروری نہیں جانیو۔ حالانکہ وارث شاہ ہوراں دا جنم سال 1720ء اے۔ امہ ای اوہناں دے بزرگاں دا لکھیا من اک کتاب دے حاشیہ اُپر موجود اے۔ ڈاکٹر جیت سنگھ ستیل نے وی اپنے پی ایچ۔ ڈی دے تھیسس وچ وی امہ ای جنم سال دتا اے۔ "کھوج ورہیں" سکول پنجابی یئنگلج لزیچر اینڈ فوک گورونانک یونیورسٹی وچ چھپے میرے لیک "وارث شاہ دی جیون کھتا" وچ درج اے۔

"پنجابی شاعراں دا تذکرہ" وچ محمد یونس گہراٹی دا جنم مرن سال (1930ء۔ 1851ء) درج اے۔ عبدالغفور قریشی ہوراں نے وی ایس توں قائمہ ائمہندیاں ہویاں "پنجابی ادب دی کمانی" وچ اوہو من درج کیتے ہن۔ اتھے وی اوہناں متل نوں سکھ رکھیوں ہئاں ای نقل کرن دی کھپل کیتی اے۔ جے اوہ محمد یونس گہراٹی دی سرجتا لوں گھو کھن مگروں اوہ دے جنم مرن دے سال دیکھ تہاں امہ غلطی نہ کروے۔ محمد یونس گہراٹی اپنی "شیریں فراد" وچ پنج لکھدا اے۔

یاراں سو نوے آہا من بھری دساں ماجرا مھل لے کور یارا
جے کر شک ہے، تک بے شک مینوں چمتی سال دی عمر ضرور یارا
جدوں بوئے ہوراں نے 1190ھ وچ امہ کتاب لکھی، اوس ویلے بوئے
دی عمر 36 سال سی۔ دو جے لفظاں وچ محمد یونس دے جنم دا سال 1837ء ای ہویا نہ
کہ 1851ء جیوں کہ "پنجابی شاعراں دا تذکرہ" توں نقل کرن مگروں "پنجابی ادب دی
کمانی" وچ لکھیا گیا اے۔

ایسے طرح بوئے دی وفات 1930ء وچ نہیں ہوئی سکوں اوہناں 6 ستمبر
1919ء نوں چلانا کیتا اے۔ جیویں کہ میوہیل کینٹی گہرات دے موت رجسٹر وچ دی
لکھیا ہویا ملدا ہے تے پنجابی زبان دے مہاں کھوجی تے پارکہ ڈاکٹر پیارا سنگھ جی دی
اپنی ترتیب دی ہوئی کتاب "شیریں فراد" از محمد یونس گہراٹی دے صفحہ 12، 13 اُپر اوس
دی مرن تاریخ ایوای لکھی اے۔

پنڈت کالی داس بسوں گج کوٹی دے شاعر من۔ پنجاب یونیورسٹی چنڈی گڑھ
توں منہیت کور انبالوی اوہناں تے پی ایچ۔ ڈی دی کر چل اے۔ پنڈت کالی داس
پچھلی عمرے سکھ دھرم وچ آ گئے من تے اپنا ناں کالی داس دی تھاں مان سنگھ رکھ لیا

ی۔ اوہ آجی پدھر دے صوفی منک (انسان) درویش سن۔ اُنہویں دیہویں صدی وچ ہوئے وڈے پنجابی شاعراں وچ شامل نیں۔

”پنجابی شاعراں دا تذکرہ“ وچ اوہناں دا بیڑا جن سال درج اے، قریبی ہوراں اپنی کتاب وچ اوہو درج کیتا اے۔ فرق صرف ایہ اے کہ گشتہ جی نے سال دے نال ای مینے دا ویرا دی دتا اے کہ اوہ اکتوبر 1865ء وچ جے۔ قریبی جی نے صرف 1865ء ای لکھیا اے۔

میوہل کیتی گوجرانوالہ دے جن رجسٹرار تے ڈسٹرکٹ ایلیٹ آفیسر دے، ریکارڈ وچ پڑت جی دے جن بارے کوئی جانکاری نہیں ملدی۔ ہو سکدا اے کہ اوہ گوجرانوالہ دی تھاں کسے ہور تھاں جے ہون۔ انج جاہدا اے کہ گشتہ جی نے خط و کتابت راہیں پڑت جی توں اوہناں دا جن سال پچھیا تے اوہناں مینے دا ویرا دی لکھ گھلیہ ہو دے کیوں جو دودیں نکالی شاعر سن تے ملدے ملدے دی رہندے سن۔

گشتہ جی نے پڑت جی دی مرن تاریخ درج نہیں کیتی۔ قریبی ہوراں دی ایس توں اسے ددھن دی کوشش نہیں کیتی سکوں ایس وچ وی گشتہ ہوراں دی پوری پوری پیروی کیتی اے۔ حالانکہ گوجرانوالہ میوہل کیتی دے ریکارڈ وچ اوہناں دی مرن تاریخ درج اے، بیڑی 30 جون 1844ء اے۔

سیالکوٹ دے مولوی شاہ دین بڑے مشہور شاعر سن۔ اوہناں عربی، فارسی دیاں کئی عظیم شعری رچناواں نوں پنجابی شعری گردپ دتا۔ ایہناں کتاباں وچوں مثنوی مولانا روم، دیوان حافظ، بیڑنامہ، مثنوی فرید الدین عطار، دیوان ابو علی قلندر، دیوان تے مثنوی محمود شبستری، دیوان حضرت عبدالقادر جیلانی، دیوان حضرت علی، دیوان حضرت معین الدین چشتی اجیری، دیوان شمس حمیری وغیرہ ”سردار سیک سنگھ جی ایہناں نوں اٹھارویں صدی دے انت دا منک آکھدے ہن۔“ (پنجابی دنیا، دربار انک، جون جولائی 1955ء ص 26-27)

ایہ درست نہیں۔ گشتہ جی نے اوہناں دا جن سال 1870ء لکھیا اے۔ بیڑا صحیح اے۔ ایس واسطے اُنہویں صدی دے انت جن والا بندہ اٹھارویں صدی دا شاعر نہیں ہو سکدا۔ برحال عبدالغفور قریبی ہوراں نے اوہناں دا مرن سال 1930ء دتا اے۔ گشتہ مرحوم نے اوہناں دا مرن سال نہیں لکھیا۔ ایہ پہلی تھاں اے جتے

عبد الغفور قریشی ہورائے گشتہ جی دی مدوتوں ہاں لکھیا تے غلطی کر ماری کیوں جو شاہ
دین پاکستان بن توں گمروں دی زندہ رہے۔ اوہاں بارے میرا اک تفصیلی مضمون
روزنامہ ”امروز“ وچ پھپھ پکھا اے۔ قریشی ہورائے نے اہمہ وی لکھیا اے کہ ”
پنجابی شاعراں دا تذکرہ“ وچ ورتی زبان نہ تے گشتہ جی دی اے تے نہ افضل خان
دی۔ دوجے لفظاں وچ اوہاں پڑھیاں نوں ایس شک دی اخی گھسا وچ سٹن دی
کوشش کیتی اے کہ کتاب ایہناں دوواں پڑھیاں دی بجائے کسے ہور منک (انسان)
دے ہن دا ریتا اے تے جے اہمہ گل سی تے گشتہ جی نوں ”رتبہ“ دین والی منطق
کہہ رہی؟

انج ای مولوی حبیب اللہ کبیر دا معاملہ اے۔ گشتہ جی نے اوہاں دا ویراوا
اپنے تذکرہ دے صفحہ 314 وچ دتا اے۔ قریشی جی نے ”پنجابی ادب دی کہانی“ دے
صفحہ 418 اُپر مولوی حبیب اللہ کبیر دا ذکر کیتا اے۔ گشتہ جی اوہاں دی کتاباں دی
فہرست وچ اوہاں دی اک کتاب دا ناں ”سوانح مخمخ“ دتا اے۔ قریشی ہورائے
دی انج ای لکھیا پر ایس وچ گشتہ جی اہمہ نہیں لکھ سکے کہ اہمہ کتاب اشرف پٹری
دی فارسی مقوم دا نظم وچ ای ترجمہ اے۔ چنانچہ قریشی صاحب نے وی ایس دی
سودھ نہیں کیتی کہ اہمہ ترجمہ ”کنز الرحمت“ دی کتاب دا اے۔ (ص 5 شریف
التواریخ، جلد سوم، حصہ چارم) گشتہ جی نے مولوی صاحب بارے لکھیا اے کہ اوہ
بہاولپور چلے گئے جو درست نہیں۔ اوہاں بہاول نگر ضلع دے اک دور دراز
چک وچ جا ڈیرہ لایا تے اوہنے ای 22 مارچ 1954ء نوں چلا کیتا۔ قریشی ہورائے
نے ہاں پٹن چھان کیتیاں گشتہ جی دی پوری وچ بہاول پور ہی لکھیا اے۔

قریشی ہورائے گشتہ مرحوم تے اہمہ دوش دی لایا ہے کہ اوہ حوالے نہیں
دیندے سن، بیرہی کہ صحیح گل نہیں۔ ”پنجابی شاعراں دا تذکرہ“ وچ گشتہ جی نے
ایہناں کتاباں دا ذکر کیتا اے۔ پراچین پٹی مالا، اخبار لاخیا، کلاک فریدی، سیر
الشیخ، احسن القال، Punjab Castes، تحقیقات چشتی، فطیات، پنجابی دربار لاہور
جنوری 1930ء، پریم کہانی، تاریخ لہور، پنجابی ساہت دا اتھاس، راجستان بھارتی،
پنجابی دربار جولائی 1929ء، پنجابی دربار ستمبر 1929ء، ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وغیرہ۔
ایس واسطے قریشی ہورائے دا لایا ہوا اہمہ دوش دی بے بنیاد اے۔ ساڈے چاچے ناں

اڄ دی مولا بخش گشتہ جی دی امہ سر جتا ایسی رچتا اے ، جسدے توں اگے کوئی لکھ نہیں سکيا تے پنجابی ادب تے شاعری دے کھوجیاں تے پارکھاں واسطے امہ کتاب روشن منارا بنی رہوے گی۔

قریشی جی دے آکھن موجب اوہناں دی بولی وچ فارسی ، اردو تے ہندی دا ودھیرے اثر دکھائی دیندا اے۔ اول تے امہ گل انج دی بے معنی اے تے گل رتزدی نہیں کہ اوہ دوش کیہ دینا چاہوندے ہن؟ کیہ کتا چاہوندے ہن۔ اول تے اوہناں دے لکھن موجب جد امہ اوہناں دی زبان ای نہیں تے اوہ ایس دے دوشی کیویں بنے۔ انج امہ گل دی اوہناں دیاں آپر لیاں یل وریلاں دیلاں دا حصہ ای اے۔ حالانکہ گشتہ جی دی کتاب پنجابی نثر دا اعلیٰ نمونہ اے تے پنجابی زبان دا انما شاہکار اے ، پر امہ عجیب گل اے کہ قریشی جی نے جدوں مولا بخش گشتہ مرحوم ہارے اپنے ایسے تذکرہ وچ ایس گل دا اعتراف کیتا کہ :

”پنجابی زبان تے ادب دی خدمت جی گشتہ ہوراں نے کیتی اے ایس نوں کدی بھلایا نہیں جا سکدا نہ ہی امہ کسے دیروے دی محتاج اے۔“ (پنجابی ادب دی کمائی ص 424)

کسے دی وڈیائی نوں ختای اصل وڈا پن اے۔ پر امہ لکھن نال جتے ”پنجابی شاعراں دا تذکرہ“ ہارے بیہمی رائے ظاہر کیتی سی اوہدے اتے قلم پھیر کے اوس نوں رد کر دتا اے ، پر ایسی تحریر نوں ایس وجہ اساوین ان ڈھکیں تے غیر متوازن ہی کتا پوے گا ، بیسوں تحریر دی خوبی تے حسن دے خلاف ہی قرار دینا پوے گا۔

”سیدھاں“ بارے کجھ گلاں

نجم حسین سید نے ”سیدھاں“ وچ پنج وکھو دکھ شاعراں بارے مضمون لکھے نیں، پر ساریاں مضموناں وچ اک گل سا بھلی ہے جو اہمہ مضمون پنجابی شعر ریت دی پرکھ بارے ہن۔ اہمہ شعر ریت بابا فرید توں تر کے میاں محمد بخش تائیں آوندی ہے۔ اٹھ نو سو سال دا اک لما دیا ہے، جو نگہ پکیا ہے۔ سوال اہمہ پیدا ہوندا ہے جو لکھاری توں اج دے زمانے وچ رہ کے اہمہ کتاب لکھن دی کیہ لوڑ پے گئی جد کہ بابا فرید توں میاں محمد بخش تائیں دا دیا تے کدے دا نگہ پکیا ہے۔ لکھاری اج دے ویلے دی گل کیوں نہیں کردا؟ ایس سوال دا جواب ایس کتاب وچ سدھا ساہواں نہیں بھدا، پر جو کجھ لکھیا ہویا ہے اوہدے توں ای ایس ایس سوال دے جواب تیکڑا پڑ سکدے ہاں۔ تاہوں تاں اہمہ کتاب پڑھن ہاراں لئی سیدھاں بن سکے گی۔

پہلے ای مضمون ”پنجابی شعر ریت دے سدھویں بھاتے جیہے شاہ“ دے دوجے صفحے اتے لکھیا ہے۔

”بوڑھ جی پُرانی مثال ہے پئی ریت جڑھ ہوندی ہے تے کسے اک سے دی شاعری پھل پڑ۔ ریت جی دے شاعر دی حیاتی دا وسیلہ تاں ہے، اوہ جی دے شاعر دا بھوئیں دیاں گلیاں پدھراں نال تے سے دیاں ویریاں گیزاں نال جوڑتے جوڑدی ہے، پر اوہ جی دے شاعر دی کلا دوالے لفظاں، تالاں یا مضموناں دی کسے اک چون دا بندھ نہیں مرندی۔ ریت جی دے شاعر نوں جھیلیریاں شاعراں دی رکت وچ کجھ سدھویاں بھاواں راہیں اپنا آپ دکھاندی ہے۔ شاعری دے اہمہ سدھویں بھاواں کالی دے اندر لے دیاں سدھویاں بھاواں دا اک روپ ای ہوندے ہن۔ جے جی دے شاعر نوں تاریخ دیاں اینساں بھیش لہراں دی پہچان ہے تے نال اوہ

جھکیریاں دے کیتے نوں وی جان دا ہے تہاں اوہنوں شعر ریت دی پوری مُرت ہے۔“

لکھت دا امر ٹوٹا لکھاری نے پوری پنجابی شعر ریت ہارے لکھیا ہے۔ ایس کے پیہ ٹوٹے وچ ای سارے جواب ہن۔ اک دی تھاں دو گھاں ویکھو۔ اک تے امر گل ”ہی ریت جڑ ہوندی ہے تے کے اک سے دی شاعری پھل پڑ“ ساڈیاں اکھاں پھل پڑ ای دیکھیاں نہیں کیوں جو پھل پڑ اصلوں ساہنے نظر آ رہے ہوندے نہیں، پر ساڈی سمجھ سوجھ جڑ دیکھدی ہے کیوں جے اسیں جانے ہاں ہی جڑ بناں پھل پڑ نہیں ہو سکے۔ جے اسیں پھل پڑاں دے روپ دے جلے وچ ای پھس کے بہہ رہیے تہاں سالوں نہ جڑ نہ آوندی ہے نہ اوہدی لوڑ رہندی ہے۔ کافذ تے پلاسٹک دے پھل پڑ دی تے ہوندے نہیں۔ اوہ دی سوہنے ہوندے نہیں فیر جڑ دی کیہ لوڑ ہے؟ سالوں ساڈا جھلک جیون تے بے جیون دی سمجھ نہیں آون دیدا۔ سالوں پتہ نہیں لگدا جو پھل پڑ تے جیون دا ای اک روپ ہن تے کافذ پلاسٹک دے پھل پڑ دی جیون دی ہی اک گل ہن۔ اک جیون دھرتی وچوں اگیا تے تے دوجا محنت راہیں کافذ تے پلاسٹک نوں پھل پڑ بنا گیا ہے۔ کے اک سے دی شاعری نوں ریت نالوں توڑنا اوہنوں بے جیون کرنا ہے۔ کتھ سمجھاں جیون نوں بے جیون کر کے دیکھیاں ہن۔ جیون دی گل نوں موت دی گل کر کے سمجھیاں ہن۔ جیوندے وسیب دی بیتی دا پردی نوں کے اگلے جہان دا قصہ کر کے سمجھاوندیاں تے پر چار دیاں ہن۔ لوک ریت دے شاعر نوں صوفی، درویش یاں پیر بنا کے اوہدے اتے دھرم دا غلاف چاڑھ دیدیاں ہن۔ انج اوہ جیوندے وسیب دی جیوندی شاعری نوں اوہدے جیون کولوں ”کیمیر“ کے اپنے مطلب دے ظاہری روپ لئی ورتدیاں ہن ”سیدھاں“ دا لکھاری جیون نوں جیون کر کے ای دیکھ سمجھ رہیا ہے۔ اوہدا جتن جیون نوں بے جیون کر کے دیکھن والیاں سمجھاں نال اک لڑائی دی بن گیا ہے۔ اک دوجے دے الٹ سمجھاں دی امر لڑائی ”سیدھاں“ وچ تھاؤں تھائیں نردی نظر آوندی ہے۔ کدے ظاہر کدے چھ وچ۔ جیون نوں جیون سمجھن دا جتن ہی اوہ دور ہے، ”بیرا“ انج نوں ریت نال جوڑا ہے کیوں جو ریت آپ نگھیا جیون ہے تے انج جیون اٹھ ای ساوے تائیں اڑیا ہے۔

دو جی گئی ”شاعری دے سدھویں سبھا لوکائی دے اندر لے دیاں سدھویاں
 سبھاواں دا اک روپ ای ہوندے ہن۔“ گل شعر ریت توں لوک ریت تائیں اپڑ
 گئی ہے۔ شعر ریت انج ای لوک ریت دا روپ ہوندی ہے جیویں پھل پتر بھوئیں
 دھج لگی جڑہ دا۔ سچ گل ریت دی ہے تاں فیر لوک ریت کیوں؟ حاکم ریت کیوں
 نہیں؟ اوہ وی تے موجود رہی ہے تے انج وی ہے۔ فیر اوہی لڑائی جیون نوں جیون کر
 کے دیکھن والی تے جیون نوں بے جیون کر کے دیکھن والی۔ حاکم ریت روپ دے
 جلوے توں اگانہ نہیں ودھن ویدی۔ جیویں جھروکے دچوں بادشاہ دا دیدار یاں
 دڈی سڑک توں کاراں دے قافلے دھج لنگھدے انج دے حاکم دا نظار۔ حاکم ریت
 تے آپ بوکائی دی محنت تے اوہدی پیدا دی کھوہ کس تے ہندی آوندی ہے۔ اوہ
 نہیں چاہوندی جو کوئی وی اوہدی جڑہ نوں دیکھے۔ سو حاکم ریت ساڈی نظر نوں
 روپ دے ہوئے تے اوہدی موہ دھج کیل کے رکھنا چاہوندی ہے۔ حاکم ریت دچوں
 چنگری سمجھ شعر ریت نوں روپ بنا کے حاکم ریت لئی ورتدی ہے۔ اوہ تے لوک
 ریت دچوں چنگری شعر ریت دی وی ایسی تشریح کردی ہے، ”بیرنی جیون نوں بے
 جیون کر جاندی ہے۔ اہمہ تشریح تھانوں تھائیں ساڈے نال پھڑدی ہے۔“ پر لکھاری
 نے پکا اتھ پایا ہے ساڈے ہتھاں دھج تے اوہ سانوں روپ دی دکھائی توں نور کے
 دھرتی دیاں لکلیاں پدھراں دھج تے سے دے دوسرے گیزاں تائیں لے کے جانا
 چاہوندی ہے۔ اصل دھج اوہنے دوجا اتھ پنجابی شعر ریت دے ہتھاں دھج پایا ہویا ہے۔
 ”بیرنی آپ لوک ریت دا ہی اک روپ ہے۔ اوہ بے اتھ دھج اتھ پھڑاندیاں ای
 اسمیں آپ اوس ریت نال انج ای جڑ گئے آں جیویں لکھاری۔“

جیونے ویسے دا جیوندا جاگدا جی۔ اوہدی شاعری دے دچوں سانوں اوس جیونے
 ویسے دے سبھا دن لگ پئے نیں۔ اہمہ سدھویں سبھا ای شاعری دے سدھویں سبھا
 ہن۔ شاعری دے سدھویں سبھاواں توں اسمیں ویسے دے سبھاواں تائیں اپڑنے ہاں
 تے ویسے دیاں توں گمز شاعری دیاں تائیں۔ جیے شاہ دی شاعری دا لوک گیتاں ورگا
 سدھ پدھرا جیہا گماندرا اصولوں حیاتی دے ظاہر ورگا ہے۔ روز دی ہڈ ورتی رمزاں
 بن کے سانوں شاعری دے اندر وژن دے بوہے دی سردی لنگھاوندی ہے۔ جیون شاعر

وے اندر دی اک ٹانگ اُبھرا ہے۔ اوہ اوے ویہی ہڈورتی دی مڑ کھیڈی دکھائی ہے۔ ' بیسے وچوں اوہ آپ اُبھری ہے۔ ایہہ ٹانگ سانوں وڈے گھیرتے حیاتی وے باطن ویاں ڈونکھیاں پالاں نال جوڑ دیندائے۔ جے شاہ وسیب وے چوترے تے کھلو کے وسیب دی ہڈورتی نوں مڑ کھیڈ کے دکھاند ا ہے۔ باہروں گل اساڈے اندر لندی ہے تے اندر و۔ لیکن دی تھاں کندی ہے۔ اوہ کھیڈ ویاں ' کھیڈ ویاں رملکڑے اندر آ وڑا ہے تے اندر لے سچھے چور دی سبھان کر دیند ا ہے۔ اندر دا جھوٹہ اندروں نکدا ہے تے مکھل دا چور بن جاندا ہے۔ جے شاہ مڑ مکھل وچ لکے چور نوں سمجھناں نوں دکھاند ویاں دکھاند ویاں اندر جے نویں سچ نوں سمجھناں وچ ورتا جاندا ہے۔ گل کتن وایاں کڑیاں وچ کھلوتی ماں دے بولاں توں یاں اپنی مکھل دے چور دی بھات دکھان دے رہس روپ توں رُدی ہے۔ و۔ لیکن نوں روز دی ہڈورتی عام تے سدھ پدھری بیہی ہے، پر گل کدیاں کدیاں جیون دے وڈے لگادیاں دی واہ ورتن دے دھاراں تائیں اپڑ ویدی ہے۔

وارث شاہ ایسے ویہی ہڈورتی دا اک اپنے ڈھنگ دا رہس روپ دکھاند ا ہے۔ اوہ جگ دے، شیواں دے تے بندیاں دے ظاہر نوں ودھا چڑھا کے دکھاند ا ہے تے جدوں ایسی ایس ظاہر دے حسن تے رعب دی موہ وچ مہسن والے ہی ہوندے آں تے اوہ اوس ظاہر نوں اوہدے ائی باطن نال انج بھڑا دیندا ہے جو ظاہر کچ دے بھانڈے وانگوں گُٹ جاندا ہے۔ ایس کرا دی واج ٹھٹھا بن کے ابھردی ہے تے نال ائی اک دکھ بھری سوچ بندی ہے، ' بیہی مڑ سانوں حیاتی دے وڈے لگادیاں والے دھاراں تائیں اپڑا ویدی ہے۔ رانجھے دے پچ دی بھشت ساڈے پنجاب دی رستل ہاٹل دی مجھ ہے۔ وارث شاہ ایسے باٹل دی جوہ نوں بھشت بنا دکھاند ا ہے تے مڑ رملکڑے ائی اوس وچ پھردے مالکی والے سب نال لیا بھیزدائے۔ بھشت دے ظاہر نوں اوہدے بندے مار پوس والے ست نال کرا دیندائے۔ جیویں اوہ میت دی شان تے اعلیٰ اخلاق دے درس دیون والے مولوی دے ظاہر نوں اوہدی سوڑ تے کوڑ نال انج بھیز کر دیندا ہے جو ظاہر ٹھٹھے نال رکرچی رکرچی ہو دیندا ہے تے اساڈے اندر اک دکھ بھریا دھار جدا ہے، ' جو رانجھے جے نمائے دی ایس جگ وچ کوئی تھاں نہیں۔ کوئی کچھ پریتیت نہیں۔ اک اصلوں نمائے جے بندے

ساہویں سارا جگ جھوٹا ہوا لگدا ہے۔

قادر یار دی شاعری دچ رہیں روپ آپ اک رمز بن گیا ہے۔ اوہ پرانے
 وٹیاں دے قہے نوں انہویں صدی دے مٹاپ دچ مڑ کھینڈ وکھاندا ہے۔ اوہ اپنے
 ویلے دی ہڈ ورتی ساہویں ہو گزری ہڈ ورتی نوں لیا کھاردا ہے۔ اوہ پورن دے
 جوگ دا قصہ کر کے جتانی دا ماں روپ سانوں وکھاندا ہے، 'بیرے' بخش توں جیون
 پروار دا لمحہ نیا آندا ہے۔ قادر یاد دے ویلے وی تے اج وی ہے۔ پورن دے
 قہے دچ ماں دا رشتہ اوہ لمحہ ہے جس دچ خرابی پیدا ہوئی تے ہرے بھرے رکھ چک
 گئے۔ باغ اُجڑ گیا۔ پورن نوں بے دوسا ہوندیاں وی سزا بھوگتی پئی۔ پورن دا مہر
 جوگ بن کے اک ایسی سمجھ نوں بندا ہے، 'بیرے' ہو پکیاں خرابیاں نوں اگانہ سنی
 ٹھیک کر سکدی ہے۔ مٹکا باغ ہریا ہو سکدا ہے۔ خرابیاں پورن دے ویلے توں ای
 ہوندیاں آ رہیاں ہن۔ جے ایناں خرابیاں دی سزا بھوگن والے بے دوس پورن
 دے جوگ والی نویں سمجھ پیدا کر سکن تاں پندرا ورتا ٹھیک ہو سکدا ہے۔

"سیدھاں" دا لکھاری سانوں پنجابی شعر ریت دے سارے وٹیاں وچوں
 لے کے لنگھا ہے تے ایس گل تے مچیت کردائی آندا ہے جو ایس ریت دے
 اندر و اندر وگدے کچھ سجایو پیہ وی ہن، 'بیرے' آپ ریت بن گئے نیں، پر ہر
 نویں ویلے دچ شاعر ایناں سجھاواں دے اپنے روپ چھ ہوندے نیں، 'بیرے'
 ویلے دے نال ای ہنڈھ جاندے نیں۔ آگوں نویں ویلے دچ ایہو ریت نویں چھ
 اساردی ٹری چندی ہے۔ روپ بھاویں شاعری دا سچا ہودے، 'بھاویں بندے' دا بھیس
 ہودے یاں ویلے دا جال، ویلا بدلن نال بدل جاندے نیں۔ 'بیرے' لوک روپ دچ
 انگ کے رد چاندے نیں، اوہ ظاہر دے پجاری ہوندے نیں۔ اوہ شاعری دے چھ
 وچوں ریت تے بھیس وچوں بندے دے اصلے نوں نہیں پہچان سکدے۔

بابے فرید دا ناں اک وڈے صوفی تے سنت دا ناں ہے۔ روپ پوجا اوہنوں
 باہروں دیکھ کے تے حنائیک کے مڑ آون لئی سکندی ہے۔ اوہدے بارے ون
 سونیاں کہانیاں گھڑ بندی ہے۔ جو اوہ آپ پیا کہندا ہے اوس اتے کن نہیں
 دھردی۔ جے کوئی اوہدی شاعری دل ہوندا وی ہے تے روپ پوجا اوہدے ناں وڈیاں
 دے آکھے ہوئے صوفی سنتاں دیاں قہے کہانیاں نوں نور وندی ہے تے اوہ قہے

کہانیاں شاعری وچوں وی دیکھن والے نوں اپنا آپ دکھاؤن لگ پیندے نہیں۔
 دیکھن والا دیکھدا ہے کہ دنیا نوں تیاگ کے رب رب کرن والا صوفی اپنی شاعری
 وچ وی جیوں نوں چاہے "سوت لہن دا دوس پیا دیندا"۔ جسوں اسیں "یہ
 ہاں" دے لکھاری نال دل کے بابے فرید دے دوہڑے پڑھنے اں "الہ
 چہ لگدا ہے جو بابا تے حیاتی وچ گن لہر دے نہ ہوں نوں موت آکھ رہیا ہے۔ تگن
 لہری حیاتی داس تے ہے تے اوہدا نہ ہوں موت۔ موت نری سریر دے مرن نال ای
 نہیں ہوندی گن لہر دے نہ ہوں نال وی ہوندی ہے۔ بندہ نرا سریر نال جیوندا
 نہیں ہوندا اپنے اندر وی گن لہر نال جیوندا رہندا ہے۔ انج بابا اصلو اصلی تے حیاتی
 دی گل پیا کردا ہے، سگوں اُدھم بھری حیاتی دی۔

بابا فرید نے دوہڑے جوڑ کے شاعری کیتی ہے۔ دوہڑا دو سطری نظم ہے جیوں
 وچ سیانے دی کیتی گل والے سچ بھاتے لوک اکھاں والے سدھ پدھرے
 گماندے دارنگ کھدیا تے اندر و اندری پنجابی شعر ریت دے اوہ سدھویں بھا
 لہدے نہیں، بیڑے شاعری داس تے نہیں۔ اہمہ بھا بابا فرید توں ای تڑے تے گڑ
 ساری پنجابی شاعری وچ دگدے دگدے ریت بن گئے، پر بابا فرید توں گھروں آون
 والے شاعراں نے اپنے ویلے ہر شاعری دے نت نوں چے گڑے جیویں کافی تے
 قصے۔ نت بدلے ویلے دے نت بدلے روپ تے شاعری دے چے بیڑے ظاہرا
 اجوڑ ہن، وچوں اپنے وچار بھاداں راہیں جڑے ہوئے وی ہن۔ اہمہ جوڑ اوہ
 ریت ہے جیوں دے ساہویں نویں ویلے دے نویں پیاں نوں کر کے پرکھ کار
 شاعری دا اندر باہر دکھاؤدے نہیں تے اج نوں لکھیے ویلے دی دھارا نال جوڑ دیندے
 نہیں۔

"سیدھاں" دا لکھاری وی پنجابی شعر ریت دی گل کردا کردا سانوں اک
 شاعر کول لے جاندا ہے، بیڑا آپ پارکھ ہے۔ میاں محمد بخش دے پرکھ وچار دھیان
 وچ آوندے نہیں تاں سہی ہوندا ہے جو شاعر، شاعر وی ہوندا ہے تے پارکھ وی۔ انج
 ای مٹنیاں پڑسن والا مٹن پڑھن والا دی ہوندا ہے تے پارکھ دی۔ سبھ تہا وڈی
 گل اہمہ جو شاعری آپ شاعری دی ہوندی ہے تے پرکھ وی۔ گل ذرا کھوں کے کر
 سہیے۔ پہلوں تے شاعر پوری شعر ریت دی جانکاری حاصل کردا ہے تے اپنے توں

پئے ہو گزرے شاعراں دی رکر ت دے روپ تے ست دی بھال کردا ہے۔ انج اوہ شاعری دے ونو ون گناں نوں سیاندا تے جاچدا ہے۔ ائمہ سارا عمل اوہدے اندر اک پرکھ گن نوں بنددا ہے۔ ائمہ پرکھ گن اک پاسے تے اوہنوں پھیلیں دی کیتی دی سبجان کراوندا ہے تے دوجے پاسے اوہدی اپنی رکر ت لئی میدان بن جاندا ہے جیہں وچ اوہنے اپنی شاعری دی کھیڈ کھیڈنی ہوندی ہے۔

پڑھن، سنن والا جد پڑھا سندا ہے تاں اوہ اپنی ہڈورتی راہیں شعر دا اثر قبولدا ہے۔ شاعر دی ہڈورتی راہیں اوہ اپنی ہڈورتی نوں مڑ سیاندا ہے۔ ائمہ سیمان اوہ جارج بن جاندی ہے، بیہدے راہیں اوہ اپنی ریت دے شاعراں نوں اک درجہ تے تھاں دیندا ہے۔ شاعری جدوں شاعر دے اندروں کندی ہے تاں اوہدے پرکھ وچار دی لے کے آوندی ہے تے نال ای اوہ اک دکھری ہستی بن کے اپنے جمن والے دی پرکھ وی بن ویندی ہے۔ جدوں شاعری پڑھن، سنن والے دے ساہویں ہوندی ہے تے اوہدی پرکھ کردی ہے جو اوہ کتے پانی وچ ہے نال ہی اوہ اپنی پرکھ وی کراوندی ہے جو پڑھن والا اوہنوں کیہ درجہ دیندا ہے۔

”سیدھاں“ دی پڑمت مکان توں پہلا اک آخری گل ائمہ ہے پئی ایس کتاب دا لکھاری نجم حسین سید آپ دی شاعر ہے۔ ائمہ گل دسی ایس لئی ضروری ہے جو ائمہ جانن دے نال ”سیدھاں“ وچ کیتی پوری شعر ریت دی پرکھ دا چوہرہ ہو دی سوکھا ہو گیا ہے تے سینے ہو دی یڈو گئے ہو گئے نیں۔ انج دا شاعر اپنی پوری ریت نوں بیا پرکھدا ہے۔ انج اوہ اک پاسے اپنے آپ نوں تے سالوں ریت سبجان کراوندا ہے تے دوجے پاسے ایہو پرکھ وچار اوہدی اپنی شاعری نوں بھمن دا ڈھنگ دی بن جاندا ہے۔ ”سیدھاں“ پوری پنجابی شعر ریت دی سبجان دی ہے تے نجم حسین سید دی شاعری دے اندر وژن دا جھوہا دی۔

”پرکھ پڑچول“ دی پرکھ پڑچول

میں کلیم الدین احمد وانگر امہ تاں نہیں کواں گا جے پنجابی ویج تنقید سرے
 توں لکھی نہیں گئی یاں امہ محبوب دی کردانگر موہوم اے۔ پر جے محبوب دی کر
 پتلی من لئی جاوے تے فیر میں دعویٰ کر اں گا جے پنجابی تنقید محبوب دی کردانگر بہت
 پتلی تے کمزور۔ اکثر پنجابی نقاد عبادت بریلوی بن دی کوشش کر دے نیں، پر نہیں
 بن سکدے کیوں جے عبادت بریلوی دی علم ٹل بنیا جاندا اے۔ میرا امہ دعویٰ اے
 جے پنجابی ویج حالے تیک علامہ محمد حسین عرشی، علی عباس جلاپوری تے نجم حسین
 مید توں علاوہ کوئی لکھاری انج دا نہیں جیوں نوں نقاد بنیا جاسکے۔ کچھ لوک پنجابی ویج
 ”خیر و برکت“ لئی تنقید لکھدے رہے، پر نہ لکھ سکے یاں اوہ گھنٹھ نقاد نہ بن
 سکے۔

”پرکھ پڑچول“ دے مصنف دے آکھن موجب تنقید دی کتاب اے تے
 دیباچہ نگار دے آکھن موجب پنجابی تنقید دا پسلا میل پھراے۔ سوچن والی گل اے
 جے امہ پسلا میل پھراے تے تنقید دا آخری میل پھر کون ہووے گا؟ دیباچہ نگار دا
 ناں نادرش کاشمیری اے تے میرا خیال اے جے ایس صاحب دی نازش وی امہ کھ
 دیباچہ اے۔ ایس دیباچے ویج اوٹا ای مبالغہ اے جتا ایس کتاب دے چوتھے حصے دے
 ”مضموناں ویج“ بیرٹے تقریباً تنقید دا اوٹا ای بھیڑا نمونہ نہیں جی خود تقریباً تنقید
 خورے کیہ گل اے جے عارف عبدالتین نے اپنے ایہناں مضموناں دے اک دے
 حصے نوں ”عاق“ کیوں نہیں کیتا۔ شاید اگے چل کے ایس کیوں دا جواب مل
 جاوے۔

عارف عبدالتین نے کتاب نوں چار حصیاں ویج وٹیا اے۔ پہلے حصے ویج
 اک مضمون اے بیرٹا ایس کتاب دا طویل مقدمہ دی بن سکدا اے۔ ایس دا عنوان

اے ”پنجابی صوفیانہ شاعری پس منظر تے پیش منظر“۔ دو جے جے وچ ست صوفی تے قدیم شاعراں بارے اٹھ مضمون نہیں، تیجے جے وچ عارف عبدالتین نے اپنے پیشرو شاعراں بارے پنج مضمون شامل کیتے نہیں۔ اہمہ پنج مضمون استاد کرم، مولا بخش کشتہ، میر فضل گبرائی، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے حکیم ناصر بارے نہیں۔ چوتھے جے وچ دہمہ مضمون نہیں۔ ایہناں ’صوفیاں وچ عارف عبدالتین نے دہمہ گچھا چھڑی اے‘ پر کیوں؟ اہمہ گل اگے آوے گی۔ اتھے اپنی گل کافی اے جے اہمہ دہمہ دے دہمہ دہمہ شاعر عارف عبدالتین دے ہم عصر نہیں، بیہناں دی راج کے تعریف کرن وچ ڈھیر قائمے ہو سکدے نہیں تے تے زندن وچ ڈھیر نقصان۔ اہمہ شاعر عارف عبدالتین دی نظر وچ جدید شاعر نہیں۔

پہلے جے دے اٹھوے مضمون وچ عارف عبدالتین تصوف دی تعریف تے تاریخ بیان کرن دی کوشش کیتی اے۔ تعریف وچ اوہناں تصوف دے فکری نظام دے مختلف رخ دس دی تھانویں صرف اوہ رخ ای دے نہیں، بیہڑے عوام وچ معروف تے متعارف ہن۔ عارف عبدالتین نے ایس دی فکری تاریخ دس لئی یونان، ایران، ہندوستان دے مفکراں تے ساڑے صوفیاں دے افکار دا حوالہ دتا اے، پر اہمہ گل سمجھ نہیں آندی جے اوہناں اسماعیلی فکر دا ذکر تیک نہیں کیتا۔ حالانکہ پنجاب دے تصوف تے افکار اتے اسماعیلی فکر دا گہرا اثر اے۔ اسماعیلیں دے ”گنان“ جدوں دے سامنے آئے نہیں، پنجابی شاعری دی تاریخ ہور پچھے چلی گئی اے۔ اک گل اکثر آکھی جاندا اے جے تصوف اسماعیلیت دا شاگرد رشید اے۔ عارف عبدالتین کول ایس پہلو دا ذکر ای نہیں۔ نہ ای تصوف دی باطن پسندی دا صوفیاں دی ظاہر پرستی ٹال ٹاکرا ای سامنے آیا اے۔ اہمہ گل انج تاں نہیں آکھی جاندی جے حسن بھری دا اہمہ قول تصوف دی عمارت دا زینہ پتھراے۔

”دل دی نیکی اعضاء تے جوارح دی نیکی ٹالوں ہزار درجے بہتر اے۔“

عارف عبدالتین ہندوواں بارے وی بہتر جیساں گھاں کر گئے نہیں۔ جے ہندو مت وچ نجات دے تن مارگ نہیں۔ اہمہ کیہڑے ہندو مت دی گل اے؟ سنا تن دھرم دی گل تاں یقیناً ہووے گی۔ بھگتاں دے مارگ کچھ ہور نہیں۔ اوہناں دے چار مارگاں وچوں ”نرگن واہ“ جے ”پریم مارگ“ دا سلاخی صوفیانہ شاعری تے

ڈھیر اثر سی۔ کیر ”زنگن وادی“ سی۔ زنگن وادی موجد اکھواندے نہیں۔ امہ
موجد رویہ غالب کول انج ظاہر ہویا اے۔

ہم موجد ہیں ہمارا کیش ہے ترک رسوم
میتیں جب مٹ گئیں اجڑائے ایماں ہو گئیں
ایہی ”زنگن وادی“ رویہ بے شاہ کول جدوں آندا اے تے اوہ مذہب دی
ظاہر داری دے خلاف ڈانگ چک بندے نہیں۔

ایسے طرح ملک محمد جانسی توں شروع ہودن والا ”پریم مارگ“ پنجابی شاعری
اے گوڑھے اثر چھڑدا دسدا اے، جس دا عارف نے ذکر ای نہیں کیتا۔ ایس
پاروں آکھیا جا سکدا اے کہ تصوف دے جرات مند رویہ نال عارف عبدالتین چند
قدم دی نہیں چل سکدے۔ اوہ تصوف تے شریعت دی صلح کرائدے نہیں۔ اوہناں
اوس تصوف دا ذکر کیتا اے، بیرہ شریعت اگے سرست کے پیدا اے۔ عارف
عبدالتین کول تصوف دی باقی روایاں دا آکا ذکر ای نہیں۔ اوہناں ایس گل دا ذکر
ای نہیں کیتا جے کیڑی کتاب بے شاہ دے مطالعے وچ رہندی سی تے خواجہ غلام
فرید ”جوگ و شکت“ دے فارسی ترجمے ”منہاج السالکین“ دا مطالعہ کردے سن۔
ایس لئی ذکر نہیں کیتا جے امہ گل بغاوت دل جاندی اے تے عارف عبدالتین
پنجابی شاعری نوں باوضو تے پابند صوم و صلوة ثابت کرنا چاہندے سن۔ ایسے لئی
اوہناں وارث شاہ کولوں کئی بچا کے سنگھن وچ عافیت سمجھی اے۔ کیوں جے اوہنے
”بال ناتھ“ دا ڈیرہ سی۔ خطرہ سی جے اوہ عارف عبدالتین دے دی کن نہ پاڑ
چھڑے۔ اوہناں نوں مجدد الف ثانیؒ نظر آئے بیہناں آکھیا سی:

”طریقت و شریعت عین یک دیگر اند، سرموئے از مخالف در میان ایشان
واقع نیست“

(صفحہ 13۔ بحوالہ مکتوبات شریعت)

عارف عبدالتین امہ حوالہ دیوں لگیاں خورے امہ کیوں نہیں سوچیا جے
مجدد صاحب والا تصوف پنجابی شاعری وچ کدھرے نظر نہیں آندا۔ پنجابی دے شاعر
تاں بے شاہ تے شاہ حسین سن۔ اک شکاری سی تے دو جا ملاستی۔ نہ شکاری ہزاں
اے تے نہ ملاستی ہزاں اوہلا اے، دوویں فکر دے ناں ہن، بیہناں دا عارف

عبدالستین ذکر تیک نہیں کیتا۔ عارف عبدالستین ابن عربی دی فکر دا خلاصہ ایسہ بیان کیتا اے :

”ابن العربی (ابن عربی) دے خیال موجب خداوند تعالیٰ کائنات دے ذرے ذرے وی اپنا جلوہ ظاہر کروا اے ، تے قدرت تے انسان اوہدے وجود لوں شیئے ہار وکھاندے نہیں ۔۔۔ ابن العربی (ابن عربی) کثرت تے وحدت نوں ایس پاروں ذات احد دیاں دو سمتاں قرار دیندا اے ۔۔۔ اوہ انسان نوں خدا دی مثال قرار دیندا اے تے خدا نوں انسان دی روح رستہ اے۔ ابن العربی (ابن عربی) اللہ دی معرفت نوں انسان دی حیاتی دا مقصد قرار دیندا اے ، کیوں جے اوہدے خیال موجب ہر تیک سریر باقی اے ، خدا دا مکمل ملاپ ممکن نہیں۔“ (ص 22 - 21)

عارف عبدالستین دیاں ایسہ گھاں کدوں تیک ابن عربی دے افکار دا خلاصہ نہیں ایتھے ایس دیروے دی گنجائش نہیں ، پر اپنی گل دا ذکر ضروری اے جے اوہناں نہ تاں ابن عربی کوں حقیقت محمدیہ دا مفہوم سمجھن دی کوشش کیتی اے تے نہ ای اوہناں ”فصوص الحکم“ دچوں فص محمدیہ سمجھن تے پڑھن دا جتن کیتا اے۔ ایسے لئی اوہ عشق رسولؐ تے عورت نال ساڈے شاعراں دے پیار دی فکری تے مابعد الطبیعی بنیاد نوں نہیں سمجھ سکے۔ ایسے گلے اوہناں جیسے شاہ تے خواجہ فرید دی خالص محبت دی شاعر ، دا ذکر گول کر چھڑیا اے۔ عارف عبدالستین صوفیاں بارے ایسہ گل کم دی کیتی ہے جے سہیوں نے اپنے فکر تے قلمے نوں فن بنایا اے۔ اوہ لکھدے نہیں

”صوفی شاعراں نے اپنے دُور کے فلسفیانہ دھاراں نوں منطقی تے دلیل یاں وعظ تے پرچار دے غیر فنکارانہ حوالے دی تھاں حسن تے جمال دے فنکارانہ حوالے نال پیش کیتا اے۔“

(صفحہ 23 - 22)

ایسے طرح اوہناں صوفیاں دے انسان نال رشتے دی گل کردیاں ہویاں ڈھیر جیتی گل کیتی اے :

”اوہناں دا انسان نال پیار ، آدرشی غمخیزاں دا مالک نہیں سی ، سگوں اپنے اندر حقیقت پسندانہ شادابی رکھدا سی ، اوہ انسان دے موضوعی تصور نال محبت نہیں

کردے ساہن ، سگوں انسان دے اوس معروضی وجود نال عشق کردے ساہن ، بیرہ
گوشت پوست دا حامل سی تے اوس مادی دنیا وچ حیاتی گزار رہیا سی۔“

(صفحہ 28)

ایسے انسان دوستی دے ناطے صوفیاں کول ماڑے ہلتے ، ڈگے ہوئے انساناں
نال پیار مدد اے۔ اوہ بقیات دی نفی کردے نیں۔ ایس طبقہ واری سماج دے
نظریہ ساز عالماں دی نفی وی صوفیاں دا عمل رہیا اے۔ احمد گل سانوں جیسے شاہ تے
دوہے شاعراں کول مدی اے ، جیس نوں عارف عبدالتین نے تفصیل نال پیش کیت
اے۔ ایسے طرح صوفیاں دے دھرتی نال پیار دا ذکر وی عارف عبدالتین نے
تفصیل نال کیتا اے پر عورت دا ذکر کیوں گول کر چھڈیا اے۔

مضمون دے اخیر لے جسے وچ اوہناں ایس صدی دے پنجابی شاعراں دا ذکر
کیتا اے۔ پہلے تاں اک سو توں ودھ شاعراں دی فہرست دتی اے ، بعدے وچ
کافی سارے شاعراں دا ناں شاید مذاق نال لکھیا اے۔ ایس مذاق دی گل نوں چھڈ
کے اگے لڑے آں۔ اگے عارف عبدالتین پندی صدی دے شاعراں کول انسان ،
کائنات ، خدا تے محبوب دے رشتے نوں سمجھن دا جتن کیتا اے۔ احمد اوہناں دا کمال
اے جے اوہ قیوم نظرون صوفی بنا چھڈ دے نیں۔ صوفی بننا سوکھا نہیں۔ صوفی حیاتی
تے انسان دے بنیادی مسئلاں اتے بحث کردا اے ، بیرہ قیوم نظر دے وس دا
روگ نہیں۔ ایس صدی دے شاعراں کول مابعدالطبیعات تے طبیعتی دنیا غالب ہو
جاندی اے۔ احمد صدی اقرار دی نہیں انکار تے شک کرن دی صدی اے۔ ایس
نہ تاں روایتی صوفی شاعراں وانگ محسوس کر سکتے آں تے نہ ای خدا ساڈا انج
موضوع رہیا اے۔ صوفی شعراں دا مرکزی مسئلہ موت سی تے اجو کے دور دا مرکزی
مسئلہ حیاتی اے۔ عارف عبدالتین ایس بنیادی فرق دا خورے کیوں ذکر نہیں
کردے۔ روایتی شاعر دھرتی نال پیار کردا سی تے عورت دے حوالے نال یاں موت
دے حوالے نال۔ اجو کے دور دے شاعر کول عورت جمال دا منظر نہیں بیرہی صوفی
شاعراں کول سی۔ ساڈے دور دے شاعراں کول عورت کرب زدگی دی نمائندہ اے
تے اقدار دی موت دا منظر۔ دیکھی ، وا بھئی بیرہی احمد راہی کول دسدی اے۔
پرکھ پڑچول دا دوجا حصہ قدیم تے کلاسیکل شاعراں بارے وقف اے۔ احمد

گل منی پر مبنی اے جے پنجابی دے کلاسیکل شاعر سارے شاعری نہیں سن ' اوہ صوفی دی سن۔ اوہناں تصوف دی فکری روایت نوں اپنی شاعری وچ محسوس کیتا اے۔ بابا فرید ' بلھے شاہ ' شاہ حسین ' ہاشم شاہ ' سلطان باہو یاں خواجہ فرید ' ایسے سارے شاعر صوفی روایت وچ بنجے ہوئے تے عوامی وی ہے سن۔ ایہناں کول تصوف دا محاورہ اے۔ اوہ تصوف دے محاورے وچ اپنے کرب دا اظہار کردے نیں۔ عارف عبدالستین دی کتاب دا دوجا حصہ صوفی شاعراں دے مطالعے لئی وقف اے جس دے وچ ست شاعراں بارے اٹھ مضمون شامل نیں۔ ہاشم شاہ بارے دو مضمون کتاب وچ شامل نیں۔ ایسے مضمون ایہناں شاعراں بارے چنگا تعارف تاں ہن کوئی ڈوگھا مطالعہ نہیں۔ اوہناں دے ایسے مضمون عمومی نوعیت دے نیں۔ ایہو ایہناں دی خوبی اے تے ایہو خالی۔ ایسے اپنے عمومی نہیں جے ایہناں وچ نویں معنویت تلاش کرنی ممکن نہیں۔

صوفی شاعراں لوں عارف عبدالستین نے صوفی ثابت کر دتا اے۔ ہن بعدا کوئی کیہ اختلاف کرے گا۔ کون کہوے گا جے بابا فرید شریعت پسند صوفی شاعر نہیں سی یاں شاہ حسین کول عوامی رنگ نہیں یاں بلھے شاہ دا کلام انسانی روح دی پکار نہیں ' علی حیدر یاں ہاشم شاہ صوفی شاعر نہیں سن یاں خواجہ فرید ابن عربی دا مفسر نہیں سی۔ جے ایسے گل کوئی نہیں آکھ سکدا تے فیر عارف عبدالستین پنجابی دے وڈے نقاد نیں۔ اوہناں دے سارے دعوے سچے تے یکے نیں۔ جے اوہ عنوان بدن وی دیون تے فیروزی گل جی رہوے گی۔ اوہ بابا فرید نوں عوامی شاعر آکھن یاں کہے ہور نوں شریعت پسند صوفی دس تے پھیر دی گل غلط نہیں ہووے گی۔ اصل گل ایسے دے جے اوہناں کلاسیکی شاعراں بارے تنقیدی مضامین لکھے ای نہیں بس تعارف کرایا اے تے چنگا تعارف کرایا اے۔ ایسے لئی اوہناں ہر مضمون وچ شاعر دے حالات زندگی دے کے فیر شاعر دے دور بارے اک جہات پائی تے پھیر اوہ دے کلام دا مختصر جائزہ پیش کیتا اے ' جیرا کم از کم بی ۔ اے دے طالب علم دے ضرور کم آ سکدا اے۔ کیوں جے نقاد نے صرف سامنے دیاں گلاں کیتیاں نیں۔ اوہناں تصوف دے محاورے وچ کیتی گئی شاعری وچ سماجی شعور لبھن دی کوشش نہیں کیتی۔ ایسے مبنی پر مبنی گل اے جے تصوف دے محاورے وچ ہون والی شاعری دے پچھے وی انسان

تے اوس دا سماجی شعور سی۔ بابا فرید دا کلام بے شک شریعت تے قصوف دا اکٹھا اے ، پر ادھناں دے کلام دی لفظی ، بھرتے وچھوڑے دا احساس ، انتظار دی شدت ، دکھ دا عام ہودن ، موت دا تذکرہ ، بڑھے دارے دا ذکر تے ہور مسئلے رزا صوفیانہ تجربہ ای نہیں ، فکری مسئلہ ای نہیں جے اک سماجی مفہوم وی رکھدے نہیں۔ بابا فرید کول موت دا ذکر عام اے۔ اوسدے پس منظر وچ اہمہ حدیث دی اے۔

”لذاتناں نوں ختم کرن والی (موت) دا ذکر ہتا کیتا کرو۔“

ایس توں دکھ ایس دا اک تاریخی جے سماجی مفہوم وی اے۔ ادھناں دے لہجے دا وی اک سماجی مفہوم اے۔ ایویں تاں لہجہ نہیں بندا۔ لاطینی امریکا یاں افریقہ وچ جدوں آزادی دی تحریکاں چلیاں تاں موسیقی دے گُراں وچ تبدیلی آئی تے پھیر تاریخی واقعات تے حالات شاعر دا لہجہ مرتب کرن وچ کوئی کردار ادا نہیں کردے۔ کج من ہوئے ایساں گھاں دا ذکر عارف مہدائین کول کیوں ہودن لگا سی۔ اوہ تاں رزا تعارف کرا رہے نہیں۔

عارف مہدائین نے بابا فرید دی شاعری وچوں انسان دوستی وی تلاش کیتی اے۔ اوہ لکھدے نہیں:

”مٹی ہارے بابا فرید دے ایس روپے توں صاف ظاہر اے پئی اوہ دھرتی تے دھرتی واسیاں دی قدر پہچان دے نہیں۔“ (ص 68)

اہمہ گل عمومی نوعیت دی اے۔ اپنی عمومی جے معنیاں توں خالی ۔ یعنی IT IS TOO GENERAL TO BE MEANING FULL پر ایس گل نوں ضیاء الدین برنی دے آکھے دے تاخر وچ دیکھیے تے معنی گُل جادون گے اوہ لکھدے نہیں

”اگر بادشاہ مغلوں ، کم طرفوں ، مفردوں ، سپاہیوں ، تالافتوں ، نااہلوں ، سوداگروں ، دکانداروں ، مسخروں اور بداصل لوگوں سے بات کرے گا تو وہ حشمت بادشاہی اور ہیبت کو خود اپنے ہاتھ سے تباہ کرے گا۔“

(ضیاء الدین برنی ، تاریخ فیروز شاہی ، صفحہ 85)

اہمہ گل پڑھ کے بابا فرید دے کلام دل جھات پاسے تے دیکھیے اوہ کیہ کہہ رہے نہیں۔

فریدا خاک نہ نمدے ، خاکو جیڈ نہ کوہ
جوندیاں پیراں تے ، مویاں اُپر ہوہ

فریدا خالق خلق میں ، خلق دے رب مانہ
مندا کس نوں آکھئے جاں جس بن کوئی مانہ
صوفیاں دے کول عشق دا لفظ وی اک سلامی مفہوم رکھدا اے۔ عشق دا
مفہوم ابتدائی تاریخ اسلام وچ نہیں سی تے پھر کدوآں آیا تے کیوں آیا۔ اصل وچ
جدوں جہاد دا مفہوم وگڑیا تے صوفیاں زندگی دا اگھ حلا اصول جہاد دی بجائے عشق نوں
قرار دتا۔ کیوں جے اوہ جاندے سن جے جہاد دا لفظ بادشاہاں دا ہتھیار بن پکيا
اے۔ ایں نوں بادشاہاں کولوں کھوہ لین ڈیر اوکھا اے۔ صوفیاں نے شہر دی
تھانویں جنگل تے جہاد وی تھانویں عشق نوں جیڑی اہمیت دتی اوس دا پس منظر اہمہ
سی جے صوفیاں بادشاہت دے اوارے دے سابلجی بن توں گریز کر رہے سن۔ اہمہ
گل بابا فرید کول دیکھی جا سکدی اے۔ اک پاسے اوہ جنگل دی گل کردے نہیں تے
دوجے پاسے عشق وی۔ اوہ موت دی گل کر کے تے اوس نوں اٹل حقیقت منوا کے
دو جیاں کولوں جیون کھوہ لون دی ندیا کردے نہیں ، پر عارف عبدالتین تعارف توں
اگے نہیں ودھ سکے۔

عارف عبدالتین اہمہ گل جاندے نہیں جے شاعری دیاں رمزاں تے علامتاں
سلامی زندگی دی تعبیر تے تصویر لئی ورتیاں جاندیاں نہیں۔ ایسے لئی اوہ لکھدے نہیں۔
”جھوک ، جھوہ ، چرخہ ، کھاری ، تاناں پاناں ، تند ، چلی امیرن ، ملی ، سوکلی
دھاگا ، پونی تے ہور ایہی ڈھیر سارے لفظ اپنی رمزیت نال شاہ حسین دے کلام
وچ ظاہر ہوندے نہیں تے عوام دی سلامی زندگی اتے روشنی پاندیاں ہویاں سوچ دھار
دے کئی دروازے وی کھول جاندے نہیں۔“

(صفحہ 73)

ایہدے مگروں عارف عبدالتین شاہ حسین کولوں تصوف لہسن رُردے نہیں۔
اوہ وحدت الوجود لہدے نہیں تے صوفی رویہ۔ اہمہ بھلا کوئی نویں گل اے۔ ہر بندہ
جہاندا اے جے برصغیر دیاں ہواواں وچ وی تصوف ہے سی تے جُن دی ہے کوئی بندہ

انہی واہ لفظوں نوں اہم مارے تے اوس نوں لفظاں وچ تصوف مل جاوے گا یاں
تصوف بھرے لفظ ملن گے۔ کم دی گل تاں اہم دے ہے ایہناں صوفی شاعراں
دے صوفی محاورے وچ لکے ہوئے تاریخی تے سماجی شعور دی بھال کیتی جاوے۔ جے
اہم کم نہ کرنا ہووے تے فیر تصوف دے فکر نوں ای نہ کھولیا جاوے۔ تصوف اک
تھائیں روحانی تجربہ اے۔ اک تھائیں عالمی فکری تحریک تے اک تھائیں فقہاء دی
تختی دار عمل تے کسے تھاں اوس انسانی کیفیت دا حصول بیہ حد جبریل وچ مذکور
ہویا اے۔ اک سطح تے اہم وحدت ادیان تے وحدت انسانی دی فکری اساس اے
پر عارف عبدالستین تصوف نوں صرف سطحی طور تے دیکھدے نیں۔ ایس دی
ڈونکھیکئی دس جاوے توں گریز کردے نیں۔

خواجہ غلام فرید کول عشقیہ شاعری اپنی معراج تے نظر آوندی اے۔ اوہناں
کول عشق دی فکری اساس وحدت الوجود دی صورت وچ موجود اے۔ خواجہ غلام
فرید نے اپنے عشق دے تجربے نوں وحدت الوجود تے ابن عربی دے افکار تال ملا
کے اک نویں ذائقے دی شاعری کیتی اے تے دنیا بھر دی عشقیہ شاعری وچ اپنا آپ
منوایا اے۔ خواجہ غلام فرید دے وحدت الوجودی فکر دا ذکر عارف عبدالستین انج
کردے نیں :

”اوہناں نے اپنے ہر اوستی مسلک نوں بیان کردیاں ہویاں بت پرستی تے
مگنہ ہارے اپنے ایسے خیالات دا اظہار کیتا اے بیہ سہ سالوں انجن چیت ابن عربی
دے دھاراں ول لے جانے نیں۔“

(صفحہ 127)

عارف عبدالستین خواجہ غلام فرید دی شاعری دا ذکر وی کردے نیں تے ابن
عربی دے فکر دی گل وی کردے نیں۔ پر اوہ نہ تاں خواجہ فرید دی شاعری وچ
عورت سمجھدے نیں، نہ ای ابن عربی دے فکر وچ ابن عربی دی ”فصوص الحکم“ دی
فصیحہ وچ اہم گل سامنے آندی اے جے :

”عورت اللہ تعالیٰ دی صفت جمال دی مظہر اتم اے۔“

ایسے طرح خواجہ غلام فرید دی شاعری وچ عورت سمجھدی اے۔ روہی دی
عورت، اپنے رنگاں تے جمال سمیت، اپنے روہی دے تاحر وچ۔ اوس روہی وچ،

جس بارے عارف عبدالتین لکھدے نہیں۔

”خواجہ فرید روئی دے ریتلے علاقے دا ذکر یوے البیلے انداز وچ کردے نہیں، روئی جے اک پاسے خواجہ فرید دے کلام وچ وحدت دان نشان بن کے ابھر دی اے تے دوجے پاسے اپنی دھرتی ٹال اوہناں دے گُوڑھے پیار دا ثبوت وی صیا کردی اے۔“

(صفحہ 130)

خوڑے کیٹری وجہ نال عارف عبدالتین نے روئی دے نال نال نازک نازک جیہاں دا ذکر نہیں کیتا۔ دلاں دا شکار کرن دی گل کیوں نہیں کیتی، کیوں چپ رہے تے خواجہ فرید دی محبوبہ دا ذکر نہیں کیتا۔ محبوبہ دے ذکر توں بغیر شیخ اکبر ابن عربی دی اپنی ”ترجمان الاشواق“ دا مفہوم متعین نہیں ہوندا۔ اوہناں دی فکر محبوبہ توں بغیر نامکمل اے۔ پھیر اوہناں توں متاثر ہوون والے شاعر کول محبوبہ نہ ہووے یاں نقاد گوں کز دیوے تے اسے گل کج توڑ چڑھے گی جے خواجہ فرید ابن عربی کولوں متاثر سن۔ ابن عربی دے مفسر عبدالکریم الجلی کول شق روحانیت والا لازم ہے تے پھیر خواجہ فرید دی شاعری دے ذکر وچوں محبوبہ نوں غائب کرن دا کیہ معنی اے۔

عارف عبدالتین نے ہاشم شاہ دی ”سی پنوں“ دا فنی تجزیہ کردیاں ہویاں بیٹا انج کڈھیا اے :

”ہاشم شاہ نے ایس نوں دوہڑیاں دے روپ وچ تخلیق کیتا اے بیہڑے رنگتی وچ کل اک سو چوی نہیں۔ دوہڑے دی صفت کیوں جے ہاشم شاہ دے مزاج نال بڑا لگا کھاندی اے، ایس واسطے اسے گل چو کے اعتماد نال کسی جا سکدی اے پئی جے کر اوہ سی پنوں دا قصہ بیان کرن لئی دوہڑے دی بجائے کسے ہوز فارم نوں چنڈے تے اپنے مقصد وچ غالباً اپنے کامیاب نہ ہو سکدے، جنے اوہ جن نظر آوندے نہیں۔“

(صفحہ 109)

اسے فن بارے گل اے، پر اسے وی عام جیسی گل اے۔ عارف عبدالتین ایس دی تشریح نہیں کردے نہ ہاشم شاہ دے مزاج دا راز کھولدے نہیں تے نہ ای دوہڑے دا مزاج وسدے نہیں۔ اوہ تاں اسے وی نہیں وسدے کہ ہاشم تے دوہڑے

دا مزاج کج اک دو جے نال لگا کھاندے نیں۔ ایسے طرح دیاں عام گلاں جیے شاہ
بارے عارف عبدالتین دے مضمون وچ موجود نیں۔ بیسوں دی نہ تاں تردید کیتی جا
سکدی اے تے نہ ای اوہدے وچ کوئی نویں معنویت مدی اے۔ اوہ لکھدے نیں

”اوہ توحید الہی نوں بڑی جذباتی شدت نال پیش کردے نیں۔ اوہناں دے
کلام وچ سانوں توحید دا محض نظر تائی، فکری تے جامد قسم دا اظہار نہیں مدا، سکوں
ایسے الٹ محسوساتی تے جذباتی سطح اتے بڑا متحرک قسم دا ابلاغ پیدا اے۔“
(صفحہ 91)

ایس گل دے نیزے نیزے دی گل علی حیدر بارے اوہناں دے مضمون
وچ دی مدی اے۔ اوہ علی حیدر دے عشق بارے لکھدے نیں۔

”ایسہ گل بڑے یقین تے بغیر کسے مبالغے دے کسی جا سکدی اے پئی اوہ
عشق حقیقی نوں عشق مجازی دے روپ وچ پیش کرن دے لحاظ نال دو جے سارے
پنجابی صوفی شاعراں کوں نمایاں نہیں تے ایہو وجہ اے پئی اوہناں دے کلام دا حیاتی
پہلو اوہناں دے فکری پہلو اتے غالب آ کے اوس نوں اوہ جمالیاتی تاثیر عطا کر دیندا
اے بیہوشی سا اے ایس قبیل دے باقی فنکاراں دے فن دا مقدر نہیں بن سکی۔“

(صفحہ 103)

جیے شاہ دے عشق نوں محسوساتی سطح تے جذباتی سطح تے متحرک فن توں
بعد علی حیدر دے عشق دے حیاتی پہلو دی اہمیت مندے نیں۔ پڑھن والا حیران
اے جے جیے شاہ تے علی حیدر دا عشق اکو طرح دا ہے تے فیر کس طرح عارف
عبدالتین علی حیدر دے عشق نوں منفرد کہہ رہے نیں۔ پچی گل ایسہ دے سبے جیے
شاہ تے خواجہ غلام فرید کول عشق دیاں بیڑیاں سواں مدیاں نیں اوہ علی حیدر
دے وس دی شے نہیں ہو سکدیاں۔ ایسہ دکھری گل اے جے عارف عبدالتین اکو
لاٹھی نال سب نوں ہک دیون۔ اوہناں دے تبصریاں دی عمومیت دیکھ کے اوہ متحیر
یاد آندے نیں، جیڑے ہر طرح دے پرچیاں نوں تقریباً اکو جے نمبر دے چھڈ دے
نیں۔

ہاشم شاہ بارے عارف عبدالتین دے مضموناں وچ کج تازگی مدی اے۔

ادہ ہاشم شاہ ہارے اک جگہ نو یکٹی گل وی کردے نیں۔

”ادہ (ہاشم شاہ) انسانی روح دے سیلیاں نوں حل کرن ائی کے تانہی تے انفرادی تپ دے نظریے دا پرچار نہیں کردے۔ سگوں ایہدے الٹ ادہ مابعد الطبیعیاتی سیلیں نوں طبعی تے سماجی زندگی دے حوالے تال حل کرن دی کوشش کردے نیں۔“

(صفحہ 119)

اصل گل ایہ دے جے مابعد الطبیعیاتی فکر رکھن والے بوکاں کول دی طبعیاتی زندگی دا شعور ہوندا اے۔ ادہ زندگی نوں مابعد الطبیعیاتی رخ دے کے حقیقت اولیٰ تال دیندے نیں تے سماجی سیلیاں نوں مابعد الطبیعیاتی حوالیاں تال انج حل کردے نیں جے طبیعت تے مابعد الطبیعیات اک یک ہو جاندیاں نیں۔ اصل وچ مسلمان غیب تے شہود وچوں کسے شے دا انکار کری نہیں سکدا۔ ادہ غیب تے شہود نوں رلا دے زندگی دا کل بناتا اے۔ ادہ شیواں نوں اک وڈی سچائی دا حصہ مندا اے تے جیون نوں گزریاں نوٹیاں وچ نہیں TOTALITY وچ دیکھدا اے۔ ایس طرح کوئی مابعد الطبیعیات سماجی شعور توں خالی نہیں ہوندی۔ شاہ وہاج الدین نے ”اکلت والرقیم“ دے دیباچے وچ لکھیا سی جے روایتی ادب وچ الفس تے آفاق دودیں موجود ہوندے نیں یعنی ذکر تے فکر دودیں ہوندے نیں۔ بس آفاق تے الفس تے فکر تے ذکر غائب ہوندے نیں۔ ایس طرح روایتی ادب مابعد الطبیعیاتی ہوندا اے۔ پر سماجی شعور توں خالی نہیں ہوندا۔ ایس سماجی شعور دی تلاش نقاد دی ذمہ داری ہوندی اے۔ پر عارف عبدالتین نے ایہ ذمہ داری نبھاون دی کوشش نہیں کیتی۔

تصوف دی فکری روایت دا اک عالمی تے کائناتی حوالہ دی ہمیش موجود رہیا اے۔ ایہ عالمی حوالہ کسے فنکار دے فن پارے نوں اک ابدیت تے آفاقیت دے دیندا اے۔ عارف عبدالتین نے ایہ ابدی تے آفاق عناصر تلاش کہتے نیں پر اپنی تجریدی (abstract) زبان وچ بیان کیتے نیں جے ایہناں عناصر نوں اسیں زندگی سمیزیاں زندگی آموز نہیں کہہ سکدے۔ عارف عبدالتین نے صوفی شاعراں دا مطالعہ کردیاں ہویاں نقاد دی زبان ورتن دی تھانویں اک استاد والجہ اختیار کیتا اے۔ ”بیرا طاسب علماں لئی اک تال ہر گل سادہ کردا اے تے دوجے ہر گل دا صرف

سو کھا پاسا بیان کردا اے تے مشکل پاسا اوہناں دی ہمت تے چھڈ دیندا اے۔

اوہناں ”پرکھ پڑھول“ دے نتیجے جے دج اپنے پنج پیٹرو شاعراں دا ذکر کیتا اے۔ ایہہ پنج شاعر تھیں:

”استاد کرم، مولا بخش کشتہ، پیر فضل گجراتی، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے حکیم

نامہ.....“

عارف عبدالستین ایہناں شاعراں دا تذکرہ تے تجزیہ رلا ملاتا اے۔ ایہیں کتاب دے دو جے جے دج قدیم شاعراں دا تذکرہ تے تعارف سی۔ اوہ پیٹرو شاعراں دا احترام کردے نہیں۔ اوہ تنقید کولوں صرف تعریف دا ای کم بندے نہیں پرکتے کتے فن ہارے ایہو ہیہہ نکلتے دس جاندے نہیں جے ایہیں اوس نوں تجزیہ کن تے مجبور ہو جاندے ہاں۔ عارف عبدالستین اپنے اک پیٹرو استاد کرم امرتسری دے فن ہارے کہندے نہیں۔

”انج چاپا اے جوہی چور کے ناں استاد کرم دے مزاج نوں خاصی مناسبت اے۔ چور گا لکھدیاں ہویاں اوہدا پورا شعری وجود متحرک ہو جاندا اے، ہڈ بے تے خیال گل و کڑیاں پان لگ پیندے نہیں تے اوہدا درد مند دل سوچاں دے ڈونگھے سمندر دج اتر کے جھڑی تے جک دی معرفت دے چٹے موتی بہن لگ پیندا اے۔“

(صفحہ 133)

ایسے طرح اوہ پنجابی شاعر دا ذکر کردے ہوئے اوس دا اردو شاعر ناں تقابل دی کردے نہیں۔ تقابل دا ایہہ مطلب آں کدی وی نہیں ہوندا جے اوہ پہلواناں وانگ دو شاعراں دی کشتی کرداون۔ اوہ اک شاعر نوں دو جیاں دے آکینے دج دیکھن دا جتن کردے نہیں۔ ایہی تقابلی تنقید دا منصب اے۔ اوہ مولا بخش کشتہ دی غزل گوئی دا ذکر کردیاں ہویاں لکھدے نہیں۔

”اوہناں نے اک پاسے اوس تحریک کولوں اثر قبول کیتا جیرا کرل ہار اینڈ مولانا محمد حسین آزاد تے مولانا الطاف حسین حالی لہور دج مل کے اردو شاعری دج چلا رہے ساہن تے نویں نظم دی نیند رکھ رہے ساہن تے دو جے پاسے پنجابی شاعری دج غزل دی صنف نوں فروغ دین دا جتن کر رہے ساہن، جیرا ہی ایہدے دج ناں

(نہ) ہوں برابر سی۔"

(صفحہ 140)

عارف عبدالمبین نے ایس پیرا گراف وچ جیس قسم دا قائل کیتا اے۔ حتیٰ گل امہ دے جے تقابلی تنقید ایہو کجھ ہوندی اے۔ اوہناں ایس پیرے وچ انجمن پنجاب دی نظم گوئی تے مولا بخش کشتہ دی غزل گوئی دا فرق وی دیا اے تے مولا بخش کشتہ دا ایس انجمن وی شاعری توں اثر قبولن دا ذکر وی کیتا اے تے اگے چل کے ثبوت ناں ایس دعوے نوں پکیرا کیتا اے۔ اوہناں ثابت کیتا اے جے مولا بخش کشتہ دی شاعری وچ فطرت نگاری وی ہے تے حب الوطنی وی۔ ایہو دوویں گلاں انجمن پنجاب دی نمائندگی خاص صفت سن۔ ایس لئی امہ گل منی جا سکدی اے جے مولا بخش کشتہ انجمن پنجاب دی تحریک توں متاثر سن۔

عارف عبدالمبین کتے کتے تجزیہ کردے کردے شاعر کوں نو پکے پن دی منگ وی کردے نیں۔ اتھے اوہ کلاسیک دے سامنے آکھلوندے نیں۔ امہ گل عارف عبدالمبین نوں رومانوی تنقید دے نیزے لے جانہی اے۔ اوہ تاثراتی نقاد نیں تے تاثراتی نقاد کجھ نہ کجھ رومانوی ضرور ہوندا اے۔ کیوں جے رومان اک پاسے کلاسیک دا رد اے تے دوجے پاسے فرد دا اقرار اے۔ تاثراتی نقاد دا رویہ موضوعی جدلیاتی ہون پاردوں رومانوی ضرور ہوندا اے۔ عارف عبدالمبین کوں تاثراتی تنقید عام اے تے کتے کتے اوہ رومانویاں وانگ نو پکے پن دی بھال وی کردے نظر آندے نیں۔ اوہ مولا بخش کشتہ پارے لکھدے نیں۔

"اسیں دیکھدے ہاں پئی اوہناں دی پنجابی غزل اتے قاری تے اردو دی روایتی غزل دا رنگ چوکھا نظر آندا اے۔ اوہ کئی تھاواں توں ایہہ شعر گزردے نیں۔ پیرے اوہناں دی انفرادی سوچ تے فکر دا نتیجہ نہیں ہوندے، سگوں سنے سنائے پیش پ اقتدار تے گھسے پئے خیالاں دے حامل ہوندے نیں۔ اوہناں وچ سانوں کوئی عشقیہ شعری کیفیت دکھائی نہیں دیندی تے اوہ صاف قاری تے اردو غزل وی اوس روایت توں اکتساب دی چٹلی کھاندے نیں۔ بیدے اتے اردو تے قاری شاعری نوں وی کوئی فخر یا ناز نہیں۔"

(صفحہ 146)

عارف عبدالتین نے جتنے کوئی انفرادیت تلاش کر لی اے تے اوس دا کھل کے اظہار کیتا اے۔ اوہناں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی عمل پسندی نوں کھل کے داد دتی اے تے اوہناں دی ایس عمل پسندی دا کھوج وی لایا اے کیوں جو اوہ مزے پڑے رومانوی نہیں اوہ اصلی ترقی پسند نہیں۔ رومانویت تاں تاثراتی نقاد ہون پاردوں اوہناں وچ آئی اے۔ اوہناں فقیر محمد فقیر دا اقبال ٹال رشتہ جوڑ کے اوس دی حرکت پسندی دے جذبے دا اظہار دیا اے۔

عارف عبدالتین اپنے پیٹرو شاعراں دا کھل کے تجزیہ کرن دی کوشش کیتی اے۔ پر اوہ شریف آدمی نہیں تے شریف آدمی کھل کے پتہ نہیں کیوں گل نہیں کردے۔ مظفر علی سید نے ریاض احمد بارے لکھیا سی تے اسد عارف عبدالتین بارے دی سچ لک رہیا اے۔

”پڑھے لکھے آدمیوں کو اتنا شریف بھی نہیں ہونا چاہیے کہ اپنے دماغ سے کام نہ لے سکیں۔ اس لیے ریاض صاحب کی مثال میرے لیے نقاد کی ٹیک نفسی اور فرائض کی مثال نہیں بن سکتی، بلکہ بخشش اور عبرت انگیز فضول خرچی کی مثال بن سکتی ہے۔“

(مظفر علی سید، تنقید کی آزادی، صفحہ 98)

عارف عبدالتین اپنے پیٹرو ہم عصراں نوں اوہناں دے تاریخی تناظر وچ دیکھن دی کوشش کیتی اے۔ ایسے لئی اوہناں دے سوانحی کوائف دتے گئے نہیں۔ تاریخ تے سماج تاں اوہناں دا رشتہ جوڑیا گیا اے۔ اصل وچ ہر لکھن والا تاریخ اگے جواہد اے۔ کجھ ادبی شخص تاریخ نوں آسانی ٹال ریکارڈ کر سکدیاں نہیں جیویں ناول وغیرہ۔ کجھ سنگھن تاریخی واقعات نوں ریکارڈ نہیں کر سکدیاں۔ اوہ تاریخ نوں علامتاں راہیں محفوظ کردیاں نہیں جیویں غزل اے۔ غزل وچ تاریخ نوں ریکارڈ کرن دی گل ناممکن نوں چھوہن دی کوشش اے۔ ایس وچ صرف ویلے وی روح دا ذکر کیتا جا سکدا اے، ذاتیاں دا ویرا ممکن نہیں۔ شبلی نعمانی تے ظفر علی خان سیاسی واقعات نوں نظم کیتا۔ ایسے طرح پنجابی دے بہت سارے شاعراں سیاسی واقعات نوں نظم کیتا۔ ایس ضمن وچ کئی ناں آندے نہیں۔ ایناں دیاں دو قسماں نہیں۔ اک قسم اوہناں شاعراں دی اے جیہناں ٹھہر ٹھہر کے گل کیتی تے ادب دے وزن

تے وقار نوں قائم رکھیا۔ اینناں وچ استاد کرم امرتسری شامل سی۔ دوہے پائے کئے سارے قصہ گو آندے نیں۔ بیہناں اپنے تیز تے کاہلے لہجے وچ نظمیں لکھیں، جیڑیاں اولیٰ کالی دنیا توں رزمیںاں جی کالی پڑھیاں کیں۔

ادھناں ایسے مضمون وچ استاد کرم دی ہنگامی شاعری دا انصاف تے دیانت نال جائزہ لٹا اے تے ویسا اے کہ استاد کرم دی شاعری کیوں زندہ رہون جوگی اے۔ آخر ہنگامی مسیماں تے لکھے گئے سینکڑاں قصے تے نظمیں کیوں مر گئے۔ ادھناں استاد کرم دی شاعری دی معنویت سمجھی اے کہ ادھناں دیاں نظمیں ”ہنن اسلام محول ہو گیا“ ایسہ کشمیر دی پنڈ بلا کیہ اے، تے سہرہ شہید گنج“ وانگر دیاں نظمیں کیوں آج وی اک مفہوم رکھدیاں نیں تے رٹا کڈھیا اے۔

”استاد کرم نے جگ جیتی نوں ہج جیتی، معروضی حقیقتاں نوں موضوعی سچائیاں تے کائناتی غم نوں ذاتی دکھ دا چولا پرا کے بڑے وڈے ہاکمال تاثراتی شاعر ہون دا ثبوت دتا اے۔“

(صفحہ 133)

عارف عبدالتین دی نظرو وچ شاعری صرف معروضی حقیقت دا اظہار نہیں، ایسے وچ موضوعیت دا ہون وی ضروری اے۔ شاعری رزاقا مشاہدہ ای نہیں، مشاہدہ وی اے۔ شاعری رزاقی حقیقت ای نہیں خواب وی اے۔ گویا شاعری معروضیت تے موضوعیت دا اتلاف (SYNTHESIS) اے۔ شاعر دا جدل کائنات، حیات تے ذات دے ہر گوشے نال ہونا اے پھیر شاعری وجود وچ ”وندی اے۔ ایسے نئی عارف عبدالتین نے حکیم ناصر دی شاعری وچ محبت تے طاقت دا (SYNTHESIS) سمجھا ہے۔ عارف عبدالتین نے حکیم ناصر ہارے مضمون وچ محبت تے طاقت نوں ازلی تے ابدی منظر بنایا اے۔ اسدا خیال اے کہ اک ترقی پسند ہون پاروں ادھناں لئی اینناں دوداں چیزاں دا اقرار ضروری وی سی تے مفید وی۔ کتاب دے چوتھے حصے وچ عارف عبدالتین نے اپنے ہم عصر شاعراں ہارے دس مضمون شامل کیتے نیں۔ ہر مضمون کے شاعر دی کے اک کتاب ہارے اے۔ ایسے مضمون یاں تاں کے کتاب دا خصوصی مطالعہ نہیں یاں کے کتاب ہارے تقریب وچ پڑھن والے مضمون نیں۔ ایسے لئی اینناں وچوں ڈونگھے تجزیے دی توقع فحش

ایہاں مضموناں وچ تاثراتی تنقید ای مددی اے۔ عارف عبدالتین نے نقد میرے اک ویسے وچ سائنسی سوچ تے مارکی فکر دے علمبردار رہے ہوں جدوں تاثراتی تنقید کردے نہیں تے کدے کدے سماجی حوالہ دی لے آندے ہیں۔ اہم سماجی حوالہ کسے فن پارے وچوں طبقاتی حوالہ سمجھن تے رک جاندا اے۔ انج گدا اے جے اوہ بیہیخوف دی فکر توں آگے نہیں دوسے۔ اک زمانے وچ مارکسی ادیب ادب پارے اہم گل بار بار دہرائندے سن جے پیداواری قوت تے پیداواری رشتیاں نال سماج دا بنیادی ڈھانچا بند اے تے ادب 'مذہب' تے اخلاق سماج دا بالائی ڈھانچا ہوندے نہیں۔ اہم بالائی ڈھانچا بنیادی ڈھانچے توں متاثر ہوندا اے۔ ایس طرح مارکسی دانشور حیاتی تے اوس دے مظاہر نوں اک اکائی دے روپ وچ دیکھدے نہیں۔ عارف عبدالتین ایس طرح دی کوئی اکائی بناون دی کوشش نہیں کیتی۔ اوہناں صرف ادب وچوں طبقاتی حوالہ سمجھا اے۔ قدراں تے فنی قدراں دی گل نوں جتیاں تے طبقاتی سماج نال جوڑن دا جتن نہیں کیتا۔ اوہ طبقاتی سماج دے مسئلن نوں شاعر دے کلام وچوں ضرور سمجھدے نہیں۔ جویں اکبر کاظمی پارے لکھدے نہیں۔

”اکبر کاظمی دے کلام نوں آویزش دی شاعری آکھیا جا سکدا اے۔ آویزش میری آج دے طبقہ داری سماج وچ ظالم طبقے تے مظلوم طبقے دی جنگ دی شکل اختیار کریندی اے تے اوس غیر طبقہ داری سماج دے قیام سی انقلاب دا دروازہ کھول دیندی اے میرا ہر انصاف پسند شاعر دامن بھاؤنا موضوع اے۔“

(صفحہ 317)

اوہ شریف کنجانی دی شاعری وچوں وی طبقاتی سماج دی آویزش سمجھکے نہیں۔ لکھدے نہیں۔

”شریف کنجانی ساری انسانیت نال محبت رکھدے نہیں تے اوہی ترقی دے آرزو مند نہیں۔ پر اوہناں دی محبت انھی نہیں، سگوں سماجی اے، تے ظالم تے مظلوم دے فرق نوں بچاندی اے، ایہو وجہ اے پی طبقاتی معاشرے وچ اوہ اپنی محبت نوں اہم روپ عطا کردے جیہاں پی اوہ مظلوم دی حمایتی بن جاندی اے۔“

(صفحہ 190)

عارف عبدالتین جدوں شاعراں نوں تاریخی پس منظر وچ دیکھدے نیں تے اک سچے مارکسی وائک شاعری تے تاریخ نوں اک دوجے دیشٹھ من کے شاعری وچوں تاریخ تے تاریخ دے حوالے نال شاعری دی معنویت سمجھدے نیں۔ اوہ اک سچے مارکسی وائگر امن نال پوری کمنٹ وی رکھدے نیں۔ ایسے لئی اوہ شریف کنجای دی شاعری دی معنویت انج تلاش کردے نیں۔

”شریف کنجای وی برصغیر دے ایہہ قلم حساس تے سچے فنکاراں وچوں ساہن جیہڑں نے جنگ دیاں جاہیاں تے بربادیاں نوں محسوس کیتا تے فن راہیں جنگ تے جنگ بازاں دے وحشی اقدامات دی بندیا کیتی۔“

اصل وچ جنگ بازی دا تعلق دی طبقاتی سماج نال اے۔ کیوں سچے مبتعیاں بھریا سرمایہ داری سماج اگے ودھ کے سامراج ہو جاندا اے تے جنگ اوس دی لوڑ ہو جاندی اے۔

عارف عبدالتین نے طبقاتی سماج دی اخلاقیات نوں شاعری وچوں دیکھیا اے۔ ایس گل نوں اک فرد دا ذاتی رویہ نہیں بنایا، اک طبقے دا مسئلہ بنایا اے۔ ایس طرح اوہ طبقہ واریت دے مختلف حوالے دیکھدے نیں تے اپنے قاری نوں دکھاندے نیں۔ جیویں اوہ جاگیر داری اخلاقیات بارے دسدے نیں۔

”احمد راہی نے جاگیر دارانہ نظام دی اخلاقیات دے کھوکھلے پن نوں دوجے بند وچ کیویں بے نقاب کیتا اے تے دیا اے پئی قتل و قتل دے دوران وچ دھیاں نوں بے سارا چھڈ کے نس آن والے ..... ماپے کس طرح اوس دے پٹے اپنیاں جھوٹیاں آناں پچان دی فکر کرن لگ چنیدے نیں، جدوں اوہ اوہناں دے بوہے آوندیاں تے اوڑک اپنے بوہے اوہناں اتے بند کر کے اپنی ہٹوٹی لاج دی حفاظت کردے نیں۔“

(صفحہ 220)

عارف عبدالتین اپنے عسروے شاعراں کوں سائنسی دانش تے سماجی سچائی سمجھدے نیں، بیرونی اک مارکسی دیاں بنیادی ضرورتاں ہن۔ ایسے لئی اوہ کئی تھاکیں سمجھ تے مارکسی تنقید دے حربے کامیابی نال آزمائے نیں، پر میوے اہمہ گل بڑی

اچر ج گدی اے جے اوہ دو جے مار کسی دانشوراں وانگ جدلیات نوں ہتھ نہیں لاندے نہ تحقیق دی جدلیات نوں نہ تحقیق کار دی جدلیات نوں۔ جدلیات جیس دی مختصر تعریف انج کیتی جاندی اے جے شیواں نوں تسلسل وچ تے سارے حوالیاں ناں دیکھتا۔

عارف عبدالتین کول سائنسی تے سماجی تنقید توں اڈ تاثراتی تنقید دی مددی اے: "ایہ تاثراتی تنقید بیرونی واہ واہ توں کچھ اگے اے پر بہتی اگے نہیں۔ ایس دی اک جھلک دیکھ لو پے۔ اوہ لکھدے نہیں۔

"ایہ انہی خود اعتمادی تے سانی رجائیت پسندی آسانی نال حاصل ہون وایاں چیزاں میں ہن، کیوں جے ایہناں تیک اپڑن لئی بیرونی مار و قتل لنگھنے پیندے نہیں اوہناں وچوں اک قتل یاراں دے بے وفائی دا وی اے۔ دشمن پھر مارے تے بندہ پروا نہیں کردا پر جے دوست چھل دی مارے تے کلیجہ پھٹ جاتا اے۔ کل دے منصور نوں یار نے پھل ای ماریا سی تے تیس جاندے او پئی اوہدا کیہ حال ہویا سی تے اج دے منصور نوں۔ بیلیاں کولوں وٹے وچدے نہیں۔ ذرا غور تے کرو پئی اوہدا کیہ حال ہوندا ہودے گا۔"

(صفحہ 318)

ایہ گھاں عارف عبدالتین نے اکبر کاظمی دے ہارے لکھیاں میں تے منصور دا حوالہ انج آیا اے جے اوسدی کتاب دا ناں "وٹے دا منصور" اے۔ ایس تنقید دی اک خوبی ایہ ہوندی اے جے ایہ اپنے طور تے اک اوپ پارہ بن جاندی اے۔ ایسے طرح دی اک ہور جھلک دیکھن لئی اسیں حیفہ نائب چارے مضمون دا کچھ حصہ پڑھدے ہاں۔ اوہ لکھدے نہیں۔

"اوہ راہی بیرونی اپنے واسطے اپنیاں راہواں آپو بناتا اے، اپنی منزل آپو مقرر کردا اے تے اوہدے اتے کلم کلاپک دھردا اے، اوہدا کم ایہناں اوکھا ہوندا اے، پئی اسیں آسانی نال اوہنوں اوہدا کارنامہ قرار دے سکدے آں، کیوں جے اوہنوں ایہدی خاطر راہواں دے مٹے ٹوٹے دی پدھرے کرسنے پیندے نہیں۔ بھناں۔ بیلیاں دی دوری دا عذاب وی سہا پیندا اے، تے اوہناں دے تحفظ توں محروم ای نہیں ہونا پیندا سگوں اوہناں دی مخالفت تے اوہناں دے ویر نوں سدا دینا پوندا

(صفحہ 308)

ایسے کسے شاعر دا تجزیہ نہیں، حقیقتاً تب دی شاعری بارے مضمون دا اچھا اے۔ ایس پرے نوں دیکھ کے اسیں بلا تکلف عارف عبدالتین دی ایس تنقید نوں تاثراتی تنقید کہہ سکے آں۔ تاثراتی تنقید بیرہی مشاعریاں وچ واہ واہ دی شکل وچ سی۔ پھیر تذکریاں وچ آئی تے خاص خاص اصطلاحاں نال اپنے تاثر دا اظہار کیتا گیا۔ ایس تاثراتی تنقید ساڈی صدی دے استادان تے نقادان دے جھ آئی تے انسان بن گئی۔ عارف عبدالتین کول تاثراتی تنقید دی اک خوبی تاں ایسے کہ ایس پڑھن جوگی وی اے تے اپنے طور تے ادب پارہ بن دی صلاحیت رکھدی اے۔

تاثراتی تنقید عام طور تے ادب پارے دی اتلی سطح نوں چھوہ کے پچھے ہٹ جاندی اے۔ ایسے لئی عارف عبدالتین نے نجم حسین سید دی شاعری وچ فطرت دے منظر نامے دا پردہ چک کے اندر دل بھاتی نہ پا سکے، نہ ای اوہ نجم حسین سید دی شاعری وچ دھرتی دی معنویت بہہ سکے۔ کیوں جے عارف عبدالتین عام طور تے شاعری دے اُتے تے ظاہری روپ بارے اپنے تاثر بیان کرن لگ پیندے نیں۔ ایسے تاثر اوہناں نوں اک جمال دوست تے انسان دوست تاں ثابت کردے نیں، پر اوہناں دا علم زیادہ باہر نہیں آندا۔ انج وی تاثراتی تنقید نوں موضوعی جمالیاتی تنقید کہیا جاتا اے تے انج دی تنقید کوں نہ تاں فن دا شعور مدد اے نہ فکر دی گہرائی۔

عارف عبدالتین صرف تاثراتی تنقید تے رک نہیں جاندے۔ اوہ اگے ودھ کے اوس تقریباتی تنقید دی جود وچ وڑ جاندے نیں جتھے بڑا چکڑ ای چکڑا اے۔ اوتھے بچن دی اکو راہ اے جے بندہ لما پے جاوے۔ جے بندہ کچھ نہ کرے تے اوہ تھلے ای تھلے جاوے گاتے تھلے وی چکڑ ای ہووے گا۔ عارف عبدالتین نے ایس کتاب دے چوتھے حصے وچ ویرہ مضمون شامل کیتے نیں۔ ایس سارے تقریباتی تنقید دا ادنا ای بھیڑا نمونہ نیں جتا کوئی دو جا تقریباتی مضمون۔ ایسناں وچ معنویت تلاش کرن تاں انج ای اے جیویں پنجابی دے رضا کاراں کولوں علم لہمن دی کوشش کرن۔ اوہناں دے تقریباتی مضموناں وچ انج دے دعوے نیں جیہناں دی دلیل کوئی نیں۔ اک تھاں

اوہ اکبر کاظمی دی شاعری بارے امہ دعویٰ کردے نیں۔

”اوہدا (اکبر کاظمی دا) تجربہ بڑا کھلار والا تے اوہدا مشاہدہ بڑا ڈو تکبیری والا ہوندا اے، اوہ لوکاں نوں اپنیاں نظراں دی چھانی وچ چھان کے رکھ دیندا اے۔“

(صفحہ 321)

اگے چل کے اوہ اپنے دعوے دلیل دے طور تے کج شعر پیش کردے نیں اک شعر امہ وے۔

شر دی بھ توں اُچی کندھ تے ہنیر سپ دا ڈیرا

بندے سارے سسے سسے مر گیا جیوں خدا

امہ شعر دسدا اے جے اکبر کاظمی سچ دے شاعر نیں تے اوہناں نوں مشاعرے وچ بھ کے داد دینی چاہیدی اے۔ ایہناں بارے مضمون لکھن بھ جاون چٹکا کم نہیں تے خاص کر امہ شعر لکھ کے ایہو جیسے دعوے کرن۔

”حیاتی دیاں ایہناں تلخ حقیقتاں دے مشاہدے دے باوجود وچارے دی زبان کٹار نہیں بندی۔ اوہدے ہونڈ زہر خند کوں کم نہیں بندے، سگوں اوہدی جبر پھل کیردی اے۔“

(صفحہ 321)

اوپر واد شعر پڑھ کے امہ دعویٰ پڑھیاں دماغ نوں دھکا گندا اے، پر گل امہ وے سچے عارف عبدالتین جُن انج دے شعراں دی تعریف کرن چہے نیں بیسوں وچ پیار دی گل اے۔ یعنی شاعر دا کلام اوہناں لئی اکائی نہیں، کباڑیہ دی دکان اے، بےسہی گلاں دی دھوکہ تعریف کرنی چیدی اے۔

کئی تھائیں انج لگا اے جیویں اوہناں تقریباتی مضموناں وچ دھکار بھگتاو لئی پہلے وقفے وقفے نال شعر لکھ لئے ہون تے پھیر اوہناں شعر دی تمیذ۔ ایسے لئی اوہناں دے تقریباتی مضموناں وچ اک مرکزی خیال نہیں ہوندا۔ اوہ مضمون انج لکھدے نیں جیویں کلاس روم وچ استاد کسے شاعر دی خصوصیات اک اک کر کے دس رہیا ہووے یاں کسے ادبی حلقے وچ کوئی نقاد اپنے جن دی نظم تے تنقید کر رہیا ہووے۔ ایسے لئی اوہناں دے کول دعوے وڈے تے دلیلاں کنزور نہیں یاں پھیر انج دے فقرے نیں، بھرے شعراں دی تشریح دی نہیں اکھوا سکدے۔ اوہ اک تھائیں

لکھدے نہیں:

”حقی جی گل تاں امہ اے پئی ایسے کٹھن ویلے لوک تے لوک، اوہ راہواں وی تھک جاندیوں نہیں جیہن تے رُکے راہی نے اپنی منزل تے اپڑنا ہوندا اے۔ ایسہ وجہ اے پئی اوہناں بڑے اداسی بھرے انداز وچ کہنا چندا اے، پئی:

منزل تے منظور میں کسراں اپڑاں گا
میرے نال تے چل دیاں راہواں تھکیاں نہیں

(پنجابی دا آدرش پرست شاعر منظور وزیر آبادی، صفحہ 329)

عارف عبدالستین دے تقریباً مضمون یاں کتاباں بارے مطالعے اوہناں دے پچھلے پرے دی کماٹی نہیں۔ جدوں اوہ اوس ہڑہ وچ تیلے وانگوں دبہ گئے سن، جیس نوں آمریت دا ہڑہ آکھیا جاندا اے۔ اوہ راشد حسن رانا ایسے سیاسی تے سماجی حقیقتاں دے شاعر نوں ”فطرت دا چاہوان تے ترجمان“ بتاون لگ پئے۔ پر جدوں اوہ راشد نوں شاعر فطرت نہ بنا سکے تے اوہناں دا سماجی علم اوہناں دے کم آیا تے اوہناں راشد دی فطرت نال محبت نوں اضافی کیہا تے ہوئی نیسی امہ دی من لیا۔
”اوہ (راشد حسن رانا) فطرت نال محبت ضرور کردے نہیں، پر مطلق انداز دی تھاں، اضافی رنگ وچ کردے نہیں، امہ اصناف سماج (society) نال تے اوہ دے دستک نال رنجی ہوئی اے۔“

(صفحہ 348)

ایسے طرح اوہ اک ہور تھاں دی ڈردے ڈردے مندے نہیں جے اوہناں وحشی جانوراں تے چیزیاں دے ذکر نال علامتی سطح تے عمرانی صورت گری کہتی اے۔ راشد رانا دی اک نظم ”ترکش تھکے جند“ اے۔ ایس نظم دیاں امہ سطران کلیدی نہیں۔

اوہ مولاؐ بندہ کے ماریا
چڑھی سی جیسی دی جیج

عارف عبدالستین ایس نظم نوں ذوالفقار علی بھٹو دی پھانسی دے حوالے نال بھگن توں ڈردے نہیں تے ایس نظم وچ دُتے بھٹی دے علامت دی بجائے تاریخ دی گل کردے نہیں۔ ایس نظم دے حوالے نال جی تے کھری گل نہ کر کے اوہ اپنا سماجی

نقاد تے حقیقت نگار دا منصب وی خطرے وچ پائندے نہیں۔ اوہ آحریت تے مارشل لاء لئی درتیاں کسیاں علامتاں نوں DELODE نہ کر کے اپنے آپ نوں استادتیاں منوا یندے نہیں نقاد نہیں۔

اوہناں تھاں تھاں ایہو چھے دعوے کیتے نہیں، جیہناں دا ثبوت اوہناں کوں وی نہیں اے۔ اوہ ”من ترا حاجی گویم“ دی راہے رُے نہیں۔ ایس راہ وچ دعوے وڈے تے دیلاں کمزور ہوندیاں نہیں۔ اوہ ڈاکٹر رشید انور جے شاعر بارے ایہہ دعویٰ کردے نہیں۔

”یادوں“ ڈاکٹر رشید انور دیاں اوہناں غزلاں دا دیوان اے، جیہدا اک اک شعر ساڈی ذاتی، قومی تے کائناتی زندگی دے حادثیاں تے وارداتاں دی فنی بازیافت اے۔“

اک دعویٰ سلیم کاشمر بارے وی پڑھن دے قابل اے۔ دعویٰ ایذا وذا اے جے ایس ایس ایس دعوے نوں پڑھ لوسے تے سلیم کاشمر نوں نہ پڑھے تے ایس ہاں سوچے سمجھے اوس نوں وارث شاہ، میر، نظیر، شیکسپیر تے محمد بخش وغیرہ وی صف وچ شامل کرن دی سوچ سوچاں گے۔ پہلا دعویٰ دیکھ لوسے۔

”میں ایہہ جان کے ڈاڈھا خوش ہویا پئی اوس (سلیم کاشمر) دی شاعری وچ پنجاب دے نمائندے رُوپ اپنی چوکی تعداد وچ جمع ہو گئے نہیں پئی ایہناں دا ایہہ اکھ ہو رکے وی لوئیں پنجابی شاعر وچ دکھائی نہیں دیندا، ایہو وجہ اے پئی اوس نوں بڑی سولت مل پنجاب دا سہ توں اُچّا تے سچّا نمائندہ کہہ سکدے آں۔“

(صفحہ 242)

سلیم کاشمر بارے عارف عبدالحقین دے ایس دعوے تے فیر ہس لوں گے، ایس بھیتی نال رُوپ شیخ بارے اوہناں دا دعویٰ وی پڑھ لوسے۔ اتھے وی دعویٰ چھوٹا نہیں، ڈچر وڈا اے۔ اپنا وڈا ہے میر، نظیر، وارث شاہ یاں محمد بخش دے شاعر بارے ہی کیتا جا سکدا اے۔

”رُوپ شیخ دل جماعت پائے تے سانوں انج محسوس ہوندا اے جیویں اوہناں نے اپنے عزیز وطن دی ساری تاریخ نوں، اوہرے سارے ہلیشیں سمیت، اپنی کوتاہی وچ محفوظ لیا اے۔“

(صفحہ 259)

اسیں تیں جی تیکر اوہ شاعر بعدے پھر دے ساں بیہرہ تاریخ دے نال زندہ رہوے ، تاریخ نوں جواب دہ ہووے تے تاریخ نال مکالمہ کر سکدا ہووے۔ شکر اے جے رؤف شیخ دے روپ وچ اک ایسا جیسا شاعر مل گیا اے ، پر اس دا کلام اس گل دی گواہی کیوں نہیں دیندا ، بیہوشی گواہی عارف عبدالتین دیندے نہیں۔

منیر نیازی دی عارف عبدالتین دی نظر وچ کچھ گھٹ نہیں۔ اوہ دی تیں وڈا شاعر اے۔ اس بارے دی دعویٰ ویکھ نون دی لوڑ اے۔ اوہ لکھدے نہیں۔

”منیر نیازی دا کلام وڈی شاعری دے ایس معیار تے ایس حد تک پورا اترا اے پئی اوہ بعض موقعیاں تے قلم دی اک اُلانگہ وچ اندر تے باہر دیاں دونہاں دُنیاواں نوں پار کر جاندا اے۔“

(صفحہ 273)

نجم حسین سید دی وڈے شاعر نہیں ، عارف عبدالتین اوہناں کول دی وڈی شاعری دے طور طریقے سمجھ لیندے نہیں تے کہندے نہیں۔

”اوہ (نجم حسین سید) عام طور تے اپنی کوتاہیوں پر ایجنڈے دی نیویں سطح توں انڈول چک کے جمالیات دی آجتی سطح تے لیا کھلا دے نہیں تے اوہناں نوں پڑھن سنن والے کسے کراہت یاں بیزاری دے بغیر اپنے آپ وچ ڈھیر ساریاں ایسیاں کرداری تہذیبیں پیدا کرن واسطے تیار ہو جاندا اے نہیں ، بیہوشیاں اوہناں نوں ثقافتی طور تے دھیری سمجیر تاوا مالک بنا سکدیاں نہیں۔“

(صفحہ 282)

رشید انور ، نسیم کاشغر ، رؤف شیخ ، منیر نیازی تے نجم حسین سید بارے عارف عبدالتین دا ایسہ جذباتی رویہ خاصا مبالغہ آمیز اے۔ کئی تھاواں تے ایسہ رویہ بن تے مجبور کر دیندا اے۔ کدی کدی تیں خود عارف عبدالتین نوں اپنا رویہ مشکوک لگن لگ پنپدا اے۔ اوہ جدوں اپنے دعوے بارے شک دا شکار ہوندے نہیں تے دلیل بازی نال گزارہ کردے نہیں۔

”اکثر لوکاں نوں ایسہ اعتراض اے پئی اوہناں (رشید انور) دے کلام وچ فکر دی تھوڑ اے۔ اوہ جذبے دے شاعر تیں ہن ، کسے لمبی چوڑی سوچ دے مالک

نہیں۔ اہمہ گل کُہ اہی ٹھیک نہیں۔“

(صفحہ 239)

مطلب اہمہ دے کہ اہمہ گل کُہ ٹھیک وی اسے تے کُہ ٹھیک نہیں۔ یعنی معذرت خواہی دا رویہ۔ پر اگے اوہ دلیل بازی کردے نہیں۔ کمزور دعوے نوں کمزور دلیلاں راہیں منوان دا جھن کردے نہیں، پر دعوے وچ جان ہووے تاں غیا جاوے۔

عارف عبدالتین وڈے وڈے دعوے کردے نہیں تے اپنے دعویاں توں پچھے سُن دا ناں نہیں بندے۔ اہمہ اوہناں دی ہمت اے جے اوہ رؤف شیخ بارے اہمہ دعویٰ کر سکدے نہیں۔

”رؤف شیخ دی شاعری جدید انسان دے معاشرتی شعور دی ترجمان اسے، بہرہ اوہنوں انقلاب راہیں اوس معاشرے دا واسی بنا سکدا اے، جسدے وچ طبقتی اچ کُچ تے اوہدے نتیجے وچ پیدا ہون والی ٹ کسٹ دا ناں وی نہ ہووے گا۔“

(صفحہ 267)

عارف عبدالتین تاں اپنے بھانے رؤف شیخ نوں اوس مقام تے چنڈ آئے نہیں جتھے اوہ دستوفسکی تے گورکی نوں موڈھے مار رہے ہون۔

عارف عبدالتین جدوں مبالغہ آمیز دعوے نہ کرن تاں بعضے ویلے اچ دے فقرے دی کہہ بندے نہیں، بیڑے بظاہر تعدادنی ہوندے نہیں، پر ایہناں وچ فنکار تے اوس دے فن دی روح سٹ جاندی اے۔ اہمہ فقرے بظاہر تاثراتی تنقید دی زبان وچ ہوندے نہیں پر ایہناں وچ نقاد دی بصیرت موجود ہندی اے۔ اوہ اقبال صلاح الدین دی ”بار دی سار“ بارے لکھدے نہیں۔

”اقبال صلاح الدین نے بار نوں پورے پنجاب دی علامت بنا کے ایہدے راہیں اوہدے وسیعہ دا حال احوال بیان کیتا اے، اوہدیاں ریکاں، پیاساں تے آساں دی کھوج لائی اے، اوہدے دکھاں درداں تے روگاں دا ویروا کیتا اے، تے اوہدے دہلے، حوصلے تے انقلابی طور طریقیاں دی کنسولیٹی اے۔“

(صفحہ 302)

ایسے طرح عارف عبدالتین احمد راہی بارے لکھدے ہوئے اوس دے

بنیادی موضوع تے مرکزی خیال نوں انج پیش کردے نیں کہ احمد رائی دی شاعری دی کلیہ ہتھ آجاندی اے۔ اوہ لکھدے نیں۔

”احمد رائی نے عورت دی مظلومیت نوں اپنی شاعری وچ دو سطحاں اتے پروجیکٹ (PROJECT) کیتا اے، ’انفرادی سطح اتے‘ تے ’اجتماعی سطح اتے‘۔ ہتھوں تیک انفرادی سطح اتے عورت دی مظلومیت نوں پروجیکٹ کرن دا تعلق اے، احمد رائی نے انسان دے عظیم ترین جذبے محبت دا سارا ہا اے، تے دیا اے اپنی جاگیرداری سماج وچ عورت دے ایس مقدس جذبے دی کیوں بے حرمتی تے بے قدری کیتی جاندی اے۔“

(صفحہ 208)

اگے چل کے دسدے نیں جے احمد رائی نے عورت دی مظلومیت نوں اجتماعی سطح تے پروجیکٹ کرن لئی کیہ کیتا اے۔ اوہ لکھدے نیں۔

”احمد رائی نے اوس زمانے (1947ء) دے خونی واقعات نوں عورت دی مظلومیت دی تصویر ابھارن لئی پس منظر دے طور تے دریا اے۔“

(صفحہ 217)

عارف عبدالتین نے جدوں مہانے توں کم لیا اے تے ایڈے وڈے دعوے کیتے نیں جے ہاسا آندا اے پر جدوں تجربے توں کم بندے نیں تے کم دی گل کردے نیں۔ ایہتھوں اندازہ کیت جا سکدا اے کہ تقریباتی مضموناں دی لوڑاں تنقید نوں کنیاں تھوڑاں دے جائیڈاں نیں تے نقاد تعریف کردیاں دے مہیا چھڑدا اے۔

آخر تے احمد گل میرے لئی سوالیہ اے جے عارف عبدالتین نوں نقاداں دی کیٹری صف وچ بٹھایا جاوے۔ اصل گل احمد دے کہ اوہ ترقی پسند فکر سلسلے کے چے سن تے اک زمانے وچ عظیم نوں فکر تے غالب رکھدے سن۔ ہُن اوہ ترقی پسندی نوں بہت پچھے چھڈ چکے نیں۔ ترقی پسندی تے مارکسی فکر نوں لکھاری چھڑ دی دیوے تے احمد لکھاری نوں نہیں چھڑ دیاں۔ ایہی حال عارف عبدالتین دے مضموناں وچ دسد اے۔ کتے کتے ترقی پسندی تے مارکسی فکر جھلکارا دکھا گئی اے پر اوہناں مارکسی تنقید دے ڈسپلن نوں اپنی تنقید وچ درتن دی کوشش نہیں کیتی۔ پھیر اوہ کیہ نیں؟ اوہ لے دے کے تاثراتی نقاد نیں تے تاثراتی نقاد کولوں گہرے تجربے

دی امید تان نہیں رکھی جاندی پر اوس کولوں تقریبائی مبالغہ آرائی دا سرزد ہون
وی غلط اے۔

”پرکھ پڑچول“ تنقید وی کتاب وی اے یاں نہیں۔ اہمہ کلاسیکی تے بزرگ
شاعراں دے حال احوال نوں سمیٹ کے پیش کردی اے۔ اہمہ گل تان ایس نوں
تذکرہ بنا دیدی اے پر کتے کتے تنقیدی آراء ایس نوں تنقید دا رنگ تے روپ دے
دیدیاں نہیں۔ اہمہ دے وچ کتے تان مصنف تعارف تے بس کر دیدا اے، پیرا
تذکرہ نگار داکم اے، پر کتے اوہ تجزیہ وی کردا اے۔ ایس لئی اہمہ کتاب تذکرہ تے
تنقید وی درمیانی کڑی کمی جا سکدی اے۔ جے تنقید ایس توں قدم اگے ودھاوے
تے ایس دے جال توں نکل جاوے تان ایس نوں تنقید دا پہلا قدم بنیا جا سکدا اے۔
دیباچہ نگار دا دعویٰ اے جے پنجابی تنقید دا پہلا مکمل پتھر اے۔ ایس دعوے نوں تان
اوس ویلے بنیا جاوے گا جدوں اہمہ بنیا جاوے گا کہ ایس توں پہلاں علامہ محمد حسین
عرشی، نجم حسین سید تے علی عباس جلالپوری نہیں جے سن۔

بہر حال پنجابی تنقید دا میدان وسیلا وکھ کے پرکھ پڑچول نوں وی من لین
وچ ای فائدہ اے۔ مینوں استادان دسیا سی :

”خطائے بزرگاں گر فتن خطا است“ پر غالب نے کلمہ ہو ر ای دسیا اے :

آنکہ شد صاحب نظر دین بزرگاں خوش نہ کرد

میں دو گھاں دے ادھ وچ جھپٹا ہویا ہاں۔ عارف عبدالتین وی تذکرے
تے تنقید دے درمیان پھسے ہوئے نہیں۔ ایس لئی میں ادھے ادھورے دل تان ایس
نوں تنقید دی ادھی کتاب تے عارف عبدالتین نوں ادھانقاد من لیتاں۔

”رمز روایت“ دی رمز حقانی

ڈاکٹر اسم رائے نے ”رمز روایت“ دے نال اپنے گیاراں مضموناں دا مجموعہ پیش کیتا اے، بیسناں وچ اوہناں نے پنجابی زبان دے کلاسیکی دے وڈے صوفی شاعراں دے کلام دا جائزہ پیش کیتا اے۔ ایسناں مضموناں دی دینا انج اے کہ بابا فرید تنج شکر، شاہ حسین، سلطان باہو، وارث شاہ، ہاشم شاہ، مولوی غلام رسول، خواجہ غلام فرید تے اک اک مضمون لکھیا گیا اے، پر جیسے شاہ تے مہاں محمد بخش اتے دو دو مضمون ”رمز روایت“ وچ شامل نہیں۔ ظاہر اے کہ ایسناں ساریاں شاعراں دا پنجابی ادب وچ اک گہا مقام اے، تے ایہ دے نال ای ایسناں شاعراں نوں لوک پیراں وانگر مندے نہیں۔ ایس ادب نوں سامنے رکھدیاں ہویاں ظاہر اے کہ مصنف دا رویہ سوہانہ ای ہو سکدا اے، پر ایہ مطلب ایہ وی نہیں کہ مصنف نے رزا پرا اپنی عقیدت دا اظہار ای کیتا اے۔ اصل وچ ایہو بیسی شاعری دے دو کچھ ہوندے نہیں۔ اک اوہا اخلاقی یاں تعلیمی پہلو تے دوجا فنکارانہ۔ ہتھوں تیکر پہلے سوال دا تعلق اے مسلمان ہون دی حیثیت وچ سانوں ایسناں شاعراں دے مذہبی تے صوفیانہ خیالاں دا احترام کرنا پیندا اے، پر مذہب تے تصوف کوئی یک رنگی چیز نہیں کہ بیدے متعلق دو رویے نہ ہو سکن۔ عام طور تے ہتھوں تیکر ادبی عقیدہ دا تعلق اے رواجی اخلاقی شاعری نوں فنی اعتبار نال کوئی گہا مرتبہ نہیں دتا جاندا، پر ہتھوں تیکر مشرقی ادب دی روایت دا تعلق اے، ایہ عجیب گل اے کہ اخلاقی معلم تے صوفی شاعر ہمیش فنی دے اعتبار نال دی اک خاص مرتبہ دے حامل رہے نہیں۔ فارسی وچ مولانا روم، خواجہ عطار، جلی تے سہ توں وودھ کے شیخ سعدی اپنے اک خاص ادبی مرتبہ دے مالک نہیں۔ اردو وچ خواجہ میر درد دے مقام دا اندازہ ایہناں وچ ہو سکدا ہے کہ میر تقی میر نے اردو دے جیڑے ڈھائی شاعر گنوائے سن اوہناں وچ

خواجہ میر درد وی شامل سن۔ ایہو صورت حال ساڈی صوفیانہ شاعری دی اے تے اک لحاظ نال دیکھو تے جے کلاسیکی پنجابی شاعری وچوں صوفیانہ شاعری نوں دکھ کر لیا جاوے تے باقی جو کچھ پیدا اے اوہدی حیثیت کوئی ایڈی قابل رشک نہیں رہ جاندی۔ ایس واسطے پنجابی ادب دا کوئی سنجیدہ تے ذہین طالب علم صوفی شاعراں نوں نظر انداز نہیں کر سکدا۔ ایس طرح گویا ”رمز روایت“ دی ضرورت تے اہمیت دا اک جواز نکل آندا اے۔

ایہناں شاعراں دے مطالعے لئی ڈاکٹر اسلم رائا دے کول کوئی بچھے بجھائے افسوس یاں ضابطے نہیں کہ بیسناں دی کسوٹی اتے اوہ شاعراں نوں پرکھ کے اوہناں دا کھراتے کھوٹا دکھرا دکھرا کر سکن۔ حنفیاں نقاداں دا رویہ بنیادی طور تے طالب علمانہ اے۔ ایہدا مطلب ایہہ اے کہ اوہ ہر شاعر نوں پڑھن لگیاں ایہہ سوچ کے اوہدے دل دودھ دے نہیں کہ فن، ادب تے دوجے علمی تے تہذیبی قدراں دا شعور اوس شاعر کولوں کس طرح اخذ کیتا جا سکدا اے۔ ایہہ رویہ تے برا PASSIVE ہوندا اے کہ بندہ پڑھا جاوے تے اپنے دلوں سوچن دی زحمت گوارا نہ کرے۔ دوجے پاسے ایہہ دے کہ اوہ ہر شعر دے ہر لفظ اتے اٹکدا اے تے دوگلاں دا جائزہ یندا اے۔ اک تے ایہہ کہ شاعر نے جدوں گل کی اے تے اوہدے پچھے کیہڑی حقیقت عمرک دی حیثیت رکھدی سی تے دوجے پاسے ایہہ کہ اوس شعر نے اوہدے دل تے داغ اتے کیہ اثر مرتب کیتا اے۔ چنگا شعر تے چنگا ادب ایہہ سوتیاں توں بھٹدا اے بیسناں وچ حقیقت دا رنگ گودھا ہوندا اے تے شاعر دی حیثیت وچ فن دا تقاضا ایہہ ہوندا اے کہ حقیقت دے اوس تصور نوں اوہدی پوری معنویت نال اک زندہ حقیقت بنا کے قاری تیکر غفل کیتا جاوے تے ایس طرح چنگے نقاد دا کم وی ایہہ ہوندا اے۔ اوہ جدوں کسے فنکار دے ہنر دا جائزہ یندا ہے تے اوہنوں اک جیوندی جاگدی مویاں مار دی حیاتی دے روپ وچ دوجیاں نوں دکھاون دی کوشش کردا اے۔ تے جے اوہ ایہہ کم نہ کر سکے تے پھیر اوہ اک مفتی داگوں فتوے تے صادر کر سکدا اے، پر جیسے واسطے فتویٰ دتا جاندا اے اوہنوں نہ تے اپنے فتوے دی سچائی دا قائل کر سکدا اے تے نہ اسی اوہدے کولوں ایہہ امید کر سکدا اے کہ اوہ اوہدی فتوے نوں قبول کر کے اوہدے اتے عمل وی کرے گا۔ ایہن

اعتبار نال تنقید اک رابطے واکم ویدی اے، بیرہی اوہناں حقیقی عظمتاں تے
 اوہناں فنی رمزوں نوں کھول کے اوہناں لوکاں تیکر اپڑاندی اے، جیہناں واکفن واک
 اپنا شعور اچے ایڈا پکاتے پہنچیا ہویا نہیں ہوندا۔ روایت واک تعلق معنوی یں علی
 رویے نال اے، بیرہی تخلیق دے پیچھے کم کردی اے تے رمزاں تعلق فن دی اوس
 انگل نال اے، بیرہی روایت نوں اک من موہنا پھنساوا پرا کے پڑھن والیاں دے
 سامنے پیش کردی اے۔

ہن تیس جے اکھ اکھ شاعر دل آؤ تے پہلی گل امہ دیکھو گے کہ مصنف
 نے ہر شاعر دے ناں نال اک تو سینی جملہ عنوان دے حوالے نال لایا اے۔ امہ
 جیسے ایویں انگل پکھ نہیں لائے گئے۔ ایہناں دے پس منظر وچ اوس شاعر دے
 مطالعے واکچڑ موجود اے۔ امہ گل ایس طرح ہور دی کجھ وچ آوندی اے کہ
 جیسے شاہ نوں اک مضمون وچ ”پنجابی واک بھاک شاعر“ آکھیا تے دو جے وچ ”حقیقتاں
 واک ترجمان“۔ ایس طرح میاں محمد بخش اک پاسے تے عشق دے مسافر نہیں تے دو جے
 پاسے مجاز تے حقیقت دے رمز شناس۔ مطلب امہ کہ جیسے شاہ اپنے فن دے وچ
 اک تہہ تیکر اپنے آپ نوں محدود نہیں رکھدے یاں امہ کہ اوہ حقیقت ول اپڑن
 واسطے اک راہ دے پابند ہوکے نہیں رہ جاندے۔ بیرہے پاسیوں اوہناں نوں
 حقیقت دے روپ واکوئی نوں یکھلا کجھ نظر آوندا اے، اوہ اوہ پاسیوں اوہ دے دل
 واکھن دی کوشش کردے نہیں۔

بابا فرید گنج شکر ہوراں دے صوفیانہ مرتبے واک ذکر کرن دی نوڑ نہیں کہ اوہ
 صرف مسلماناں وچ ای کامل دی نہیں سمجھے جاندے۔ نال ای اوہناں دے کلام دی
 الہامی لے نے سکھ مت دے بانی گورو نانک جی نوں دی اپنے دل کھیا تے اوہناں واک
 کلام اخیر گرتھ صاحب واک حصہ بن گیا۔ اپنے ایس مضمون وچ اسلم رانا ہوراں واک
 بنیادی نقطہ امہ دے کہ بابا فرید گنج شکر نے روایتی صوفیاں واکگوں شطیمات کوہوں کم
 نہیں لیا تے اوہناں واک تصوف جذب تے مستی دی حالت توں نکل کے سحر دی حالت
 دل واکھدا اے تے ایس طرح اوہ پوری ہوش مندی تے پوری ذمے داری نال اپنے
 پڑھن والیاں نوں اوس اخلاق واک درس دیندے نہیں، بیرہے بندے نوں حیاتی گزارن
 واک ڈھنگ دکھاند اے تے نال ای اوہ دے گھماندے نوں اوہ دے حقیقی خالق تے

مالک و لوں مزن وی نہیں دیندا۔ ایس واسطے بابا فرید نوں مذہبی تے اخلاقی قدراں دا شاعر آکھیا گیا اے۔ اخلاقی قدراں تے خیر ہر تھاں تے سانبھیاں ہوندیاں نہیں تے بھادیں اصلی تے سچا مذہب اکو ای سچائی دا حامل ہوندا اے۔ پھیر وی مذہب اتے جدوں رساں تے ریتاں دے خلاف چڑھ جاندے نہیں تے اوہدے ویج کئی تضاد پیدا ہو جاندے نہیں۔ ڈاکٹر اسلم رائے نے ایس مضمون ویج ایسے دسیا اے کہ بابا فرید گنج شکر وی مذہبی تعلیم دا بنیادی اصول اسلام دا اصول اے۔ اوہناں نے کئی تھناواں تے حدیث تے قرآن پاک دے حوالیاں نال ایسے گل ظاہر کیتی اے کہ بابا فرید گنج شکر سدھے سادے محمدی شرع دے پرچارک نہیں۔ اخیر اوہناں نے ایسے نتیجہ کدھیا اے

”بابا جی ہورناں دی شاعری دا ہر پول اک ایسا اتموں موتی اے، بیدہی پاکیزگی لوں کسے ہور سجاوٹ دی لوڑ نہیں۔ بابا جی دے بولاں دی تسہ ویج لگی ہوئی سچائی تے انسانی ہمدردی ویج ای اوہناں دی ڈوکھی تاثیر دا بہت لکھا ہویا اے۔ اوہ کدی ایسو جیسا لمحہ اختیار نہیں کردے، بیدے توں مہمن والیاں تے پڑھن والیاں لوں اوپرے پن دا احساس ہودے۔ ایہناں لوں تے ایسے پتہ دی نہیں لگا کہ بابا جی نے بیہوشی گل آکھی اے اوہدے ویج جے کسے عیب دا ذکر اے تے اوہ اوہدا عیب اے۔ بابا جی تے ایہار تے قربانی دے اوس مقام اتے کھڑے نظر آوندے نہیں جتھے اوہ کل لوکاں دے دکھ درد تے عیب گناہ اپنی جھولی ویج پائندے نہیں۔ پھیر جدوں اوہ ایسے بھری ہوئی جھولی اپنے پڑھن مہمن والیاں اگے کھوں دیندے نہیں تے اوہدے وچوں ہر کوئی اپنی بساط^۱ اپنے کمرے تے اپنی بصیرت دے حوالے نال اپنی اپنی کیفیت دا نقشہ ویکھ یندا اے۔ جدوں اوہدے اتے ایس طرح اپنی حقیقت حال واضح ہو جاندی اے تے اوہناں اوہ راہ بیہوشی بابا جی اوہناں دکھانا چاہندے نہیں اپنے آپ سدھی جتے نجات دی راہ نظریں آون لگ پیندی اے۔ اوہدے اتے دوواں حیاتیات دے ہیئت، گھل جاندے نہیں۔ دل تے روح تے کرکری وسوسیاں وی کالی چادر ہٹ جاندی اے پھیر اوہدے آلے دوالے نور دیاں روشن کرتاں دے سلسلے قائم ہو جاندے نہیں جے اوہ بابا جی دے ازلی تے ابدی کلام دا صادق تے امین گواہ بن جاندے اے۔ اوہ ایہناں پولاں نوں فقی حوالیاں نال اپنی رت دا حصہ نہیں پتاوندے۔

سگوں اپنے اندر دے چھتے اوس چھ دی روشنی دے ذریعے نال اپنے دل تے روح دے اک اک مسام اندر جذب کر لیندا اے۔ ایہو شیخ فرید جی دے آفاقی بولوں دی سچائی تے جی تاخیر دا انکشاف بھیت اے۔“

بابا فرید شیخ شکر توں بعد جدوں شاہ حسین ہوری دی داری آوندی اے تے اوہناں دی حیاتی دے حوالے نال تے اوہناں دی شاعری دے جذباتی رنگ و بھنگ تے انداز نوں سامنے رکھدیاں ہویاں ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں نوں ایہہ گل نظر آئی کہ ایہہ بندہ بابا فرید توں کچھ وکھراتے نوکھلا اے۔ شاہ حسین دی شاعری وچ اک ایہی جذباتی اپیل اے، ”میرے علم تے مذہب دے راہیں نہیں سگوں دل تے روح دی راہیں بندے نوں اپنے دل پہنچدی اے۔ اسلم رانا ایس گل نوں نہیں مندے کہ شاہ حسین عوامی روایت مطابق ملا متی رنگ دے صوفی سن۔ اوہناں دا خیال اے کہ شاہ حسین نے تصوف دے مسئلے تے کدھرے وی بیان نہیں کہتے۔“

”تے اوہ خاص گلاں بیہنیاں ہر صوفی شاعر دے کول نظر آوندیاں نیں۔ مثلاً ”مرشد و اقصور“ فنا دے مقام، سلوک دیاں منزلاں مجاز دے پردے وچ حقیقت دا بیان یاں واردات دے سلسلے وچ اک بے اختیار جذبی وچ ڈبی ہوئی کیفیت۔“

شاہ حسین دے ہاں وحدت الوجود دا مضمون ایس فرق نال پیش کیتا گیا اے کہ اوہ ذات احد وچ اپنے آپ نوں گم کرن نوں اپنا کمال نہیں سمجھدے۔ ایہہ دے الٹ اوہ اپنی نیاز مندی تے بندگی دے مقام اتے کھلو کے اپنے خالق تے مالک دل متوجہ ہوندے نیں تے ایہہ محسوس کردے نیں کہ ”میرے روم روم وچ توں“ ایہے طرح اوہ اپنی ذات توں باہر اک سفر کرنا ضروری سمجھدے نیں تے ایس سفر واسطے اوہناں نوں کسے سارے دی لوڑ دی ہوندی اے۔

”میں دی جھوک راہنجن دی جانا نال میرے کوئی چہ۔“

ایس طرح ایہہ گل ظاہر ہو جاندی اے کہ بندے تے خدا دا فرق شاہ حسین قائم رکھن اتے زور دیندے نیں۔ ایہہ دے نال ای اک ہور گل بیہدے اتے اسلم رانا ہوراں نے زور دتا اے اوہ ایہہ اے کہ شاہ حسین عمل اتے زور دیندے نیں۔ شاہ حسین نے بیہنیاں علامتاں ورتیاں نیں اوہ ساریاں عمل دیاں ای صورتاں نیں۔ اوہناں نے اپنیاں علامتاں کسے روایتی نظام توں حاصل نہیں کیتیاں۔ اوہناں دا

سرچشمہ اوہناں دے آلے دوالے کھلری ہوئی حیاتی سی تے ایتھوں ای اوہناں نے اپنیاں ساریاں رمزاں تے علامتاں حاصل کیتیاں۔

”شاہ حسین نے اپنی شاعری وچ پنجاب دے عام وینکاں دی نفسیات نوں ساہنے رکھیا اے۔ پنجاب دی رواجی حیاتی تے اوہدیاں قدراں نوں اپنے فکر تے فن توں دور نہیں کیتا۔ پنجاب دی رہتل، ریتل دی اوہناں دے ساہنے سی تے ایتھوں دیاں نوک رومانی کہانیاں اتے وی اوہناں دی ڈونگھلی نظریں۔ اوہناں نے اپنے کلام وچ ایندں داستاناں دے کرداراں، واقعاں تے تھاواں نوں رمزیتی تے معنوی حوالیاں نال دیتا اے۔“

نال ای ایسے عمل دے حوالے نال شاہ حسین دی اک خاص علامت یعنی اوہ عاشق نوں سوانی دے روپ وچ دیکھدے نہیں دی وضاحت ڈاکٹر اسم رائا ہوراں نے پنجابی معاشرے وچ محبت دے مقام دے اک پورے نظام دے علامتی رنگ وچ کیتی اے تے ایس وضاحت نوں ساہنے رکھیے تے پھیر چرخہ، کتنا، پونیاں، ترنجن تے ایس طرح دے سارے لفظ اخلاق دے عملی ثبوت بن کے ساہنے آوندے نیں۔ شاہ حسین نے اپنے عہد دے سیاسی تے سماجی شعور دی وی ایسے صوفیانہ رمز دے حوالے نال بڑی سونہی ترجمانی کیتی اے۔ اک نویں گل بیدے دل ایس مضمون وچ خاص طور تے اشارہ کیتا گیا اے اوہ ایہ کہ شاہ حسین نے اپنیاں کافیاں نوں صرف عروضی وزن دے حساب نال ای ترتیب نہیں دتا سکوں اوہناں وچ کلاسیکی راگاں دے ٹھاٹھ وی صاف نظریں آوندے نیں۔ اخیر تے نقاد ایس حقیقت اتے اپڑدا اے کہ۔

”شاہ حسین دی شاعری وچ ملاجیہ تحریک تے علامتیت

رنگ دا شور شرابا وی نہیں ملدا۔ ایہدے مقابلے تے اوہناں دے کول اک دھیمی، مٹی تے دکھ درد وچ ڈبی ہوئی کیفیت ملدی اے۔ ایہ کیفیت کسے خاص سے دی جذباتی کش مکش دا نتیجہ نہیں سکوں ایہہ کل خدائی تے ساری انسانیت دے اوس سانجھے کرب دا اظہار اے، میرزا آون والے لمحے دی بے وسای توں پیدا ہوندا اے۔ ایسے کر کے شاہ حسین دی شاعری

کے اک زمانے دی شاعری نہیں اچھ تے ہر عمدے ٹے بچے
تے دکھ درد دے مارے انسان دے دل دیاں پچھاں میں تے
روح دے کرب میں، بیہوشے کسے نہ کسے رنگ وچ اکتار
دیاں راہواں بہہ ہندے میں تے ایسوی شاہ حسین دے کلام
دی ثقایت اے۔“

سلطان باہو نوں ڈاکٹر اسلم رانا اک دکھری روایت دا شاعر شمار کردے میں۔
اوہناں توں پہلاں دیاں شاعراں نال باہو دا تقابلی جائزہ بیندیاں ہوياں اوہناں نے
سلطان باہو دے رنگ نوں ایس طرح کھیرے کسے پیش کیتا اے۔

”ہتھوں تیک زبان دا تعلق اے اوہدے وچ سالوں باہو دے ہاں عربی
تے فارسی دا اثر پیسے دوواں شاعراں دے مقابلے تے بہت ودھیا ہویا نظر میں آوندا
اے۔ اخلاق دی تھیں تے خالص تصوف تے اوہ دی بہت اوست والا تصوف سائے
آوندا اے تے بچے وچ انسانیت دی تھیں تے اک مردانہ پن اے، بیدے ڈاکٹر نذیر
احمد بہت قائل میں، پر جے غور کرسے تے ایسہ اصل وچ فارسی زبان دا اثر اے،
بیدے وچ مذہبوں مونٹ دا مینہ ہوندا ای نہیں۔ اخلاقی مضمون حضرت سلطان باہو
دے ہاں دی بہہ جانے میں، پر اوہناں دا اصل زور توحید دے علمی تے عملی پکھاں
توں پیدا ہون واسے دکھو دکھ مضمون میں۔“

”الف احمد جد دتی دکھالی از خود ہویا فانی ہو“

ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دے نیڑے سلطان باہو نے پنجابی شاعری دی زبان
نوں سوارن وچ بہت وڈی خدمت سرانجام دتی اے، بیدے نال عربی تے فارسی
دے اکھر پنجابی دے سچے وچ انج ڈھل گئے میں کہ مولوی غلام رسول تے خواجہ غلام
فرید تے میاں محمد بخش تیکر اپڑ دیاں اپڑ دیاں اوہ پنجابی زبان وچ اوپرے محسوس نہیں
ہوندے۔ ہتھوں تیکر تصوف دا تعلق اے سلطان باہو ایس گل دے قائل میں کہ جتنا
چہ طریقت نوں شریعت دی جاگ نہ لگے اوتا چہ نہ مودتہ بندے میں تے نہ اوہناں
وچوں مکھن نکلا اے۔ ایس مضمون دی اک خاص گل ایسہ دے کہ ایدے وچ
مصنف نے سلطان باہو دے اسلوب نوں سمجھن اتے خاص زور دتا اے۔ اوہ سائوں
ایسہ دسدے میں کہ شعر دی تاثیر لفظ یاں شاعری دے فن وچ ای نہیں ہوندی۔

ایہدے توں اگانہ کوئی ہور شے دی ہوندی اے جیہڑی فن دی تاثیر لئی ذمہ دار ہوندی اے۔ ایہہ گل شاعر دا اوہ فنی تجربہ اے تے اوس فنی تجربے دا جذباتی اسلوب اے، جیہڑا شعر دے لفظاں وچ ڈھل جاوے تے پڑھن والے نوں پوری طرح اپنی گرفت وچ لے لیندا اے۔

”حضرت سلطان باہو ہوراں دے جتاں وچ جیہڑی تاثیر موجود اے اوہا راز ایسے کیفیت نوں پڑھن تے مٹھن والیاں تیکر اپڑاون وچ لکھا ہویا اے۔ ایس واسطے مضمون دی ڈو نکھیاں تے زبان دے کسے حد تیکر مشکل ہون دے وجود پڑھن تے مٹھن والے غیر شعوری طور تے اوس کیفیت نوں اپنے اندر محسوس کرن لگ پیندے نیں، جیہڑی خاص بیت دا موضوع ہوندی اے۔ خشلی رنگ اصل وچ منطوق دا سارا لے کے دو چیزاں دی مماثلت دے سارے اک منطوق مضمون نوں ساڈے تیکر اپڑان دی کوشش کردا اے، پر جتھے ایس طرح دا کوئی سارا نہ لیا گیا ہووے اتھے پوری دیکھ پوری کیفیت اپنی جذباتی چھوت دی وجہ نال پڑھن والے نوں متاثر کر دیندی اے۔ حضرت باہو ہوراں دے اسلوب دا ایہو روشن نشان تے امتیازی حیثیت اے، جیہڑی اوہاں نوں پنجابی دے دو جے صوفی شاعراں کوں دکھرا تے نو بیکار کر دیندی اے۔“

جیسے شاہ اتے ”مرز روایت“ وچ دو مضمون شامل نیں۔ اک دا عنوان اے ”پنجابی دا بیہاک شاعر“ تے دوجے دا عنوان اے ”حقیقتاں دا ترجمان“۔ سوال ایہہ پیدا ہوندا اے کہ ایس طرح دو سمیاں وچ ونڈ کے ڈاکٹر اسلم رانا ہوویں ایہہ ثابت کرنا چاہندے نیں کہ شاعر دی شخصیت دولخت سی، پر جدوں ایس ایہناں دوواں مضموناں دا پورے غور نال مطالعہ کرنے آں تے سانوں ایہہ پتہ پندا اے کہ اصل وچ ایہہ شخصیت دے دولخت ہون دی گل نہیں اے۔ دوواں مضموناں وچ سانجھ دا نقطہ ایہہ اے کہ حقیقتاں دی ترجمانی وچ جیسے شاہ نے جیہڑا طریقہ اختیار کیتا اے اوہدے وچ بے باکی اک طرح دی شوریہدگی اے، جیہڑی سانوں دو جے صوفی شاعراں کول نظر نہیں آوندی۔ ایس رنگ دی جھلک شاہ حسین کول تے موجود اے پر پنجابی دے دو جے صوفی شاعراں نے طبیعت نوں سنبھال کے گل کیتی اے۔ جیسے شاہ دی اک کافی جیہڑی ایتھوں شروع ہوندا اے۔ ”تیرے عشق نچا کر کے تھیر

تھیا" دے حوالے نال اسلم رانا نے جے شاہ دے پورے کردار دا نقشہ سمجھ دتا اے۔

"جے شاہ دے ایس مصرعے وچ تن چیزاں اک تھاں اتے آئیں ہو گئیاں نیں۔ سبھ توں پہلاں عشق اے دوہے نچایا تے تیجے تھیا تھیا۔ اصل وچ ایہہ اک جذبے دیاں ای ارتقائی شکلاں تے کیفیتاں نیں۔ ایس طرح سمجھو کہ عشق شعور دا اوہ ابتدائی لمحہ اے جسدے وچ حقیقت دا ادراک ہویا پر اک تجلی دی صورت وچ تے پھر اوہدے رد عمل دے طور تے طبیعت وچ اک نویں قسم دے خروش یاں پہچان نے جنم لیا۔ یعنی انضالی شعور توں عملی رد عمل دل پھر پکپک گیا، پر ایس پیر دے چکن وچ اختیار لوں کوئی دخل نہیں سی۔ اوہ پیر جیرے بے اختیار اک منزل ول آٹھن مگ چین اوہناں لوں جے کوئی شے ضبط تے نظم دی حالت وچ رکھ سکدی اے تے اوہ صرف اک ازلی آہنگ اے۔ اختیاری نظم تے ضبط لوں اوہدے وچ کوئی دخل نہیں ہوندا۔ بے اختیاری تے آہنگ دے ایس تصور نوں تھیا تھیا دے لفظ ظاہر کر دے نیں۔ ایہہ گویا اک پورے تخلیقی عمل دا نقشہ بن جانا اے۔"

ایسے طرح جدوں اسیں ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دے جے شاہ ہارے دوہے مضمون وں آونے آں تے اوتھے وی جے شاہ دی ایہو کیفیت اے جیس نوں اوہناں نے دو جیاں لفظاں تے دکھیاں حوالیاں نال پیش کیتا اے۔ مثلاً "اک تھاں اتے اوہ آکھدے نیں کہ پنجابی شاعری وچ جذبے دی شدت تے اظہار وچ جوش تے ولولہ اپنے پورے جوہن تے شباب اتے ہوندا اے تے پنجابی دے صوتی شاعراں وچوں ایہہ کیفیت سبھ توں ودھ سالوں جے شاہ دے کول نظر آوندی اے۔ ایسے طرح اگانہ چل کے اسلم رانا ہوریں جے شاہ دا دو جیاں شاعراں نال مقابلہ کر دیاں ہویاں ایس گل دا اظہار کردے نیں کہ سلطان باہو دے مٹھے تے ٹریٹے لہجے نے جذباں دی شدت نوں دھک کر کے پیش کیتا اے۔ وارث شاہ قصبے دے کرداراں دے پردے وچ گل نوں سنبھل کے بیان کردے نیں۔ میاں محمد بخش قاری دے تھیلی شاعراں کوں اپنے اسلوب دی رمز حاصل کر دے نیں، پر جے شاہ نے جیویں دی مستی تے پرسوز حیاتی گزاری اوہو کیفیت اوہدے شعراں وچ پورے جوش تے پورے جہاں نال ظاہر ہوندی اے۔ ایہناں دوواں مضموناں وچ اک ہور خاص گل جیرنی

نور دے قابل اے اوہ اہمہ اے کہ جیسے شاہ دی طبیعت تے مزاج دے بے اختیار رنگ نوں ماسنے رکھدیں ہویاں اہمہ خیال پیدا ہوندا اے کہ خورے اوہناں نے فن دے بارے بے احتیاطی درتی ہووے گی۔ ایس ضمن وچ اسلم رانا ہوراں نے اہمہ گل واضح کیتی اے کہ بھادیس ڈاکٹر نذیر احمد تے ڈاکٹر لاجپتی نے ایس خیال دا اظہار کیتا اے کہ بابا جیسے شاہ دا فن PRIMITIVE فن دی طرح گھردراتے طاقتور اے یاں اہمہ کہ اوہ شعر دی صنف بارے رسمی طریقیاں اتے نہیں ٹریا، پر پھیر دی اہمہ گل پکی اے کہ جیسے شاہ نے کسے تھاں دی فن نوں ہتھوں نہیں چھڑیا۔ موسیقی دے نال نال عروض دا وی پوری طرح خیال رکھیا اے، بیہرے اعتراض ڈاکٹر نذیر احمد ہوراں نے عروض دے حوالے نال، مضیباں مصرعیاں اتے کہتے نیں، اوہدا اسلم رانا نے عروض دے اصولاں نال جواب دتا اے۔ سبھ توں وڈی گل بیہرہ ایہناں مضموئاں وچ سمجھائی گئی اے اوہ اہمہ اے کہ ”جیسے شاہ لوکاں دا شاعر اے عامیاں دا شاعر اے۔ اوہناں دی زبان سادہ مرادی اتے رنگ ڈھنگ تے انگ ہر جنے کھنہ دی سمجھ تے مقل وچ آون والا اے۔ جیسے شاہ دو دھاری تلوار دا نگر اے، بیہرہ اپنے تے پرانے وچ کوئی فرق تے تیز نہیں کر دی۔“

عام طور تے ڈاکٹر اسلم رانا دی ”رمز روایت“ نوں پڑھدیاں ہویاں اہمہ محسوس ہوندا اے کہ اوہناں نے جیس شاعر نوں وی جھ پیا اے اوہدی شاعری راہیں اوہدے وچ ڈب کے پھیرا بھرے نیں، پر بیہرے شاعر ذرا سنبھلی ہوئی کیفیت دے مالک نیں، ”بابا فرید تنج شکریاں حضرت سلطان باہو اوہناں کولوں حقیقت دا رنگ اخذ کر لیتا کہ سوکھا ہوندا اے۔ اوہناں دے مقابلے تے جدوں اک ایہی شاعر نال واہ پیندا اے، بیہرہ بے باکی نہ مزک پن سرمستی تے جذبے دی شدت دے اس مقام اتے اے جتھے اوہنوں اپنے آپ اتے کوئی وس نہیں رہندا۔ اوہدیاں کیفیتیں وچ ڈب کے پھیر کنڈھے اتے آوندا کہ اوکھا جیسا ہوندا اے۔ آکھیا جاندا اے کہ مجھدوب دی نظر کولوں بچ کہ جے اوہدی نظر سولی وی تھڑے اتے پے گئی تے تھانوں ی اپنے دا نگر بناوے گا۔ ایہو گل جیسے شاہ دا مطالعہ کرن لکیاں نقاد نوں پیش آندی اے کہ اوہ ایس رنگ نوں کس طرح آہنگ وچ لیاوے تے پھیر اوہناں حقیقتاں دی نشان دہی کرے، بیہرہیاں اوہدے کلام وچ موجود نیں۔ جیسے شاہ بارے

دے اپنے نظاں وچ سُخن نال ای مزا آوند اے۔

”بتموں تیکر فطرت دے بیان نظاریاں دا تعلق اے خواجہ صاحب دیاں بیہریاں مثالاں روہی دے حوالے نال اوہناں دیاں کافیاں وچ بھدیاں نیں۔ اوہناں دا مقابلہ دوہے شاعراں نال کیتا جاوے تے ایہ گل گل کھل کے سامنے آوندی اے کہ اوہناں نے منظر نوں جیسا طرح کیا اوسے طرح پیش کر دتا۔ نہ تے اوہنوں کسے معیاری حسن دے نیزے اپڑان دی کوشش کیتی تے نہ ای اوہدی معنوی یاں کثافتی توجیہ اے زور دتا اے۔“

”خواجہ غلام فرید نے روہی نوں روہی ای رہن دتا اے جنت نہیں بنایا ایس واسطے کہ جنت دے پھل روہی وچ نہیں رکھدے تے نہ ای رکھدے۔ سگوں اوتھے لانے، بھونے، پھوگ، جنڈ، کریر تے دن دے مرکہ اپنی بہار تے گلزار دکھاوے بھدے نیں تے بیہاں دے نال جی جی دی روہی نظراں وچ سما جاندی اے تے اک ایس طرح دا منظر نہیں ابھردا، بیہر اوپرا اوپرا جاپے تے روہی دے قدرتی حسن نوں گوا دیوے۔“

بتموں تیکر پنجابی دے مثنوی نگار شاعراں دا تعلق اے اچھے وی ڈاکٹر اسلم رانا نے اوہناں دا دکھو دکھ رنگ بگھن تے سمجھاو دی کوشش کیتی اے مثلاً ”اوہ وارث شاہ نوں ”پنجاب دا مصور“ آکھدے نیں۔ ہاشم نوں ”ورد تے سوز دی آواز“ موبی غلام رسول نوں ”بھرتے وصال دا شاعر“ تے میاں محمد بخش ہوراں نوں ”عشق دا مسافر“ تے ”مجاز تے حقیقت دا رمز شناس“ قرار دیدے نیں۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں اے بتموں تیکر وارث شاہ دا تعلق اے ایہ گل پہلی واری ڈاکٹر اسلم ہوراں نے ای نہیں کہی کہ اوہ پنجاب دا مصور اے۔ وارث شاہ ہارے ایہ اک نیا ہویا فیصلہ اے کہ اوہنے پنجاب دی ثقافت دی پوری پوری ترجمانی کیتی اے۔ کمائی اوہدی اپنی نہیں پر جیسا طرح وراث نے کمائی نوں پیش کیتا اے۔ اوس انداز نال اوہدی اپنی کمائی بن جاندی اے۔ فارم تے پیش کش دے طریقیاں وچ وارث شاہ نے اجتہاد کولوں کم لیا اے۔ ایس گل نوں ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں ایس طرح ثابت کیتا اے کہ وارث شاہ نے مثنوی تے لکھی اے، پر مثنوی دی فارم اختیار نہیں کیتی۔ اچھے اوہناں نے بیہری بڑی ڈو گھسی گل کیتی اے، اوہ ایہ کہ بیہر وچ دکھو دکھ بند انج لگدا اے جیویں دکھو دکھ پاتراں دے اوہ لے چوڑے

مکالمے ہوں بیہوش یونانی تھیٹر وچ ایکٹراں کولوں شاعری دی شکل وچ ای اکھوائے
 جانے سن۔ ایس لئی اوہ ہر بند دے فارسی عنوان نوں وی اوس بند دی فنی تکنیک
 دا اک حصہ قرار دیندے نیں۔ ایس مشابہت نوں اگانہ دھاندیاں ہویاں اسلم رانا
 نے یونانی الیہ وی زبان دی شوکت دا حوالہ وی دتا اے تے ایس طرح جتھے مقولہ
 شاعر آیا اے اوہنوں اسلم رانا نے ہدایت کار دے حوالے نال بگھن دا مشورہ دتا
 اے۔ پھیر ایہہ دے کہ وارث شاہ اک انفرادی واقعہ بیان کردیاں کردیاں اوہنوں
 اک عالمگیر چوٹی دا جڑوپ دے دیندے نیں۔ خاص طور تے مقولہ شاعر دے عنواناں
 وٹھاں فہم تے دانش دے رنگ برنگے موتی رکھلے ہوئے نظریں آوندے نیں۔
 وارث شاہ دی فنی سیکینک دے متعلق ایہہ گل پہلی واری ڈاکٹر اسلم رانا دے
 ذریعے سامنے آوندی اے۔ اک ہور اچرچ گل بیہوشی وارث شاہ والے مضمون وچ
 نظر آوندی اے کہ بیہوش دے دیکھ وکھ کرداراں وچ ناں لیاں بغیر پرانے قصے کہانیاں
 دے کئی کردار بولدے محسوس ہوندے نیں خاص طور تے رانجھے دا کردار۔

کرداراں دی تخلیق تے اُٹھان دے حوالے نال ای اک نویں گل بیدے
 دل ڈاکٹر اسلم رانا نے توجہ دلائی اے اوہ ایہہ کہ بیہوش کرداراں دے جوڑے نظر
 آوندے نیں تے ایسں جوڑیاں وچوں جے اک نوں نظر انداز کر دیئے سٹے دوجا
 کردار اودھورا رہ جاندا اے تے کسے تھاں تے اک ذیلی کردار ضمیر دی آواز بن جاندا
 اے تے کسے تھاں ایسہ کردار اپنے ماحولی کردار دے عملی گھانیاں نوں پورا کردا ہویا
 نظر آوندا اے۔ ایسہاں کئی مثالاں رانا صاحب نے پیش کیتیاں نیں، پر اک سامنے
 دی مثال بیہوش تے قاضی دے مکالمیاں وچ دسدی اے۔ ایہہ مکالمے اصل وچ بیہوش
 دے ضمیر وچ بیہوشی جنگ ہو رہی اے اوہدا خارجی اظہار اے۔ اک ہور گل
 بیدے دل توجہ دینی ضروری اے کہ بیہوش مصنف دے قول دے مطابق مرد
 کرداراں نوں بے جان جیسا دکھایا گیا اے، تے اوہناں دے مقابلے تے زنانہ کردار
 ہر تھاں اتے حاوی نظر آوندے نیں سوائے کیدو دے، بیہوش اک ولن محسوس ہون
 لگ چنیدا اے۔ اوہدی نیت بھادیں کئی وی ٹیک ہووے خاندان دی اک گڑی دی
 عزت بچان لئی اوہ جو کجھ وی کردا اے اوہدا مطلب ہمیشہ اٹا ای لیا جاندا رہیا اے،
 پر بیہوش ایس ولن دے مقابلے تے سانوں کدھرے وی نظر نہیں آوندے۔ اتھے وی
 اسلم رانا دا ایہہ نقطہ غور دے قابل اے کہ کیدو اصل وچ رانجھے دا ضمیر اے۔ کیدو

دے کردار اتے پہلی داری ڈاکٹر اسلم رانا نے بڑی قلعیانہ بحث کیتی اے۔ کدھرے اوہنوں زخمی ہیرو تے کدھرے ANTI THESIS دے حوالے نال بھگن دی کوشش کیتی اے۔

اگانہ چل کے وارث شاہ دی اپنی CONTRIBUTION دا جائزہ لیا گیا اے۔ اوہدے علم تے فضل دا حوالہ دتا گیا اے۔ اوہدی لغت دی وسعت دا حوالہ دی دتا اے تے لفظاں نوں بھن تروڑ کے نویں صوتی آپنگ پیش کرن دے فن دی دس پائی گئی اے۔ چنانچہ ڈاکٹر صاحب آکھدے نیں۔

”وارث شاہ سخن دے میدان دا اوہ عظیم شاہسار اے جیڑا لفظ دے بے لگام تے آہلک وچھیرے نوں اپنا کو پتیا بندا اے کہ اوہنوں اپنی من مرضی دے خیالاں دی لگام دے کہ اپنی فنی تے فکری منزل دی راہ اتے نور پیدا اے تے ایہو وراث شاہ دی فنی عظمت علمی وادائی تے تخلیقی قوت دا کمال اے۔“

ہاشم شاہ دی سسی پنوں دا جائزہ بیندیاں ہوياں ڈاکٹر اسلم رانا نے اوہدی علامتی حیثیت نوں کئی حواہیں نال ابھرن دی کوشش کیتی اے، پر ایہہ علامتی تشبیل رنگ روایتی تصوف دا رنگ نہیں اے۔ بھر فراق دے تصور نوں ڈاکٹر اسلم رانا نے TANTALISING (ترساؤنا) دے حوالے نال بھگن دے کوشش کیتی اے۔ سوداگر (ادے دا باغ تے عجائب گھر اصل دج خدا دی مخلوقات تے کائنات دا استعارہ اے۔ سسی ہونی دا کنایہ اے۔ کیوں جے بھادویں اوہدے ماپے اوہنوں بندیاں ای صندوق دج بند کر کے دریا دے حوالے کر دیندے نیں، پر پھیر وی ایس صندوق نوں دھوبی دریا وچوں کڈھ لیندا اے۔ ایس طرح سسی بادشاہ زادی دی تھاں تے دھوپیاں دی کڑی بن کے رہ جاندی اے۔ وقت دے بادشاہ تائیں بیڑا اصل دج سسی دا پو اے جدوں سسی دے حسن تے شباب دی خبر اپڑدی اے تے اوہ بے خبری وچ اوہنوں اپنے حرم وچ بلاون دی کوشش کردا اے تے پھیر جدوں اوہدے اتے سسی دی حقیقت کھل جاندی اے تے شرمندہ ہو کے رہ جاندا اے۔ ایس طرح سسی حق دے غیر محرک تے عشق دے محرک اصولاں دی نمائندگی کردی اے۔ اصل وچ ایس مضمون دے ہر صفحے اتے اک نویں حقیقت سامنے آوندی اے تے جے ایس ساریاں گلاں دا ذکر کرن لکھے تے مضمون نوں گویا گھرانہ پے جاوے گا۔ ایہہ سارے کتے اپنی اپنی تھاں تے غور دے قابل نیں، تے ایس مضمون دے اختصار

نے اینٹاں کہیں ویج اک نوں کاٹ پیدا کر دی اے۔ ہاشم شاہ دے فن دا مقابلہ دوہے شاعراں نال کر دیاں ہوياں وی ایسے اختصار اتے ڈاکٹر ہوراں نے زور دتا اے۔ حاصل اوہدا ایہہ کڈھیا اے۔

”بھ توں وڈی گل ایہہ اے کہ جتھے دی داستان سسی پوں ویج ایہو تہی منظر نگاری دا موقع آوندا اے۔ شاعر نے تفصیل نوں چھڈ کے موقعے دی مناسبت نوں سامنے رکھیا اے تے اک اوہ مصرعے ویج جذبے دی پوری شدت نوں سمودتا اے۔“

نن ای اسلم رانا نے ہاشم شاہ دے بیان زبان ویج بیڑیاں خصوصیتاں ظاہر ہوياں نیں اوہناں دا وی مختصر پر بڑا واضح اظہار کیتا اے۔ مثال دے طور تے ساری زبان، تنہیں تے ہم وزن لفظاں دی مدد نال کیفیت نوں آجاگر ٹرن دا فن اوہناں دے سارے دیروے دا نچوڑ اوہناں دے اپنے لفظاں ویج ایہہ بکھلا اے۔

”سسی پوں دے قصے نوں جیسا اجتماعی پس منظر ویج رکھ کے اسیں سمجھن دی کوشش کیتی اے۔ اوہدے حلق ایہہ دعویٰ نہیں کیتا جا سکدا کہ سید ہاشم شاہ نے شعوری طور تے ایس سارے استدلال نوں اپنے سامنے رکھیا سی۔ فنی لحاظ نال ایہہ گل سکوں ہتا وزن رکھدی اے کہ لاشعوری حرکات نے کس طرح اک عوامی داستان ویج اپنے اظہار دیاں راہواں بندہ یہاں نہیں تے ہو سکدا اے کہ ایہو ای لاشعوری اپیل قاری دے ذہن نوں وی متاثر کردی ہووے تے اوہ دو ہندیاں دی اک نجی عشقیہ داستان وچوں اپنے مطلب دے کئی معنی مختلف سطحاں اتے حاصل کر لوے۔“

”احسن القصص“ اک لما قصہ اے ایسے طرح ای ”سیف الملوک“ وی۔ دوواں ویج اک در سانجھ ایہہ اے کہ دوویں بزمیہ مثنویاں نہیں پر اک فرق دوواں ویج ایہہ اے کہ یوسف زلیخا دا قصہ کہانی دے اعتبار نال ایسا طویل نہیں جتا سیف الملوک دا قصہ اے۔ نال ای ایہہ گل وی یاد رکھنی چاہیدی اے کہ یوسف زلیخا دا قصہ توریت تے قرآن دوواں ویج مذکور اے تے ایہدے کرداراں ویج چونکہ نبیاں ورگیں بزرگ تے معتبر ہستیاں شامل نیں۔ ایسے واسطے ایس قصے نوں اوس طرح دی داستان قرار نہیں دتا جا سکدا جیسا قصہ سیف الملوک ویج بیان کیتا گیا اے۔ الہامی قصہ ہون دی وجہ نال یوسف زلیخا ویج غیر حقیقی تے فرضی والتیاں یاں

مقام دا ذکر وی نہیں۔ ایس واسطے سوال پیدا ہوتا اے کہ مولوی غلام رسول ہوراں نے آخر 6666 شعر ایس کئے جیسے قہے دے سلسلے وچ کوں لکھ دتے۔

ایہ قصہ فارسی وچ جابی نے وی لکھیا اے تے اوہدا مرتبہ بہت اچھا اے۔ ایس اہامی تے اُچّی ادبی روایت دے ہونداں ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دے قول مطابق مولوی غلام رسول نے بیڑے کم نوں ہتھ پایا اوہ کوئی سوکھا جیہا کم نہیں سی۔ جیس طرح مضمون وچ وضاحت کہتی گئی اے۔ اصل وچ گل ایہ اے کہ قہے دیاں بہت ساریاں کڑیاں شاعر نوں آپوں جوڑنیاں سییاں نہیں تے کئی واقعات ایہہ وی نہیں، بیڑے بنیادی قہے وچ سرے توں موجود ای نہیں۔ ڈاکٹر اسلم رانا نے ایس گل دی ہڈی کاسیڈی نال نشان دی کہتی اے کہ مولوی غلام رسول ہوراں نے جیویں زلیخا دے کردار نوں تعمیر کیتا اے اوہدے وچ نفسیاتی سوجھ بوجھ دے نال منطقی ربط تے اک قدرتی ارتقا نمبر کے سامنے آوندے نہیں۔ ایہدے توں ایہ مطلب نہیں کہ خدا خواست الہامی داستان وچ کوئی کمزوری رہ گئی سی۔ اصل گل ایہ وے کہ ایہ سب گھاں اوس قہے دی تہہ وچ موجود سن، بیہناں نوں شاعر نے کھول کے بیان کر دتا اے۔ ”احسن القصص“ وچ کوئی غیر معمولی یاں فطری ماحول تے کردار سرے توں موجود ای نہیں۔ تفسیری روایتاں وچ، حنیساں داستاناں البتہ موجود نہیں تے مولوی غلام رسول نے ایہناں توں متاثر ہو کے اپنی مثنوی دا ڈول رکھن گلیاں اوہناں لوں مناسب مقام اتے پیش کیتا اے، پر اصل گل جیس نے مولوی غلام رسول دی یوسف زلیخا نوں اک وکھری تے اچرج شے بنا دتا اے اوہ شاعر دا حسن بیان تے زور بیان اے، بیڑا کسے کسے ویلے تے مہانے دیاں ساریاں خداں توں ٹپ جاندا اے۔ مولوی غلام رسول دی ایس صفت نوں ڈاکٹر اسلم رانا نے بے مثال قرار دتا اے۔ اوہناں دا خیال اے کہ گل بھادیں کسے طرح دی وی ہووے مولوی غلام رسول دے بیان وچ کمزوری، ”الجبھاد“، تکرار یاں ضعف نظر نہیں آوندے تے اوہناں نے ایس وصف نوں پوری تفصیل نال بیان کیتا اے مثالاں تے نہیں دتیاں، پر بیڑے بیڑے موقع اتے مولوی غلام رسول ہوراں دا زور بیان اپنے عروج اتے اے اوہناں ول اشارہ ضرور کیتا اے تے ایہہ وی دیا اے کہ اک گئی جیسی گل نوں بیان کرن لئی مولوی ہوراں نے کئے کئے شعر آکھ چھڈے نہیں۔ بیان دی ایس وسعت دے باوجود مولوی غلام رسول ہوراں نے قہے دے الہامی منصب نوں سامنے

رکھ دیاں ہویاں کسے تھاں تے اپنے قلم نوں گمراہ نہیں ہون دتا۔ سراپے تے اختلاہ دے نازک موتیاں اتے وی اوہناں نے اپنے قلم نوں سنبھال کے رکھیا اے۔ سہ مولوی ہوراں دے علم، فضل تے جذبے دا جوش نال بھریا ہويا اک سمندر اے۔ 'بیر' ایس ساری مشنوی وچ ٹھاٹھاں مار رہیا اے تے ہر موقع دے مطابق اوہناں کول نہ علم دا گھانا اے تے نہ لفظاں دی تھوڑ اے تے نہ ای بحر دی روانی دی کمی اے۔ مثلاً "جے حمد تے نعت وچ اوہ اپنا زور بیان علمی تے خالص عربی دے نقصان دے ذریعے ظاہر کر دے نہیں تے پھیر جے کدھرے طب یاں نجوم دی گل آ جاندی اے تے اوتھے وی اوہناں نوں کوئی دقت محسوس نہیں ہوندی۔ اک ہور گل 'بیر' دی خورے پہلی واری اسلم رانا دے ذریعے ساڈے تیکر اپڑی اے کہ ایس قلم وچ POETIC JUSTICE کوں وی کم لیا گیا اے۔ فارسی مشنوی دی تقلید وچ جے سووی صاحب نے ساقی نوں خطاب کیتا اے تے نال ای پنجابی دے پاراں ماہ دے حوالے نال بھر دیاں کیفیتاں نوں پورے سال اتے کھلا دتا اے۔ مولوی ہوراں نے سی حرفی تے نہیں لکھی پر سارے حرف جھی لوں اک بند وچ اکٹھیں کردتا اے۔ سہ توں وڈی گل ایہہ دے کہ مولوی غلام رسول ہوریں سوال جواب دے ایہیہ سلسلے قائم کر دیندے نہیں، 'بیر' طویل ہون دے باوجود اپنی گرفت قاری اتے قائم رکھ دے نہیں۔ ایس طرح "رمز روایت" دے مصنف نے سائوں ایہہ وی دیا اے کہ مولوی غلام رسول نے دکھو دکھ سنعتاں بڑے سیتے تے بے تکلفی نال درتیاں نہیں۔ ایہہ دے وچ لفظی یاں معنوی رعایاں توں لے کے بے نقاد شعراں تیکر سہ کج شامل اے۔ مثلاً اسلم رانا نے اک مثال پیش کیتی اے۔ یہہ دے وچ مولوی ہوراں نے 29 ایہیہ شعر لکھے نہیں جیہناں وچ نقطے والا کوئی حرف نہیں آیا تے پھیر ایہہ دے آٹ ایہیہ شعروں دی مشنوی وچ ہن جیہناں وچ ہر حرف نقطے والا درتیا گیا اے۔

مختصر طور تے ایس ایہہ کہہ سکے آں کہ جیویں مولوی غلام رسول ہوراں نے شعر دے فن دی ہر صنف کامیابی نال استعمال کیتی اے۔ اوہیہ طرح ڈاکٹر اسلم رانا دی اوہناں دی سہ لان وچ پچھے نہیں رہے تے ایس طرح مولوی غلام رسول ہوراں دا اک بھرواں تاثر ساڈے سامنے آوندا اے۔

میاں محمد بخش ہوراں دی مشنوی سیف الملوک پنجابی دے اوہناں چند

تھیں وچوں اے، جیساں وچ داستان تے مافوق الفطرت فضا اپیاں ساریاں رماں
نال موجود اے۔ ایہ قصہ وی فارسی ادب وچوں حاصل کیتا گیا اے تے قصے نوں
بیان کرن دے آغاز توں بیہوشی پر اسرار کیفیت شروع ہو جاندی اے اوہ اخیر تک
قائم رہندی اے۔ میاں محمد بخش ہوراں نے ایس قصے وچ اک ہو رہے ایہ کہہ کہ
ودھادتی اے کہ ایہ بات تے مجازی اے، پر ایہے وچ رمز حقانی اے تے ایس
گل نوں پکا کرن لئی اوہناں نے کتاب دے مٹھ وچ تصوف اتے بت سارے شعر لکھ
کے اوہدی حقیقت نوں علمی رنگ وچ پیش کر دتا اے، پر ایس علمی رنگ وچ وی
جذبائی سوز تے گداز دی کیفیت موجود رہندی اے۔

واکٹر اسلم رانا ہوراں نے ریزی سیف الملک دی اوس رمزوں ای سائنس
 نہیں رکھیا، بعد دعویٰ میاں ہوراں نے کیتا اے۔ سگوں ایسے توں اگانہ دودھ
 کے اوہتاں نے ایس داستان دی تاشیر دا اک راز سانوں ایس دی دیا اے کہ میاں
 محمد بخش ہوراں دے سائنس اُنسویں صدی دے اوڈ توں بعد دے شمالی پنجاب تے
 کشمیر وچ رونما ہون والیاں داتھیاں دی اک تصویر وی سی تے میاں محمد بخش ہوراں
 نے اک پاسے ظالم دے ظلم تے دوجے پاسے مظلوم دی جدوجہد نوں وی اپنا موضوع
 بنایا اے۔ ایس داستان بھادویں فرضی اے تے ایس دے وچ تینے واقعات تے
 کردار بھادویں ماورائی نہیں، پچیر دی میاں محمد بخش نے ایس کہانی دے پردے وچ
 تصوف مذہب تے اخلاق دے نال کئی حقیقتاں ظاہر کیتیاں نہیں، لیکن داویر دا اسلم
 رانا نے ایس طرح کیتا اے۔

”ظاہری طور تے ویکسن ٹال ایہہ کمائی مافوق الفطرت کرداراں“ وائیںیاں
تے اجنبی ماحول دی کمائی اے۔ ایہہ یاں مختلف پرتاں نیں۔ اوہناں توں دکھ ایہیں
ایہیں کمائی نوں اک عام انسانی جدوجہد دی داستان دی آکھ سکے آں جیہیں وچ میاں
جی نے ہمت، نتیجہ، عمل، جدوجہد تے حصول مقصد دا درس دتا اے۔ اوہناں نے
ایہہ دے ذریعے ہر اوس بندے نوں حیاتی دی عملی تفسیر دے روشن نشان عطا کیتے
نیں، بیہرا اپنی حیاتی واکوئی آدرش رکھدا ہووے۔ اوہدی ایہیں جدوجہد دے سائنس
۔عینیاں ناویدہ قوتاں آن کھلونیاں نیں، عینیاں وچ خونی تے سماجی رشتیاں دے
بندھن تے بھرم، اینہاں دے تن دا خوف اپنیاں تے غیراں دیاں رکاوٹاں تے مغرور
حربے، ذہنی وسوسے تے نفسیاتی الجھتاں وغیرہ شامل نیں۔“

ایس کتاب دا ناں مصنف نے سفر عشق رکھیا اے تے سفر دے حوالے نال
 بیہریاں حقیقتاں ایس کتاب وچ ظاہر ہوندیاں نیں اوہناں دا وی مضمون وچ تھوڑا
 جیسا جائزہ لیا گیا اے تے ایس داستان دے حوالے نال اسلم رانا نے حقیقی عشق دے
 سفر دی کہانی بیان کیتی اے۔ مثنوی دی تکنیک بارے ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دا ایہد
 خیال اے۔

”پنجابی زبان دی شاعری وچ مثنوی سیف الملوک کوئی پہلی یاں آخری
 مثنوی نہیں، بیہری لکھی گئی ہووے، پر ایس ایہہ گل ضرور آکھ سکے آں کہ
 ایہدے وچ میاں صاحب نے مثنوی دی صنف دے فن ویاں ساریاں لئی شرطیں
 جیہیں پابندی نال نبھایاں نیں اوہ عام طور تے پنجابی دے دوہے مثنوی نگاراں دے
 ہاں نہیں لہندیاں۔ مثال دے طور تے سید وارث شاہ نے مثنوی والی ترتیب یعنی
 قافیے تے ردیف دی ترتیب رکھن دی تھاں تے ساری داستان بندیاں دی شکل دی
 بیان کیتی اے تے ایہہ بند وکھ وکھ کرداراں دے مکالمے بن جانے نیں۔ ایہہ
 صورت حال مولوی لطف علی دے ”سینل نامے“ دی اے۔ اوہدے وچ وی مولوی
 ہوراں نے بند دی فارم ورتی اے۔ میاں صاحب اوہ پہلے پنجابی مثنوی نگار نہیں،
 ہینناں نے فارسی مثنوی نگاراں دی فنی طور تے پیروی کر کے مثنوی وچ غزل شامل
 کیتی اے۔ فارسی دے مقابلے تے سناں اک فرق ضرور نظر آوندا اے کہ میاں
 جی اک تھاں اتے اک غزل لیاؤن دی تھاں تے چار غزلاں تے اک دوہڑا اک تھاں
 لیاے نیں۔ ایہناں غزلاں وچ وی مضمون دا تسلسل قائم رہندا اے۔ فارسی نالوں
 اک ہور وکھری گل بیہری اوہناں نے کیتی اے اوہ ایہہ اے کہ مثنوی وچ اوہناں
 نے اپنا تخلص بہت تھانواں اتے ورتیا اے تے عام طور تے ایہہ تخلص اوہتھے آیا
 اے جتھے کسے گل اتے زور دینا مقصود ہوندا اے۔“

ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں نے سیف الملوک دی زبان تے بیان نوں دو جیاں
 شاعراں نال مقابلہ کر کے اوہدا صحیح مقام متعین کرن دی کامیاب کوشش کیتی اے۔
 ہنوں نیکر تھے دے مافوق الفطرت کردار، واقعات یاں ماحول دا تعلق اے، اوہدے
 بارے اسلم رانا دی ایہہ توجیہ قابل غور اے۔

”اوہدے توں ایس اک طریقے نال ایہہ مطلب لے سکے آں کہ ایہہ
 انسان دے اوس تعجب یاں خوف دا مظہر نہیں، بیہرا اوہنوں اپنی حیاتی دے ڈھلے دور

دج انجانی فطرت نال اپنے پہلے پہل وے تصادواں توں پیدا ہویا سی۔ اوس دے پہلے فطرت اے انسان دی دیکھ بھال دیاں حداں دج نہیں آئی سی۔ جنگل دھرتی اے ودھیرے سن تے اینہاں جنگلاں دج خوفناک بلاواں تے درندے رہندے سن۔ دوتھے دوتھے دریا سن اوہناں توں اگانہ حبیب ناک اُچے اُچے پہاڑ سن۔ انسان نے اوہوں اے اینہاں نوں تحفہ کرن دے کر نہیں سن سکے۔ ایسے توں اسیں امہ دی نتیجہ اخذ کر سکے آں کہ امہ اوس زمانے دی گل اے جدوں انسان واسطے جنگل دے گردہ دریاواں تے سمندراں دیاں بلاواں اُچے پہاڑ تے جنگلی جانور وغیرہ سارے دے سارے اپنے وانگر دے جیوندے جاگدے کردار نظریں آوندے سن۔ انسان تے فطرت دے اینہاں مظاہر دج اک خفیہ راز و نیاز دا سلسلہ جاری تے ساری رہندا سی ایہو گل اگانہ ودھ کے کائنات دی وحدت دے اصول دج دی ساڈی رہنمائی کر سکدی اے پر اسیں پھر ایہو گل آکھاں گے کہ میاں محمد ہوراں دے سامنے کوئی ایسا قلعہ نہیں سی بیدا پر چار اوہناں نے سیف الملوک دج کہتا۔

اک گل دا بے ذکر نہ کہتا جاوے تے امہ تجزیہ مکمل نہ ہووے گا تے اوہ امہ اے کہ سیف الملوک دا قلعہ میاں محمد بخش ہوراں نے اپنے دے بھرا دی فرمائش اتے لکھیا تے ایس طرح اوہناں دیاں کئی اپنیاں ذاتی جہانی تے نفسیاتی دجماں وی سن بیسناں نے ایس قلعے دج اپنے موقع محل دے اعتبار نال اپنے اعتبار لئی راہ لکھ لئی۔

آخر اتے اسیں کہہ سکے آں کہ ”رمز روایت“ ادبی تنقید دی اک سبھی ہوئی جاندار ’معنی خیز‘ پر مغز تے کنہیاں توں پاک روایت دی عمدہ عملی کتاب اے تے اگانہ چل کے امہ روایت نہ صرف لکھن والیاں دی راہبری کرے گی سگوں نال ای علم تے ادب دیاں راہواں نوں ہور وی روشن کر دی جاوے گی۔ ایس کتاب نوں پڑھ کے پنجابی دی کلاسیک تے صوفیانہ شاعری دا گماندہ ایس طرح سامنے آ جاندا اے کہ پھر ساڈوں کے محفل دج ایس فن دے حلق کوئی مضرت خواہ نہ رویہ اپناون دی لوڑ محسوس نہیں ہوندی۔ ”رمز روایت“ نے پنجابی شاعری دا مان دی ودھایا اے تے پنجابی تنقید دا وی سر اُچا کیتا اے۔

ساجھ سرت

مضموناں دی چون

رتبہ: سید مجبٹا

